

ВІСНИК ДЕРЖАВНОГО
АРХІВУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
„ПОДІЛЬСЬКА
СТАРОВИНА“
3 (3)/2018

*Випуск присвячений 80-м роковинам Великого терору —
масових політичних репресій 1937-1938 років в Україні*

Генеральне Консульство
Республіки Польща
у Вінниці

Матеріали міжнародної наукової конференції „Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХст.” надруковано за фінансової підтримки Генерального консульства Республіки Польща у Вінниці, генеральний консул Дамян Цярціньскі.

У випуску в частині I, вміщено статті, виголошені авторами, в якості доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції „Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст.”, в частині II – історичні дослідження Подільського регіону.

Хмельницький, 2018

№3 (3)/2018

Засновники:

Державний архів Хмельницької області

Хмельницька обласна громадська організація архівістів та дослідників Поділля та Південно-Східної Волині «Поклик віків»

«Архівні інформаційні системи», м. Київ

Люблінський католицький університет Яна Павла II (Польща)

Меморіальний музей пам'яті жертв Голокосту в Вашингтоні (США)

Польська академія наук (Польща)

Хмельницький інститут соціальних технологій Університету «Україна»

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Державного архіву Хмельницької області
Протокол №4 від 17 жовтня 2018 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія ДК №2505 від 25.05. 2006 р.

Тираж 100 прим. Зам. 175.

Адреса редакції:

вул. Грушевського, 99,
м. Хмельницький, 29000
каб. 504
Тел. +380 (382) 764739
Ел. адреса: infteh@ukr.net

Видруковано: ФОП Стрихар А. М.

м. Хмельницький,
вул. Чорновола, 37
Тел. (0382) 746949, 743222

Статті друкуються в авторській редакції. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Опубліковані матеріали відбивають точку зору авторів, що не обов'язково збігається з думкою редакції.

Редакційна колегія:

Алцкан В.Я. (м. Вашингтон), США

Байдич В.Г. (гол. ред. колегії), канд. іст. наук

Білоус В., доктор богослов'я

Блажевич Ю.І., канд. іст. наук, доц.

Віслобоков К.А., канд. іст. наук

Галатир В.В. (відп. ред.), канд. іст. наук, доц.

Жулавнік Маріуш (Польща), д-р габілітований, заступник директора архіву Інституту Національної Пам'яті Польщі

Завальнюк О.М., д-р іст. наук, проф.

Завальнюк К.В., канд., іст. наук

Крук Мажена (Польща), директор архіву Інституту Національної Пам'яті Польщі

Левченко Л.Л., д-р іст. наук

Левша Дорота (Польща), д-р габілітований

Легун Ю.В., д-р іст. наук, проф.

Марчук В.В., д-р іст. наук, проф.

Місінкевич Л.Л., д-р іст. наук, проф.

Олійник М.П., д-р іст. наук, проф.

Олійник Ю.В. (заст. гол. ред.), канд., іст. наук

Омельчук О.Г., д-р юрид. наук, проф., академік

Телячий Ю.В., д-р іст. наук, проф.

Чайковський М.Є., д-р пед. наук, проф.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА У ВІННИЦІ ДАМЯНА ЦЯРЦІНЬСЬКІ	6
ЧАСТИНА І.	
МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ „РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ТА ВОЛИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.”	8
<i>Мажена Крук</i> «ПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ»	8
<i>Подкур Р.Ю.</i> ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 РР. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	12
<i>Місінкевич Л.Л.</i> НАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ	18
<i>Васильєв В.Ю.</i> ОПЕРАТИВНІ НАРАДИ ТА ПАРТІЙНІ ЗБОРИ СПІВРОБІТНИКІВ УПРАВЛІННЯ НКВС УРСР ПО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ „ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” ТА „БЕРІЇВСЬКОЇ ВІДЛИГИ” (КІНЕЦЬ 1938 – ПОЧАТОК 1939 рр.)	23
<i>Романець Н.Р.</i> «КОЛИШНІ КУРКУЛІ» ЯК ЦІЛЬОВА ГРУПА «КУРКУЛЬСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ» 1937–1938 рр.	32
<i>Стародубець Г.М., Стародубець В.О.</i> ІНСТИТУТ «ПОЗБАВЛЕНЦІВ» ЯК ОБ'ЄКТ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ 1920-х РОКІВ	36
<i>Лисенко О.В.</i> МЕХАНІЗМ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ «СПРАВИ ЧЕРВОНИХ ПАРТИЗАН» СПІВРОБІТНИКАМИ НКВС УРСР У 1938 р. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	40
<i>Адамський В.Р.</i> ПОДІЛЬСЬКИЙ ВИМІР СОЛОВЕЦЬКОГО ТАБОРУ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ	45
<i>Байдич В.О., Лавринчук В.О.</i> РЕПРЕСОВАНІ КРАСИЛІВЧАНИ	48
<i>Байдич О.В.</i> ПРО ЩО РОЗПОВІВ ОДИН ЛИСТ	52
<i>Берковський В.Г.</i> РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ НА СЛАВУТЧИНІ В ПЕРЕДДЕНЬ ГОЛОДОМОРУ	61
<i>Бурдуваліс К.М.</i> БЕЗНЕВИННО ЗАКАТОВАНІ	65
<i>Бривко М.В.</i> УЧИТЕЛІ СКВИРСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВЩИНИ – „ВОРОГИ НАРОДУ” (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ)	69
<i>Войтович О.В., Лях Г.В.</i> ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ОСВІТЯН ВІНЬКОВЕЧЧИНИ У 20-х – 30-х рр. ХХ ст. ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	73
<i>Галатир В.В.</i> КРИМІНАЛЬНА СПРАВА №188	76
<i>Гула С.А.</i> ДЕПОРТАЦІЇ ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ З ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ (СЕРЕДИНА 1930-х рр.)	79

Гуцало Л.В. ПРОВЕДЕННЯ «ЧИСТОК» СЕРЕД ПОЛЬСЬКОГО ТА НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЖИТОМИРЩИНИ У 1930-х рр.....	84
Завальнюк К.В., Зелінський Р.М. ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО РОДИНУ ДЯДИНЮКІВ.....	87
Дацюк О. КРИВАВИЙ МОРОК «СВІТЛОГО МАЙБУТНЬОГО»	92
Калитко С.Л. МАТЕРІАЛИ ТА ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ВИПРАВНО-ТРУДОВИЙ ТАБІР ПРИ БУДІВНИЦТВІ №211 НКВС СРСР	95
Качан Д.В. ВЕЛИКИЙ ТЕРОР 1937–1938-х рр. В РАДЯНСЬКОМУ ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРІ ТА НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ.....	101
Кохановський О.Б., Чорненький В.І. СПЕЦПОСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ДЕРАЖНЯНЩИНІ.....	105
Курильчук Н.Л. ДОЛІ ОКРЕМИХ МЕШКАНЦІВ ЖИТОМИРЩИНИ – ЖЕРТВ „ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” – В ЇХНІХ КРИМІНАЛЬНИХ АРХІВНО-СЛІДЧИХ СПРАВАХ (НА ПРИКЛАДІ С. ГОЛИШІ ОЛЕВСЬКОГО Р-НУ, ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	108
Лисий А.К., Мазуркевич В.В. ДИВЕРСАНТ І ШПИГУН ІЗ ВАТИКАНУ	112
Мороз В.С., Мороз В.С. БЕЗВИННІ ЖЕРТВИ ПРОСКУРІВСЬКОГО ЧК.....	116
Олійник Ю.В. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В ДОЛЯХ ЖИТЕЛІВ С. МАКІВ, ЩО НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ.....	119
Осецький Й.П. ЖЕРТВИ СТАЛІНСЬКОГО «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937-1938 РОКІВ НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ.....	123
Пасечник О. А. ЦЕНОЇ ЖИЗНИ. БІОГРАФІЇ РЕПРЕССІРОВАНИХ СВЯЩЕННИКІВ	128
Причишин-Кліновський С. АРХІПАСТІРСЬКЕ СЛУЖІННЯ НА ПОДІЛЛІ СВЯТИТЕЛЯ АМВРОСІЯ (ПОЛЯНСЬКОГО) І ЄПІСКОПА ВАЛЕРІАНА (РУДИЧА) – ЯК НОВОМУЧЕНИКІВ ТА СПОВІДНИКІВ ХХ ст.....	140
Прокочук В.С. РЕПРЕСІЇ 1930-х РОКІВ У НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ, ЩО НИНІ СКЛАДАЮТЬ ДУНАЄВЕЦЬКУ СЕЛИЩНУ ОБ’ЄДНАНУ ТЕРИТОРІАЛЬНУ ГРОМАДУ	147
Stroński Henryk MARCHLEWSZCZYŻNA – MIEJSCE NAJWIĘKSZYCH OFIAR ZA POLSKOŚĆ. REPRESJE STALINOWSKIE W POLSKIM REJONIE NARODOWOŚCІOWYM W LATACH 30 XX W	154
Сазонов М.М. ПОКАЗОВІ ПРОЦЕСИ ТА РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДА ДОБИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 рр. У ВИСВІТЛЕННІ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	161
Семешин Е.В. РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В 1930-х рр.....	164
Трембіцький А. М. ДО ІСТОРІЇ ЗНИЩЕННЯ ВИКЛАДАЦЬКО-ПРОФЕСОРСЬКОГО СКЛАДУ КАМ’ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ІНСТИТУТУ В 1930-х рр.....	167
Хоптяр Ю.А. РЕПРЕСІЇ НА ЯРМОЛИНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД „ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” (1937 – 1938 рр.)	174

ЧАСТИНА II.	
ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	179
<i>Войтович О.В., Войтович Н.В.</i>	
СТАН НАРОДНОЇ ОСВІТИ У МІСТІ МОГИЛЕВІ ТА МОГИЛІВСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНИЙ ОГЛЯД.....	179
<i>Завальнюк О.М.</i>	
СТАТУТИ ОРГАНІЗАЦІЙ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1918-1920 р.) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ.....	186
<i>Западенко Л.П.</i>	
О ТОМ КАК МЕДЖИБОЖ НЕ СМОГ СТАТЬ УЕЗДНЫМ ЦЕНТРОМ.....	205
<i>Лях Г.В.</i>	
АДМІНІСТРАТИВНО-РОЗПОРЯДЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ (1795-1920 рр.).....	209
<i>Прокопчук В.С.</i>	
ОСВІТА НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ У 80-і РОКИ ХХ ст.: ОСТАННІ ШКІЛЬНІ РЕФОРМИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ.....	216
<i>Сумишин Я. М.</i>	
ПРАВА І СВОБОДИ СЕЛЯНСТВА У КРІПОСНИЙ ПЕРІОД	229
ОГЛЯД ФОНДІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ	233
<i>Рага В.С.</i>	
ІСТОРІЯ ОСОБИСТОСТЕЙ - ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ: ОГЛЯД ФОНДІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (Журналісти, лікарі, художники, скульптори, архітектори, краєзнавці, викладачі, історики)	233
ЮВІЛЯРИ	243
<i>Блажевич Ю.І.</i>	
НА ВЕРШИНІ ТВОРЧОГО ЖИТТЯ: СЛАВНОЛІТТЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ГРИГОРЕНКА	243
<i>Григоренко О.П.</i>	
ЄСЮНІН СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ: ТВОРЧІ ВЕРШИНИ ВИДАТНОГО КРАЄЗНАВЦЯ	245
НАШІ АВТОРИ	249

Szanowni Państwo,

„Operacja Antypolska” rozpoczęła się, kiedy Stalin zrozumiał, że proces sowietyzacji Polaków nie przebiega zgodnie z planem. Była to zarazem operacja wzorcową, ponieważ każda następna prowadzona przez NKWD – niemiecka, estońska, łotewska bądź fińska – wzorowane były właśnie na niej. Operacja Antypolska należała też do najbardziej krwawych. Śledczy otrzymywał 50 rubli za każdego zdekonspirowanego „szpiega”. Profesor Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Jakub Wojtkowiak, jest zdania, że wśród Polaków rozstrzelanych zostało 80% aresztowanych i z tego punktu widzenia Polacy ucierpieli bardziej, niż inne narody. Zadaniem współczesnych historyków jest zbadanie i udostępnienie szerokiemu gronu odbiorców nie zafałszowanego, nie stronniczego, lecz prawdziwego, a więc i czasem niełatwego, przekazu o tych okropnych wydarzeniach w historii ZSRR.

Cieszy mnie, że inicjatywa instytucji naukowych – polskiego Instytutu Pamięci Narodowej oraz trzech obwodowych archiwów ukraińskich – winnickiego, chmielnickiego i odeskiego, znajduje dziś odzwierciedlenie w konkretnych działaniach. Porozumienie o współpracy zostało podpisane 26 marca w Warszawie przez Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej, doktora Jarosława Szarka oraz dyrektorów ukraińskich archiwów w Odessie, Winnicy i Chmielnickim – Lilię Biłousową, Jurija Leguna i Wołodymyra Bajdyca.

Konsulat Generalny Rzeczypospolitej Polskiej w Winnicy, którym kieruję, dołoży zaś wszelkich starań, aby współpraca tych wiodących instytucji była płodna, konstruktywna i wieloletnia. Międzynarodowa konferencja w Chmielnickim, poświęcona osiemdziesięcioleciu zakończenia Operacji Antypolskiej NKWD, to kontynuacja żmudnej pracy naukowców, którzy w czasie kwerend archiwalnych wciąż odkrywają nieznanne losy Polaków, zamieszkujących tereny ówczesnego ZSRR. Jest to kontynuacja wielkiej i szlachetnej sprawy – poznawania prawdy o losach osób represjonowanych, rozstrzelanych, setkach zaginionych rodziców, kobiet, mężczyzn, dzieci i duchownych. Symbolicznym jest fakt, że uroczystości z okazji 80. rocznicy zakończenia Operacji Antypolskiej w Chmielnickim, zainaugurowało złożenie kwiatów pod pomnikiem ofiar represji „Anioł Smutku” oraz otwarcie wystawy „Rozkaz nr 00485. Antypolska operacja NKWD na sowieckiej Ukrainie w latach 1937–1938”, przygotowanej przez IPN we współpracy z państwowymi archiwami obwodowymi w Odessie, Chmielnickim i Winnicy. Uroczystości zakończy natomiast msza święta w intencji ofiar represji. Poświęcona zostanie również kaplica pamięci ofiar represji sowieckich w dzielnicy Chmielnickiego Hreczany, zamieszkałej do dnia dzisiejszego przez Polaków, którzy zachowali pamięć o swoich przodkach.

Naszym nie mniej ważnym, wspólnym zadaniem jest natomiast rehabilitacja każdego represjonowanego najpierw w swoich sercach. Zadaniem naukowców jest zaś przyczynianie się do tego, by historia tych ofiar była ogólnie znana i dostępna; by stała się ona rękojmą sprawiedliwości dla współczesnego pokolenia młodych Polaków i Ukraińców.

Wszystkim gościom i uczestnikom tych uroczystości, poświęconych 80. rocznicy zakończenia Operacji Antypolskiej NKWD życzę owocnej, konstruktywnej współpracy, ciekawych dyskusji oraz realizacji celu zadeklarowanego podczas podpisania w Warszawie porozumienia o współpracy INP i ukraińskich archiwów.

Chmielnicki - Winnica, 23.11.2018

Konsul Generalny
Rzeczypospolitej Polskiej w Winnicy

Damian Ciarciański

Шановні Пані та Панове,

«Антипольська операція» розпочалася, коли Сталін зрозумів, що з радянізацією поляків щось не те. Це була зразкова операція, потім всі наступні робилися за її зразком. А серед національних операцій – німецької, естонської, латиської, фінської, що проводив НКВС, польська – найбільш кровопролитна. Слідчий отримував 50 рублів за кожного розколотого «шпигуна». Професор Інституту історії університету імені Адама Міцкевича в Познані Якуб Войтковяк, стверджує, що серед заарештованих поляків було розстріляно 80 відсотків, і з цієї точки зору поляки постраждали більше за інші нації. Завданням сучасних істориків є дослідити та зробити доступною широкому загалу не спотворену, не однобоку, а правдиву, часом важку інформацію про страшні події в історії СРСР.

Я радий, що ініціатива наукових установ – Інституту Національної пам'яті Польщі та трьох державних обласних архівів України – Вінницької, Хмельницької та Одеської областей реалізується. Відповідну угоду про співпрацю підписали 26 березня у Варшаві Голова Інституту національної пам'яті Польщі Ярослав Шарек і директори українських державних архівів в Одесі, Вінниці та Хмельницькому – Лілія Білоусова, Юрій Легун та Володимир Байдич.

Генеральне консульство Республіки Польща у Вінниці, котре я очолюю, зі своєї сторони докладне усіх зусиль, аби співпраця так поважних інституцій була плідною, конструктивною та багаторічною. Тому, вважаю, що міжнародна конференція у Хмельницькому, присвячена 80 – річчю закінчення Антипольської операції НКВС, це продовження важкої праці науковців, котрим під час роботи в архівах, відкриються, сьогодні ще маловідомі, долі поляків, що проживали на території тодішнього СРСР. Це продовження великої, доброї справи – відкриття правди про долі репресованих, розстріляних, зниклих безвісти батьків, жінок, чоловіків, дітей, священників. Символічно, що заходи, приурочені 80-річчю закінчення антипольської операції НКВС у Хмельницькому розпочались від покладання квітів до «Ангела скорботи» - пам'ятника жервам репресій комуністичного режиму та відкриття надзвичайно цікавої виставки «Наказ № 00485. Антипольська операція НКВС в Радянській Україні 1937-1938», - створеної у співпраці Інституту національної пам'яті Польщі з українськими архівами з Одеси, Хмельницького та Вінниці. Урочисті заходи закінчатся Святою месою в намірі жертв репресій та освячення Каплиці пам'яті жертв радянських репресій, що знаходиться в Костелі Святої Анни на Гречанах, районі міста Хмельницького, де проживали та проживають поляки, котрі з плином часу зуміли зберегти пам'ять про своїх предків. Наше спільне завдання сьогодні реабілітувати кожного репресованого у своїх серцях, а науковців - так, щоб їх історія стала загальновідомою та була запорукою справедливості для сьогоднішнього покоління молодих поляків та українців.

Усім гостям, учасникам заходів, присвяченим 80 річчю закінчення Антипольської акції НКВС бажаю плідної, конструктивної співпраці, цікавих обговорень та реалізації планів заявленої мети, підписаної у Варшаві Угоди про співпрацю Інституту національної пам'яті Польщі та українських архівних установ.

м. Хмельницький – Вінниця, 23.11.2018

Генеральний консул
Республіки Польща у Вінниці

Дамян Цярцінські

ЧАСТИНА І.

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ „РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ТА ВОЛИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.”

23 листопада м. Хмельницький

«ПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ» проведена НКВС у 1937–1938 рр. в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, – це один із найбільших злочинів геноциду, спрямованих проти польського народу у ХХ столітті. У результаті виконання наказу № 00485 від 11 серпня 1937 р., виданого народним комісаром внутрішніх справ СРСР Миколою Єжовим, на підставі сфабрикованих обвинувачень було репресовано щонайменше 139 835 осіб, з яких не менше 111091 було знищено. Додатково, на підставі чергового наказу Миколи Єжова, від 15 серпня 1937 р. за № 00486, репресії було поширено на дружин і дітей засуджених «зрадників батьківщини». Абсолютну більшість жертв «польської операції» НКВС становили поляки, але серед репресованих були також представники інших національних і етнічних груп, що проживали в СРСР, зокрема, велика кількість українців. Хоча ця операція й не була єдиним «заходом» НКВС національного характеру (були проведені також німецька, фінська, естонська, латвійська та інші операції), вона відзначалася високим масштабом геноциду. Дослідники цієї проблеми підрахували, що у період Великого терору були позбавлені життя щонайменше 200 тисяч поляків. Не дивлячись на таку величезну кількість знищених людей, ще до недавнього часу «польська операція» була майже повністю забута, відома лише вузькому колу істориків. Польський Інститут національної пам'яті, на підставі рішення Президента ІНП к.і.н. Ярослава Шарека, розпочав заходи з метою вшанування пам'яті жертв «польської операції». У зв'язку з вісімдесятою річницею проведення «польської операції», що припадає на 2017–2018 рр., ІНП долучився до поширення знань про перебіг та наслідки цього жорстокого злочину, а також до повернення

його жертвам належного місця у суспільній свідомості та пам'яті.

Започатковано багато ініціатив освітнього, наукового, популяризаторського та архівного характеру. Спільно з Центром польсько-російського діалогу і примирення польський Інститут національної пам'яті створив Інтернет-сторінку <http://operacja-polska.pl>. Окрім того, була видана навчальна брошура «Антипольська операція 1937–1938», а в рамках серії «Просвітницькі папки ІНП» опубліковано том «Польська операція» НКВС 1937–1938. Доля поляків у більшовицькій Росії та в СРСР до 1939 року». Також була підготовлена виставка під назвою «Жертви злочину. Антипольська операція НКВС 1937–1938». Перші публікації архівного підрозділу польського Інституту національної пам'яті стосовно описуваної операції побачили світ у минулому десятилітті. Результатом співпраці з Галузевим державним архівом Служби безпеки України та Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України стали дві частини 8-го тому видавничої серії «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб», що вийшли у світ у 2010 році під назвою «Великий терор: польська операція 1937–1938». У 2016 р., у співпраці з Архівом Міністерства внутрішніх справ Грузії, побачив світ том «Великий терор у радянській Грузії 1937–1938. Репресії проти поляків».

У ході роботи над вищевказаними публікаціями вдалося відшукати невідомі раніше документи, що мають величезне значення для відтворення та опису перебігу «польської операції». Встановлено також, що у багатьох випадках збереглися документи, що стосуються окремих справ і осіб. Ми поставили собі за

мету забезпечити сім'ям знищених і репресованих можливість доступу до цих матеріалів. У цьому контексті нами проводяться заходи з налагодження співпраці з архівами, в яких зберігаються вищезгадані документи. 26 березня 2017 року Президент польського Інституту національної пам'яті підписав угоду з директорами трьох державних обласних архівів – Вінницького (/ДАВО/, д.і.н. Юрієм Легуном), Одеського (/ДАОО/, к.і.н. Лілією Білоусовою) та Хмельницького (/ДАХО/, к.і.н. Володимиром Байдичем). Завдяки цій співпраці фонди Архіву ІНП поповняться сотнями тисяч сторінок документів людей, які були репресовані в рамках «польської операції».

Пропонований Вашій увазі каталог виставки «Наказ № 00485. Антипольська операція НКВС в Радянській Україні 1937–1938» підготовлений саме завдяки архівним матеріалам, що були передані українськими партнерами. Документи, винесені на стенди виставки та показані в каталозі, – це у більшості невідомі

дотепер архівні матеріали, які ніколи раніше не були надбанням громадськості, а доступ до них не надавався навіть дослідникам чи журналістам. Виставка і публікація, що її супроводжує, будуть представлені як

у Польщі, так і в Україні, тому підготовлені польською і українською мовами.

Документи, напрацьовані НКВС, є доказом планомірної злочинної діяльності радянського репресивного апарату: вбивств і депортацій, які ніколи не мали стати надбанням гласності. На наступних сторінках ми представимо Вам долі людей знищених за те, що були поляками або підозрювались у контактах з ними. Ми докладемо усіх старань, аби зібрати в Архіві ІНП всі збережені документи, що стосуються «польської операції». До отриманих документів буде надано доступ сім'ям, дослідникам, історикам і журналістам. Надіємось, що вони сприятимуть відновленню пам'яті, а також відтворенню долі людей, які зазнали переслідувань та були знищені в СРСР.

Мажена Крук

Директор Архіву Інституту

Національної Пам'яті

ФРАГМЕНТИ З КАТАЛОГУ ВИСТАВКИ «НАКАЗ № 00485.
АНТИПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ НКВС В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1937–1938»

МЕХАНІЗМ ЗБРОДНИ МЕХАНІЗМ ЗЛОЧИНУ

Oddział operacyjny NKWD wykonujący egzekucje w okolicach Dobłysz. Dumnie eksponowane legendy były narzędzia za eksterminację ludności. Fot. z archiwum S. Kuraty

Оперативна група НКВС, що займалася виконанням розстрілів у районі Доблиш. Горділиві, як з гордістю демонструють чекисти, були їх нагородою за генцид населення. Фото: архів С. Курати

16 / ROZKAZ nr 00488 / НАКАЗ № 00488

Wsiewołod Baliński, szef NKWD ukraińskiej SRS. W 1933 r. sfabrykował mit polskiej siatki szpiegowskiej POW jako odpowiedzialnej za klęskę głodu na sowieckiej Ukrainie. Sam stał się ofiarą swojej polityki. W 1937 r. został skazany na śmierć za rzekome uczestnictwo w antysowieckim spisku, a w listopadzie tego roku rozstrzelany. Fot. HDA SBU

Всеволод Балицький, шеф НКВС Української СРР. У 1933 р. сфабрикував міф про польську шпигунську мережу «ПОВ» як винуватця голоду в радянській Україні. Сам став жертвою власної політики. У 1937 р. був засуджений до смертної кари за «участь в антирадянській змові», а в листопаді того ж року розстріляний. Фото: ГДА СБУ

З метою виконання наказу Єжова співробітники НКВС збирали повну інформацію про поляків, котрі проживали на підвладній їм території. Донос, прізвище з польським звучанням, контакти з людьми, котрі проживають у Польщі, ба, навіть наявність польських книжок, були для слідчих достатньою підставою для арешту. Перевіряли польські школи, бібліотеки, переслідували католиків. Слідства велись поверхово. Тортурами змушували заарештованих зізнаватись у нібито скоєних злочинах та видавати наступних невинних людей. Найчастіше заарештованих звинувачували у шпигунстві, антирадянській пропаганді і агітації, участі в контрреволюційній організації, неповідомленні НКВС про шпигунську

діяльність найближчих членів сім'ї, організації збройного повстання на території СРСР, саботажи або у контактах з громадянами іншої держави. На першому етапі вирок обвинуваченим виносили «двійки», тобто спеціальні комісії у складі шефа місцевого управління НКВС і прокурора. Вироки затверджувались у Москві шефом НКВС і генеральним прокурором СРСР. З метою прискорення цього процесу, в другій половині вересня 1938 р., були створені «трійки» – до складу раніше існуючих «двійок» включили місцевих партійних керівників. Були дві категорії покарань: «перша» – розстріл, «друга» – заслання у т.зв. виправно-трудова табори на строк від 5 до 10 років. Постановлений «трійкою» вирок не підлягав оскарженню.

С получением настоящего приказа приступите к репрессированию вен изменников родины, членов право-троцкистских шпионско-диверсионных организаций, осужденных Военной Коллегией и военными трибуналами по I-й и 2-й категориям, начиная с 1 августа 1936 года.

ТРАГЕДІЇ СІМЕЙ

В черговому наказі Єжова, № 00486 від 15 серпня 1937 р., дається детальна інструкція, як слід поступати з дружинами та дітьми «шпигунів» та «ворогів народу»: *На кожную заарештовану та на кожную соціально небезпечну дитину старшу 15-річного віку заводиться слід-ча справа [...]. Дружини засуджених зрадників батьківщини підлягають ув'язненню в таборах на строк не менше 5-8 років, залежно від рівня соціальної небезпеки. Соціально небезпечні діти засуджених, залежно від їх віку, рівня небезпеки та можливостей виправлення, підлягають ув'язненню в таборах або виправно-трудовах колоніях НКВС, або розміщенню в дитячих будинках особливої режиму. [...] Засуджені дружини*

зрадників батьківщини, що не були заарештовані у зв'язку з хворобою або наявністю в них хворих дітей, після одужання, підлягають арешту та відправленню в табір. Дружини зрадників батьківщини, які мають грудних дітей, після ухвалення вироку, підлягають негайному арештові і відправленню в табір [...]. Грудні діти, відправляються разом з їх засудженими матерями в табори, звідки, після досягнення 1 – 1,5 року, передаються в дитячі будинки та ясла Народних комісаріатів з охорони здоров'я.

Вінниця Вінниця Вуковніа Биківня Доббшз Довбшш Жѳтомierz Житомир Bar Бар Odessa Одеса Kamieniec Podolski Кам'янець-Подільський

О д chwili ukazania się w 1993 r. w kwartalniku „Karta” artykułu „Polska operacja NKWD” Nikity Pietrowa ze stowarzyszenia „Memorial” z każdym rokiem rośnie świadomość o tej tragedii. Powstają publikacje, programy telewizyjne, audycje radiowe, artykuły prasowe i internetowe strony tematyczne. Budujący jest fakt, że to właśnie dzięki rosyjskim historykom

З моменту публікації у 1993 році у щоквартальному виданні «Карта» статті «Польська операція НКВС» Микити Петрова з товариства «Меморіал», з кожним роком зростає рівень усвідомлення цієї трагедії. З'являються публікації, телепрограми, радіопередачі, статті у пресі та тематичні сайти в Інтернеті. Позитивним є той факт, що процес вша-

МІЄСЬКА РАМІЄСІ НА УКРАЇНІЄ

zainicjowana została akcja upamiętniania ofiar „operacji polskiej” NKWD. Rangę tych tragicznych wydarzeń podkreślił Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, przyjmując dwukrotnie uchwałę odwołującą się do pamięci o dokonanym ludobójstwie. Część miejsc pamięci znajduje się na terenach byłego ZSRS, m.in. w Kuropatach, Moskwie, Petersburgu, Tomsku, Irkucku i w Republice Karelii. Powstają tablice, pomniki i mogiły upamiętniające los represjonowanych. Także na ziemi ukraińskiej istnieje wiele takich miejsc, m.in. w Dobysz, Winnicy, Żytomierzu, Kijowie, Вуковніа, Chmielnickim i Kamieńcu Podolskim.

Dobysz (d. Marchlewski), plac przed Santtuarium Matki Bożej Fatimskiej. Tablice upamiętniające ofiary przesładowań i terroru w latach 1935–1938. Fot. S. Kasperczuk

м. Доббшш (кол. Мархлєвський) площа перед Санктуарієм Фатимської Матері Божої. Меморіальні дошки на знак вшанування пам'яті «жертв переслідувань і терору 1935–1938 рр.». Фот. С. Касперчук

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІЄ

нування пам'яті жертв «польської операції» НКВС був започаткований саме завдяки російським історикам. Значення цих трагічних подій підкреслив Сейм Республіки Польща, який ухвалив дві заяви, в яких закликає віддати данину пам'яті жертвам цього злочинного геноциду. Частина місць пам'яті знаходиться на теренах колишнього СРСР зокрема в Курупатах, Москві, Санкт-Петербургу, Томську, Іркутську і в Республіці Карелії. На згадку про трагічну долю репресованих, з'являються меморіальні дошки, пам'ятники і могили. На українській землі також існує багато таких місць, зокрема в Доббшш, Вінниці, Житомирі, Киселі-Биківні, Хмельницькому і Кам'янці-Подільському.

Подкур Р.Ю.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 РР. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізується історіографічний доробок вітчизняних науковців у вивченні механізму реалізації і перебігу масових операцій під час Великого терору 1937–1938 рр. Визначенні основні напрями досліджень, їхня специфіка, встановлена приблизна кількість репресованих громадян УРСР, вказані окремі типові недоліки наукових праць.

Ключові слова: історіографія, масові репресії, «національні» операції, органи державної безпеки, позасудові органи.

Проблема «злочинів сталінізму», «політичних репресій» стала предметом відкритого обговорення після виступу Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому 70-річчю Жовтневої революції. Він назвав політичні репресії «масовим злочином на ґрунті зловживанні владою» [1, с.14]. Такий висновок генсек зробив після роздумів про зародження й функціонування «командно-адміністративної системи». Він виправдовував жорстку централізацію при проведенні індустріалізації, заявивши, що не було іншого виходу у наявній складній зовнішньо- й внутрішньополітичній ситуації.

За логікою М. Горбачова, утвердження командно-адміністративної системи в економіці спричинило її поширення на «надбудову», призвело до виникнення теорії «загострення класової боротьби», «обмеження демократичного потенціалу», створення атмосфери підозрливості, ворожнечі, нетерпимості й як наслідок – поява культу особи і проведення політичних репресій. Оцінка сталінських репресій у 1920–1930-х рр. здійснювалася партійним лідером на тлі економічних, політичних та соціальних досягнень у СРСР. Деформації партійні керівники вбачали лише у «політичній надбудові» тодішнього радянського суспільства.

Така ж подвійність у політичних оцінках репресій простежувалася у доповіді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, присвяченій Жовтневому ювілею. Він кваліфікував, як і М. Горбачов, політичні репресії як відступ від ленінської політики, перекручення, прорахунки тощо [2, с.41]. Таким чином, отримавши

політичний дозвіл на проведення досліджень, науковці провідних історичних установ приступили до вивчення періоду 1920–1930-х рр.

Великий терор був центральною подією у постанові про створення комісії політбюро ЦК КПРС від 28 вересня 1987 р. щодо додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних із репресіями, що мали місце у 1930–1940-х рр. і початку 1950-х рр. Потім упродовж 1988–1989 рр. було ухвалено ще 4 постанови політбюро ЦК КПРС про політичні репресії.

Але вони обмежувалися лише 1930-х – початком 1950-х рр. і акцентувалася увага на роботі позасудових органів – «двійок», «трійок», Особливої наради.

Така активність вищого політичного керівництва СРСР потрапила на ґрунт значного соціального запиту радянської громадськості. Поки історики дискутували й робили перші кроки у вивченні табуованої раніше тематики політичних репресій, партійно-радянське керівництво вирішувало в якому об'ємі інформувати суспільство про злочини сталінського режиму, письменники, журналісти, члени громадсько-політичних та культурологічних організацій почали активно оприлюднювати доступні архівні матеріали, спогади репресованих про політичні репресії. Наприкінці 1980-х рр. надзвичайною популярністю користувалися художні твори В. Гросмана «Жизнь и судьба», А. Рибакіна «Дети Арбата», О. Бека «Новое назначение», М. Дудінцева «Белье одежды». Їхня популярність була зумовлена не лише літературним талантом авторів. Белетризовані факти політичних репресій 1930–1950-х рр. стали визначальними у читацькому ажіота-

жі. Як це могло статися у «найсправедливішому» радянському суспільстві: масові арешти, упереджене слідство, північні та сибірські табори ГУЛАГу переповнені безвинними громадянами, безсилля С.Кірова та інших вищих посадовців у боротьбі проти Й.Сталіна, та чи взагалі була ця сама боротьба? Що за постать така Й. Сталін – творець довгоочікуваного порядку, що наступив після хаосу війни та політичної боротьби чи злочинець, винуватець мільйонних втрат й катастрофічних економічних провалів? [3, с.66]. Такі думки хвилювали тодішніх читачів. На той час відповіді давали суб'єктивні твори, роздуми публіцистів та письменників, які формували історичну свідомість суспільства на побутовому рівні.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. вчені намагалися зрозуміти причини і механізм ухвалення «репресивних» рішень вищим політичним керівництвом СРСР, реалізацію Великого терору на регіональному рівні, виявити мотиви формування ознак «ворогів народу».

Якщо причини і механізм реалізації був достатньо швидко визначені за документами партійних органів і наказів НКВС СРСР, то критерії відбору «ворогів народу» було важко дослідити. Оскільки вагома частка арештованих були знаними й авторитетними партійцями, народженими орденами СРСР тощо. Про їхню участь в армії УНР чи Білій армії, різноманітних партійних угрупованнях початку ХХ сторіччя, партійних групах чи дискусіях 1920-х рр. у РКП(б) вже давно забули всі оточуючі. Водночас арешт пересічних громадян, які не брали участі у партійних дискусіях, повстанських загонах початку 1920-х рр. та інших так званих «контрреволюційних організаціях» теж викликав чимало запитань у дослідників.

Аналізуючи Великий терор, учені дійшли висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-радянської, військової, культурної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні завдання і мету [4, с.72].

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Біль-

шовицькі лідери не змогли чітко окреслити критерії «ворога», які упродовж 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові соціальні й національні групи населення, частина громадян розстрілювалася [5].

Деякі російські вчені, зокрема А.Савін, стверджували, що під час проведенні національних операцій основним критерієм були не національність, а соціальне походження. Підставою для такого твердження став аналіз репресій німців Сибіру, де серед компактно проживаючій німецькій громаді арештовували не всіх, а лише «колишніх», куркулів, офіцерів та ін. тобто за соціальною ознакою [6, с.40–61]. Українські дослідники, які вивчали «національні операції» у 1937–1938 рр. зазначали, що під час «національних операцій» співробітники держбезпеки часто арештовували громадян – представників національних громад – після перегляду кадрових списків підприємств й організацій. Соціальне походження було лише обтяжуючою обставиною. Таким чином, основним мотивом була національна ознака, а не соціальна.

У результаті «національних операцій» вагомо змінилася етнокультурна карта УРСР. Оскільки після арешту політично і соціально активних представників національних іншій громадяни намагалися національно мімікрувати – вони ставали росіянами. Отже, у районах компактного проживання національних громад швидко зникали національно-культурні ознаки (національні школи, газети, культурні організації, мова тощо). Саме цього прагнув досягнути Й.Сталін та його оточення на шляху до формування нової спільноти радянських людей.

Учені також намагалися знайти відповідь на питання – навіщо був організований Великий терор?

У результаті численних дискусій були визначені наступні мотиви Великого терору:

– боротьба із потенційною «п'ятою колоною» (троцькісти, куркулі, колишні політичні опоненти) і підготовка до європейської або навіть глобальної війни. Руйнування національних громад через розстріли і депортації вписувалися у цей контекст;

– Великий терор був елементом у процесі створення радянської суспільства і радянської людини. Окремі західні вчені заявили, що результатом Великого терору стала «гомогенізація націй», тобто вилучення із національних республік представників національних громад, що полегшувало створення радянської національної спільноти;

– «сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати в умовах радянської дійсності нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни. У цьому контексті має рацію Н. Верт, що репресії проти радянської еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів проти партійно-радянських лідерів мали виховне значення для нових керівників [7, с.72]. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їхні «перспективи» у разі невиконання вимог вождя.

Наступна наукова проблема у вивченні Великого терору – динаміка і статистика кількості жертви. На сьогодні у науковому обігу є дві цифри. Перша – російського дослідника О. Мозохіна, який підставі річних звітів НКВС СРСР зазначив, що в УРСР у 1937 р. заарештовано 159 573 особи, у 1938 р. – 106 119, всього 265 692 ос. [8, с.335, 339]. Український історик В. Нікольський подав дещо інші цифри – за 1937–1938 рр. засудили 198 918 громадян УРСР, із них розстріляли 123 421 особу (або 62%) [9, с.402]. Але при дослідженні цієї статистики виникає декілька проблем:

– у О.Мозохіна вказано кількість арештованих, а не засуджених громадян за повні роки, хоча масові операції почалися у липні 1937 р. і завершилися у листопаді 1938 рр.;

– частина громадян була арештована у червні 1937 р. одразу після призначення наркомом внутрішніх справ УРСР І. Леплевського. Потім у серпні, після початку роботи обласних «трийок» їх засуджували у позасудовому порядку;

– деяку частину арештантів засуджували у судовому порядку чи карали у позасудовому порядку через Особливу нараду при НКВС

СРСР вже після припинення масових операцій;

– значна частина архівно-кримінальних справ на громадян УРСР знаходяться в архівних установах на території РФ. До них обмежений доступ дослідників і тому остаточно кількість репресованих поки не може остаточно з'ясована.

Отже, остаточно проблема кількості жертв політичних репресій в УРСР буде вирішена після опрацювання всіх архівно-кримінальних справ, у тому числі і в Російській Федерації.

Один із найбільш популярних напрямів – це дослідження долі жертв Великого терору. У поле зору учених і краєзнавців потрапили як знакові постаті, так і пересічні громадяни. Але деякі наукові дослідження «грішать» неточностями, оскільки в архівно-кримінальних справах часто містяться помилки у датах, подіях, що згодом потрапляють до наукового обігу. Чимало авторів не можуть визначитися із інтерпретацією діяльності історичної постаті. У 1990-х рр. із невідомих причин вважалося, що факт політичної репресії комуністичного діяча нівелює його злочинну участь щодо України. Типовий приклад – це постать вихідця із Поділля В.Затонського. У перших дослідженнях на основі матеріалів архівно-кримінальної справи, поза увагою залишалася його діяльність на посаді члена реввійськради 12 армії, коли були розстріляні сотні українців, які боролися із більшовицькою окупацією України, участь у ліквідації українських навчальних закладів, руйнуванні пам'ятників церковної архітектури, організації Голодомору 1932–1933 рр. (відповідальний за хлібозаготівлю у Київській області) та ін.

Згодом подібна тенденція перемістилася у поле дослідження «кат – жертва». Учені вивчали всі аспекти життєвого шляху людини, виявляли його причетність до комуністичних злочинів і, водночас, намагалися розкрити мотиви його арешту та страти. Здебільшого, дослідники робили висновок, що мотивами арешту були патрон-клієнтські стосунки одного із партійно-радянських угруповань, минула політична діяльність, нездатність на думку Й. Сталіна швидко реалізовувати «завдання партії».

Наступна історіографічна тенденція – це дослідження формування та діяльності органів держбезпеки СРСР. Основна увага приділялася трьом напрямам:

- вивчення біографій співробітників органів державної безпеки. У цьому напрямі варто відзначити науковий доробок В.Золотарьова та Ю.Шаповала [10]. Дослідники, проаналізувавши матеріали особових справ, партійно-радянські документи створили біографічні портрети керівних співробітників держбезпеки. Також В. Золотарьов підготував значну кількість біограм на співробітників держбезпеки радянської доби.

- створення та аналіз мотивів організаційно-структурних змін органів держбезпеки [11]. Учені довели, що основним мотивом постійних реорганізацій органів держбезпеки було бажання максимальне адаптувати їхню діяльність під нагальні потреби вищого політичного керівництва СРСР й особисто Й. Сталіна;

- окремі дослідники намагалися проаналізувати правову базу проведення політичних репресій, у тому числі динаміку розширення компетенції співробітників органів держбезпеки та позасудового органу – Особливої наради ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ –МДБ СРСР [12]. Дослідники, зокрема, зазначали, що позасудові органи не були передбачені правовою системою СРСР, однак активно використовувалися протягом всього періоду правління Й. Сталіна.

Цілком новий напрям дослідження історії Великого терору – це проблема виконавців. Цілком закономірно, що спочатку рівень виконавців рішень кремлівських очільників стосовно знищення окремих соціальних чи національних груп не опускався нижче керівників НКВС республіканського рівня (В.Балицький, І. Леплевський, О.Успенський). Але після ухвалення Верховної Ради України Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», копійкою роботи архівістів ГДА СБ України щодо виявлення документів про перебіг Великого терору, встановлення імен слідчих, членів розстрільних команд та ін. дослідницька робота значно активізувалася. Спільний україно-німецько-американо-канадсько-молдавсько-грузинсько-російській

групі вдалося провести певні первинні дослідження виконавців по наступному алгоритму: виконавці – їхнє походження – шлях до органів держбезпеки – прояви політичної лояльності – вплив патрон-клієнтських стосунків (різні клієнтели) – поведінка під час Великого терору (чому жорстокість, побиття, катування стали нормою) – поведінка після припинення масових операцій – причини засудження чи іншого покарання, шляхи уникнення покарання – участь у Другій світовій війні – покарання у другій половині 1950-х – 1960-х рр.

Першим результатом стала публікація трьох томів науково-документального збірника, декількох монографічних досліджень, що були присвячені діяльності конкретних слідчих обласних УНКВС [13]. Наступні дослідження ймовірно будуть спрямовані на дослідження регіональних клієнтел, що стали однією із причин визначення кола покараних співробітників обласних УНКВС у 1939–1941 рр., кількість і види їхніх покарання колишніх чекістів у другій половині 1950-х – 1970-х рр.

Цікавими, але не популярними серед науковців стали джерелознавчі дослідження щодо документів органів державної безпеки 1930-х рр. [14]. На мою думку, це зумовлено необхідністю опрацьовувати значні документальні масиви, володіння значною кількістю інформації про досліджуваний історичний період. Не завжди знаходяться молоді дослідники-аспіранти, які мають подібні навички. Водночас, саме такі дослідження надають безцінний досвід опрацювання документів радянських спецслужб, надають дослідникам алгоритм для визначення достовірності інформації та її верифікації у різні історичні періоди, демонструють методи фальсифікації, невірної інтерпретації, свідомого перекручування достовірних відомостей тощо.

Розсекречення архівних фондів партійних органів і радянських спецслужб надали можливість вивчити регіональну специфіку політичних репресій 1937–1938 рр. Оскільки зазначені вищим політичним керівництвом загальні параметри масових операцій дещо трансформувалися у залежності від специфіки регіону (політетнічність населення, економіка, наявність підприємств військової промисловості, по-

встанський рух 1918 – початку 1920-х рр., прикордоння, наявність підрозділів РСЧА тощо), ініціативності начальників обласних УНКВС, які бажали довести свою політичну лояльність. Деяка «стихійність» у реалізації настанов політбюро ЦК ВКП(б) та директив керівництва НКВС СРСР, за висловом О.Хлевнюка, зумовлювалася заохочувальними наказами Москви, зокрема, збільшенням лімітів на розстріл за першою вимогою, нагородженнями найбільш жорстоких виконавців із числа начальників обласних УНКВС й усуненням із посади тих, хто не проявив себе у реалізації масових операцій [15, с.322].

Вагомим поштовхом для регіональних досліджень стала реалізації видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». На сьогодні видано 120 книг обласних томів цієї серії. Зокрема, у Хмельницькій області було видано 6 книг обласної серії.

Завдяки цій науковій програмі були виявлені й опубліковані тисячі документів із обласних і центральних державних архівів, архівних підрозділів обласних управлінь Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України. На підставі цих документів історики, архівісти, краєзнавці, музейники підготували цікаві наукові статті, де визначили специфіку проведення масових операцій у кожному регіоні.

Значна кількість опублікованих книг цієї науково-документальної серії вже потребує історіографічного осмислення. Але вже сьогодні слід відмітити деякі негативні аспекти в окремих книгах обласних томів. Це зокрема, порушення правил публікації архівних документів, фактологічні помилки у наукових статтях і нарисах про репресованих. Деякі автори із огляду

на поточну політичну ситуацію опускали окремі «незручні факти» із архівно-кримінальних справ. Такі випадки ставалися через порушення регламенту публікації книг обласних томів, а також відсутності рецензування з боку Головної редколегії «Реабілітовані історією». Рукописи книг подавалися на розгляд фактично під час початку тиражування, коли виправити помилки було практично не можливо.

Вагомо стримували науковий пошук 1990-х – 2000-х рр. дискусії із керівництвом СБ України, які не завжди розуміли важливість публікації документів із грифом «Совершенно секретно» радянської доби. Спочатку навіть були негласні домовленості, що імена слідчих не будуть оприлюднюватися. Тому у деяких статтях слідчі позначалися першою літерою прізвища. Але ця практика невдовзі була припинена, оскільки в опублікованих документах вилучення прізвищ не застосувалася. У певному сенсі рятувала тривала реалізація цієї програми і вдавалося у наступних книгах обласних томів виправити хоча б частину недоліків.

Оприлюднення меморіальної частини книг та створення Національного банку жертв політичних репресій надала можливість у мережі Інтернет швидко знаходити своїх загиблих родичів. Водночас, це надає можливість провести деякі статистичні підрахунки.

Таким чином, лише поверхневий аналіз історіографії Великого терору засвідчив значну кількість наукових праць, їхню вагому інформаційну й аналітичну цінність. В умовах розбудови незалежної, правової української держави, боротьби із наслідками російської окупації, радянським світоглядом важливо, щоб академічні знання поширювалися серед населення України.

Джерела та література

1. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на спільному учасному засіданні ЦК КПРС, Верховної ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 р. // Комуніст України. – № 12. – 1987. – С. 14.
2. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на учасному засіданні ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю Великої жовтневої соціалістичної революції, 5 листопада 1987 р. // Комуніст України. – № 12. – 1987. – С. 41.
3. Аннинский Л. Монологи бывшего сталинца // Осмыслить культ Сталина. – М., 1989. – С. 66.
4. Верт Н. Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С. 72.
5. Див.: Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт-упор. Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзивіл О., Шаповал Ю. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

6. Савин А. Этнизация сталинизма? «Национальные» и «кулацкая» операция НКВД: сравнительный аспект // Россия XXI. – 2012. – №3. – С.40–61.
 7. Верт Н. Вказ. праця. – С. 72.
 8. Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внезудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – М.: Кучково поле, 2006. – С. 335, 339.
 9. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 402.
 10. Золотарьов В. Чекисти 20-30-х: матеріали до біографічного словника //З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. –1994. – №1. – С. 168–171; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.; Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с. та ін.
 10. Див.: Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.; Золотарев В. А., Степкин В. П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. — Донецк, Алекс, 2010. – 512 с.; Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми// З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 17–34; Його ж. Ф. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. ///З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– №1/2. –2013 р. – С.7– 30 та ін.
 12. Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження. – Херсон, 2017. – 390 с.; Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). – К., 2001. – 320 с. та ін.
 13. Васильев В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці Великого терору на Поділлі. К.: Видавець захаренко, 2017. – 240 с.; Viola L. Stalinist Perpetrators on Trial. Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. Oxford:University Press, 2017. – 304 p.; Юнге М. Чекисты Сталина: мощь и бессилие. «Бериевская оттепель» в Николаевской области Украины». – М.: АИРО-XXI, 2017. – 352 с. та ін.
 14. Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999. – 448 с.; Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. (Рукопис). – Дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського. – К., 2006. – 300 с.; Подкур Р., Ченцов В. Документи органів государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ / НАН Украины. Институт истории Украины; Отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Тернополь, 2010. – 372 с.
 15. Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – С.322.
-

Місінкевич Л. Л.

НАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

У статті проаналізовані проблеми політичних репресій національних меншин на регіональному рівні, які дозволяють збагатити історичну науку новим фактичним матеріалом, внести в інформаційний обіг і оприлюднити раніше обмежені для доступу дослідників документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів, відкрити широкі можливості для наукового вивчення й узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави.

Ключові слова: політичні репресії, депортації, тоталітарна держава, радянська влада, колективізація, голодомор, позасудові органи, національні меншини.

Процес реабілітації жертв тоталітарного режиму викликав підтримку громадськості, особливо істориків, які найбільше зацікавлені у відновленні правди та об'єктивної оцінки подій беззаконня та свавілля. Після видання шести книг тому «Реабілітовані історією. Хмельницька область» вперше на регіональному рівні робиться спроба дослідити політичні репресії щодо конкретних національних груп Хмельниччини на основі аналізу кількісних статистичних показників, які характеризують відповідні процеси та їх наслідки.

Джерельною базою означеного дослідження є група матеріалів, до якої необхідно віднести директивні матеріали вищих органів влади та управління, органів НКВС, офіційні відомості про репресованих, які зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області та галузевого державного архіву Служби безпеки України м. Хмельницького, матеріали Хмельницької обласної редколегії «Реабілітовані історією».

Розгляд національних аспектів політичних репресій означеного періоду необхідно розпочати із започаткування соціалістичної реконструкції села. Наприкінці 1929 р. після публікації 7 листопада в газеті «Правда» статті Сталіна «Рік великого перелому», в якій стверджувалося, що селянин-середняк масово пішов до колгоспів, а компартія та радянський уряд створили умови для проведення масової колективізації, настав новий виток насилля над селянами. Підтримуючи настанови ЦК ВКП(б), керівництво УРСР на Листопадовому 1929 р. пленумі ЦК КП(б)У було прийнято рішення

про збільшення в 1930 р. посівних площ удвічі, а колгоспів – у 3,5 раза [1, с. 47].

Селян, які не підтримували політику колективізації, відмовлялися від усуспільнених форм ведення господарства, оголошували куркулями, мали ліквідувати як «класово ворожу» соціальну групу. Куркульська спрямованість репресій регламентувалась відповідними оперативними наказами та директивними листами. Оперативний наказ № 42167 від 7 лютого 1930 р. по ДПУ УРСР щодо репресій та виселення куркулів передбачав очищення України від активних контрреволюційних куркульських елементів шляхом утримання в концтаборах і застосування до найактивнішої частини куркульства терористів, повстанців, організаторів масових виступів вищої міри соціального захисту [2, арк. 2].

Процес розкуркулення за масштабами, рівнем підготовки та залучення підрозділів ДПУ УСРР нагадував військову операцію з перевезення розкуркулених селян ешелонами на північ. У Кам'янець-Подільському окрузі було виселено 230 господарств, Проскурівському – 1281 господарство [1, с. 205 – 206]. Такі дії призвели до селянських заворушень. Селянські «волинки» прокотилися селами Плужнянського, Антонівського, Ганнопільського, Грицівського, Ізяславського, Полонського, Судилківського та Теофіпольського районів.

У Шепетівський округ відрядили начальника ДПУ України В.Балицького. Весь округ був розбитий на 5 оперативних секторів для проведення операцій по виявленню осіб, які були причетні до побиття партійно-господарського

активу, розбирання колгоспного майна, ініціаторів «волинок». Затримано 427 осіб, у тому числі в Ляховецькому районі – 63, в Аннопільському та Плужнянському районах – по 49, Старокостянтинівському – 45 [3, арк. 6].

Восени 1930 р. ВКП(б) ініціювала другу хвилю колективізації та розкуркулення. На початок літа 1931 р. в УСРР була проведена друга наймасштабніша за розмірами депортація селянських господарств. З України в 1930 – 1931 рр. у «куркульське заслання» було відправлено 63 817 сімей. Основна маса спецпереселенців – 32 127 сімей (50,4 відсотка) – вислана на Урал, 19 658 сімей (30,8 відсотка) – в Північний край, 12 032 сім'ї (18,8 відсотка) відправлені на спецпоселення в Західну та Східну Сибір, Далекосхідний край та Якутію [4, арк. 205].

З Хмельниччини в період «куркульського заслання» вислано 12 818 суспільно небезпечних осіб. За матеріалами обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», основна маса куркульського елемента була вислана із прикордонних районів. Понад тисячу суспільно небезпечних осіб потрапили у спецпоселення з Городецького, Ізяславського, Кам'янець-Подільського та Теофіпольського районів. У Білогірському, Чемеровецькому, Хмельницькому, Шепетівському, Славутському та Волочиському районах кількість спецпоселенців визначалась від 980 до 605 осіб.

Колективізація та масові депортації куркульського елемента спричинили кризу сільськогосподарського виробництва. У 1929 – 1932 рр. було знищено половину поголів'я худоби в селянських господарствах та колгоспах [5, с. 32]. Наприкінці 1931 – у першій половині 1932 рр. Україну охопив широкомасштабний голод. Селяни, щоб не померти від голоду, намагалися приховати збіжжя та продовольство.

Застосовуючи голодомор і розправи над населенням Поділля, органи ДПУ, які вважали, що населення Поділля за контрреволюційною засміченістю посідало одне з перших місць в Україні, упродовж листопада – грудня 1932 р. «ліквідували» 121 «контрреволюційну групу» в складі 548 осіб [6, арк. 15]. Всього в Україні органи держбезпеки заарештували в 1932 р. 74 849 осіб, а в 1933 р. – 124 463 особи [7, с. 119]. Якщо до цього додати масові арешти та депор-

тації 1930 – 1931 рр., цілком логічною є теза Ю. І. Шаповала, що для України великий терор 1937-го р. розпочався саме 1932 – 1933 рр. [8].

На масштаби політичних репресій у країні впливало ускладнення міжнародної ситуації. Передусім це стосувалось населення прикордонного Поділля, що межувало з Польщею та Румунією, а численні компактні етнічні групи на західному кордоні УСРР розцінювалися як потенційна п'ята колона, від якої надходить загроза широкомасштабного зрадництва та шпигунства. Проведений у вересні 1933 р. культпропом ЦК КП(б)У комплексний аналіз польської меншини у Київській та Вінницькій областях засвідчив зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму [9, с. 117].

Наприкінці 1933 – на початку 1934 рр. органами ДПУ була сфальсифікована справа Подільського обласного центру «Польської організації військової» (ПОВ). Керівником організації оголосили А. Григоровича – польського інспектора Вінницького облвн. Згодом місцевий апарат ДПУ звітував перед керівництвом республіки, що викрито й ліквідовано на Поділлі розгалужену мережу організації «ПОВ» [9, с. 123]. Основним осередком організації стала «наросвіта», представники якої звинувачувалися у шкідництві на національно-культурному фронті, вихованні польської молоді в національному дусі, полонізації українських шкіл [10, с. 88].

За нашими підрахунками, кількість репресованих освітян та культпрацівників у зазначений період складала 1198 осіб. Найбільше репресованих (від 60 до 110 осіб) було серед освітян Волочиського, Городецького, Дунаєвецького, Ізяславського, Кам'янець-Подільського, Славутського, Старокостянтинівського, Чемеровецького районів та м. Кам'янець-Подільського.

Однією з форм політичних переслідувань національних меншин у Подільському регіоні стали масові депортації. 23 січня 1935 року політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями. Всього виселили 8329 сімей «ненадійного елемента» з прикордонних районів

Київської і Вінницької областей у східні райони УРСР, зокрема з Вінницької області – 2854 родини поляків та німців [11, арк. 14]. Інформуючи Голову Раднаркому СРСР В. Молотова про здійснену операцію, нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода зазначав, контингент переселенців з прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий, там, на його думку, залишилося чимало контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких у прикордонних районах потрібно визначити небажаним [11, арк. 14–15]. Уже 4 листопада 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про переселення 1500 польських сімей з Вінницької області з подальшим розселенням у Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях.

У відповідь на ініціативи керівництва УСРР 17 січня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення переселити до Казахстану 5 тисяч господарств, з них 3 тисячі – з Київської і 2 тисячі – з Вінницької областей. Перший етап депортації польських сімей до Казахстану проходив з 20 травня по 10 червня 1936 р. За цей час було переселено 2047 сімей з 6 районів Поділля: Проскурівського – 249, Волочиського – 500, Шепетівського – 384, Славутського – 303, Берездівського – 273 та Плузненського – 374 польських сімей [12, арк. 49].

За таємною директивою Вінницького обкому КП(б)У від 19 липня 1936 р. була проведена наступна хвиля депортації польського населення із прикордонних районів області до Казахстану. У серпні – вересні 1936 р. з районів Вінницької області до Казахстану було переселено 5233 польські сім'ї. [13, с. 131]. У результаті виселення з географічної карти зникли цілі населені пункти. Одна лише згадка залишилася про село Каєтанівку Великолазуцинської сільської ради Базалійського району.

За матеріалами обласної редколегії «Реабілітовані історією», з Хмельниччини під час реалізації операції очищення районів прикордонної смуги від неблагонадійних, ворожих і класово шкідливих елементів під депортацію потрапили 25 847 осіб, з них – 8 472 дітей. Основна маса переселенців 19 407 осіб була відправлена за межі України. Лише з шести прикордонних районів області Городецького,

Ізяславського, Кам'янець-Подільського, Теофіпольського Чемеровецького та Шепетівського було депортовано 12 958 осіб, або половина від всіх переселенців.

Другим піком більшовицького терору в Україні стали 1937 – 1938 рр. І знову прикордонний фактор відіграв знану роль у розгортанні масштабів «великого терору». «Велику чистку» було розпочато оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів».

Національна спрямованість політичних репресій регламентувалась наказами НКВС СРСР та директивними листами. За наказом НКВД СРСР №00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню німецьких підданих, які підозрювалися у шпигунстві проти СРСР» була розпочата «німецька операція», яка зобов'язувала органи держбезпеки провести репресивні заходи щодо німецьких підданих. Фактично були проведені арешти значної кількості німців-громадян СРСР. За підрахунками обласної редколегії «Реабілітовані історією», в Ізяславському, Полонському, Славутському та Шепетівському районах було репресовано 874 особи німецької національності, що складає 84 відсотки загальної кількості арештованих представників німецької общини.

Оперативний наказ №00485 від 11 серпня 1937 р. «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» вимагав від державно-каральних органів розпочати з 20 серпня 1937 р. і впродовж 3-х місяців закінчити широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію місцевих органів «ПОВ» і, перш за все, її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів.

У грудні 1937 р. в Україні за телеграмою НКВС СРСР № 50499 було розпочато «латиську операцію». У телеграмі пропонувалося протягом 48 годин зібрати, перевірити й подати відомості щодо латиських офіційних установ і організацій на території республіки, краю, області, підготувати арешти всіх керівників та активістів і раніше встановлених латиських

шпигунів, перебіжчиків і антирадянського активу. Операцію провести в один день. Телеграма НКВС УРСР від 29 грудня 1937 року за № 83921 передбачала розгортання операції проти єврейських активістів.

Так звані «національні операції» виявили, що визначені політбюро ЦК ВКП(б) «трійки» не справляються з величезним напливом справ. Тому оперативний наказ № 00485 створював новий позасудовий орган – «вищу двійку» (Комісію у складі наркома НКВС СРСР та Прокурора СРСР). На території області теж діяла «двійка» утворена з начальника місцевого управління НКВС та прокурора регіону. Вони за списками визначали долю громадян за першою (розстріл) та другою (табірне ув'язнення) категоріями. Надалі кожні 10 днів підписані ними списки надсилалися до «вищої двійки». Після їх затвердження реалізовувалися визначені вирокі [14, с. 347 – 348].

У цілому за час «великого терору» 1937 – 1938 рр. тільки позасудовими органами «двійкою» та «трійкою» засуджено 13 848 осіб, в тому числі до вищої міри покарання – 13 275 арештованих, або 96 відсотків. «Трійка» УНКВС Кам'янець-Подільської області перетворилась на кривавий конвеєр смерті. Згідно з протоколом № 24 засідання «трійки» від 26 грудня 1937 р. було прийняте рішення про страту 103 осіб. Через день 28 грудня (протокол № 25) до розстрілу було засуджено 130 осіб, а в передноворічну ніч 1937 р. стратили 170 громадян.

Починаючи з лютого 1938 р., коли УНКВС по Кам'янець-Подільській області очолив колишній заступник наркома НКВС Білорусії І. Жабров, «трійка» на засіданнях починає приймати рішення про страту від 300 і більше заарештованих осіб. Так, 10 березня 1938 р. відповідно до протоколу № 3 до страти було засуджено 608 арештованих, 15 березня за протоколом № 5 розстріляли 102 особи, 21 березня (протокол № 6) засвідчував смертний вирок 326 громадянам області. 7 квітня 1938 р. кількість страчених за протоколом № 8 сягнула 571 особи. Найжахливіші звірства «вищої двійки», «трійки» УНКВС відмічалися в грудні 1937 р., коли до розстрілу було засуджено 1 926 осіб, у лютому 1938 р. за вироком позасудових органів

було страчено 1 939 заарештованих, у березні – 1 797, квітні – 858, травні – 1 868, вересні – 1 662 особи. Всього за рік (жовтень 1937 – жовтень 1938 рр.) за рішенням «вищої двійки» та «трійки» УНКВС було знищено 13 078 громадян області. Із 56 засідань «трійка» УНКВС по Кам'янець-Подільській області жодного разу не розглядала питання ув'язнення до виправно-трудоваг таборів [15, с. 79].

Під час аналізу архівно-слідчих справ репресованих громадян у 1937 – 1938 рр. складається враження, що Кам'янець-Подільська область була нашпигована резидентами та агентами польської та інших розвідок. Співробітники управління НКВС по Кам'янець-Подільській області Северин та Кракович розкрили «технологію» формування «резидентів та шпигунів». Потрапивши за ґрати за «порушення соціалістичної законності», вони свідчили, що «з серпня 1937 по серпень 1938 рр. під слідством перебувало 16 тисяч осіб, з них до 90 відсотків зізнались у тих чи інших протидержавних злочинах (шпигунство, участь в організаціях тощо)... Як правило, всіх заарештованих на допитах б'ють, у камерах в'язниці влаштовують провокації. Побиті заарештовані схиляють свіжих заарештованих давати свідчення й зізнаватись у неіснуючих злочинах». Северин стверджував, що «тільки в одній Кам'янець-Подільській області за рік викрили 10 тисяч польських шпигунів, але ж це не реально. Це «липа», і польській розвідці тут створений ореол не без ворожої роботи, адже 80 відсотків справ направляються на засідання особливої трійки – і заарештованих, як правило, розстрілюють» [16, арк. 29 – 30].

Архівно-слідчі справи репресованих дають підстави стверджувати, що керівництво УНКВС по Кам'янець-Подільській області фальсифікувало кримінальні справи та постійно вимагало збільшення лімітів на репресії. Таким чином воно сподівалось вберегтися від звинувачень у «недостатній боротьбі з ворогами народу».

За нашими підрахунками національний склад репресованих з політичних мотивів складав 24594 особи, або 41,2 відсотка. Найчисельнішу групу репресованих серед національних меншин становило польське населення, частка

репресованих серед них складала 36,1 відсотка (21 507 осіб). Значна чисельність репресованих поляків на Хмельниччині пояснюється двома основними моментами: прикордонне розташування та значний відсоток поляків серед місцевого населення. Кількість репресованих осіб німецької національності склало 1,7 відсотка (1044 особи), а єврейської національності – 1,67 відсотка (996 осіб).

Ці обставини дають можливість зробити висновки, що політичні репресії щодо поляків, німців та євреїв були значно жорсткішими, ніж проти інших національностей, адже кількість репресованих білорусів, росіян, чехів, словаків, латишів, литовців, естонців та представників інших національних меншин у сумарній кількості були рівнозначними 1,7 відсотка (1047 осіб).

На основі аналізу архівних слідчих справ редакційно-видавничої групи редакційної колегії «Реабілітовані історією» встановила, що упродовж 1930 – 1950 рр. на Хмельниччині була репресована 59 651 особа при загальній кількості населення України згідно із Всесоюзним переписом 1937 р., 28 387 609 осіб [17, с. 77]. Майже 60 відсотків становили жителі Волочиського, Городокського, Ізяславського,

Кам'янець-Подільського, Славутського, Теофіпольського, Хмельницького, Чемеровецького та Шепетівського районів. Під час аналізу звинувачень щодо репресованих хмельничан можна виділити два напрями. Перший – за політичним забарвленням, який складався з чотирьох груп: 1) антирадянські партії та течії; 2) контрреволюційні націоналістичні організації; 3) репресії за національною приналежністю; 4) заарештовані за наказом НКВС № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів».

Другий – за характером злочинів: 1) шпигунство (німецьке, польське, румунське, англійське, чеське та ін.); 2) контрреволюційна діяльність (зрада батьківщини, терор, диверсії, шкідництво, повстанська контрреволюційна діяльність, контрреволюційна агітація). Зважаючи на абсолютні показники можемо відмітити, що репресіям було піддано всі групи національних меншин. Загальна чисельність серед репресованих українців була на 10 435 осіб більшою, ніж сумарна кількість усіх національних меншин. Означена тенденція повністю відображає стан репресивної політики серед титульної нації та національних меншин в Україні.

Використані джерела:

1. Васильєв В., Віола А. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця : «ЛОГОС», 1997. 536 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 2. спр. 3190. Арк. 2.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХм.О). Ф.П.458. оп.1. спр.324. Арк. 6.
4. Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ).Ф. 9479. оп. 1. спр. 89. Арк. 205.
5. Данилов В. Феномен первых пятилеток. Горизонт. 1988. № 5. С. 28 – 38.
6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВін.О). Ф. П 136, оп. 1, спр. 371. Арк. 15.
7. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки в Україні (кінець 1920-х – 1950-і рр.): історико-статистичне дослідження. Донецьк : Вид-во Донец. ун-ту, 2003. 624 с.
8. Шаповал Ю. В очікуванні Нюрнбергу. Критика. Вид-во Канадського інституту Українських Студій. 1998. Березень. С. 18 – 20.
9. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. №1/2. 1995. С. 117.
10. Войналович О. О. Організація шкільної освіти для національних меншин України: 20 – 30-х рр. Київ – Полтава, 1992. 149 с.
11. ДАРФ. Ф. 5446, оп. 11. спр. 265. Арк. 14 – 15.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. оп. 16. спр. 12. Арк. 49.
13. Жецицький В. Й. Масові депортації населення Поділля. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1/2. С. 128 – 134.
14. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарев В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. Особи, факти, документи. Київ: Абрис. 1997. С. 347 – 348.
15. Васильєв В., Місінкевич Л., Подкур Р. Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. Реабілітовані історією: Хмельницька область. Кн. 1. Хмельницький. 2008. 934 с.
16. ДАХм.О. Ф.П.6193. оп.12. спр. П-6584. Т.4. Арк. 29 – 30.
17. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні. Укр. іст. журн., 2001. № 2. С. 74 – 88.

ОПЕРАТИВНІ НАРАДИ ТА ПАРТІЙНІ ЗБОРИ СПІВРОБІТНИКІВ УПРАВЛІННЯ НКВС УРСР ПО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» ТА «БЕРІЇВСЬКОЇ ВІДЛИГИ» (КІНЕЦЬ 1938 – ПОЧАТОК 1939 рр.)

В статті розглядаються заходи співробітників управління НКВС УРСР по Кам'янець-Подільській області як джерело вивчення „Великого терору” та „беріївської відлиги” у кінці 1938 – початку 1939 рр.

Ключові слова: архівні документи, комуністичний режим, жертви політичних репресій, політичне керівництво, репресивно-каральні органи, політичні репресії, терор.

Останнім часом в дослідників історичної науки з'явилася можливість вивчати широкий комплекс архівних документів, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Дослідникам стали доступні листування, доповідні записки, інформації наркомів НКВС УРСР до НКВС СРСР, начальників УНКВС до НКВС УРСР, архівно-кримінальні справи жертв політичних репресій. Ці види документів чітко показали роль вищого політичного керівництва в організації «соціальної чистки» радянського суспільства, участь співробітників органів держбезпеки в масових операціях, стали відомі кількісні та якісні характеристики результатів репресивних акцій. Також учені провели первинний джерелознавчий аналіз цих документів: використання інформаційного потенціалу, облік варіантів фальсифікацій, ступеня достовірності тощо [6].

Однак тривалий час дослідникам були недоступні особові справи співробітників органів держбезпеки. Протягом останніх років, з ухваленням «декомунізаційних законів» у 2015 р. цей корпус джерел став відкритим для істориків. Особові справи співробітників органів держбезпеки мають безперечну цінність у плані з'ясування імен конкретних виконавців внутрішньої політики компартійного керівництва, режисерів і постановників сумнозвісних політичних та ідеологічних кампаній 1920–1930-х рр. Разом з тим, вони надають можливість з'ясувати певне коло питань кадрової політики ВКП(б)–КП(б)У, яка спиралася не стільки на ділову якість, скільки на особисту відданість

тодішнім схоластичним, ідеологічним постулатам, безмежну віру в правильність обраного курсу.

Маловідомим джерелом стали матеріали розслідування службової діяльності та злочинів співробітників органів державної безпеки. Ці службові розслідування проводилися співробітниками особливої інспекції відділу кадрів. Вони повинні були встановити реальну провину співробітника у скоєному злочині, визначити його тяжкість і запропонувати міру покарання — порушення кримінальної справи або адміністративну відповідальність (догана, кілька діб арешту, пониження в посаді, званні тощо).

Особливу цінність для вчених мають, протоколи оперативних нарад і партійних зборів, що стали джерелом для початку наукового аналізу реакції співробітників НКВС УРСР на постанову РНК та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», вивчення їх взаємовідносин з прокуратурою під час проведення перевірки справ засуджених чи підготовлених до засудження у позасудовому порядку, стосунків між регіональними партійними комітетами та місцевими апаратами органів держбезпеки [11].

Протоколи зборів та нарад у всіх випадках завірені секретарями, членами президії партійних зборів. Супровідні листи до цих документів підписані начальниками або заступниками начальників УНКВС областей УРСР. Таке діловодство передбачало попередню корекцію текстів, як секретарем партійної організації, так і керівництвом УНКВС.

Наявність завірених копій протоколів і стенограм засідань обласних УНКВС у фондах секретаріатів НКВС УРСР, партійних органів доводить, що партійно-радянські керівники республіканського та обласного рівнів ретельно вивчали пануючі настрої серед співробітників місцевих апаратів держбезпеки і міліції, їх реакцію на несподіване припинення масових репресивних операцій, арешти вищих посадовців наркоматів внутрішніх справ СРСР та УРСР, їх ставлеників в обласних УНКВС. Це був один із засобів контролю за політичною лояльністю кадрового складу співробітників органів внутрішніх справ і державної безпеки, що були опорою комуністичного режиму. В архівно-кримінальних справах на колишніх «чекістів» стенограми оперативних нарад і партійних зборів чи витяги із них використовувалися як додаткові докази «порушень соціалістичної законності».

Метою даної статті є аналіз партійних зборів та оперативних нарад співробітників управління НКВС УРСР по Кам'янець-Подільській області з точки зору встановлення загальних та своєрідних аспектів здійснення «великого терору» та «беріївської відлиги» в області.

Як відомо, 17 листопада 1938 р. Й. Сталін і В. Молотов підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», якою органам НКВС і прокуратури заборонялося проведення масових операцій з арештів і виселення, ліквідовувалися «трійки». Органи НКВС зобов'язувалися при провадженні слідства точно дотримувати всіх вимог кримінально-процесуальних кодексів [9, с.305-308]. На той час арешти, як цього й вимагала 127 стаття Конституції СРСР 1936 р., повинні були проводитися тільки за рішенням суду або за санкцією прокурора. У цей же день начальник Вінницького обласного УНКВС І.Корабльов провів у Вінниці оперативну нараду з питання агентурно-слідчої роботи [1, арк.165], а І.Жабрева (начальника УНКВС по Кам'янець-Подільській області) заарештували як співучасника очільника НКВС О.Успенського [10, с.189].

22 листопада 1938 р. у присутності секретаря Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У О.Власова відбулася оперативна нарада облас-

ного УНКВС. Спочатку заслухали співробітників, а потім тимчасово виконуючий обов'язки начальника управління, секретар партбюро Олександр Якимович Єкимов заявив, що 19 листопада він був присутній на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому обговорювалася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада. «На засіданні з'ясувалося, — зазначав Єкимов, — що колишній нарком НКВС УРСР Успенський виявився неабияким змовником, який привіз на Україну своїх спільників, нині заарештованих разом з ним» [5, арк.263-264]. Доповідач, мабуть, хотів додати своїй персоні політичної ваги повідомленням про участь у засіданні політбюро. Але насправді цей орган постанову не обговорював.

За кілька днів у Вінниці І.Корабльов розповів, що в ЦК КП(б)У відбулася нарада начальників обласних управлінь НКВС та їх заступників, на якій був присутній М. Хрущов [4, арк.51].

У Кам'янець-Подільському співробітники ще до оперативної наради обласного УНКВС зрозуміли, хто винен і кого треба критикувати. Тому нікого не здивувало, що одним з перших виступив начальник Проскурівського міськвідділу НКВС Борис Миколайович Самогородський, який стверджував, що порушення відбулися через ворогів народу, зокрема І.Жабрева. Колишній начальник вимагав надавати слідчі справи щодо шпигунства «Польської організації військової» (ПОВ), а чекісти вимушені були заарештовувати підозрілих осіб, на яких не було достатніх матеріалів. При цьому широко застосовувалися побиття заарештованих і фальсифікація протоколів їх допитів. Оперуповноважений особливого відділу 9-ї кавалерійської дивізії Стадник підтримував критику: «Жабрев давав ворожі настанови не пускати до заарештованих прокурорів, чим порушували революційну законність». Начальник відділу кадрів В.Лелонг сказав про те, що І.Жабрев дав директиву звільнити з «органів» усіх євреїв. Більше того, він нібито говорив, що «потрібно в найближчий період нашу прикордонну область очистити від євреїв». Квінтесенцією оцінок став висновок начальника 9-го відділу Олексія Миколайовича Горця: «Усі ми, у тому числі і я, були сліпим зняряддям у руках цього запеклого ворога Жабрева» [5, арк.249].

У процесі перекладання провини на персоніфікованого ворога — І.Жабрева — чітко окреслилися соціальні напруги й конфлікти, настрої й моделі поведінки чекістів. По-перше, група співробітників звинуватила колег в особистих зв'язках з І.Жабревим. Наприклад, начальник Красилівського райвідділу НКВМ Мотусевич заявив, що Самогородський був наближеним до Жабрева, отримував від нього грошові винагороди, але нічого про це не сказав. Начальник прикордонного загону Зубрило звинувачував співробітників Волочиського райвідділу НКВС у тому, що погано борються з ворогами народу, наполягав на масовому виселенні з прикордонної смуги колгоспників, навіть без наявності компрометувальних доказів їх діяльності. Начальник 4-го відділу Парфьонов вказав на діяльність Єкімова, що як секретар парткому приїжджав до оперативно-слідчих груп і вимагав надання не менше п'яти слідчих справ у день, а Крутов — 8–12 щоденних зізнань у ворожій роботі. Парфьонов акцентував увагу на неправильному здійсненні політичних репресій щодо різних національностей: «У нас існувала практика, що якщо поляк, то ворог, якщо колишній петлюрівець — то ворог... Наша держава інтернаціональна, і заарештовувати всіх поляків — це неправильно». На що секретар обкому О.Власов зробив зауваження, що якщо держава є інтернаціональною, це не означає, «що не повинні заарештовувати ворогів з різних національностей». На нашу думку, ці розбіжності виникли навколо суттєвої проблеми трансформації окремих аспектів політичних репресій в етнічні чистки.

Парфьонов визначив ще одну серйозну проблему органів НКВС у суспільстві: «Масовою операцією ми викликали в населення в селах страх перед нашими органами». У відповідь пролунали репліки: «Неправильно, це наклеп на народ. Нас бояться вороги, а народ нас любить».

Про страх у суспільстві, викликаний кривою діяльністю чекістів, написано чимало. Про нього знали і його використовували самі чекісти. Тим показовішими є вислови про страх ворогів і любов народу, які не були якоюсь аберацією свідомості чи ментальною проблемою, а були свідомою політичною позицією. Недарма

начальник 3-го відділу О. Вадіс стверджував, що підвищення ефективності агентурної і слідчої роботи «не означає, що ми повинні зараз ліберальничати з ворогами — це означає, що декого, якщо це знадобиться, будемо суворо допитувати. І далі він продовжив: «...Слід продовжувати громити ворогів, а треба сказати, що саме в Кам'янець-Подільській області є ще багато ворогів, з якими потрібно вести запеклу боротьбу».

Водночас О.Вадіс розкритикував корпоративні відносини в органах держбезпеки, заявивши, що з чекістів створювалася «певна каста, усе робилося в суто конспіративній формі, створювалася видимість, що працюють багато, працюють добре... Чиношанування, підлабузництво було повсякденним явищем». Безконтрольне й привілейоване становище в суспільстві чекістів призвело до того, що їх агентуру відкрито влаштовували на роботу директори підприємств і керівники радянських установ. Можна уявити, наскільки напруженим був психологічний стан у таких колективах.

«Поставити на місце» чекістів повинні були партійні органи. Саме це мала на меті постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада. Показово, що на оперативній нараді начальник Смотрицького райвідділу НКВС Климентій Іванович Стицюк звинувачував І.Жабрева в тому, що той наказував не інформувати партійні органи про ситуації на місцях, говорив: «Ми повинні знати в першу чергу, а потім уже парткоми». Секретар обкому Власов всю увагу зосередив на цій проблемі. По-перше, він критикував керівників управління Вадіса, Мордовця, Лелонга за те, що не говорили в обкомі й міськкомі партії про ворожу роботу Жабрева: «За ці помилки партійна організація має винних міцно вдарити». По-друге, він політично підстрахувався обов'язковими заявами про незгоди з Жабревим: «Протягом тривалого часу роботи з ворогом Жабревим мені довелося чимало стикатися й не виконувати його лінію в роботі, наприклад, виселення з м. Кам'янця-Подільського вчителів і агрономів. Ми за очищення нашої області від ворожих елементів, за очищення правильне, а не за очищення фашистське, яке проводили Успенський і Жабрєв». По-третє, Власов з обу-

ренням розповідав, що в районному центрі Берездові начальник райвідділу НКВС ставив завдання секретареві райкому партії та вимагав звіт про виконання. У Дунаєвцях його колега затребував від голови райвиконкому бензин і на запитання «Навіщо?» відповів: «Це не твоя справа, якщо не даси, заарештуємо». Навівши подібні приклади, Власов підкреслив: «Треба припинити будь-яке зазнайство й нетактовну поведінку». У зв'язку з цим, секретар обкому заявив, що Самогородського як близьку до Жабрева людину й поганого працівника «тримати не будемо», а всіх, хто був «охвістям Жабрева», слід із органів звільнити.

В такий спосіб, провідна роль партійних органів стосовно чекістських цілком відновлювалася. Місцеві партпрацівники знову починали здійснювати контроль над кадрами райвідділів та обласних управлінь держбезпеки. За таких умов секретар парткому управління О.Єкимов спробував перекласти провину за допущені «порушення законності» на ворожі зовнішні сили: «Слідчого перетворювали на письменника, не ставилися об'єктивно, партійно до оформлення справ, вимагали великих протоколів. У низці випадків ми не перевіряли показання свідків...». Тому колишні «письменники» повинні були профільтрувати всі слідчі справи «у провадженні», звільнивши тих, хто не винний. Але не можна було звільняти «легковажно», адже навколо залишалися вороги. Єкимов налаштовував співробітників на роботу в нових умовах: «Органи НКВС оточені любов'ю народу, тому т. Парфьонов, який тут виступав, неправий, кажучи, що нас бояться трудящі. Той, хто відчуває за собою гріхи, той боїться нашого удару. До нас щодня надходять сотні заяв, трудящі допомагають нам викривати ворогів». Отже, логіка мислення банди злочинців, що за сигналом керівництва Компартії відправила на смерть десятки тисяч людей у Кам'янець-Подільській області, залишалася незмінною: вони вважали себе найсвідомішими й найпатріотичнішими в суспільстві, здійснювали найвищу соціальну місію — пошук ворогів у різних соціальних і національних групах, і за це «народ їх любив». А будь-які згадки про страх перед ними були... наклепом

на народ, що допомагав «викривати» ворогів [5, арк.206-267].

26 листопада 1938 р. було видано наказ НКВС СРСР № 00762 «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.», підписаний Л. Берією. Він визначив напрями діяльності органів держбезпеки відповідно до чинного законодавства й вимагав під керівництвом партії й уряду «домогтися якнайшвидшого й рішучого усунення всіх хиб і перекручень у своїй роботі й докорінного поліпшення організації подальшої боротьби за повний розгром усіх ворогів народу, за очищення нашої батьківщини від шпигунсько-диверсійних агентур іноземних розвідок, забезпечивши тим самим подальші успіхи соціалістичного будівництва» [9, с.309-312]. Отож, пошук ворогів народу, до розряду яких з початку 1930-х рр. могли потрапити будь-які групи суспільства, а також агентурних мереж іноземних розвідок був однією з умов успіхів діяльності компартії і держави загалом. Цей пошук жорстко контролювався партією, що залишалася «кристально чесною і справді народною» у своїх планах і діяннях. Саме тому вона мала суворо покарати порушників законності.

27 листопада 1938 р. відбулися закриті партійні збори Кам'янець-Подільського УНКВС, на яких були присутні 77 осіб, у тому числі секретар обкому О.Власов. Із доповіддю «Про викриття фашистської змови в органах НКВС і заходи парторганізації по ліквідації наслідків шкідництва» виступав О.Єкимов. Він розповів, що у квітні 1938 р. О.Успенський і І.Жабрєв на оперативній нараді обласних і районних працівників НКВС у Кам'янці-Подільську вимагали громити організоване підпілля. Після таких настанов до слідчої роботи (фабрикації протоколів допитів та інших процесуальних документів) залучили сторонніх осіб, що не були оперативними співробітниками. Заарештовані під тортурами давали показання на 50, а то й на 80 чоловік, тобто обмовляли всіх, кого знали. У результаті за показаннями в антирадянській діяльності проходили тисячі людей.

Начальник відділу кадрів УНКВС (з 4 березня 1938 р.) Ілля Пінхусович Юфа, який виступив за О.Єкимовим, заявив: «У березні місяці ц. р. я був на нараді в наркоматі, де ви-

ступали т. т. Хрущов і Єжов. Апарат на Україні надзвичайно засмічений соціально чужим крамарським елементом. Тов. Єжов зазначав, що апарат чекістів не обмінювався, не освіжався, та порушував питання про підготовку нових кадрів — ця лінія є й зараз правильною». Усі присутні розуміли, що йдеться про покарання за попередню «ударну роботу» з викриття ворогів. Тому звинувачення зосередилися на помічниках І.Жабрєва. Зокрема, зазначалося, що в колишнього заступника начальника управління, начальника 4-го відділу В. Леонова проявлявся «шкідливий фанатизм, у всьому і всіх він бачить ворогів». Співробітник Безпрозваний жорстко розкритикував свого начальника О.Вадіса й розповів, що той на третій день приїзду в УНКВС скликав оперативну нараду, «на якій усіх комуністів узвав ворогами народу й пригрозив, що він нас заарештує, віддасть під суд тощо». Тодішній секретар парткому В. Лелонг у відповідь на зауваження про неправильність такої поведінки сказав, що О.Вадіса надіслано О.Успенським на зміцнення прикордонної області і йому треба «створити авторитет». Для створення «авторитету» О.Вадіс не цурався будь-яких методів: він посилав підлеглих купувати йому воду до магазину, а на одній з оперативних нарад у присутності колег стверджував, що присутній товариш у службі — ворог народу й що він з ним «на фронт не піде, тому що він його зрадить».

В умовах критики і звинувачень керівництво УНКВС каялося в гріхах. Наприклад, Йосип Лаврентійович Мордовець (з 20 червня 1938 р. — тимчасово виконуючий обов'язки начальника 2-го відділу УДБ, а з 7 вересня 1938 р. — помічник начальника УНКВС) відкидав звинувачення в антисемітизмі. У відповідь один зі співробітників сказав: «Соромно було слухати, як розповідав Мордовець, що йому начальство заявило, що потрібно вигнати євреїв з органів НКВС, бо вони не мають своєї держави й тому можуть продати будь-яку державу, у тому числі й радянську владу». Тема антисемітизму в діяльності керівництва НКВС не випадково продовжувала активно обговорюватися в чекістському середовищі. Так, співробітник управління Кіперштейн говорив, що Жабрєв — німецький фашист, який змушу-

вав його обслуговувати свою власну квартиру, як, утім, і колишнього начальника управління Приходька. Справа була не в панській поведінці керівників чекістів у 1930 р., про яку, до речі, ми знаємо не дуже багато. Звинувачення в антисемітизмі слугували логічним містком для характеристики «ворожої фашистської діяльності» колишнього керівництва, дозволяли порівнювати її з Голокостом євреїв, який здійснювали нацисти. Показово, що співробітник управління Кац відкрито заявив: «Сьогодні по радіо передавали мітинг радянської інтелігенції з Москви з приводу звірячих погромів, учинених фашистами в Німеччині над єврейським населенням. Усі, хто виступав, не знаходили слів, щоб висловити своє обурення. А хіба ми не бачимо подібне, що затіяла купка ворогів, які пробралися до органів НКВС?.. Наскільки я знаю, вказівки про звільнення з органів євреїв ішли від відділу кадрів НКВС УРСР... Це питання впирається в Крутова». Уперше пролунала інформація про те, що в 1938 р. із Кам'янець-Подільського УНКВС відрядили 50 осіб, з них 23 євреї.

Серед критичних виступів на адресу керівництва управління НКВС звернула на себе увагу заява помічника оперуповноваженого 4-го відділу Івана Павловича Кордуса, яка, на нашу думку, чітко демонструвала механізми здійснення репресій тоталітарним режимом. У стенограмі партзборів зазначалося: «Далі т. Кордус зупиняється, як країна соціалізму родить героїв. Як наш героїчний народ висуває зі свого середовища значних людей, таланти тощо. У нас в управлінні, — продовжує Кордус, — було суцільне викривлення у висуванні кадрів і нагородах. Ось нагородили т. Патрушева — колишнього начальника Плужнянського райвідділення, що нині працює у Волочиському РВ НКВС. За що, я запитую? За те, що він — Патрушев — при вилученні зброї у Плужнянському районі був ініціатором масового викривлення революційної законності? Патрушев у селах Плужнянського району скликав до сільбуду по 15 колгоспників, пропонував їм здати зброю, потім залишав міліціонера і змушував знущатися з колгоспників [9, с.313-325]. За цією справою заарештовано колишнього начальника міліції Ключа, а голо-

вний винуватець — Патрушев — не лише на волі, але й нагороджується». Отже, країна соціалізму народжувала героїв, які організовували провокації, знущалися з людей і вбивали їх, а за такі злочини їх заохочували і привселюдно хвалили. Це зовсім не схоже на ситуацію зі «звичайними людьми» К. Браунінга зі 101-го резервного поліцейського батальйону, які знищували євреїв на території Округу Люблін у Польщі в період Другої світової війни. Варто зазначити, що йдеться не про просту співучасть звичайних чоловіків середнього віку із селянських і робочих родин у злочинах проти людяності. Звертають на себе увагу реалії того часу: провокації, побиття, масові вбивства героїзувалися в чекістському середовищі, перетворюючись на засоби кар'єрного росту й підвищення соціального статусу.

Повертаючись до закритих партзборів Кам'янець-Подільського УНКВС, варто підкреслити, що стратегії захисту в умовах критики подібного «героїзму» були цілком пояснюваними. Один з чекістів, Манілевич, казав: «Рабська покірність у виконанні будь-якого наказу призвела до ворожих дій... Кожен товариш очікував виїзду або арешту». Йому вторив Й.Мордовець: «Я готовий відповідати перед партією за свої антипартійні вчинки, але ворогом я ніколи не був». Лелонг визнав «пособництво Жабреву у ворожій роботі», але заявив, що не був свідомим ворогом. Ще більш чесним перед «товаришами по зброї й партії» подав себе О.Вадіс: «Я не називав Жабрева батьком рідним, але говорив з ним тоді по-рабськи і плакав. Я заявляю, що я чесна людина, був такою й чесною людиною буду». Партзбори виключили І.Жабрева з КП(б)У як «зрадника партії і батьківщини», Лелонга зняли з посади секретаря парткому й винесли сувору партійну догану з попередженням за зв'язок з І.Жабревим. Аналогічне покарання спіткало Й.Мордовця [5, арк.271-342].

У січні 1939 р. розгорнулася робота експертних комісій з оцінки попередньої діяльності УНКВС. Обкоми партії розглядали особові справи комуністів-чекістів, затверджуючи їх кандидатури для продовження роботи в органах держбезпеки. У Кам'янці-Подільському 4 лютого 1939 р. новий начальник УНКВС

Олексій Никифорович Михайлов (до цього — завідувач відділом керівних партійних органів Кам'янець-Подільського обкому партії) написав А. Кобулову записку про справу В. Лелонга. Він зазначав, що В.Лелонг подав неправильні дані про національність (француз), про соціальне походження (батько — власник магазину), приховав національність чоловіка сестри (німець), мати якого теж була засуджена за шпигунство, батько дружини був на обліку. О.Михайлов називав В.Лелонга «шкурником», якому в 1937 р. комуністи висловлювали недовіру. Він підкреслював, що В.Лелонг був близький до І.Жабрева, як секретар парторганізації виконував настанови щодо звільнення євреїв з органів НКВС. Крім цього, на адресу М. Хрущова надійшли скарги комсомольця Корчака та інших свідків про знущання Лелонга над заарештованими, його вимоги наклепницьких показань на співробітників НКВС. Список 20 співробітників, на яких були компрометувальні матеріали, був долучений до справи Гришка. Лелонг, будучи начальником відділу кадрів, їх приховав, але це виявив новий начальник НКВС і подав рапорт на їх звільнення. Михайлов вимагав звільнити Лелонга з органів НКВС і віддати під суд [3, арк.26].

Лелонг розумів, що висунуті йому звинувачення можуть призвести до арешту й максимально жорсткого вироку. 10 лютого 1939 р. він написав листа М. Хрущову, де скаржився на виключення з партії і заявив про готовність спокутувати провину на полі бою. Він писав: «У складній міжнародній обстановці, коли знахабнілий фашизм готовий напасти на наші святі кордони, немає вище честі для радянських патріотів, для комуністів померти за свою батьківщину, за велику партію більшовиків, за любимого тов. Сталіна». Далі він зізнався, що «без партії не зможе жити», і просив «дати шанс показати свою відданість, мною пишати-меться вся батьківщина». З пафосом комуніст-чекіст Лелонг заявив: «У другій світовій соціалістичній революції я буду в перших лавах громити світовий фашизм, і якщо доведеться померти, так помру героєм» [3, арк.22-23]. У той же день він написав листа А.Кобулову, з якого стає зрозуміло, що він був у нього на прийомі, висвітливши свою біографію й діяльність. Він

знову писав про допущені помилки, але зазначав, що вони були в його колег — досвідчених чекістів Мордовця, Леонова та інших. Посилаючись на лише 10-місячну службу в НКВС, прихід туди із партійних органів, де зарплата удвічі вища, просив виявити довіру й повірити йому. Лелонг стверджував, що готовий виконати будь-яке відповідальне завдання та померти в сутичці з фашизмом [3, арк.17-21]. Для підтвердження такої готовності 1 березня 1939 р. В.Лелонг до повторного короткого листа А.Кобулову додав написану рукою військовою присягу [3, арк.3].

У процесі збору матеріалів про порушення соціалістичної законності слідчі з експертних комісій НКВС збирали рапорти й заяви колег періоду масових операцій, листи й заяви засуджених, їхніх родичів, які надсилалися керівникам різних партійно-радянських структур. У них розповідалося про поведінку слідчих, наводилися аргументи про невинність засуджених і містилися запевнення у відданості радянській владі, компартії та особисто Й.Сталіну. Ці документи ще недостатньо введені в науковий обіг через недавню недоступність архівів. Вони викликають значний інтерес, тому що містять маловідомі подробиці проведення масових операцій. Наприклад, під час розслідування порушень у Кам'янець-Подільському УНКВС до справи були долучені листи начальника 6-го відділення УДБ С. М. Северина. Це була людина, що протягом декількох років служила в особливому відділі Кам'янець-Подільського прикордонного загону, мала значний досвід чекістської роботи на кордоні з Польщею. У липні 1938 р. його перевели до апарату Кам'янець-Подільського УНКВС, а 14 серпня 1938 р. він написав листа до секретаріату ЦК ВКП(б) про перегини в слідчій роботі НКВС, в якому зазначив, що «брав участь у ліквідації повстань на Кубані, Україні, Молдавії, вів справи на контрреволюціонерів і шпигунів, і приводив вироки у виконання, але це були справжні вороги, тепер мені здається, разом з розгромом справжніх ворогів заарештовано й репресовано багато невинних і штучно створюються одиночні та групові справи». С.Северин стверджував, що із серпня 1937 по серпень 1938 р. УНКВС по Кам'янець-Подільській області за-

арештував близько 16 000 осіб, до 90% яких зізналися у злочинах (шпигунство, участь в антирадянських організаціях тощо). «У переважній більшості цих осіб було заарештовано за об'єктивними ознаками або за неперевіреними показаннями інших осіб. Прокуратура настільки захопилася, що без перевірки дає санкції на арешт», — підкреслював цей чекіст. Усі заарештовані піддавалися побиттям, у тому числі з боку прокурорів. Подібні методи допитів застосовувалися паралельно з камерними провокаціями, що дозволяло вигадувати розгалужені шпигунські резидентури, проти яких успішно боролися місцеві чекісти. С.Северин відверто писав: «Я вважаю шкідливим хоча б те, що в одній Кам'янець-Подільській області за рік було викрито 10 000 польських шпигунів. Це нереально й бути не може, скільки ж агентури має польська розвідка в СРСР? Це липа, й польській розвідці штучно створено ореол, тут не без ворожої руки. 80% усіх справ передаються на трійку й заарештовані розстрілюються». Він зазначив, що схожі методи застосовувалися під час фальсифікації практично всіх справ: «В УНКВС було викрито партизанську організацію. Викрили її нач[альник] 4-го відділу Гінесин і нач[альник] відділення Климовський, за нею розстріляли до 200 осіб, і запевняю вас, що дарма. Це дуга справа, й за нею репресовано кращій сільський актив». У листі Северин каявся: «За період роботи в УНКВС я сам брав участь у побитті заарештованих, вважаючи, що ми громимо ворога, але проаналізувавши, що це суперечить настановам партії та уряду, я вирішив довести до Вашого відома» [2, арк.8-10].

Написати такого листа в серпні 1938 р. до секретаріату ЦК ВКП(б) було дуже сміливим учинком. Пояснити його можна по-різному: або С.Северин мав особистий контакт із високоставленими співробітниками НКВС СРСР (начальника 6-го відділу 1-го управління НКВС СРСР Ігнатія Морозова він міг знати за спільною роботою у 23-му Кам'янець-Подільському прикордонному загоні), або з кар'єристських міркувань вирішив заявити про порушення законності керівниками Кам'янець-Подільського УНКВС. Можливо, що він як співробітник, який служив на кордоні, знав реальні масштаби агентурної мережі, а також шпигунства,

тому був реально стурбований розмахом арештів і розстрілів людей. З цієї точки зору він виявляв себе як радянська людина, комуніст і патріот. 24 грудня 1938 р. С.Северин написав листа секретарю Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У О.Власову, в якому заявив про шкідницьку роботу Жабрева, Лелонга, Мордовцева, Леонова. Це був типовий донос, в якому описувалися садистські нахили колишніх начальників, які били й катували заарештованих чекістів. Зазначалося, що Лелонг годинами перебував у кабінеті Жабрева, після чого особисто допитував співробітників, вимагаючи показань у шпигунській діяльності. Так, на партзборах було заарештовано начальника особливого відділу 9-ї кавалерійської дивізії Б. Черторийського, якого допитували Лелонг і Северин. Під час побиттів Лелонг заявляв Черторийському: «Б'є тебе не апарат Балицького, не я, а Микола Іванович Єжов». Крім акцентування уваги на садистських нахилах начальників, Северин звертав увагу на цілеспрямований антисемітизм, арешти чекістів-євреїв, знищення партійних і радянських кадрів. Звичайно, усі ці факти повинні були підтвердити не просто ворожу, а фашистську діяльність. Під час розслідування листи Северина були долучені до його кримінальної справи, яку відкрили на початку 1939 р. [2, арк.6-15].

Значну кількість співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського УНКВС, що брали участь у масових операціях 1937–1938 рр., протягом першої половини 1939 р. було звільнено з органів НКВС. На цьому їх покарання закінчилося.

Показово, що в Кам'янець-Подільській області, як і у Вінницькій, засудили лише кілька осіб, які вели слідчі справи заарештованих партійних працівників [2, арк.44]. Хоча розслідування порушень законності встановило, що 15 співробітників УНКВС по Кам'янець-Подільській області застосовували заходи фізичного впливу на заарештованих. У 1940 р. було складено список цих людей, деякі з яких боролися з українськими буржуазними націоналістами в Західній Україні й басмацтвом у Середній Азії [2, арк.7]. Очевидно, що цих людей за порушення не карали. Прикладом цього був Р.Крутов, який у 1939–1941 рр. очолював

УНКВС по Волинській і Рівненській областях [10, с.352-253].

Таким чином, для істориків протоколи та стенограми – надзвичайно цікавий вид історичного джерела. По-перше, дослідник може відчувати емоційну напругу самого заходу і психологічний стан його учасників. Стенографістки текстуально передавали емоції залу («оплески», «бурхливі оплески», «сміх», «шум/гомін у залі» тощо). Репліки із залу, уточнення із місця, реакції на них доповідача й учасників дійства теж фіксувалися і надавали інформацію про емоції, що панували серед співробітників НКВС. Формат раптової дискусії, неформальна побудова фраз, їх незавершеність, постійні репліки, їх зміст, використання побутової лексики свідчить про перехід від формально спланованого заходу із заздалегідь визначеним сценарієм до відвертої розмови членів «робочого колективу». По-друге, постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» поклала на співробітників НКВС всю відповідальність за «недоліки» у проведенні масових репресивних акцій. Саме ця ситуація і спровокувала неформальну дискусію у середовищі співробітників державної безпеки. По-третє, неформальна атмосфера партійних зборів і оперативних нарад дозволила виявляти окремі групи співробітників держбезпеки, пов'язаних товарицькими стосунками, спільною роботою по слідчим справам, інтересам, минулим, а також входженням до кола «друзів» чинного чи колишнього керівництва УНКВС. Це одразу надало дослідникам фактичний матеріал для визначення діючих чи вже минулих патрон-клієнтських стосунків у середовищі «чекістів».

По-четверте, однаковий формат протоколів і стенограм дозволяє досліднику провести певні узагальнення щодо тем виступів співробітників держбезпеки: форми і методи «порушень соціалістичної законності», відновлення агентурно-оперативної роботи, реконструкція агентурної мережі, дотримання вимог «Кримінально-процесуального кодексу», взаємодія обласного апарату із міськими, районними відділами і відділеннями під час проведення репресивних акцій, характеристика міжосо-

бистісних стосунків окремих співробітників із керівництвом УНКВС, здатність до виконання оперативних завдань, зв'язок політичної лояльності із особистою відданістю керівництву управління, начальникам з НКВС УРСР–НКВС СРСР, акценти виступів секретарів міських й обласних партійних комітетів тощо. Окрім тематики виступів, є можливість визначити їх спрямованість (негативна, засудження, позитивна, конструктивна, констатуюча) [8, с.30-38].

Протягом досить тривалого періоду життя співробітники радянської держбезпеки відправляли до концтаборів або були головними дійовими особами в убивствах сотень тисяч людей. Ми сьогодні пишемо про них завдяки доступу до архівних документів в Україні, які дають можливість реконструювати злочини організаторів і виконавців убивств у контексті історичних подій. Читаючи документи, ми бачимо специфічний «радянський світ», «радянську цивілізацію». Документи, на яких заснований цей матеріал, дійсно свідчать, що терор і фальсифікації були повсякденністю «радянського світу». Органи НКВС були його складовою частиною, але не винятком, як про це іноді

каже сучасна російська історіографія. Повсякденність, у всякому разі в 1930-х рр., зливалася з масовими вбивствами, і в цьому сенсі «нормальність» була абсолютною антилюдською «ненормальністю». У цій повсякденності, як свідчать документи, була якась згода й навіть співучасть досить широких соціальних верств [7, с.40-66].

Ці висновки ґрунтуються на ретельному вивченні різноманітних корпусів історичних джерел, що приступні дослідникам, які вивчають радянські політичні репресії на Поділлі. Що ж до своєрідності цих репресій у період «великого терору», то прикордонне розташування Кам'янець-Подільської області, присутність значної кількості поляків серед місцевих жителів, обумовлювали те, що: 1) прикордоння мало стратегічне значення для керівництва СРСР, тому перетворилось на один з епіцентрів репресій;

2) поляки стали одним з головних об'єктів державного терору того часу, спрямованого не лише на ліквідацію потенційної «п'ятої колони», але й на створення гомогенного національного середовища у західних прикордонних регіонах СРСР.

Джерела та література

1. ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 9.
2. ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205.
3. ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034.
4. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39.
5. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94.
6. Білокінь С. І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. — К.: Наукова думка, 1994. — Вип. 3. — С. 90–101. Його ж. Масовий терор як засіб державного управління СРСР. — К., 1999. — 448 с.; Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. (Рукопис). — Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 — Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К.: 2006. — 300 с.; Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. — Тернополь: Збруч, 2010. — 372 с. и др.
7. Васильев Валерій, Подкур Роман. Радянські карателі. Співробітники НКВС — виконавці «Великого терору» на Поділлі. — К.: Видавець В. Захаренко, 2017. — 240 с.
8. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. — Т. 1. Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 — листопад 1939 рр.) / Автори-укладачі: Валерій Васильєв, Лінн Віола, Роман Подкур. — К.: Видавець В. Захаренко, 2017. — 744 с.
9. История сталинского ГУлага. — Т. 1. — М.: Новый хронограф, 2007. — 939 с.
10. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ. — М.: Звенья, 1999. — 300 с.
11. Подкур Р. Реакція співробітників органів держбезпеки на припинення «великого терору» (листопад 1938 – 1939 рр.) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2009. – №2 (33). – С. 136 – 167; його ж. Взаємодія органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938 – 1939 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол. випуску: О.П.Реєнт (відп. ред.) та ін. — К., 2010. — Вип. 36. — С. 266–283; Тепляков А.Г. Машина террора. ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. — М.: Новый хронограф, 2008. — С.454–464 та ін.

«КОЛИШНІ КУРКУЛІ» ЯК ЦІЛЬОВА ГРУПА «КУРКУЛЬСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ» 1937–1938 рр.

У статті досліджено одну із цільових груп «куркульської операції» 1937–1938 рр. так званих «колишніх куркулів». Встановлено критерії, за якими селян зараховували до цієї категорії. Охарактеризовано основні механізми фальсифікації справ «колишніх куркулів».

Ключові слова: Великий терор, репресії, колишні куркулі, НКВС.

Важливою складовою Великого терору 1937–1938 рр. стала так звана «куркульська операція», висвітленню якої вітчизняні та зарубіжні науковці приділяють особливу увагу. Процес підготовки, реалізації й завершення операції, а також «роль жертв, карателів та їхніх попутників» аналізується в працях, підготовлених у рамках російсько-українсько-німецького дослідницького проекту «Сталінізм у радянській провінції 1937–1938 рр. Масова операція» [1]. Певним підсумком роботи над проектом стала публікація двотомника документів, у яких висвітлюється перебіг «куркульської операції» в Україні [2]. Тематичні блоки документів супроводжуються розлогими вступними статтями М. Юнге, Б. Бонвеча, Р. Біннера [3], у яких роз'яснюються парадигма й історичний контекст описаних у документах подій.

Вагомий внесок у дослідження «куркульської операції» зробив і київський науковець В. Васильєв, який у своїй статті не лише ґрунтовно проаналізував процес збільшення «лімітів» на репресії, але й звернув увагу на те, що протягом масової репресивної акції щодо виконання вказаного наказу «постійно зростала кількість соціальних груп, які підпадали під репресії» [4, с. 135].

Зазначимо, що переважна більшість вітчизняних досліджень, присвячених репресивній операції за наказом НКВС СРСР №00447 характеризують процес її підготовки, механізми реалізації й завершення, залишаючи поза увагою аналіз основних контингентів репресій: «колишніх куркулів», «карних злочинців» тощо. Тому метою даної розвідки є характеристика однієї з цільових категорій «куркульської операції» так званих «колишніх куркулів» на основі дослідження їхніх архівно-слідчих справ.

Проведення «куркульської операції» санкціонувала директива політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р., яка одночасно визначила основні контингенти репресій: «колишні куркулі» і карні злочинці. Саме ці «антирадянські елементи» центр звинуватив в організації різноманітних антирадянських і диверсійних злочинів і в колгоспах та радгоспах, і на транспорті й у деяких галузях промисловості [2, с. 40–41]. Спрямування репресивного удару проти «колишніх куркулів» пояснюється тим, що після масштабного розкуркулення 1930–1931 рр. вони перетворилися на окрему, маргіналізовану верству населення. При цьому до «колишніх куркулів» влада зараховувала не лише розкуркулених, але й бідняків і середняків, репресованих у 1928–1936 рр. за невиконання державних зобов'язань: контрактаційних планів, хлібо- та м'ясозаготівель або за скоєння міфічних контрреволюційних злочинів, переважно за контрреволюційну агітацію. Занепокоєння місцевих очільників викликало те, що деякі «колишні куркулі», відбувши покарання, поверталися додому й вимагали відшкодування конфіскованого майна, спираючись на підтримку односельців. Зокрема на цьому ґрунті відбувалися зіткнення з переселенцями, які переїхали до республіки з Росії та Білорусії після Голодомору.

До того ж представники центральної влади вважали, що значна частина куркулів змогли уникнути репресій, або саморозкуркулившись шляхом поділу чи продажу майна, або переїхавши до міст, на новобудови, що дозволило розчинитися серед тисяч чорноробів – нового пролетаріату. За підрахунками радянських істориків, упродовж 1929–1930 рр. в СРСР саморозкуркулились і втекли до міст близько 200–250 тис. куркульських господарств

– чверть куркульства, тобто 1 млн осіб [5, с. 117]. Окрему групу складали куркулі – утікачі із місць депортації та куркульських висілків, які, на погляд керівництва держави, поповнювали лави різноманітних контрреволюційних і бандитських угруповань, що тягнуло за собою зростання рівня злочинності.

Загалом для влади «колишні куркулі» залишалися «соціально ворожими», потенційно небезпечними, здатними в будь-який момент виступити проти існуючого режиму. Особливо місцеві можновладці боялися «куркульської помсти». Тому «куркульська операція» повинна була остаточно вирішити куркульське питання. У проекті наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій в Україні», підготовленому в лютому 1938 р., прямо вказувалося, що «куркуля ми репресуємо саме за однією цією ознакою» [6, с. 53]. Інакше кажучи, селян карали не за міфічну антирадянську діяльність, а за саму належність до певної соціальної групи.

Директива політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. зобов'язала секретарів обкомів і крайкомів, а також регіональних представників НКВС взяти на облік усіх куркулів та карних злочинців. Найбільш вороже налаштованих представників цих двох груп передбачалося заарештувати та розстріляти, решту, «менш активних» – негайно переписати й вислати. Для засудження винних створювалися трійки, склад яких разом з кількістю зареєстрованих куркулів і карних злочинців потрібно було надати до Москви протягом п'яти днів [2, с. 41].

Підготовка «куркульської операції» закінчилася виданням 30 липня 1937 р. оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Зміст наказу свідчить про його антиселянську спрямованість – з-поміж контингенту, призначеного під репресії, більшість становили «колишні куркулі», що «повернулися після відбуття покарання», «утекли з таборів або трудпоселень», змогли уникнути розкуркулення, були членами «повстанських, фашистських, терористичних і бандитських формувань» [7, с. 330–331]. В УРСР, як і в більшості союзних республік,

«куркульська операція» починалася 5 серпня й мала тривати чотири місяці.

Аналіз архівно-слідчих справ свідчить, що жертвами «куркульської операції» в УРСР стали всі три категорії куркулів, визначені у постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Наприклад, Іван Авакумович Кисільов скоріш за все належав до «третьої» категорії куркулів, оскільки в 1930 р. його розкуркулили і переселили із с. Златоустівка на куркульський висілок Сталіндорфського району [8, арк. 22]. А Григорія Кириловича Бабенка із с. Чистопіль П'ятихатського району зарахували до «другої» категорії куркулів, оскільки в лютому 1930 р. його мали депортувати за межі України, але через стан здоров'я залишили [9, арк. 15].

Серед репресованих за категорією «колишні куркулі» були і сини заможних селян, які за майновим становищем належали до середняків і бідняків, а тому в 1930–1931 рр. не розкуркулювалися. Приміром, батько Терентія Савича Макаренка із с. Олексіївка Нікопольського району вважався куркулем, але в 1922 р. син відокремився і почав господарювати самостійно. На момент колективізації у нього було середняцьке господарство. Після організації колгоспу у селі Т. С. Макаренко вступив до його складу, де працював на різних роботах. Це доводить, що Т. С. Макаренко не був заможним, оскільки приймати куркулів до колективних об'єднань суворо заборонялося [10, арк. 39 Зв.].

Щоб довести належність обвинувачених до куркулів, слідчі НКВС використовували сфальсифіковані характеристики сільрад про їхнє майнове становище. Зокрема, у характеристиці Олексіївської сільради Нікопольського району стверджувалося, що в господарстві Т. С. Макаренка нібито нараховувалося 100 дес. землі, 4 коней, 4 волів, 3 корів, 12 голів молодняка, 30 овець, великий сільгопреманент, а також викривалося 2–3 постійних батраків і до 10 сезонних. Насправді, Т. С. Макаренку належало до 10 га землі, 2 коней і 1 корова, а із найманих працівників була лише нянька, яку іноді наймали на декілька місяців, оскільки в родині виховувалося 7 дітей [10, арк. 39 Зв.].

Спільним для всіх репресованих за категорією «колишні куркулі» було те, що протягом 1930–1933 р. ці селяни вже притягувалися до кримінальної відповідальності органами ДПУ. Показово, що як і під час «куркульської операції», їм тоді інкримінували здійснення «контрреволюційної агітації», тобто репресували за ст. 54–10 КК УСРР. Наприклад, Т. С. Макаренка було обвинувачено в «проведенні антирадянської агітації, спрямованої проти плану хлібозаготівель, на розкладення колгоспу і прояву до організації повстанських тенденцій» [11, арк. 15]. Із матеріалів кримінальної справи зрозуміло, що його засудили в рамках репресивної кампанії під час хлібозаготівель 1932/33 р.

А І. А. Кисільова репресували у березні 1931 р., обвинувативши в агітації серед селян, «щоб не виконували хлібозаготівлю, м'ясозаготівлю, щоб не йшли до колгоспів, а ті, що були там, вийшли, говорячи, що вони там нічого не будуть мати» [8, арк. 22]. Скоріш за все, він став жертвою каральної операції з вилучення «активних контрреволюційних елементів села», яку чекісти провели у березні 1931 р. Вона передувала кампанії з розкуркулення і депортації селянських господарств, здійсненій з 1 червня до 9 липня 1931 р. Як «соціально-небезпечний елемент» був висланий до Північного краю у 1931 р. і Харлампій Семенович Пашенко [12, арк. 27].

Типовими були і вироки, ухвалені Особливою нарадою при Колегії ДПУ УСРР в 1930–1933 р., – вислання через повноважне представництво ОДПУ до Північного краю терміном на три роки. Відтак на момент проведення «куркульської операції» всі обвинувачені вже відбули покарання, а отже на законних підставах повернулися до місць постійного проживання. Це засвідчують документи, що зберіглися в матеріалах їхніх кримінальних справ. Приміром, управління Ухто-Печорського виправно-трудового табору надало Х. С. Пашенку довідку про відбуття покарання із зарахуванням 149 робочих днів і звільнення 19 жовтня 1934 р. з дозволом на проїзд до ст. Апостолове [12, арк. 30].

Проте, незважаючи на наявність таких документів, в обвинувальних висновках часто вказувалося, що «колишні куркулі» нібито втекли із місць позбавлення волі, як зокрема у кримі-

нальній справі Х. С. Пашенка. Хоча це погано узгоджується з тим, що куркулі-втікачі легально працювали у колгоспах на момент арешту. Так, Х. С. Пашенко до арешту працював конюхом у колгоспі «1 травня» с. Першетравня Косіорівського (нині Апостолівського) району Дніпропетровської області [12, арк. 58].

Підставою для винесення вироків «колишнім куркулям» ставали «зізнання» самих обвинувачених та покази свідків. Жодних речових доказів, які б засвідчували контрреволюційну діяльність заарештованих, у матеріалах кримінальних справ не було.

Щодо «зізнань» обвинувачених», то за змістом вони однотипні. Передусім, фігуранти справ визнавали, що вони – куркулі, «невдоволені радянською владою за розкуркулення» [13, арк. 39]. Власне це зізнання виступало як пояснення причин їхньої контрреволюційної діяльності: «колишні куркулі» були ображені владою, а тому мстилися їй.

Потім на допиті обвинувачені розкривали зміст своєї контрреволюційної роботи: «висловлював невдоволення радянською владою», «проводив серед колгоспників систематичну контрреволюційну агітацію, спрямовану на повалення радвлади і висловлював свої терористичні наміри проти вождів партії та уряду» [14, арк. 15].

Разом з тим зазначимо, що нерідко фігуранти «куркульських справ», розуміючи, що на них очікує, відмовлялися визнати себе винними. Так, у проекті наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій в Україні» зазначалося, що в окремих областях кількість зізнань ледве досягала 20–30–40 % [6, с. 52].

Показово, що факти грубої фальсифікації справ «колишніх куркулів» були встановлені слідчими управлінь КДБ вже в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. під час так званої «додаткової перевірки» матеріалів архівно-слідчих справ, яка здійснювалася в рамках хрущовської реабілітації. Нові допити свідків, покази яких у 1937–1938 рр. стали підставою для винесення вироків, довели, що працівники НКВС, фабруючи справи, взагалі з ними не спілкувалися, а протоколи допитів складали власноруч і навіть самі їх підписували. Так, сві-

док І. І. Корнієнко заявив, що за справою Григорія Кириловича Бабенка «його не допитували, про факти антирадянської агітації Бабенка, записані в протоколі від його імені, йому, свідку, нічого не відомо, вказаний протокол він не підписував, і хто його підписав не знає» [14, арк. 39]. Також заперечив факт допиту за справою Т. С. Макаренка свідок І. Шулима, зазначивши, що його не допитували «ні у 1937 р., ні раніше, ні пізніше», а протокол допиту підписаний не їм, оскільки він «так не підписувався» і не підписується [10, арк. 43 Зв.].

Поширеними були і випадки, коли слідчі НКВС примушували свідків підписувати вже складені протоколи допитів, погрожуючи їм. Тому під час «додаткової перевірки» такі свідки не лише відмовлялися від попередніх показів, але надавали репресованому позитивну характеристику.

Підсумовуючи, зазначимо, що жертвами «куркульської операції» за цільовою категорією «колишні куркулі» стали селяни, зараховані до

всіх трьох категорій куркулів під час кампанії розкуркулення 1930–1931 рр., а також члени їхніх родин (так звані сини куркулів). Спільним для всіх репресованих було те, що у 1930–1933 рр. їх було вперше притягнуто до кримінальної відповідальності у позасудовому порядку органами ДПУ УСРР, а на момент початку Великого терору вони вже відбули покарання та повернулися до місць постійного проживання. Під час «куркульської операції» «колишніх куркулів» обвинувачували у здійсненні так званої «контрреволюційної агітації» за ст. 54-10 КК УСРР, оскільки застосування цієї статті полегшувало слідчим НКВС фальсифікацію кримінальних справ – достатньо було «зізнань» самого обвинуваченого і «правильних» показів свідків. Цього працівники НКВС досягали за допомогою тортур, погроз, часто власноруч заповнюючи і підписуючи протоколи допитів. В цілому, під час «куркульської операції» була завершена «велика чистка» українського села, розпочата наприкінці 1920–на початку 1930-х рр.

Джерела та література

1. Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа №00447 / [сост.: М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Бриннер]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Германский исторический институт в Москве, 2009. 927 с.
 2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. Ч. I. 614 с.
 3. Юнге М. Другий етап проведення операції згідно з наказом №00447: з січня 1938 р. до кінця операції / М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Біннер // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. Ч. II. С. 7–21.
 4. Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УСРР: проблеми наукового дослідження. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 35. С. 116–136.
 5. Роголина Н. Л. Коллективизация: уроки пройденного пути. М.: Изд-во МГУ, 1989. 224 с.
 6. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова]. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 2: 1938–1939. 704 с.
 7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: документы и материалы: в 5 т. / [под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. Т. 5: 1937 – 1939; Кн. 1: 1937. 648 с.
 8. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 5498.
 9. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 5225.
 10. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 3794.
 11. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 5825.
 12. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 4180.
 13. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 8457.
 14. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 3985.
-

Стародубець Г.М., Стародубець В.О.

ІНСТИТУТ «ПОЗБАВЛЕНЦІВ» ЯК ОБ'ЄКТ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ 1920-Х РОКІВ

Аналізується інститут «позбавленців» («лишенцев»), штучно створений більшовиками з перших місяців приходу до влади. На прикладі організації проведення та результатів виборчої кампанії 1925-1926 років у коростишівській окрузі окреслюється коло осіб, позбавлених виборчих прав та ставлення до них офіційної влади.

Ключові слова: більшовики, радянська влада, позбавленці, репресивна політика, виборці, виборчі права.

Основи формування більшовицько-радянської тоталітарної системи сталінського зразка було закладено задовго до «великого перелому» 1929 року. Посилення політичних позицій Й. Сталіна впродовж 1930-х років, та формування його культу особи супроводжувалося розгортанням масових репресій проти фактично усіх соціальних груп населення Радянського Союзу – від пересічного селянина – до державного чи партійного посадовця найвищого номенклатурного рангу.

Репресивна політика 1930-х років мала під собою підґрунтя, закладене творцями радянської держави як на теоретичному, так і практичному рівні. В. Ленін, класик більшовицької теорії побудови соціалізму в економічно відсталій Росії, не тільки не відкидав ідеї насильницького повалення влади та утримання її засобами жорсткого примусу, але й був палким прихильником розгортання та впровадження політики «червоного терору» у 1918 році. Утвердження більшовицького режиму впродовж першого десятиліття після Жовтневого перевороту повсюдно супроводжувалося насиллям по відношенню до різних категорій населення, визначених владою такими, що виступають або їй відвертими ворогами, або ж такими потенційно можливими.

Правляча партія практикувала різні форми насилля. Йшлося не тільки про фізичне знищення, але й морально-психологічний тиск, одним із проявів якого було перетворення цілих соціальних верств у маргіналів, тобто «соціальних груп, ізольовані від суспільства» [1, с.151].

Мета нашої статті – на прикладі виборчої кампанії 1925-1926 років у Коростенській

окрузі охарактеризувати правовий статус осіб, позбавлених виборчих прав і в такий спосіб штучно маргіналізовуваних владою.

Штучна стратифікація соціуму на «своїх» і «ворожих» практикувалася більшовиками з перших днів захоплення влади. У такий спосіб вони намагалися розширити соціальну базу підтримки своєї політики. Вміло маніпулюючи суспільними настроями вони спрямовували потужну енергію «юрби» не у напрямку «творення», а «руйнування», насильницької селекції самої ж себе шляхом відсепарування «істинних революціонерів» від «ворогів революції». Персоніфікація останніх була офіційно зафіксована більшовиками уже в першій радянській конституції 1918 року. В цьому документі було чітко визначено коло осіб, позбавлених одного з основних політичних громадянських прав – обиратися і бути обраним, тобто так званого активного та пасивного виборчого права. У такий спосіб у радянській державі з'явилася верства населення, юридично оформлена як «позбавленці» («лишенцы»).

Насильно позбавлені свого соціального статусу, вони вимушено «зависли» на межі соціальних структур. Це відбулося в результаті свідомо впроваджуваної владою політики штучної маргіналізації, тобто переведення їх в периферійне, дискримінаційне чи обмежене становище» [2, с.58].

В новій конституції СРСР не були прописані норми, які б регулювали виборче право. Вибори до місцевих Рад, особливо в сільській місцевості, виявили вкрай низький рівень активності виборців. В одній з аналітичних записок про результати виборів восени 1924 року в Коростенській окрузі вказується, що «ви-

борча кампанія 1924-1925 р. була проведена під гаслом залучення до практичної роботи в радянських установах безпартійних селян і робітників. Було обрано значну кількість селян від сохи, підвищився процент жінок, сільської інтелігенції, середняків, нацменшин». Поряд з таким оптимістичним висновком, автор документу змушений констатувати факт «недостатньої активності селянства, особливо серед жінок і середняків; відриву у деяких випадках незаможників від середняків; наявності у деяких місцях тиску і нав'язування селянству небажаних кандидатур» [3, арк.32].

На підставі статистичних даних про результати виборчої кампанії 1924-1925 років у Коростенській окрузі ми дійшли висновку, що переважна більшість новообраних членів сільрад були вихідцями з незаможних родин, за виключенням «Барашівського і Базарського районів, де є середняки» активними учасниками виборчого процесу стали нацменшини, окрім «Барашівського району, де вони менш активні завдяки хутірській системі. Особливо активно була єврейська біднота в містечках» [4, арк.157]. Незважаючи на усі зусилля влади, практично поза рамками виборчого процесу виявилися жінки. Показово, що показник не явки на вибори в Коростишівській окрузі був вищим, ніж загалом по Україні. Він сягнув 60,8%, тоді як в республіці рівень не явки на вибори складав 53,9% [5, арк.292].

Звичною практикою проведення цих виборів стало масове порушення виборчого законодавства, зокрема, не дотримання членами виборчих комісій інструкцій з організації і проведення процедури виборів. Така ситуація стала причиною появи в середині 1920-х років низки законів і постанов Президії ЦВК СРСР і УСРР з приводу організації виборчої кампанії та виборів 1925-1926 років.

В останній місяці 1925 року було прийнято два важливих документи, які стосувалися організації виборчої кампанії 1925-1926 років – Закон від 18 листопада «Про виборчі права громадян та порядок проведення виборів» і видана до нього інструкція «Про вибори до Рад», датована 1 грудня [6, арк.54]. Одразу ж на місяць розсилалися інструкції з роз'ясненням та уточненням окремих положень цих документів.

Насамперед, у Законі «Про виборчі права...» зазначалося, що «діючий закон по відношенню до населення ділить його на: 1. Осіб, котрі користуються виборчими правами і 2. Осіб, позбавлених цих прав» [6, арк.51]. Як уже зазначалося, коло «позбавленців» було визначене ще Конституцією 1918 року і воно охоплювало приблизно 7 категорій населення: «ті, хто використовували найману працю з метою отримання прибутку; ті, хто жили на нетрудові доходи; монахи і служителі культів; бувші службовці і агенти поліції, жандармерії, охоронних відділень а також члени царської родини; психічно хворі; кримінальні злочинці» [7, с.561-562]. У спеціальній інструкції ЦВК для Окружвиконкомів і Окружвиборчкомів від 18 листопада вказувалося, що список осіб, які мали право голосувати, було розширено. Право голосу отримали «1. Особи, які торгують в розніс за торговими патентами 1 розряду, якщо вони не підходять під дію підстав, передбачених ст.4 Закону про виборчі права громадян від 18.11.1925 р.; 2. кустарі і ремісники, які користуються найманою працею в числі не більше ніж одного дорослого робітника чи 2-х учнів підлітків». У документі рекомендувалося членам виборчих комісій звернути особливу увагу «на ту категорію селян, які поряд з сільським господарством займаються скупкою і перепродажем худоби, сільськогосподарських продуктів та ін.» [6, арк.52]. З іншого боку, спостерігалось й збільшення чисельності виборців. Як наприклад, у Коростенській окрузі, завдяки «возстановленню в правах кустарів й деяких торговців з патентами 1-го розряду». Крім того, число виборців було доповнене молодими людьми, котрі досягли 18-річного віку і тим самим отримали право голосу. Загалом, судячи з офіційних документів, «кількість виборців в Коростенській окрузі станом на 1926 р. досягла до 53% загальної кількості населення» [7, арк.24].

Зважаючи на численні порушення попередньої виборчої кампанії 1924 року, в окремих інструкціях досить чітко і детально була прописана процедура оскарження окремих моментів виборів, як от внесення чи не внесення до списку виборців окремих осіб, зокрема, «позбавленців». У одній з інструкцій міститься

роз'яснення, що у випадку, якщо «позбавленці» (наприклад, бувші агенти жандармерії, ченці, особи, позбавлені прав судом або інші) хочуть взяти участь у виборах, то в таких випадках клопотання про повернення виборчих прав повинно бути розглянуто Окружним виконавчим комітетом, або його Президією.

Існувало три вади заяв від різних категорій осіб, які з тієї або іншої причини були позбавлені права участі у голосуванні. Найбільш детальною була заява третього типу до якої додавалася спеціальна «анкета особи, позбавленої виборчих прав законом або вироком суду» [8, арк.59]. Окрім загальної інформації про особу, як от ім'я, вік, місце народження тощо, в документі містилася низка пунктів, відповідь на запитання яких була обов'язковою: «Звідки брав засоби до життя, де і коли працював або служив. Перелічити всі місцевості де жив, всі установи, військові частини, всі галузі роботи, а також визначити час служби або праці: до лютневої революції; після лютневої до жовтневої (перелічити помісячно); після жовтневої до теперішнього часу (перелічити помісячно). Чи служив у царській поліції; Чи служив у білих арміях...; Чи ніс кару за службу у білих, коли, ким і яким шляхом звільнився від кари; Чи знаходиться у спеціальному учоту в ДПУ; Чи належить в теперішній час до партії і до якої. Якщо не належить до партії то якій партії співчував». Судячи з анкети, основними причинами позбавлення виборчих прав могла бути служба в жандармерії, перебування в білогвардійських лавах і членство в іншій партії.

Окружний виконавчий комітет, або його Президія, розглянувши надіслану заяву або клопотання, можуть її не задовольнити, про що повідомляють прохача, або виносять постанову про можливість підтримки цього клопотання перед ВУЦВК. У такому випадку ОВК надсилає всю справу до Президії на остаточне рішення. Слід мати на увазі, що особам, позбавленим виборчих прав законом або судом, можуть бути надані виборчі права лише Президією Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету» [6, арк.54-55].

На перший погляд, визначений у документі алгоритм отримання права брати участь у голосуванні, мав допомогти потенційним виборця-

ми виправити можливу помилку, зроблену під час складання відповідних списків і засвідчити демократичність радянського виборчого законодавства. Однак, насправді «позбавленці» в масі своїй апріорі не могли скористатися такою можливістю. Так, у спеціальній інструкції містилося роз'яснення, що особа, котра не знайшла себе у списках для виборів, може подати одну з трьох видів відповідних заяв: «1. Про неправильне занесення її прізвища у список осіб, позбавлених виборчих прав; 2. Про пропуск даної особи у виборчих списках». Окрема процедура стосувалася «осіб, позбавлених виборчих прав законом, або вироком суду, що порушують клопотання про надання їм виборчих прав в порядку помилування». Такі особи змушені були заповнювати спеціальну анкету, на всі пункти запитань якої мусили давати дуже ґрунтовні і по суті відповіді. «До всіх таких заяв повинна була додаватися характеристика місцевих органів ДПУ і довідки про судимість даної особи (від місцевого суду і прокуратури). Президії Окружних виконавчих комітетів, приймаючи на розгляд клопотання даних осіб про надання їм права голосу, повинні були вимагати від місцевих органів влади їхню думку щодо надання виборчих прав цим особам» [6, арк.55-56]. Зрозуміло, що отримати «позитивну характеристику» від офіційних органів влади було не можливо. По-перше, тому що в суспільстві уже була сформований негативний образ «позбавленця», який уособлював собою ворога трудового народу в особі селянина-куркуля, непмана, службовця царської Росії і т. п. По-друге, представники влади, як правило, боялися брати на себе відповідальність за особу, яку держава відкинула у стан маргіналів. Тому ця категорія населення так і не отримала статусу громадянина, залишаючись просто «населенням». Тим не менше, такі прохання іноді задовольняли. Наприклад, президія Коростенського ОВК надала права низці осіб «позбавленців»: «жителю с. Голубієвки Базарського районі Петренку О.К., який служив стражником лише 3 місяці 20 років тому назад; жителю Коростеня Ясієвичу С.М., який не служив у білих арміях, а лише проживав на території, зайнятій білими» [10, арк.105].

За результатами перевиборів, які відбувалися впродовж 15 січня - 1 березня 1926 року в Коростенській окрузі, кількість осіб, позбавлених виборчих прав становила 3182 особи, що складало 1,3% від загальної кількості виборців [5, арк.292]. Ця цифра у відсотковому еквівалентні фактично збігається з кількістю «позбавленців» у межах усієї УСРР (1,4%). На перший погляд, кількість осіб, позбавлених виборчих прав, здається не такою ж уже й значною. Однак, цю цифру необхідно помножити щонайменше на 4 чи 5, тобто кількість членів сім'ї, голову котрого влада віднесла до стану маргіналів. Адже статус «позбавленця» автоматично стосувався й членів родини, які в той чи інший спосіб були ущемлені в громадянських правах – доступі до освіти, медичного обслуговування, отриманні роботи, забороні проходити службу в лавах Червоної армії і т. п.. Причини відмови в отриманні виборчих прав були різними. Для прикладу, у статусі «позбавленців» за рішенням президії Коростенського ОВК було залишено «Зільбермана А.М., жителя с. Сербів Городницького району, як колишнього торговця; Туровського Ш. з с. Лугін як власника парового млина; Недашківського І.Л. з с.Лісної Базарського району, що вживав найману працю та ін.» [10, арк.105].

На території Коростенської округи було 14 польських, 9 німецьких та 3 чеські національ-

ні ради, 7111 представників яких (або 67,9% від загальної кількості виборців) взяли участь у виборах. Показово, що відсоток позбавленців серед цієї категорії населення значно нижчий ніж загалом по окрузі й складає 0,8% [5, арк.292]. Варто взяти до уваги, що аналізований нами регіон Коростенської округи є переважно сільським і одним із найбільш відсталих на Волині, тому відсоток позбавленців тут нижчий ніж у міських регіонах, де коло осіб, позбавлених виборчих прав є ширшим.

Таким чином, з перших місяців приходу до влади більшовики свідомо проводили дискримінаційну політику по відношенню до окремих суспільних верств. Суть її зводилася до «витіснення» з активного суспільно-політичного, культурно-освітнього та економічного життя держави потенційно небезпечних, з точки зору правлячої партії, осіб, насамперед, шляхом позбавлення їх політичних прав. Втрата значною частиною радянських громадян виборчих прав, перетворювала їх на люмпенізовані маргінальні верстви. Створення інституту «позбавленців» можна розглядати як один із видів репресивної політики більшовицької влади стосовно як окремих осіб, так і великих суспільних груп. Менше як через десять років саме вони стали одними з перших жертв державного терору, розгорнутого сталінським режимом на початку 1930-х років.

Список використаних джерел та літератури

1. Аюпян Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества // 21-й век. - 2005. - № 1. - С. 150-165.
2. Красильников С.А. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.). – Новосибирск, НГУ, 1998.
3. Державний архів у Житомирській області (далі - ДАЖО). Ф.Р-327. - Оп.1. - Спр.171. - Арк.31-36.
4. ДАЖО. – Ф.Р-327. - Оп.1. - Спр.171. - Арк.124-160.
5. ДАЖО. – Ф.Р-327. - Оп.1. - Спр.171. - Арк.292.
6. ДАЖО. – Ф.Р-327. - Оп.1. - Спр.171. - Арк.51-63.
7. ДАЖО. - Ф.Р-327. - Оп.1. - Спр.171. - Арк. 19-26.
8. Декреты Советской власти. – М.: Политиздат, 1959. – Т.2.
9. ДАЖО. – Ф.Р-327. - Оп.1. - Спр.171. - Арк.59-60.
10. ДАЖО. – Ф.Р-327. - Оп.1. – Спр.173.- Арк. 100-107.

Лисенко О. В.

МЕХАНІЗМ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ «СПРАВИ ЧЕРВОНИХ ПАРТИЗАН» СПІВРОБІТНИКАМИ НКВС УРСР У 1938 Р. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація: У статті на матеріалах архівно-кримінальних справ досліджується механізм фальсифікації «справи червоних партизан» співробітниками НКВС УРСР у 1938 р. Застосування тортур, психологічного тиску до заарештованих стало одним із методів отримання зізнань в участі у контрреволюційній повстанській організації. Вивчаються типи покарання співробітників НКВС УРСР за фальсифікацію даної справи.

Ключові слова: політичні репресії, червоні партизани, НКВС, тортури, фальсифікація.

Новий етап втілення кремлівськими очільниками репресивної політики у 1937–1938 рр. у світовій історіографії отримав назву «Великого терору». Масові операції торкнулися не тільки соціально небезпечних елементів, а й традиційно лояльних радянській владі соціальних груп. Серед них були колишні партизани, які під час Української революції підтримали засади більшовицької ідеології.

Чому саме червоні партизани стали жертвами державного терору? У чому були мотиви знищення соціальної групи, яка брала активну участь в утвердженні радянської влади?

Ймовірно, червоні партизани, які повернулися до мирного життя усвідомили, що їх уявлення про ідеальну і найсправедливішу країну зовсім не відповідали радянській реальності. Після перемоги радянської влади більшість колишніх червоних партизан відчула власну непотрібність у новому суспільстві, до створення якого вони були безпосередньо причетні. Дехто обіймав керівні посади у сільській та районній партійно-районній адміністрації, активно впроваджували засади більшовицької ідеології. Більшість повернулися до мирного життя, отримали земельний наділ і господарювали у домашньому господарстві. Власною працею на тлі НЕПу їхні господарства стали міцними осередками виробництва сільськогосподарської продукції і, водночас, забезпечили певний рівень повсякденного життя сільської родини.

У підсумку, це визначило доволі напружені взаємини між червоними партизанами і представниками радянсько-партійних структур наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., що часто спричинювали в непорозуміння.

Під час більшовицької трансформації українського села 1928–1934 рр. переважна частина селянського соціуму, як і частка червоних партизан, що належала до нього сприйняла суцільну колективізацію як брутальне зазіхання на власне майно й особисту свободу. Результатом цього незадоволення стала хвиля селянських протестів і, навіть, збройних повстань. Не оминули протести і Чернігівщину. Одне з найвідоміших – це повстання Якіма Рябченка у 1931 р. [1]. Кістяком його загону були саме червоні партизани. Участь партизан у збройних виступах 1930–1931 рр. у різних регіонах УСРР була типовим явищем. Хоча збройні виступи були придушені зведеними загонами військ ДПУ, міліції та активістів, вагома частка колишніх червоних партизан продемонстрували свою нелояльність до радянської влади. Тож для політичного керівництва СРСР їхнє «знешкодження» було лише справою часу.

На лютого-березневого пленумі ЦК ВКП (б) у 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М.Єжов проінформував делегатів про створення у Сибіру «партизанського центру», що здійснював керівництво «куркульськими повстаннями» у двох районах. На підставі подібних звинувачень у 1937–1938 рр. органами НКВС СРСР були розкриті «районні» і «селищні партизанські осередки», репресовано чимало відомих партизан [2].

Згодом подібні організації були виявлені у всіх регіонах СРСР. Механізм реалізації керівних настанов очільників НКВС СРСР вдалося простежити на прикладі Чернігівської області.

Наркомвнутрішніх справ УРСР О.Успенський 28 травня 1938 р. надіслав орієнтування №1233/

см начальника УНКВС по Чернігівській області А.Єгорову щодо розкритого і ліквідованого «всеукраїнського військово-повстанського штабу колишніх червоних партизан».

В орієнтуванні зазначалося, що на Чернігівщині була створена повстанська армія ніжинських партизан, яку очолював колишній червоний партизан М. Крапив'янський [3].

Вже 10 червня 1938 р. начальник УНКВС по Чернігівській області А.Єгоров інформував керівництво НКВС УРСР про перебіг операції по викриттю та розгрому «військово-повстанської організації». У доповідній записці А.Єгоров акцентував увагу, що співробітники УНКВС по Чернігівській області ще до отримання орієнтування почали арешти колишніх червоних партизан. Вже були заарештовані колишні партизани С.Покин'яборода (заарештований 21 березня 1938 р.) [4] та С.Горанін (заарештований 25 квітня 1938 р.) [5].

Причиною такої запопадливості стала інформація О.Успенського на нараді, що відбулася на початку травня 1938 р. Він, зокрема повідомив про викриття всеукраїнського центру партизан, який очолювали І.Дубовий, В.Яковенко та М.Бачинський, тобто до отримання орієнтування. Зі свідчень А.Єгорова відомо, що саме тоді він зрозумів, що «потрібно громити червоних партизан» [6, т.1, арк.60 – 65].

Аналіз наявних документів засвідчив наступний розвиток подій. Після наради на початку травня 1938 р. у наркоматі внутрішніх справ УРСР А.Єгоров наказав провести оперативну розробку колишніх червоних партизан у Чернігівській області. Серед інших керівників районних апаратів НКВС начальник Ніжинського райвідділу НКВС Я. Баутін вигідно вирізнявся, оскільки вже мав агентурні матеріали про факти нелояльної поведінки представників червоних партизан.

Вже 28 травня 1938 р. його призначили посаду начальника 4 (секретно-політичного) відділу УНКВС по Чернігівській області. Серед пріоритетних справ цього підрозділу була оперативна розробка «повстанської контрреволюційної організації серед колишніх червоних партизан».

У протоколі допиту від 21 січня 1940 р. А.Єгоров зазначав: «Приблизно на початку травня 1938 р. у НКВС УРСР відбулася нарада начальників УНКВС, на якій нар-

ком О.Успенський і начальник 3 відділу А.Ратинський інформували нараду про те, що НКВС УРСР розкрита контрреволюційна повстанська організація, що мала свої розгалуження по всій Україні [...]. На цій же нараді були названі керівники обласних філій окремих областей, в тому числі і по Чернігову, в особі М. Крапив'янського. Тоді ж Успенський дав настанови почати арешти серед колишніх червоних партизан. Після наради я дав вказівки апарату 4 відділу УНКВС і периферії про розкриття контрреволюційного підпілля серед червоних партизанів, а Баутіну запропонував форсувати слідство у справі червоних партизан і провести додаткові арешти осіб, що проходять по свідченнями заарештованих» [6, т.4, арк.269 – 276].

Частково цю версію підтвердив Я. Баутін у протоколі допиту від 29 березня 1938 р.: «Орієнтування було направлено мені, як начальнику відділу з пропозицією зняти [арештувати. – О.Л.] як активних учасників – осіб, що проходили за свідченнями [...]. Всього у кількості до 11 осіб». [6, т.1, арк.43 – 45].

Окремі уточнення про початок розгортання справи зазначені у поясненні заступника начальника 2 відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області В.Кобцева від 8 січня 1939 р. Він розповів, що Я. Баутін, очоливши 4 відділ УДБ УНКВС по Чернігівській області, привіз до Чернігова раніше заарештованого по масовій операції, уродженця Польщі, С.Гораніна – колишнього ад'ютанта штабу ніжинських червоних партизан часів Української революції. Під час допиту він отримав від нього свідчення про наявність на Ніжинщині «антирадянського військово-повстанського партизанського штабу», якому підпорядковувалися повстанські загони [6, т.1, арк.92 – 94].

Першими жертвами стали П.Фурса, у минулому член партії соціалістів-революціонерів, колгоспник-орденоносець, який проходив по агентурній справі Ніжинського райвідділу НКВС «Ображені», заарештований ще 13 березня 1938 р. [7].

У протоколі допиту від 11 травня 1939 р. колишній партизан М.Куськало свідчив, що він мав очну ставку з С.Гораніним та сидів з ним у одній камері. Саме С.Горанін розповів М.Куськало, що він (Горанін) є винуватцем

арешту колишніх червоних партизан, оскільки надав необхідні свідчення [8, т.1, арк.114]. Інший фігурант І.Баклан на допиті від 16 травня 1939 р. також вказав, що «справа червоних партизан» почалася саме з С.Гораніна, який спочатку був арештований у справі шкідництва місцевого лісгоспу [8, т.1, арк.136].

Сам же Я. Баутін у пояснювальній записці до тимчасово виконуючого обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР А.Кобулова від 2 січня 1939 р. наполягав, що справа почала «розгортатися» тільки після отримання орієнтування з НКВС СРСР від 28 травня 1938 р. Водночас він зазначив, що чернігівські чекісти вже мали свідчення про існування «контрреволюційної повстанської організації серед колишніх червоних партизан». Це, зокрема, свідчення обвинуваченого А.Куліша (арештований 2 лютого 1938 р. [9]), Г.Калити (арештований 27 березня 1938 р.) [10], С. Гораніна та М.Крапив'янського. Спочатку всі вищезгадані особи від моменту арешту перебували під слідством у 3 (контррозвідальному) відділі.

Отже, із самого початку частина фігурантів проходила за зовсім іншими звинуваченнями – не пов'язаними із справою червоних партизан. Однак після встановлення факту їхньої участі у червоному партизанському русі під час Української революції цих осіб передали до 4 відділу із перекваліфікацією звинувачення [11, т.1, арк. 266 – 275].

Про методи «розгортання» справи червоних партизанів її фігуранти свідчили слідчим НКВС УРСР, які розслідували факти «порушення соціалістичної законності». Підслідні розповіли про застосування методів психологічного тиску (шантаж арешту і катування членів родини, погрози, брутальна лайка тощо), фізичного катування (позбавлення їжі, води, побиття).

Так, М.Куськало у свідченні від 11 травня 1939 р. переказав скарги С.Гораніна. Останній розповів, що слідчі його багато і сильно били на допитах для отримання свідчень на інших колишніх червоних партизан. С.Горанін зазначив, що для його побиття використовувалася Біблія вагою до пуда вагою. Після кожного такого удару він втрачав свідомість [11, т.1, арк. 136].

Й.Шкурат, теж колишній партизан, зазначав, що під час допиту він безперервно сидів

на стільці упродовж трьох діб. Від нього вимагали свідчень про його причетність до «української націоналістичної повстанської контрреволюційної організації» [11, т.3, арк. 43 зв., 346 – 346 зв.]. Після відмови підписувати протокол очної ставки з обвинуваченим В.Октябрьським Й.Шкурата відвели до Я.Баутіна, який вдарив його ногою у груди. Після того як підслідний підписав протокол, чекіст настільки сильно вдарив ногою у груди, що у нього «відлетів каблук від чобота» [11, т.3, арк. 346 – 346 зв.].

Факт використання катування за допомогою тривалого сидіння на стільці підтвердив також І.Баклан. Після відмови І.Бакланом підтвердити участь у контрреволюційній організації, Я.Баутін погрожував: «Ти хочеш сховатися за твоїми трьома дітьми, яких ти зробив професорами, тобі це не вдасться». Після цього І.Баклана посадили на 10 діб на стілець. Дві доби він сидів безперервно, а ще 8 діб по 16 годин на добу» [11, т.3, арк. 44 зв.].

Підслідний Г.Калита сидів на стільці двічі: перший – 17 діб, другий – 7 діб. Після таких катувань та погроз стосовно членів його родини Г.Калита підписав необхідні слідчому свідчення» [11, т.3, арк. 49 зв.]. П.Фесюн просидів на кінчику стільця 7 діб. Весь час він змушений був дивитися вгору [11, т.3, арк. 48].

М.Куськало 17 травня 1939 р. свідчив: «[...] Мене посадили на стілець на 10 діб. Сидили мене на кінчик стільця, на якому я повинен був сидіти не рухаючись, не давали їсти, посадили у холодний карцер на п'ять діб, постійно били» [11, т.1, арк. 112 – 119]. Після катувань у М.Куськало почалися психічні розлади: він почав бачити різних тварин.

Після очної ставки з К.Макієнко, який також був фігурантом справи червоних партизан, і запереченні участі у контрреволюційній організації, М.Куськало викликав Я.Баутін: «[...] потім завів мене в окрему кімнату, приніс більярдний кий, наповнений залізом [Так у тексті. Ймовірно це був кий, окований металом. – О.Л.] і запропонував мені роздягнутися. Я відмовився роздягнутися, тоді Баутін і ще один слідчий, прізвище якого я не пам'ятаю, накинулися на мене, роздягли і стали бити. Я.Баутін так сильно бив мене кием, що останній поламався. Тоді він став бити мене ніжкою від стільця, а інший слідчий бив мене вістрям

лінійки по плечах й інших частинах тіла [11, т.1, арк.95 – 97, т.3. 39 – 39 зв.]. Про побиття метровою палицею товщиною у 5–7 см. свідчив і П.Крапив'янський. Його Я.Баутін бив так, що палиця зламалася, а він втратив свідомість. П.Крапив'янський згадував, що під час катування він кричав, але на його зойки ніхто не прийшов. [11, т.3, арк. 46 – 46 зв.]. Згодом П. Крапив'янський, не витримавши знущань, попросив його розстріляти. [11, т.3, арк. 47 зв.].

Поширеним методом катування стало позбавлення їжі та води. І.Баклан розповів, що його позбавили води та їжі упродовж двох діб. [11, т.3, арк. 45 зв.]. Підслідний П.Фесюн свідчив, що Я.Баутін вживав їжу перед заарештованим, заявляючи: «Якщо ти будеш давати свідчення, то і тобі дадуть поїсти». [11, т.3, арк. 47 зв.]. Під час очної ставки між заарештованими П.Фурсою та Г.Калитою останньому дали їжу, а присутній Я.Баутін звертаючись до П.Фурси зауважив: «Якби й ти давав свідчення, то і тобі дали б їсти» [11, т.3, арк. 48 зв.].

В.Фесюн, інвалід війни (втратив ногу і ходив на протезі), за відмову надавати свідчення потрапив на «конвеєр»: «На «конвеєрі» я просидів з 23 серпня до 2 вересня 1938 р.». Під час катувань В.Фесюну співробітник НКВС Фесик розбив йому протез [11, т.3, арк. 48 – 48 зв.].

Отримані за допомогою катувань свідчення, стали підставою для масових арештів колишніх червоних партизан. Всього участь у контрреволюційній організації інкримінувалася 241 особі, з них арештували 95 осіб [11, т.1, арк. 195]. У Ніжинському та Носівському районах Чернігівської області був репресований майже весь командний склад колишніх червоних партизан [11, т.1, арк. 93 – 94.]

Доказом фальсифікації цієї кримінальної справи також стало те, що значна частина її фігурантів відмовлялася від своїх свідчень при найменшій нагоді. Дехто це зробив під час повторного слідства, інші – під час судового розгляду справи. Стійкість і непохитність підслідних зумовила їх звільнення.

Скарги в'язнів співпали у часі із ухваленням постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» і наказу № 00762 від 26 листопада 1938 р. «Про порядок реалізації постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 лис-

топада 1938 р.» наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії. Відповідно до вищезгаданих нормативних документів обласним УНКВС пропонувалося негайно припинити масові арешти.

Справа на колишніх червоних партизан Чернігівщини була закрита наприкінці грудня 1938 р. Особи, що відмовилися від свідчень про участь у контрреволюційній організації та ті, що не отримали вироку були звільнені з-під варти. Частина з них намагалися «шукати правди» у керманців СРСР.

Вже на початку січня 1939 р. І.Баклан, завідувач відділу Ніжинського засолзаводу, написав скаргу прокурору СРСР А.Вишинському. Він звинуватив співробітників УНКВС по Чернігівській області у злочинних методах ведення слідства, відсутності реакції прокурорських працівників на його скарги. Серед винуватців фігурували прізвища слідчих Ніжинського райвідділу НКВС Осадчого, Простоти та Ческіна. Окремо зазначалися злочини начальника 4 відділу УНКВС по Чернігівській області Я. Баутіна [11, т.1, арк. 68 – 70 зв.].

М.Куськало у листі до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 20 січня 1939 р. скаржився на незаконні методи слідства. Серед іншого він відзначив, що сам колись був співробітником повітової надзвичайної комісії: «[...] сам допитував людей, але таких методів слідства, [...] я ніколи не міг бачити і навіть мислити[...]» [11, т.1, арк. 73 – 93 зв.].

Численні скарги стали підставою для службового розслідування, що призвело до обвинувачення А.Сгорова та Я. Баутіна у «порушенні соціалістичної законності».

Під час розслідування слідчі НКВС УРСР встановили, що жодних агентурних матеріалів, що підтверджували існування контрреволюційної партизанської організації, не виявлено [11, т.13, арк. 187 – 187 зв., 118, 189]. Вилученої під час арешту колишніх червоних партизан кілька одиниць зброї не вистачало для збройного повстання [11, т.1, арк. 92 – 94].

Слідство у справі Я.Баутіна тривало майже рік (з березня 1939 р. до січня 1940 р.) з перервою через його хворобу. Але його кримінальну справу таки відправили на розгляд військового трибуналу військ НКВС Київського округу. Засідання відбувалося у закритому режимі 26–28 січня 1940 р. у приміщенні Ніжинського райвідділу НКВС [11, т.3, арк. 346 – 346 зв.].

Військовий трибунал засудив Я.Баутіна до вищої міри покарання, визнавши винним у злочині передбаченому ст. 206-17 п. «б» Кримінального кодексу УРСР [11, т.3, арк. 358–359] та позбавив його звання старшого лейтенанта держбезпеки і нагород [11, т.3, арк. 123 – 125].

Вже 1 лютого 1940 р. Я.Баутін написав касаційну скаргу до Військової колегії Верховного Суду СРСР та звернувся до Верховної Ради СРСР з проханням про помилування. Він просив замінити йому розстріл строком ув'язнення через важку хворобу.

Я.Баутін у скарзі перекладав провину на А.Сторова та О.Успенського, звинувачуючи їх у дезорієнтації співробітників держбезпеки помилковими вказівками [11, т.3, арк. 164 – 171 зв.]. Він підкреслював свою вірність радянській владі та партії: «Із 37 років мого життя, 21 рік віддав на служіння своїй батьківщині, партії, Великому Сталіну, уряду [...]. Хоча інвалід, німий я ще в пригоді стану своїй батьківщині в боротьбі з ворогами [...] Уряд, прошу, пощадити мені життя і замінити розстріл на позбавлення волі». [11, т.3, арк. 171 зв.]. Цікавим став той факт, що Я.Баутін не визнав себе винним, але погоджувався з тим, що засудили його «правильно». Нарікання викликав у нього лише вирок.

Військова колегія Верховного Суду СРСР у визначенні від 14 лютого 1940 р. вирок скасувала, повернувши справу на дослідження. 20 жовтня 1940 р. обвинувачення було переква-

ліфіковано з ст. 206-17 п. «б» Кримінального кодексу УРСР на ст. 206-17 «а» Кримінального кодексу УРСР [11, т.3, арк. 233–235]. Я.Баутіну інкримінували лише фальсифікацію справи С.Гораніна та необґрунтовані арешти колишніх партизан м. Ніжина, застосовування незаконних методів ведення слідства. [11, т.4, арк. 240–243]. Військовий трибунал 16 листопада 1940 р. засудив Я.Баутіна до 8 років позбавлення волі з позбавленням звання «старший лейтенант держбезпеки» [11, т.3, арк. 348–349].

На жаль, подальша доля Я. Баутіна поки що не відома. Чи був він під час Другої світової війни помилуваний та відправлений на фронт, чи можливо працював у ГУЛАГу, чи відбув покарання – невідомо. Але 20 березня 1958 р. Я. Баутін звертався по довідку про стаж у КДБ для оформлення пенсії за віком [12, т.4, арк. 44 – 44 зв.].

Доля ж фігурантів справи склалася по різному. Ті, яким пощастило вижити та перенести чекістські тортури, були виправдані або звільнені з-під варти без жодних зобов'язань. Деякі змогли поновити навіть членство у Комуністичній партії. Більшість колишніх фігурантів справи червоних партизан була реабілітована протягом другої половини 1950-х рр.

Жодних компенсацій за час проведений в ув'язненні жертви тоталітарної системи не отримали, як і вибачень за поламани долі та підірване здоров'я.

Джерела та література:

1. Докл. див.: Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченка: зб. док. та матер. / Авт. вступ. ст. та упоряд. О. Лисенко, Р. Подкур. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. – 356 с.
2. Режим доступу. <http://www.memorial.krsk.ru/Work/Konkurs/06/Nikitin.htm>. Сайт відвідано 31 жовтня 2018 р.
3. Спроба дослідження справи червоних партизан, що була розкрита на Ніжинщині була зроблена місцевим краєзнавцем, працівником музею В. Ємельяновим. Автор на основі мемуарної літератури, матеріалів, архівів та музейних фондів відтворив життєвий шлях партизанського командира. Однак у дослідженні не були використанні матеріали архівно-кримінальних справ як колишніх червоних партизан, так і її творців, що не дозволило розкрити детально процес формування фіктивної справи та її розслідування у 1939–1940 рр. Див.: В. Ємельянов. Доля М.Г. Крапив'янського у контексті справи червоних партизан // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область/ Упор. О.Коваленко, Р.Подкур, О.Лисенко. – Кн.1 – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 662 – 676.
4. Галузевий архів Служби безпеки України (далі ГДА СБ України), м. Чернігів, ф. 6, спр. 291.
5. Державний архів Чернігівської області (далі Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-8840, оп.3, спр. 11140.
6. ГДА СБ України, м. Київ, ф.5, спр.67989.
7. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф.6, спр. 10513.
8. ГДА СБ України, м. Київ, ф.5, спр.67989.
9. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4134.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп.3, спр. 3088.
11. ГДА СБ України, м. Київ, ф.5, спр.67989.
12. ГДА СБ України м. Київ, ф. 3, спр. 105.

ПОДІЛЬСЬКИЙ ВИМІР СОЛОВЕЦЬКОГО ТАБОРУ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

У повідомленні аналізується радянська репресивна політика щодо українського селянства крізь призму публікації літературно-документального видання «Соловецький мартиролог Поділля». Охарактеризовано нормативну базу політичних репресій та позасудову діяльність надзвичайних «трійок».

Ключові слова: Соловки, селянство, репресії, виселення, тоталітаризм, масове розкуркулення.

ГУЛАГ як дослідницька проблема став об'єктом професійної уваги українських науковців лише на рубежі 1980-1990 рр. Значною мірою це пов'язано з можливістю отримання доступу до архівних матеріалів. У свою чергу, розсекречення архівних фондів супроводжувалося активною публікацією нових документів, до наукового обігу вводилися пласти невідомих раніше архівних матеріалів, здобутком гласності стали опубліковані спомини колишніх в'язнів [1; 2].

Наукові публікації з історії ГУЛАГу, насичені новим фактичним матеріалом, розкривали багатоаспектну проблематику загальних тенденцій радянської каральної політики. Відтак безсумнівним досягненням української історіографії можна вважати появу наукових видань, присвячених інституційним та регіональним аспектам проблеми, написаних на основі залучення великого масиву відомчих та регіональних архівів [3; 4; 5].

Однак сформульований предмет є настільки важливим у сенсі його осмислення, а джерельна база настільки розпорошена по архівосховищах усіх колишніх радянських республік, передусім Російської Федерації, що годі говорити про завершеність пізнавального процесу.

Для подальшого просування в розумінні глибинної сутності радянської каральної системи велику роль відіграють нові документальні публікації з теми. Тому у цьому контексті слід вітати появу нового літературно-документального видання «Соловецький мартиролог Поділля», сформованого на основі секретних матеріалів ФСБ Росії, упорядником якого виступив відомий громадський діяч, публіцист, письменник Б. Теленько [6].

Опублікований документальний корпус містить відомості про репресованих у часи всевидля комуністичного режиму подолян – вихідців із території сучасної Хмельниччини, які загинули на спорудженні Біломорсько-Балтійського каналу та інших будовах Соловецького табору особливого призначення та ГУЛАГу у 1930-х рр. Ці досі таємні відомості були віднайдені «явочним шляхом» у сучасних сховищах російської спецслужби ФСБ та передані авторові для опрацювання разом з іншим архівним масивом інформації відомим російським дослідником сталінських репресій Юрієм Дмитрієвим.

Аналіз списку репресованих засвідчує, що здебільшого з Хмельниччини висилалися селяни цілими родинами. В оприлюдненому реєстрі, як правило, представлені вихідці і трударі з села, які підпадали під третю хвилю масового розкуркулення. Щоправда, це досить умовний підрахунок, позаяк даний процес на місцях впродовж 1930-х рр. носив характер перманентного, а кількість розкуркулених селян в той чи інший період цілковито залежала від масштабів опору селянства примусовій колективізації та активності антирадянських виступів. Постанова ЦК ВКП(б) «Про припинення масових селянських виселень» [7], хоч і була прийнята в травні 1933 р., не відміняла локального розкуркулення та виселення противників більшовизму.

Радянську репресивну політику не можна розглядати як якусь революційну імпровізацію, як стихійне породження соціалістичного експерименту. Вона мала глибоку ідеологічну основу та доволі солідну теоретичну базу у вигляді марксистсько-ленінського вчення про

державу. Відповідно цьому вченню, сутністю будь-якої держави, врешті-решт, була класова диктатура. Ленін розкрив зміст поняття «диктатура класу», в тому числі і диктатура пролетаріату, через три головних ознаки: влада, насилля та свобода від будь-яких законодавчих обмежень [8].

Наприкінці 1920-х рр. відбувся перехід до більш жорстких форм провадження каральної політики. В Політбюро активізується праця постійної Комісії з судових справ, створеної у 1926 р. для контролю за організацією показових політичних процесів. Реалізуючи волю вищого партійного керівництва, законодавчі органи значно розширюють репресивні повноваження. 1 лютого 1930 р. ВЦВК та РНК СРСР ухвалили постанову «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і боротьби з куркульством». «З метою забезпечення найбільш благополучних умов для соціалістичної перебудови сільського господарства» крайовим (обласним) виконавчим комітетам та урядам автономних республік надавалось право застосовувати в районах суцільної колективізації «усі необхідні засоби боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів та виселення їх за межі окремих районів і країв (областей)» [9].

Наступного дня, виконуючи урядову директиву, ОДПУ видало таємний наказ про організовану ліквідацію куркульства, з якого видно, що справа не обмежилася конфіскаціями та виселенням. Ці репресії очікували другу та третю категорії селян, а ще була й перша, так званий «контрреволюційний куркульський актив». Каральні заходи ОДПУ спрямовувалися саме проти «першої категорії», у відношенні до якої завдання формулювалося достатньо чітко: «термінова ліквідація», що означало або розстріл без суду, або закриття в концентраційному таборі. ОДПУ наказало своїм місцевим повноважним підрозділам для розгляду таких справ створити «трійки» з представниками від служби безпеки, партійних структур та прокуратури. Щодо безпосереднього керівництва операцією з висилки куркулів та їхніх родин (друга категорія) необхідно було організувати оперативні трійки [10]. Як засвідчують матері-

али «Соловецького мартиролога Поділля» майже 90% вироків по справам ОДПУ були винесені саме «трійками» [11].

Отже, задіяний більшовиками метод нищення українського селянства – розкуркулення та виселення українських родин за межі України – був нерозривно пов'язаний з насильницькою суцільною колективізацією. Його потребувала більшовицька влада не тільки у зв'язку з економічними потребами – необхідністю вилучення будівель, майна та реманенту, які відходили у власність колгоспів, але й для досягнення планових показників комунізації села та придушення масового селянського опору: розстріли, концтабори, депортації на Північ десятків тисяч найстійкіших і найсміливіших з українців поступово зменшували міць опору більшовицькій владі.

У результаті діяльності радянської репресивної машини на початку 1930 р. населення Соловецького табору особливого призначення (СЛОН) збільшилося майже вдвічі, досягши майже 55000 осіб. Крім того, у цей час в підпорядкуванні ОДПУ уже перебувало ще сім «груп таборів», які також приймали висланих [12].

На початку травня 1930 р. Політбюро ухвалило рішення про спорудження Біломорканалу. З початком будівництва у другій половині року сюди стали переводити всіх працездатних в'язнів Соловків.

Відтак політичні репресії проти селянства не обмежувалися позасудовою діяльністю «трійок» ОДПУ. Каральні функції виконували представники усіх гілок влади: партійної, державної, колгоспної. На Україні, наприклад, кількість засуджених у цей час складала біля одного мільйона осіб [13]. Також протягом 1930-1933 рр. більшовицька влада розкуркулила в Україні понад 200 тисяч селянських родин [14]. Ще в 1927 р. Центральне статистичне управління УСРР засвідчило, що в Україні за соціально-економічними ознаками нараховується 204500 «куркульських» селянських господарств [15].

Кількість депортованих за межі України селянських сімей сьогодні трактується неоднозначно. У директивній телеграмі секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 24 січня 1930 р. зазна-

чено, що 60000 українських родин необхідно виселити з України в найкоротший термін [16].

Архівні джерела органів ДПУ, оприлюднені на сьогодні, дають змогу констатувати, що тільки протягом 1930-1931 рр. було депортовано з України біля 55 тисяч селянських родин [17]. Відсутні точні дані ДПУ про депортації селянства з України в наступних роках, але є відомості про те, що тільки у 1933 р. з українських колгоспів було «вичищено» біля 200

тисяч «куркулів» [18], частина з них, безперечно, поповнила кількість висланих раніше на Крайню Північ та Сибір.

Слід додати, що Б. Теленько доповнив упорядковані ним архівні дані своїми тематичними есеями та фотодокументами, які разом творять цілісний літературно-документальний часопис тієї страшної епохи. Безумовно, дане видання зацікавить усіх, хто прагне знати правду про трагічні часи комуністичного терору на нашій землі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. К.: Либідь; Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.
 2. Кривуцький І. За полярним колом. Спогади в'язня Гулагу. Львів-Полтава: Духовна вість, 2001. 376 с.
 3. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2006. 511 с.
 4. Бугай М. Депортація населення України (30-50-ті роки). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 12–20.
 5. Гайовий Г. Жах Соловецького потойбіччя, або убивці свідчення «недостріляного» українського інтелігента: роздуми над книгою. *Вітчизна*. 2009. №7/8. С. 115–144.
 6. Теленько Б. Соловецький мартиролог Поділля. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2017. 516 с.
 7. Трагедия Советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах 1929-1939 / В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола (главн. ред.). М.: РОССПЭН, 2000. Т. 3: Конец 1930-1933 гг. С. 746.
 8. Ленин В. И. К истории вопроса о диктатуре. *Полное собрание сочинений*. М.: Изд. полит. лит-ры, 1981. Т. 41. С. 383.
 9. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. 1930. № 9. Ст. 105.
 10. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. М.: Наука, 2006. С. 106.
 11. Теленько Б. Соловецький мартиролог Поділля. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2017. С. 12–511.
 12. Павлов Д. Б. Соловецкие лагеря особого назначения ОГПУ. 1923–1933 гг. *Репрессированная интеллигенция. 1917–1934 гг.*: сб. ст. / под ред. Д. Б. Павлова. М.: РОССПЭН, 2010. С. 335.
 13. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. М.: Наука, 2006. С. 106.
 14. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / ред. кол. В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 365.
 15. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / В. А. Смолій (відп. ред.). К.: Наукова думка, 2002. С. 363.
 16. Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20-30 рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. С. 183.
 17. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. К.: ВД «Стилос», 2007. С.76.
 18. Там само.
-

Байдич В.О., Лавринчук В.О.

РЕПРЕСОВАНІ КРАСИЛІВЧАНІ

В цій статті оприлюднюються матеріали про хід репресій 1937 – 1938 років у м. Красилів.

Ключові слова: репресії, розстріли, Красилів, колгоспи, органи влади 1937 – 1938 рік.

Одним з найболючіших питань нашої історії була, є і залишається проблема масових репресій 1937 – 1938 рр.. І хоча різні аспекти цих подій вивчалися і вивчаються як істориками-науковцями, так і аматорами-краєзнавцями, хоча і випущено безліч наукових, науково-популярних праць, спогадів очевидців та учасників репресій, – все ж у даному питанні залишається ще чимало «білих плям». Не є винятком і Красилів.

Здається все ніби зрозуміло: і тут були репресії, про що не раз писалося в місцевій пресі (публікації спогадів потерпілих від цієї страшної урядової і

партійної компанії). Але коли зазирнути глибше, то крім окремих спорадичних спогадів та публікацій списків репресованих (далеко не повних) нічого й немає. Тому й не створюється якогось цілісного уявлення про хід тих подій та підсумки репресій у райцентрі.

Ми не повинні також забувати і про те, що в списках репресованих, які публікувало Управління СБУ в Хмельницькій області, не вказана більшість тих людей, які народилися в іншій місцевості, а проживали й були арештовані на території нашого Красилова. Їхні справи знаходяться, як правило, в архівах СБУ та загальних архівах тих областей, звідки вони родом.

Не враховано практично зовсім й арешти керівних осіб району, які проживали і працювали в Красилові. А без цього неможливо створити цілісне уявлення та відчутти атмосферу того тривожного часу, відчутти динаміку, наростання напруженості та розкручування маховика величезного репресивного апарату.

Тому і виникла потреба публікації цього повідомлення статі, в якій би вдалося хоча б частково відобразити хід репресій у місті (тоді ще селі – авт.). При підготовці даної публікації були використані матеріали фондів Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО) та

Красилівського райархіву, серед них фонди П – 152 та Р – 6177 ДАХМО і фонд 1 Красилівського райархіву.

1937 р. Красилів зустрів ще в складі Вінницької області. Рік починався ніби то й звичайно. Йшла підготовка до посівної компанії в 3 красилівських колгоспах – «Правда», «Ім. Сталіна» та єврейському «Дер Емесі». На основному підприємстві райцентру (цукровому заводі) завершувався сезон переробки цукрового буряка й перевірялося обладнання, яке готувалося до ремонту. Закінчували ремонт техніки й в майстерні МТС та автотракторній майстерні при цукровому заводі. Жваво йшла торгівля, адже й селяни з навколишніх сіл мали що продавати. Тихцем велася робота по дальшому залученню одноосібників до колективного господарювання. І мало хто здогадувався, що вже невдовзі буде запущено в хід величезну репресивну машину, робота якої принесе незчисленні біди великій кількості місцевих родин, внесе зміни у розвиток райцентру та району, як і всієї країни в цілому. Тепер можна лише моделювати, яким могло б бути життя і його розвиток, якби не репресії.

В Красилові ж симптоми назрівання великих подій відчувалися ще з початку року. Про них не здогадувався простий люд, знали або відчували наростання напруги лише керівні особи району, які виконували волю (директиви) партії, самі ж і починали розкручувати маховик майбутніх репресій.

У лютому 1937р. повісився голова робочо-му Красилівської МТС Черняк П.Г., якого до цього довели постійними нападками керівні партійні товариші. Констатували ж - схильність до суїциду [1, арк. 45].

Ще з кінця 1936 р. йшли заяви, в яких називалися «ворогами народу» парторг МТС, старий більшовик Д. Слободзенюк [1, арк. 5], прокурор району Ю.К.Столяров [1, арк. 63], секретар рай-

газети Ладинський Й.Ф. [1, арк. 64]. А в лютому розпочалася атака на голову райвиконкому І.Огія., який був знятий з роботи, а далі й заарештований органами НКВС [1, арк. 43].

Наприкінці березня 1937р. в районі з'являється новий другий секретар райкому КП(б)У І.П.Хівренко [1, арк. 64]. Це було сприйнято як сигнал, що готується заміна першому секретарю РК КП(б)У Ковальову.

Потім на кілька місяців все затихло, йшла внутрішня робота по накопиченню компромату на керівників району та тих осіб, які вже були на примітці у райвідділі НКВС. Всюди проводилися збори в підтримку лінії ВКП(б) по виявленню і знешкодженню «ворогів народу».

Розуміючи, яка складається ситуація, відчувачи, що невдовзі може настати і його черга «каятися», перший секретар райкому Ковальов попросив звільнити його з роботи. Сталося це 9 серпня 1937р. [1, арк. 171]. Цього ж дня трійка УНКВС по Вінницькій області прийняла рішення про розстріл та відправку в табори перших красилівчан, арештованих як «ворогів народу»: Кізюна Андрія Івановича (1900 р.н.), який пізніше помер у таборі (25.01.1943р.); Снігура Юхима Кириловича (1885р.н.), столяра цукрового заводу, якого розстріляли 9 серпня того ж року [2, арк. 21]. Заарештували їх 6 серпня 1937р. 9 серпня взяли органи НКВС Венцовського Олександра Миколайовича (1880р.н.), працівника колгоспу «Правда» і розстріляли його 27 жовтня 1937р. [3, арк. 30]. Того ж числа піддали арешту Шахрая Нікандра Помпійовича (1900 р.н.), робітника цукрового заводу, який отримав 10 років таборів без права переписки [4, арк. 65]. 11 серпня заарештували Тимченка Назара Юхимовича (1901 р.н.), також робітника цукрового заводу, якого засудили до смертної кари вже 15 серпня 1937р. [5, арк. 179 – 180].

22 серпня в катівні НКВС попали Безсмертний Карпо Федотович (1894р.н.), Комар Микита Степанович (1900 р.н.) та Безсмертний Дмитро Федотович (1892р.н.). Перший з них отримав 10 років таборів без права переписки [6, арк. 27], другого розстріляли 8 вересня 1937 р. [6, арк. 89]. Пощастило лише Дмитру Безсмертному, якого засудили до 3 років ув'язнення [7, арк. 38].

Настала в тому місяці черга і перших осіб району. 22 серпня 1937р. першого секретаря РК КП(б)У Ковальова та голову райвиконкому Степчука Т.М. зняли з роботи і виключили з партії [1, арк.186]. Ковальова потім заарештували і засудили до смертної кари, а Степчуку вдалося врятуватися, його навіть не судили [1, арк. 193]. Хівренко став першим секретарем РК КП(б)У, головою ж райвиконкому призначили Мурого І.П. [1, арк. 190].

Вересень характеризується наступом на інших керівних осіб району. 22 вересня розпочалася кампанія компрометування начальника райміліції Волкова Ф.І. [1, арк. 204], зняли з роботи, виключили з партії і віддали до суду заввідділом освіти Федину Л.Н. [1, арк. 136]. За зв'язок з якимось «шпигуном - диверсантом» Орловим репресували Молодих М.В., який раніше займав керівні посади в ліквідованому Красилівському бурякорядгоспі [1, арк. 191].

В той же час каральні органи не забували і про простих жителів райцентру. Так, 20 вересня заарештували й дали 10 років таборів місцевому колгоспнику Безсмертному Федору Гнатовичу, 1908р.н. [8, арк. 82]. 18 жовтня 1937 р. за антирадянську агітацію піддали арешту домогосподарку Андрущенко Ольгу Михайлівну (1909 р.н.), протримали її під слідством до 26 березня 1938р. і лише тоді дали 8 років таборів [9, арк. 34]. Того ж дня заарештували мешканця Красилова Зеляковського Мар'яна Івановича (1896 р.н.), якого, згідно постанови трійки УНКВС, розстріляли 28 жовтня 1937р. [10, арк. 35]. Наступного місяця зазнала арешту дружина Венцовського О.Н. - Ірина Іванівна (1896 р.н.), вирок якій винесли аж 2 липня 1938р. [3, арк. 47]. 22 грудня 1937 р. оголосили «ворогом народу» і заарештували колишнього завідуючого районним відділом зв'язку Андрійчука І.К. [1, арк. 234]. Того ж місяця почали обнародуватись компрометуючі матеріали ще на ряд керівних осіб району.

Звичайно, що вище названі далеко не всі мешканці Красилова, яких репресували у 1937р. Про багатьох з них ще не опрацьовані архівні документи, по деяких не виявлені дати арешту та вироку, про іншим ми взагалі ще нічого не знаємо. Лише нещодавно, наприклад, вдалося знайти і опрацювати кримінальну

справу репресованого жителя Красилова Адамовського Миколи Гавриловича (1895 р.н.), заарештованого за «підпільну антирадянську діяльність» [11, арк. 39]. Ще чекають свого дослідника архівні справи інших репресованих красилівчан:

Заремби Івана Станіславовича	1875р.н.
Зелінського Якова Яковича	1909р.н.
Житомирського Володимира Йосиповича	1890р.н.
Карпінського Станіслава Вікентійовича	1895р.н.
Козловського Якова Мар'яновича	1901 р.н.
Комарніцької Марії Людвігівни	1897р.н.
Коханського Йосипа Никодимовича	1906р.н.
Пілецького Йосипа Івановича	1889р.н.
Рудковського Генріха Людвіговича	1906р.н.
Савицького Адольфа Костянтиновича	1887р.н.
Сікорського Івана Петровича	1886р.н.
Сухацького Івана Людвіговича	1889р.н.
Талалая Цезаря Станіславовича	1910р.н.
Хмельницького Івана Івановича	1886р.н.
Хмельницького Людвіга Войцеховича	1870р.н.
Яновського Казимира Станіславовича	1903р.н.

Ці мешканці Красилова польської національності були кваліфікованими робітниками цукрового заводу як і деякі вище вказані жителі райцентру. То ж можна уявити, в якому становищі опинилося виробництво на підприємстві з втратою такої кількості працівників.

В результаті репресій 1937р. в районі і самому Красилові склалося становище, коли ними практично не було кому управляти. Наприклад, станом на 22 лютого 1938р. в райкомі партії залишилося тільки 3 члени (з більш ніж півтора десятка – авт.) [12, арк. 23]. Аналогічне становище складалося і в органах радянської влади. Не вистачало тепер і керівників установ та організацій. Вищі органи влади гарячково шукали заміну репресованим керівникам, тому призначення відбувалися дуже поспішно, ніхто й не пробував враховувати ділові якості новопризначених. А це вело до того, що останні «завалювали» роботу і їх приходилося замінювати на інших, нерідко ще менш компетентних.

Поплавський В.Г.

Потравний Ф.А.

Махівська А.І.

Махівська Н.І.

Івінський П.Й.

Галясевич Г.І.

Новицький [12, арк. 60]

третій секретар райкому

т.в.о. голови райвиконкому

Звідси і спостерігалася велика плінність керівників у районі. Та й навіть знаючі управлінці працювали оглядаючись - чи не заберуть і їх сьогодні або завтра? Відчувався хаос в економіці району, в управлінні різними сферами життя райцентру. Страх опановував всіх. Боялися в той час навіть агентура і керівники райвідділу НКВС. Адже сталінська «феміда» не обходила стороною і їх. Так, вже 30 січня 1938р. на посту начальника РВ НКВС ми бачимо Лисенка, а не Я.Гершкевича [12, арк. 13]. Останнього, відомого своїм жорстоким ставленням до «ворогів народу», самого репресували.

І все ж до квітня 1938р., в Красилові (у плані репресій) панувало затишшя. А далі знову пішло – поїхало. «Ворогами народу» стали:

заступник зав. заготзерно Белінська Олена Василівна [12, арк. 49],

голова одного з Красилівських колгоспів Домбровський Мар'ян Францович, інші керівні працівники району:

Пастух П.І. [12, арк. 70]

Романов І.Д. [12, арк. 72]

В квітні ж заарештували Зеляковську Емілію Михайлівну, яка отримала 8 років таборів, Бонера Івана Йосиповича [13, арк. 35], Ясінського Р.Ю., Сташкевича Й., Боневичів Михайла та Франца Олександровичів [13, арк. 53]. В червні піддали арешту Квашина Ф.С., Зелінського Ф.М., Ладинського Й.Ф., Поплавського Людвіка [12, арк. 84].

В цілому ж, якщо по Красилівському району в 1938 р. заарештували і репресували майже стільки ж людей, як і в 1937р., то в Красиліві 1938 рік все ж був менш «урожайним», ніж попередній. Серед репресованих того часу ми бачимо представників різних національностей, найбільше – українців та поляків. Але що дивно: серед репресованих красилівчан майже немає представників єврейської національності (а євреї склали тоді третину населення райцентру – авт.). Дивним є й те, що в усій

цій страшній круговерті вцілів голова сільської ради Красилова Гаврилюк Іван Семенович, який займав свою посаду з 1935р. по 1940р.. І це незважаючи на те, що його неодноразово у різні роки звинувачували у службі в армії УНР, участі в бандах тощо [14, арк. 173]. Втримався на своєму посту і перший секретар райкому партії Хівренко. Виконавши завдання очищення району від «ворогів народу», він пішов з Красилова на підвищення (в Кам'янець – Подільський обком партії).

На завершення необхідно відмітити, що робота по виявленню та опрацюванню нових архівних документів про репресії в Красиліві продовжується. Тому висновки, напевно, доцільніше буде зробити після її завершення. Дане ж повідомлення є лише першим екскурсом в історію тих тяжких для жителів Красилова часів.

Джерела та література

1. ДАХМО. - Ф.П – 152. - Оп. 1. - Спр.109
 2. ДАХМО. - Ф.Р – 6177. - Оп. 12. - Спр. П – 3100
 3. Архівний відділ Красилівської РДА. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.770
 4. Архівний відділ Красилівської РДА. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.777 т.1
 5. Архівний відділ Красилівської РДА. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.812
 6. ДАХМО. - Ф.Р – 6177. - Оп. 12. - Спр. П - 9207
 7. ДАХМО. - Ф.Р – 6177. - Оп. 12. - Спр. П. - 11638
 8. ДАХМО. - Ф.Р – 6177. - Оп. 12. - Спр. П. - 16082
 9. ДАХМО. - Ф.Р – 6177. - Оп. 12. - Спр. П. - 3503
 10. ДАХМО. - Ф.Р – 6177. - Оп. 12. - Спр. П. - 10717
 11. ДАХМО. - Ф.Р – 6177. - Оп. 12. - Спр. П. - 4793
 12. ДАХМО. - Ф.П – 152. - Оп. 1. - Спр.123
 13. ДАХМО. - Ф.Р – 6177. - Оп. 12. - Спр. П. - 4535
 14. ДАХМО. - Ф.П – 152. - Оп. 1. - Спр.97
-

ПРО ЩО РОЗПОВІВ ОДИН ЛИСТ...

У цій статті наводяться відомості про долю розкуркуленої родини Антонців-Гесів з села Кузьмин Красилівського району, які охоплюють період з другої половини XIX століття до наших днів.

Ключові слова: с. Кузьмин, Антонці-Геси, заможні селяни, «розкуркулення», висилка, Іркутськ, лист

Загальновідомим є той факт, що сталінський тоталітарний режим чинив геноцид українського народу. І здійснював це різноманітними способами, серед яких значне місце посідала політика так званого «розкуркулення» заможного українського селянства. Як результат, в Україні фактично зник клас справжніх господарів землі. Мої ж земляки – родина Антонців (Геси – це їхнє сільське прізвище – авт.) саме і були такими хліборобами. Їх доля їх виявилася в подальшому дуже складною. У них відібрали землю, майно, майже всіх членів сім'ї вислали до Сибіру, роз'єднавши їх по різних регіонах – одних відправили в Красноярський край, інших – в Іркутську область, престарілих же і дітей залишили в Кузьмині без житла.

У 1998 році автор цієї публікації написав у районну газету «Красилівський вісник» статтю про цю найзаможнішу селянську родину Кузьмина [1], а ще через три роки матеріал «Геси: трагедія славної родини» увійшов складовою частиною до монографічного видання «Кузьмин. Літопис історії» [2, с. 281-285]. Тут, вже на основі архівних матеріалів, було детально проаналізовано історію цієї сім'ї.

І ось, кілька років тому, я отримав великого листа від одного з представників сімейства Гесів – Дмитра Антонця, який на той час проживав у Ізраїлі в будинку для престарілих. В цьому листі він детально описав історію родини, переважно з 1930 року і до наших днів, уточнивши й деякі моменти, які відносилися до давніших часів.

Чому саме мені він направив цей лист? Справа в тім, що мої дідусь Уменко Байдич та бабуся Оксана Кіт працювали до і після української революції 1917-1921 рр. у Євдокима (діда Дмитра) Антонця наймитами. За гарну роботу, під час їхнього весілля Євдоким надав їм 4 га

землі, троє коней та ліс і камінь на хату. У 1938 році мого діда було репресовано і засуджено до 10 років ув'язнення в Північно-Східному таборі (Магаданська область) без права переписки як учасника «контрреволюційної петлюрівської організації». І одним з пунктів звинувачення стало підтримання зв'язку із розкуркуленими Гесами-Антонцями. Зазначу також, що наймолодша сестра моєї прабабусі Оксани Гуменюк (матері діда Уменка - авт.) Меланка, згадувана в цьому листі, була одружена з одним із синів Євдоким Антонця, але інтенсивний режим їхньої праці витримала лише рік, а потім втекла до батьків. Автор же листа – Дмитро Антонець – хоч і був набагато старшим за мого батька Василя Байдича, в дитинстві з ним товаришував. Так що лист мені він написав не випадково, враховуючи що я був автором статей про його родину, включених до книги «Кузьмин. Літопис історії».

Щодо листа, то дозволю собі зробити дві ремарки. Дмитро Антонець вказує, що сім'я не мала наймитів і це правда. Але до 1924 р. вони в неї були. Друга ремарка – це просто уточнення. Дмитро Стецюк – теж товариш їх дитинства, але у 50-х роках він вже був офіцером МДБ, а далі – КДБ. Пізніше дослужився до полковника, став кандидатом технічних наук і викладав у Московському авіаційному інституті.

І ще один факт. Сталінський режим умів роз'єднувати не лише групи людей між собою, а й сім'ї у родині. Так було й в Антонців. Дмитро Антонець про це не згадує, але двоюрідні брати його батька Василь Іванович та Іван Іванович Антонці у 30-х роках працювали в органах НКВС. Василь уже в роки війни мав звання полковника НКДБ, а після війни курирував боротьбу проти ОУН-УПА в Західній Україні. Пізніше обіймав посаду секре-

таря Ульяновського обкому КПРС (загинув у автокатастрофі в 1981 році). Його брат Іван у 30-х роках керував одним із виправно-трудо-вих таборів на Уралі. Подальша його доля ав-тору невідома.

Гадаю, ці факти доповнюють моє бажання по-дати у додатку до цієї статті вищезазначений лист Дмитра Антонця, який і сам по собі є надзвичай-но цікавим з історичної точки зору та й може слу-гувати сюжетом для літературного твору.

Джерела:

1. Байдич О. Геси / О.Байдич // Красилівський вісник. – 1998. – 25 вересня. - № 75
2. Байдич О. Геси: трагедія славної родини. / О.Байдич, Я.Гринюк // Кузьмин. Літопис історії. – Хмельницький: ХМД, 2001

Додаток

Лист Дмитра Антонця (2011 р.) Здравствуйте, уважаемый Александр Васильевич!

Вашу книгу «Кузьмин. Літопис історії» подарила мне моя двоюродная сестра Мария Мартыновна Зубрий (Шулык) живущая теперь со своей младшей дочерью в Новограде Волынском. Главу из этой книги «Геси: трагедія славної родини» я послал сыну моего дяди Алексея Антонца, а он ее размножил и дал своим сестрам и брату. Он знал историю рода Антонцов из рассказов своего покойного отца Антонца Алексея Евдокимовича и решил написать и напечатать эту историю. Получилась книжечка из 20 страниц. Из этой книги следует, что отец Евдокима Антонец Родион Яковлевич был бедным и никакой помещик не давал ему денег перед своей смертью. Обычно перед своей смертью такие люди завещали свое богатство своим родственникам или церкви, которая молилась за их упокой. Будь Родион богатым, он не отправлял бы своего первенца Евдокима в 15 лет батраком к богатому мужику Полещуку в соседнее село Воронкивци. Жена Полещука умерла, оставив ему дочь Татьяну и сына Трифона. Полещук женился во второй раз и от этого брака родились дочь Наталья и сын Радон. Дочь Татьяна была на год младше наймита Евдокима. Когда Евдокиму исполнилось восемнадцать лет, то Татьяна и Евдоким заявили Трифону, что они хотят жениться. Тот этого не ждал. Богатому и знатному в селе мужику не хотелось отдавать свою дочь за своего батрака. Что делать? Смирился и дал свое согласие. Поженились. Молодоженов он выпроводил из своего дома. Татьяну приняли на работу уборщицей в церковь, а Евдоким пошел батраком к местному помещику. Основная работа Евдокима была ездовым у помещика. Помещик как-то распросил Евдокима о его жизни. Евдоким рассказал. Помещик был удивлен, что самый богатый мужик села, в котором он живет, не дал за своей дочерью никакого приданого и посоветовал Евдокиму подать на тестя заявление в суд. Евдоким так и сделал. Суд рассмотрел дело и решил, что тесть должен отдать зятю и дочери 20 десятин молодого леса Чагры, что растет у дороги на Староконстантинов. Так Евдоким с Татьяной заимели свой дом и землю. Время идет. Появились дети (Анастасия 1890г.р.-1921г.с.), Родион (1894-1979), Семен (1896-), Раиса (1904-1931). Время идет, дети растут. Надо будет выдавать замуж, женить, а что дать в приданое? Полоску леса? Не дело. А тут подоспели столыпинские реформы. Дедушка продает Чагры и покупает 20 десятин поля в межу с селом Кузьмин и начинает строить свое хозяйство. Прежде всего был построен дом на две половины. В каждой половине кухня с русской печью и лежанкой и одна комната. В той половине, что жила наша семья кухню от комнаты разделял метровой ширины коридор, шедший к дедушкиной половине дома в сад. В комнате дедушкиной части дома была построена печь для обогрева комнаты, одна стена которой разделяла дедушкину половину дома с нашей половиной. Где-то в 1907 или 1908 году была выдана замуж за Дерехтея Михайлюка дочь Анастасия т.к. в 1909 году у них родился сын Иван. В 1912 году женился сын Родион и ему была выделена западная половина дома. Затем женился Семен на Наталье Немец и ушел в приймаки, т.к. Наталья была единственной дочерью. Затем вышла замуж дочь Раиса за Федора Стецюка. Жили они в хибарке во дворе отца Федора и

его старшего брата Фомы. У Евдокима было 20 десятин земли при доме и он каждому из детей выделял полосу этой земли от реки Случ до дороги на Воронкивци. Первая полоса была отдана Анастасии. На этой земле позже ее сын Иван построил свое хозяйство. Потом шла полоса Семёнова. За полосой Семёна шла полоса выделенная Раисе. Позже, где-то в 1928 году на этой полосе Федор Стецюк начал строить свой глинобитный дом, но потом, с начавшейся коллективизацией он строительство прекратил. Уже колхоз достроил его и взял под контору. Оставалась еще полоса до стены пасеки для Алексея, а пасека и дом с садом оставались для себя и Родиона. Знаю еще землю в Березине и полоску земли от дороги из Верхняков на Красилов в сторону Березины. У дороги на ней росла большая дикая груша. Мама говорила, что это ее приданое от отца Ивана Шулыка. Другой земли я не знаю. На моей памяти не было у нас наймитов. В конце лета 1929 года младшему сыну дедушки Евдокима Алексею исполнилось 18 лет и состоялась его свадьба с Меланьей (Счастливой). Кроме Алексея за ней ухаживал брат Петра Гаврилюка Гриша, но Меланья предпочла Алексея. Видно и это Петром Гавриловичем как непочтение к его царственному величию. Случай, описанный Вами в первом абзаце на странице 155 произошел с моим дедушкой Евдокимом и моим присутствием. Дедушка находился в комнате нашей половины дома. Пришел уполномоченный из сельсовета и вручил дедушке повестку на уплату еще 700 рублей. Дедушка говорит ему: Я оплатил все, что мне предъявляли. Откуда я возьму еще такие деньги? А уполномоченный ему отвечает: «Вон у тебя сколько кур во дворе. Продашь яйца и уплатишь». Не знаю сколько там кур было на 8 человек нашей и дедушки семей. После этих слов дедушка вскрикнул, упал в кресло и начал умирать. Прибежали бабушка и моя мама, отваживаются с ним. А уполномоченный надел кепку и пошел спокойно из дома. После этого дедушка заболел сердечной астмой и не мог зимой выходить из дома т.к. задыхался на холодном воздухе. Весной 1930 года дедушку Евдокима и его сыновей Родиона, Семёна и Алексея арестовали и направили в Красилов, где на сахарном заводе была организована тюрьма для кулаков района. Через неделю дедушку отпустили, видно, по состоянию здоровья. Еще через неделю всех арестованных повели под усиленной охраной на станцию Щиборовка, где их ждал товарный поезд. На обочинах дороги, по которой вели арестованных, стояли люди, приехавшие проводить своих родных. Плач, крики охранников, стрельба в воздух. А колона движется. Привели на станцию, закрыли в товарных вагонах, паровоз дал протяжный гудок и поезд уехал на Староконстантинов. Женам сказали, чтобы с детьми шестнадцати и старше собирались и осенью в путь к мужьям. Сестре моей Парасковье осенью исполнялось 16 лет. У нее был кавалер Федос Момот (Кунь). Они хотели пожениться, но сельсовет не разрешил. Дочерям Раисе и Анне было 10 и 14 лет. Их не тронули. Меня мама определила в семью дяди Наума Шулыка. Я дружил с детьми дяди Мартына, ко мне хорошо относились дядя Мартын и его жена Татьяна. Жена дяди Алексея Меланья ушла к своим родителям после ареста Алексея и с нами не общалась. После отъезда осенью в Сибирь, я ушел к дяде Науму. К дедушке с бабушкой перешли жить их дочь Раиса с мужем Федором Стецюком и пятилетним сыном Митей. Раиса тяжело болеет туберкулезом легких. Прожить у дяди Наума я смог только месяц. Отношение ко мне со стороны дядины Екатерины было таким, что будет понятно из слов дяди Наума: «Я к ней всегда лицом, а она ко мне задницей». Пошел я к дедушке с бабушкой и стал просить, чтоб они меня взяли. У них и без меня тесно. В одной комнате и кухне пять человек с больной туберкулезом. Но они не отказали мне, взяли. На кровати в кухне Федор с сыном Митей. На кровати в комнате тетя Рая, на лежанке дедушка, а на печи я с бабушкой. Весной, когда бурно цвела сирень возле дома (говорят, что ее кусты растут там до сих пор), умерла тетя Рая. Когда вынесли ее гроб из дома, а потом открытый гроб мужчины взяли на плечи, чтоб нести в церковь, то грозди цветов касались гроба, касались лица тети. Прошло восемьдесят лет с тех пор, а я вижу это все как сегодня и плачу. Плачу каждый раз, как вспоминаю об этом. После смерти тети Раи Федору и его сыну Мите дали усадьбу с домиком рядом с усадьбой его отца и брата Фомы. Хозяева этой усадьбы умерли, оставив двух сыновей. Потом старший сын умер от заражения крови, расцарапав прыщ на лице, а млад-

шого взяли родственники. Федор потом женился на дочери Трифона Полещука Нине, двоюродной сестре тети Раи. У них родился сын, который потом после службы в армии вернулся больной (вероятно облучился от ядерного оружия) и умер. А Федор с Ниной, вероятно, прожили в этом доме до конца своей жизни. В один из своих приездов в Кузьмин, кажется в 1953 году, я встретился с Вашим дедушкой Уменком. Он был болен и лежал в Кузьминской больнице, которая, кажется мне, была в доме Александра Сабадаша. А где были в то время Александр и его семья не знаю. Говорят, что Ваш отец Василий, и Дмитрий Стецюк в молодости дружили. Но в 1950 или 1953 году я с Дмитрием Стецюком подошли с улицы к Вашей усадьбе и поздоровались с Вашим отцом Василием, бывшим во дворе, то Василий с нами поздоровался и пошел в дом, не пригласив нас войти. Вероятно, уже тогда дружба прекратилась. Да какая могла быть дружба между людьми, если один из них служил в КГБ, а отец другого был отправлен этими органами в лагеря на Дальний Восток? После смерти тети Раи дедушку с бабушкой и со мной из нашего дома выставили, а в селе шепнули: «Не пускать». Но свет не без добрых людей. На зиму 1931-1932 годов взяла нас в свой дом семья Северенюка. На зиму 1932-1933 г. взял нас брат дедушки Евдокима Данило. Дедушка Евдоким попросил Иосифа Нимця дать нам в его усадьбе место для землянки. Иосиф дал нам такое место во своем дворе рядом с границей с Улияном. С весны 1933 года под руководством дедушки приступил к работе. Выкопал котлован под землянку. Верхний слой дерна снял и уложил под грушей для будущей крыши землянки. Слой чернозема сбросил под гору, а слой глинки пошел на кирпичи. Потом эти кирпичи пошли на облицовку стен землянки, русскую печь и лежанку. Южная стенка землянки с дверью и окном в сторону реки и бывшего нашего хозяйства. Осенью 1933 года и зиму мы прожили в нашей землянке. Ночью в марте 1934 года бабушка разбудила меня и говорит: «Митю, сходи до дедушки Данила и скажи, что брат умирает». Я пошел через новый мост на реке за усадьбой дедушки Данила. Позвал его. Когда мы пришли, дедушка уже умер. Похоронили мы дедушку. В июне месяце тетя Прасковья Нимец, жена Иосифа собрались сходить на какой-то праздник престольный в Цицинивку и позвали с собой бабушку. Бабушка рано утром уходит и просит меня закрыть за собой дверь. Я отвечаю: «Закройте дверь, кто ко мне придет?» Продолжаю спать. Пришел Назар, сын Иосифа и Прасковьи и будит меня «Митя, вставай, бабушка умерла». «Как умерла? Она только что разговаривала со мной?». Выходим из землянки. Во дворе у дома стоит подвода. Подхожу. На возу бабушка, укрытая мешковиной. Откинул мешковину, вижу бабушку, трогаю ее руку и мне кажется, что она еще теплая. Похоронили бабушку рядом с дедушкой в склепе и осиротел я совсем. После похорон я больше в землянку не вернулся а пошел к дяде Мартыну и начали собираться с ним к отъезду к родителям в Сибирь. Забыл написать о том, что следствием переживаний 1930 г. я из ученика, учившегося на оценки «д» и «д.д.» стал получать оценки «з» и «н.з.». По той причине был оставлен на второй год. Через год у меня все это прошло и я снова стал учиться хорошо. Только гораздо позже я понял, что это была настоящая депрессия. В то время, когда я болел, директором школы был Яневич Степан Сильвестрович. Он как-то раз зашел в перерыв в наш класс, посадил меня возле себя и прочитал из книги один абзац чтобы я пересказал его содержание. Он читает, а я думаю совсем о другом и, конечно, ничего пересказать не мог. Он сказал мне «Йолуп» и ушел. Только позже я узнал смысл этого слова. А когда узнал после войны как он служил немцам во время оккупации и за это заплатил жизнью своего старшего сына Алексея, то хотелось спросить его: «Ты в войну мировую первую служил в царской армии, стал прапорщиком, а во вторую войну стал верным слугой немцев. Не «йолуп» ли ты был?». Выехали мы с дядей Мартыном из Кузьмина в Иркутскую область 3 августа 1934 года. Где-то через неделю приехали в Иркутск. Из Иркутска на грузовой машине совхоза, в котором работали родители мои, мы поехали по тракту Иркутск-Качуг. 220 км. пути одолели за время с утра до вечера. До Качуга оставалось еще 30 км. Дядя Мартын три дня погостил и поехал обратно, а я вскоре поехал в школу, начинался учебный год. Село Качуг – районный центр, первая пристань на р. Лена. Южная, левобережная часть села расположена на низком берегу реки Лены. Здесь гараж золото-

транса, на машинах которого из Иркутска привозят все продовольственные и другие грузы на Бодайбо. Со складов, стоящих на берегу Лены эти грузы погружают на плашкоуты и сплавляют по Лене до Вилюс, а там до Бодайбо. В тот 1934 год в конце июля месяца в Прибайкальских горах прошел небывалой силы ливень и вся вода с Прибайкальских гор хлынула в реку Лена и валом покатила на Качуг. В считанные минуты левобережный Качуг был затоплен так, что по улицам плавали катера. Все продуктовые склады оказались в воде. Многие плашкоуты загруженные для отправки в Бодайбо были сорваны с причалов и многие из них были разбиты о скалистый берег за Качугом. Это было колоссальное бедствие. Правый берег высокий и старый. Центральной части села это несчастье не коснулось. На самой высокой части правобережья на окраине села в устье дороги на Верхоянск стояло одноэтажное кирпичное здание районной больницы, а через дорогу западнее двухэтажное деревянное здание школы, в которой мне предстояло учиться. Наша улица была восточнее школы и упиралась в здание районного военкомата за которыми шел сосновый бор, северная граница Качуга. Наше общежитие – это большой одноэтажный дом, разделенный метровым коридором на две комнаты. В середине комнаты голландка, возле которой стоял стол и у потолка электролампочка. 15 коек сдвоенных попарно головами к стенке. Такая же комната у девочек. Во дворе усадьбы туалет и маленький домик с одной комнатой для уборщицы, она же наш комендант и истопник у плиты на ее кухне в которую вмурован котел. Кипяток в котле был в любое время суток. Моим и многих других питание состояло из хлеба, кипятка с сахаром и не всегда чуть масла на хлеб или маргарин. Вот так мы и жили. Зима была лютая, морозы были 60°. К весне я дошел до того, что не только бегать, но и ходить в школу едва мог. Пошел я к школьному врачу, женщине еврейке, которую сослали в Сибирь по делу Кирова. Она осмотрела меня и говорит «У тебя общая дистрофия и дистрофия сердечной мышцы. Я тебе ничем не могу помочь. Тебе нужно хорошее питание». Поехал я к маме. Мама сварила суп, поставила миску с супом для меня на стол, а я взял ложкой суп, несу ко рту, а у меня рука дрожит так, что весь суп вылился на стол, пока я донес суп до рта. Мама взяла у меня ложку и стала кормить. Я не мог лежать на левом боку, так как у меня начинало останавливаться сердце. Через месяц, немного окрепнув, я поехал в Качуг сдавать экзамены за 7 класс. Врач меня осмотрел и говорит: «Ты стал лучше, но я попытаюсь тебя от экзаменов освободить». Оценки по текущей успеваемости у меня были хорошие и отличные. Меня от экзаменов освободили. Отучился я в восьмом и девятом классах, а десятый класс не смогли набрать по всему району и пришлось мне ехать в Иркутск. Членам нашей семьи и Алексею первым выдали паспорта в 1935 году. Сестра Парасковья (Пана) сразу уехала в Иркутск. Работала домработницей у директора педагогического института. Потом перешла на слюдфабрику щипальщицей слюды. Для проживания арендовала запечной угол у бедной семьи. Нашлось место для моей койки в этом углу. Записался учеником в новую только что открывшуюся четырехэтажную школу №10. Через три месяца на середине здания образовалась трещина, которая со временем расширялась. Все классы школы перевели в школу №8 такого же типа, а заканчивали мы учебный год в школе №1, старое здание. Не смотря на эти трудности, учился я хорошо. Как-то на перемене в конце года подошел ко мне учитель русского языка и литературы Михеев Константин Федорович и говорит: «Сейчас на педсовете обсуждался вопрос о награждении выпускников 10 класса золотыми медалями. У тебя по русскому языку оценка «Хор», а надо «Отлично». За оценку «хор» я могу ручаться. Я ему говорю: «Константин Федорович, не извиняйтесь. Я сам знаю, что не заслуживаю оценки «отл». После окончания школы я поступил в Иркутский университет на физикоматематический факультет. Жил в общежитии на стипендии в 112 руб. Весной 1938 года отца арестовали, посадили на 10 лет с правом переписки, отправили в Сталинские лагеря на Дальнем Востоке. Мама приехала в Иркутск и устроилась на работу уборщицей в общежитии университета, в котором жил я. Она жила с уборщицами, а я жил со студентами. На третьем курсе я подрабатывал преподавателем в вечерней школе №26. Закончил третий курс с оценками «отл». Началась война, всех юношей нашего курса призвали в армию и направили в учебный батальон на станцию Антипиха

за Читой. Там мы в учебном батальоне за два месяца получили звание сержанта. За это время мы не видели мину или ее макет, не знали, как она спускается в ствол миномета. Если мы пытались что либо узнать из руководств, то командир лейтенант Стрелков увидя курсанта с книжечкой в руках, говаривал : «Что, студентики, опять с книжечками?» Вот с такой подготовкой нас направляют в маршевые роты командирами минометных расчетов. Через месяц наших солдат направляют на фронт, а нас, сержантов, оставляют. Еще через неделю нас сажают в товарные вагоны (1030 чел) и везут в том же направлении, на станции Ачинск поезд сворачивает влево и привозит нас в Абакан. В Абакане формируется дивизия для фронта и мы уже не минометчики, а автоматчики. Пополнение прибывает из Тувы и госпиталей. Мы уже командиры отделений автоматчиков. Ходили на поля, проводили занятия по прицеливанию. Солдат ложится к винтовке в станке и наводит винтовку на цель. У меня в отделении солдат Царьков. Ему 41 год. Он из госпиталя. Был на фронте ранен в ладонь руки. Вылечился в госпитале. Лег, прицелился, встал. Я ложусь проверять. Ничего не могу понять. Цели на мушке нет, может сбил винтовку вставая? «Царьков, вы как наводили винтовку на цель?» «Брал на мушку». «А где прорезь прицела?» «Какая прорезь прицела?» Он и этого не знает. А откуда ему знать? Он никогда в армии не служил. Он мельник. Вот таких брали и отправляли на фронт. «Пуля – дура. Штык – молодец?» В результате на одного убитого немецкого солдата приходилось пять или шесть русских. Мы победили немцев благодаря гениальному руководству гениального генералиссимуса. В Абакан приехал начальник политотдела Новосибирского военного округа и узнав, что в дивизии есть группа студентов Иркутского университета, распорядился отправить нас в Иркутск для учебы. Приехали в декабре. Организовали обучение нашей группы. В октябре 1942 года сдаем госэкзамены. Всех выпускников после сдачи экзаменов должны направлять учителями физики и математики в железнодорожные школы. Там бронь, так как железные дороги забронированы. Сдал первый госэкзамен по марксизму-ленинизму с оценкой «отлично». Еще два экзамена по физике. Вызывает меня декан факультета Иосиф Антонович Парфианович. «Антонец, приехал из Черемхово заведующий учебной части Ленинградского института. Просит дать ассистента математики. Поедете?» «Но у меня еще два экзамена». «Будете приезжать оттуда и сдавать». «Иосиф Антонович, я еду туда не отдыхать, а работать. Когда я буду готовиться к сдаче экзамена?» «А что если мы создадим заседание комиссии для приема экзаменов? Четыре дня хватит?» «И за это спасибо». Так я за четыре дня сдаю госэкзамены, но уже не на «отл», а на «хор». И еду в Черемхово. А там по 10-12 часов занятий днем со студентами, вечером с абитуриентами. Через некоторое время приходит повестка из военкомата. Директор института сказал мне, чтобы я эти повестки приносил к нему. Я так и делаю. Пришел молодой человек после меня и через месяц получил бронь. А мне нет. Мне эта ситуация начала надоедать. Из Иркутска приехала мать, работает в столовой института. 20 мая 1943 года получаю повестку, иду к директору. Директора нет. Я с этой повесткой иду в военкомат. «Ваш паспорт и военный билет». Подаю. Что то пишут и подают мне. «Передайте «это» на работе». Иду в институт. Директор у себя. Подаю. «Ах, ах, что вы наделали?». «Извините, мне надоело быть в положении дезертира». Выдали мне расчет и я вечером с командой выехал на станцию Мальта, что между Иркутском и Черемхово. Только после войны я узнал, что почти одновременно с указом об увольнении выпускников был дан указ не давать бронь сержантам. Весной 1944 года из лагеря освободили отца по состоянию здоровья. Он приехал в Черемхово и работал в институте в хозчасти. После снятия блокады в 1944 году институт уехал в Ленинград. Звали отца, но он отказался. Нашу дивизию перебросили в читинскую область поближе к Маньчжурской границе. В мае 1945 года закончилась вторая мировая война в Европе. Бронетехника и войска переброшены на границу с Маньчжурией. Началась война с Японией. Впереди техника и люди с западного фронта. Мы за ними. Наша дивизия дошла до Цицикара. Атомные бомбы, сброшенные на Хиросиму и Нагасаки заставили Японию капитулировать. Вторая мировая война закончилась. Началась демобилизация. Куда ехать? В Черемхово или в Ленинград? Я решил в Черемхово. Приехал. Отец и мать работают на только что обра-

зованной юннатской станции. В Черемхово институтов нет. Я поехал в Иркутск. Там в политехническом институте нашел работу ассистентом теоретической механики. В институте работала ассистентом физики и заведующая подготовительными курсами бывшая студентка университета одного со мной курса Юдифь Михайловна Шварцман-Пугачева по мужу. Я вечерами работаю на подготовительных курсах. После войны по возвращении из армии, Пугачев стал крепко выпивать и уходить из семьи. Юдифь подала заявление на развод, оставшись с четырехлетним сыномлевой. Я с ней поженился в середине ноября 1946 года. В конце учебного года из армии вернулся ассистент, место которого занимал я и т.к. по закону его должны восстановить на прежней работе, а вакансии нет, то его принимают, а меня увольняют по сокращению штата. Я пошел преподавателем в машиностроительный техникум, где проработал до 1964 года. В 1948 году у нас родилась дочь Елена. В 1953 родился сын Михаил. Дети растут, учатся в школе. В 1964 году я с женой пошел в город, встретились со своим деканом факультета Парфиановичем Иосифом Антоновичем, рассказываем ему о своей жизни. Он слушает и предлагает перейти к нему на факультет старшим преподавателем теоретической механики. Я соглашаюсь, перехожу. Работа идет нормально. Так я проработал до 1976 года. Моей студенткой была моя дочь Елена. Сын Михаил был студентом у своей матери в политехническом институте, где он учился на строителя. В 1970 году дочь вышла замуж за студента выпускного курса мединститута. Она работает преподавателем математики вместе с матерью. Сын окончил институт и работает инженером-строителем в г. Иркутске. Вскоре и он женится на студентке его же факультета Галине. В 1971 году жена выходит на пенсию. У дочери Елены родились дочь Вера в 1972 и дочь Надежда в 1974 г. В 1974 г. умерла моя мать Ксения Ивановна. В 1975 году умерла моя теща Софья Яковлевна Шварцман, с которой мы прожили вместе 29 лет не сказав друг другу ни одного плохого слова. Летом 1976 года, дочь Елена уезжая в отпуск с мужем на Северный Кавказ сказала нам «Если найдем там работу, то переедем туда». Что делать? Говорю жене : «Видно прошло то время когда куда мы, туда и дети. Теперь – куда дети, туда мы. У нас общая квартира. Поехали. Вскоре дочь сообщает : «Работу нашли для обоих». Прилетела. Уволилась с работы, уволила с работы и мужа. Взяла старшую дочь Веру и улетила на Кавминводы. Нашелся желающий поменяться с нами из Днепропетровска. Меняем нашу трехкомнатную на двухкомнатную в Днепропетровске. Переезжаем из Иркутска в Днепропетровск с внучкой Надей, а Елена ищет обмен Днепропетровска на Кавминводы. Через восемь месяцев такой обмен находится. Так мы поселились в двухкомнатной квартире в Ессентуках. В одной комнате Лена и Валера, в другой мы с детьми. Тут еще в октябре месяце из Иркутска прилетел сын Михаил с десятилетним внуком Алешей. «Возьмите, пожалуйста, Алешу на два года. Гале (жене) надо закончить учебу в институте, а за Алешей ухаживать некому». Взяли Алешу. Я работаю учителем математики в школе г.Пятигорска. У жены высокое давление, гипертонические кризы. Пришлось мне бросить работу и помогать жене возиться с внуками. В апреле 1979 г. умер мой отец. С внуком Алешей лечу в Иркутск на похороны. Похоронили отца в одной оградке рядом с матерью. Оставляю Алешу у родителей и возвращаюсь в Ессентуки. В 1983 году Елене от ее работы дают в Пятигорске секцию двухкомнатную в общежитии. Две комнаты по 11 м². Прихожая 4 м², туалет, балкон. Жить можно. Переехали от нас. Мы ездим, помогаем. Жена совсем ослабла. Пытались Мишу перевести из Иркутска в Ессентуки. Одна женщина, врач, меняла свою однокомнатную квартиру в Ессентуках на двухкомнатную в Иркутске. Мы ей предложили квартиру Миши. Она согласна. Приехали в летний отпуск Миша с Галей и Алешей. Я с Мишей и моим приятелем пошел в Курортстрой. Там у моего приятеля приятели в руководстве. Они охотно берут к себе на работу инженера строителя. Галя говорит, что ей надо переговорить с матерью своей обо всем. После переговоров с матерью Галя говорит: «Мать сказала, что я могу уехать из Иркутска только через ее труп». На это Юдифь Михайловна отвечает: «Мне не надо ее трупа. Разговор об обмене будем считать законченным». В 1989 году 23 февраля у жены случился инсульт. Увезли в больницу. Лечат. Состояние улучшилось. Потом резкое ухудшение и утром 15 марта (день рождения сына Левы) она

умирает во время моего пребывания у нее в больнице. Прилетели из Иркутска сыновья, похоронили мать. У ее могилы я сказал им: «Когда я умру так же прилетите и похороните меня рядом с ней. Летом я буду у вас». Пришло лето. Я покупаю билет на 10 июля лететь в Иркутск. Леву прошу купить билет на обратный путь. 6 июля по телефону Михаил сообщает, что Лев скоропостижно умер. Исправляю на билете дату вылета с 10 на 7. Лечу. Прилетел. Лева лежит в гробу. Что случилось. Перед смертью Лева сильно болел астмой. Жил с ингалятором в руках. Пришел к нему друг. Поговорили. Он друга провожал на улицу, а ингалятор оставил дома. Только вышел из дома на улицу как у него начался приступ астмы. Сын кинулся домой за ингалятором и сообщать Тамаре о случившемся. Тамара прибегает с ингалятором, но Лева уже мертв. Она по специальности врач, но никакие ее усилия не помогают. Похоронили Леву недалеко от бабушки на Еврейском кладбище. Остались вдова Тамара и сын Женя. В 1991 году Женя заболел. Врачи не могут найти причину болезни, причину высокой температуры. Наконец находят в мозжечке какую-то небольшую опухоль. Надо вскрыть череп и удалить опухоль. Вскрыли. Весь мозг воспален. У него менингит. Но раз вскрыли из-за опухоли мозжечка надо удалить опухоль. Удалили. Череп закрыли, а больной от наркоза не просыпается. В таком состоянии он пролежал месяц и умер. Если бы лечили менингит, не вскрывая черепа, то может быть он и жил. Осиротела Тома полностью. В 1993 г. 8 ноября прилетел ко мне в Эссенуки сын Михаил из Москвы, где он был в командировке, чтобы поздравить меня с днем рождения. 11 ноября Михаил улетает обратно, и обещает мне позвонить в Новый год. Проходит 1 января, 2 января, пытаемся мы дозвониться до Иркутска, но связи не получается. 3 января из Иркутска звонит вдова Левы Тамара и сообщает нам, что сегодня утром произошла под Иркутском авиакатастрофа. Разбился пассажирский самолёт, летевший из Иркутска в Москву, в котором были Миша с Галей (женой). Все пассажиры погибли. Лечу в Иркутск. Через три дня после катастрофы нашли среди собранных фрагментов тел погибших фрагменты тел Миши и Гали, положили их в гробы и так похоронили. За переход от капитализма к коммунизму наш род заплатил жизнями дедушки и бабушки в годы голодомора. Ссылкой семьи в Сибирь, шестью годами лагерной жизни отца. Я лично за все это заплатил депрессией в четвертом классе и общей дистрофией, и дистрофией сердечной мышцы в седьмом классе, и последствиями этих болезней на всю оставшуюся жизнь. И это не только со мной, с моим родом. И такое случилось не только со мной, а с десятками миллионов других на путях перехода от капитализма к коммунизму, а теперь обратного перехода от коммунизма к капитализму. Это все привело к тому, что в начале нового века мы оказались в Израиле. Такая жизнь подточила здоровье моей дочери и она вроде бы здоровая, работающая, вечером 21 июня 2003 года заболевает, потом вроде бы все проходит, а в 7 часов утра 22 июня 2003 года я нахожу ее мертвой в ее постели. Похоронили. У младших внуков конец 10 класса. Средняя внучка Надя с семьей (мужей и двумя сыновьями) в г. Герцлия. Там же школа-интернат, в котором учатся Максим с Любой. Меня со старшей внучкой Верой забирает из Батьяма Надя. Через два года Максим с Любой заканчивают школу и идут служить в армию. Люба отслужила два года, а Максим – три года. Сейчас Люба закончила два курса медицинских сестер в Тель-Авивском университете. Еще через два года будет медсестрой с университетским образованием. Максим еще не определился. Люба с мужем и двумя сыновьями в марте месяце 2008 года уехали в Канаду. Люба и Сергей работают с оплатой 12 долларов за рабочий час. Сыновья учатся в девятом и четвертом классах. Получают денежное пособие от Канады и от французской части Канады Квебек. Сергей в Израиле продал свою легковую машину, а в Монреале купил. Надя купила машину для себя. Сейчас собираются купить квартиру. С 13 августа они съехались в Эссенуках, где живет мать и сестра Сергея с семьей. Надя хочет продать свою квартиру (бывшую нашу до приватизации), которую я приватизировал на Надю и что то покупать для себя в Монреале. Сейчас Надя с семьей и Максим с Любой в Эссенуках. Перед отъездом в Канаду Надя устроила меня в дом для престарелых в г. Герцлия. Нас здесь 50 человек мужчин и женщин. У каждого жильца комната площадью 8-12 м², комната с душем, унитазом, умывальником. В комнате кровать. Письменный

стол, диванчик, шкаф бельевой шириной 1,7 м и высотой почти под потолок, кондиционер. Постельное белье меняют каждую неделю, два раза в неделю уборщица убирает. В столовой четырехразовое питание в сутки. Супы разные, каши разные, свежие овощи и фрукты круглый год. Я уже два года не ем хлеб, нет желания. Из моего пособия 2,5 шекелей в месяц, это примерно 25 тыс.рублей бейт авот (дом отцов) берет за мое проживание 80 % и 20 % оставляют мне на мелкие расходы (проезд на общественном транспорте, телефон, телевизор). Свою пенсию в России (14 тыс. рублей) я полностью отдаю внукам и правнукам. Видно земля Израиля для меня навечно. В ней похоронена моя дочь, найдется место и для меня.

Немного о дяде Алексее и его детях. Антонец Алексей Евдокимович (1911-2003). В 1933 году женился на такой же спецпереселенке как и сам, родом из Винницкой области Лидии Даниловне Нижник (1915-). Вся жизнь проработал механизатором в совхозе. Трактора и комбайны всех марок, автомашины, вот его стихия. Тому же обучил своего старшего сына Дмитрия. С женой Лидией родили и вывели в жизнь пятерых детей, которые здравствуют и выводят в жизнь своих детей, внуков и правнуков. Дочери Любовь (1937 г.) и Екатерина (1946 г.) имеют среднее образование и специальность бухгалтер. Младшая дочь Надежда (1952 г.) имеет университетское образование и работала в школе преподавателем естествознания и химии. Старший сын Дмитрий (1943 г.) с медалью окончил школу. Летом с отцом работал и трактористом, и комбайнером. После школы окончил сельхозинститут, окончил при институте аспирантуру. Защитил кандидатскую диссертацию и работал в звании доцента в институте, заведовал кафедрой. Сейчас на пенсии но продолжает преподавательскую работу в институте на профессорской ставке 12 тыс. рублей. Младший сын Анатолий Алексеевич (1948 г.) окончил мединститут. Работал врачом невропатологом. Сейчас все дети пенсионеры. Лидия Даниловна живет с дочерью Екатериной. Несколько слов о сыне младшей дочери Алексея Екатерины Артеме (1979 г.). Окончил Иркутский железнодорожный институт и параллельно Иркутский институт народного хозяйства. С двумя дипломами работал нач.жел.дор. станции рядом с Иркутском. Закончил заочно аспирантуру и подготовил к защите диссертацию, но теперь защита проводится на средства соискателя, а это 100,000 рублей. У него таких денег нет. А тут ему из управления Вост. Сиб. Жел. дороги поступило предложение занять в управлении вакантную должность зав.отдела перевозок с месячным окладом в 30,000 рублей. Он согласился. Я ему посоветовал не огорчаться, а собирать материал для защиты докторской диссертации. Ставка профессора 12,000, доцента 8000, а у него 30,000. Такова жизнь.

Берковський В.Г.

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ НА СЛАВУТЧИНІ В ПЕРЕДДЕНЬ ГОЛОДОМОРУ

В статті розглянуто основні заходи радянської влади на теренах прикордонних районів Шепетівської округи (Ганнопільського та Славутського) у період 1928-1931 рр. Звернуто увагу на репресивний характер радянських кампаній з розкуркулення, оподаткування місцевого населення.

Ключові слова: Славутчина, Шепетівська округа, розкуркулення, репресії.

Події кінця 1920-х – початку 1930-х рр. мають ключове значення в створенні тоталітарного сталінського режиму. Адже саме в це час остаточно закріплюється системний характер репресивно-каральної дій радянської влади. Боротьба з українським повстанським рухом, інтелігенцією, духівництвом, врешті решт селянством, лише розкручувала маховик репресій в Україні. При цьому зазначимо, що існували певні характерні особливості цих дій викликані регіональною специфікою та неоднозначністю політичної та суспільної ситуації на тих чи інших теренах. Зокрема, перебіг репресій в Східній та Центральній Україні значно відрізнявся від тих же подій на Правобережжі. В той же час, й перебіг цих же подій на теренах Київщини був відмінним від теренів сучасної Хмельниччини та Житомирщини, що залежало від прикордонного розташування останніх. Саме тому метою даної статті є розгляд репресивної політики більшовицької влади у період 1928-1931 рр. на теренах трьох прикордонних районів Шепетівської округи – Ганнопільського та Славутського.

На кінець 1920-х рр. у суспільних настроях населення прикордонних теренів УСРР в основному панувала недовіра та ворожнеча до радянської влади [3, с.44]. При цьому, найбільш активним прошарком місцевого населення налаштованого доволі негативно проти заходів радянської влади було місцеве вчительство, яке, за повідомленням Інформвідділу ОДПУ, визначалося «недоброзичливим ставленням, а в ряді випадків й активною протидією, шляхом агітації» [1, с.17]. Крім того, за інформацією мобілізаційного відділу Шепетівського окружного військкомату в селах прикордонної

смуги «населення вороже ставиться до Рад Влади, попи і куркульня мають значний вплив на населення, в цих селах господарчі кампанії відстають, розвитку самогоноваріння ... ображені на радянську владу проводять агітацію проти заходів Влади» [4, арк. 17-18]. В цілому ж, згідно загальної оцінки стану досліджуваних теренів у 1928 році, це була «сама небезпечна ділянка України. Небезпечна, і по стану радянського апарату (незадовільна його робота, засміченість ворожим лементом, розвиток зловживань), так і зі сторони усіяких проявів контрреволюції» [10, арк. 1]. Саме тому заходи організовані радянською владою були направлені не лише на придушення селянства, викачування ресурсів, але й на створення специфічної «мирної» смуги вздовж кордону.

Характерними ознаками впроваджуваної більшовиками політики на прикордонних теренах було застосування широкого спектру репресивних заходів проти місцевого населення. Дані заходи можна поділити на заходи безпосереднього фізичного впливу (арешти, розстріли, висилка, залякування) та заходи економічного впливу (додаткове оподаткування, примусові контракти тощо).

Розгортання масових репресивних заходів у прикордонній смузі УСРР розпочалося наприкінці 1927 року з заходів покликаних очистити дані терени від ворожого контрреволюційного елементу. В першу чергу, мова велася про ліквідацію колишніх «царських та українсько-буржуазних елементів», а також представників духовенства, що мали значний вплив на селян. Зокрема, прикриваючись тезами про забезпечення охорони кордону, а також загальнодержавної політики по боротьбі з релігією, 15 лис-

топада 1928 року Шепетівський окрвиконком приймає постанову про позбавлення виборчих прав представників духовенства (православного, католицького, єврейського та інш.) [2, с.10].

Наступним кроком більшовицької влади стала чистка власних партійних рядів від тих хто сумнівався в лінії партії. Як результат, вже у березні – квітні 1929 року на теренах Славутського району розпочинається підготовка до чистки радянського апарату від контрреволюційного елементу. Зокрема, у квітні 1929 року на Ганнопільських районних партійних зборах було піднято питання про задачі та методи чистки партійних рядів, підготовлено вказівки щодо її проведення [8, № 6, с. 50]. В першу чергу під чистку потрапляли представники інших партій, особи прихильно налаштовані до місцевого населення.

Терор проти духовенства, вчителства, партійні чистки створили сприятливі умови до виконання основного завдання радянської влади наприкінці 1920-х років – наступу та знищення заможного селянства. На теренах Ганнопільського та Славутського районів наступ на куркуля розпочався у 1929 році. Так, секретар Ганнопільського райкому КП(б)У у своєму звіті за 1929 рік зазначав, що для боротьби з куркулем районний партійний актив півтора тижні, в березні – квітні, провів на селах застосовуючи «бойкот кулака, чорні та червоні списки» [8, № 6, с. 51], заходи морального тиску на родини куркулів.

Враховуючи, що дані заходи, як на теренах Шепетівської округи, так і в цілому по всій Україні, бажаних результатів не дали, вже на початку 1930-го року дається старт масовій операції з виселення куркулів. Так, 13 січня 1930 року, заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон у своїй доповідній записці щодо проведення репресивних заходів щодо куркульства, зазначив обов'язковість включення до районів звідки мали виселити весь «антирадянсько-куркульський та контрреволюційний елемент» терени усіх прикордонних округ [8, № 13, с. 60].

Відповідно, наприкінці січня 1930 року, в Шепетівці відбулося позачергове засідання бюро окркому КП(б)У в справі впровадження міроприємств з ліквідації куркуля як класу. В

першу чергу, було погоджено звернення ОДПУ щодо арешту 500 осіб, записаних до кола організаторів контрреволюційних дій, а також виселення поза межі України 800 куркульських дворогосподарств. Наступним заходом мало стати складення списків селян, що мали бути розкуркулені [18, арк.1]. При цьому, за основу таких списків необхідно було взяти персональні поіменні списки куркулів розроблені ОДПУ [19, арк.17]. Так, по Славутському району нараховано було 232 т. зв. «куркульських господарства». Зокрема, в селі Баранне – 15, Варварівка – 12, Головлі – 10, Дідова Горі – 11, Колом'є – 7, Комарівка – 2, Корчик – 37, Кривин – 10, Крупець – 18, Миньківці – 25, Нетішин – 20, Перемишель – 6, Полян – 14, Сільце – 4, Стригани-Ріпище – 4, Улашанівка – 16, Хутір – 21 [1, с. 19].

Безпосередні арешти та виселення з теренів Славутчини розпочалося після надходження на місце наказу ДПУ УСРР № 42167 від 07 лютого 1930 року. Одне з перших положень даного наказу звучало, як необхідність очищення території України від активних контрреволюційних, куркульських та білогвардійських елементів шляхом ув'язнення до концтаборів та застосування до найбільш злісної та активної їх частини фізичного знищення [8, №16, с. 64]. З цією метою в Шепетівській окрузі було створено Оперативну трійку, яка розробила детальний план проведення операції із виселення куркульства. З метою попередження та ліквідації можливих заворушень в допомогу місцевим працівникам ОДПУ було направлено Славутський прикордонний загін, а також армійські підрозділи особливого призначення [11, арк. 28-29]. Як результат, вже 20 лютого 1930 року, до Шепетівського окркому КП(б)У звертається Ганнопільський райком КП(б)У з проханням дати дозвіл «приступити до ліквідації куркуля як класу» [17, арк. 28]. Щоправда, у цьому проханні було відмовлено, оскільки округа не мала достатніх людських ресурсів для вивезення куркулів з Славутського та Ганнопільського районів. Тим не менше, вже на початку березня по теренах Славутського та Ганнопільського районів розпочалися арешти підозрюваних у нелояльному ставленні до радянської влади та виселення куркульських родин. З цією ме-

тою, наприкінці лютого 1930 року, терени всіх районів було розбито на окремі оперативні дільниці. До обов'язків даних дільниць було включено не лише обов'язки з контролю за проведенням антикуркульської операції, але й розробка та впровадження заходів з ліквідації масових антибільшовицьких виступів місцевого населення [12, арк. 28]. З цією метою було мобілізовано понад 200 осіб партійного активу, які окрім пропагандистської роботи займалися виявленням інформації про можливих організаторів селянських заворушень [7, арк. 99].

Антикуркульська операція радянської влади викликала повстання селян на теренах досліджуваних районів – т.зв. «волинки». Однак, в результаті швидкого реагування оперативних груп ОДПУ, Славутського та Ямпільського прикордонних загонів на кінець березня 1930 року повстання в Славутському, Ганнопільському та інших районах Шепетівської округи було придушено (арештовано 292 особи, вбито – 26, поранено – 62) [8, № 28, с. 84; 13, арк. 11]. Так, 24 березня 1930 року заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон доповідав, що «усі виступи в прикордонній зоні ліквідовані... Органи ДПУ приступили до масового вилучення куркульства та контрреволюційного елементу» [9, арк. 140]. З цією метою села округи було поділено на 2 групи. До першої групи віднесено села де безпосередньо відбувалися селянські повстання і які оточувалися військами (по Славутському району це села Нетішин, Солов'є, Сільце, Хоровиця), до другої групи – усі інші села, що розташовувалися на відстані 6-10 км від центрів повстання [6, арк. 45, 45зв.].

Придушення селянських виступів дозволило радянській владі повернутися до виселення куркульства з прикордонної смуги. Так, 11 серпня 1930 року, Славутським райкомом КП(б)У було затверджено спеціальну інструкцію для уповноважених з організації радянських кампаній/заходів на селі. Даною інструкцією, крім усього іншого, передбачалося організувати і провести висилку куркульства із села [16, арк. 13]. Як результат, 19-20 жовтня 1930 року Ганнопільський та Славутський райкоми КП(б)У звітують про завершення висилки усіх запланованих куркулів [14, арк. 164-164зв.; 16, арк. 77]. Однак, незважаючи на цей факт, висилку

куркульства було продовжено до 2 листопада [5, арк. 10]. Особливо відзначилися при переведенні висилки військові підрозділи місцевих прикордонних застав [16, арк. 80].

Поряд з розкуркуленням важливим елементом репресивного тиску на селянство стала податкова політика, яка складалася з кількох елементів – а) обов'язкових планових завдань по хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладення; б) контрактаційних договорів. При цьому на сільські ради покладался обов'язок штрафувати, у межах п'ятикратного розміру вартості тих господарів які відмовлялися здавати зерно за завданням сільських сходин. При цьому якщо у боржника не було коштів на сплату штрафу конфіскували його майно. Що більше за груповий опір розкладці або ухилення від продажу зерна після накладення штрафних санкцій тягло за собою повну конфіскацію майна та депортацію засуджених до Сибіру. Більш того, аби створити ще більшу соціальну напругу на селі, була прийнята постанова згідно якої чверть надходжень від стягнень або продажу майна з торгів перераховувалась у фонди кооперування та колективізації бідноти. Тобто фактично було створено прецедент за яким місцева влада була особисто зацікавлена в як найбільших депортаціях та конфіскаціях, оскільки це приносило їм значні матеріальні та фінансові вигоди.

Характерною рисою даних заходів стало те, що хоч чинним законодавством й передбачалося, не обкладення колгоспників податками, на місцях ситуація виглядала по іншому. Наприклад, 17 вересня 1930 року, на засіданні Ганнопільського райкому КП(б)У приймається рішення домогтися, як від селян-одноосібників, так і від селян-колгоспників «взяти участь у самообкладенні» податками. З цією метою фракції Ганнопільського райвиконкому мали підготувати списки і розіслати їх по селах [15, арк. 27-28]. Супроти тих же, хто відмовлявся від самообкладення мало бути застосовано методи адміністративного тиску – «заходи бойкоту, громадського запламування, вивішування списків на чорну дошку тощо» [16, арк. 377]. В цей же час приймається рішення щодо до обкладення податками тих куркулів, які ще залишилися на теренах району. Наприклад, згідно

рішення Славутського райкому КП(б)У в с. Вачів дообкладено податками було 7 селянських родин [5, арк. 7]. Більш того, за рішенням місцевої політичної влади саме заможного-куркульські господарства мали виконати додаткові завдання по хлібозаготівлі. Наприклад, в жовтні 1930 року, за рішенням Ганнопільського райкому КП(б)У додаткове завдання з хлібозаготівлі у розмірі 60 тис. пудів мало бути виконано виключно силами куркулів [14, арк. 161-162].

Підсумовуючи зазначимо, що попри усі репресивні заходи більшовицькій владі не вдалося докорінно переламати ситуацію не лише в прикордонних районах Шепетівської округи, але й по цілій Україні. Як результат, вже з кінця 1931 року в життя впроваджується найжахливіший метод масових репресій – голодомор. Власне у результаті голодомору було остаточно знищено протидію українського селянства політиці радянської влади.

Список джерел та літератури

1. Берковський В.Г. Колективізація та Голодомор на Славутчині: передумови та перебіг подій // Колективізація та голодомор на Славутчині. Збірник документів / упорядкування, передмова та коментарі В. Г. Берковського. – Київ-Хмельницький: ПП Цюпак А.А., 2013. – С.17
2. Бюлетень Окружного Виконавчого комітету рад Шепетівщини. – Шепетівка, 1928. – № 4. – С.10.
3. Вавринчук М.П. Колективізація на Хмельниччині: планові завдання, особливості впровадження, реакція населення /М.П.Вавринчук // Геноцид: Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (19-20 листопада 2008 року). – Хмельницький-Кам'янець-Подільський, ФОП Сисин О.В., 2008. – С.44.
4. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО). – Ф. П-364, оп.1, спр.229
5. ДАХМО. – ф.П-364, оп.1, спр.230
6. ДАХМО. – ф.П-458, оп.1, спр.324
7. ДАХМО. – ф.П-459, оп.1, спр.47
8. Колективізація та голодомор на Славутчині. Збірник документів / упорядкування, передмова та коментарі В. Г. Берковського. – Київ-Хмельницький: ПП Цюпак А.А., 2013.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). – ф.1, оп.20. спр.1081.
10. ЦДАГО України. – ф.1, оп. 20, спр. 2532
11. ЦДАГО України. – ф.1, оп.20, спр.3190
12. ЦДАГО України. – ф.1, оп.20, спр.3191
13. ЦДАГО України. – ф.1., оп.20, спр.3195
14. ЦДАГО України. – ф.1, оп.20, спр.3514
15. ЦДАГО України. – ф.1, оп.20, спр.3598
16. ЦДАГО України. – ф.1, оп.20, спр.4027
17. ЦДАГО України. – ф.1, оп.20, спр.4134
18. ЦДАГО України. – ф.1, оп. 20, спр. 4135
19. ЦДАГО України. – ф.1, оп.20, спр.4143

БЕЗНЕВИННО ЗАКАТОВАНИ

Здійснено огляд архівних документів про репресивні дії сталінської влади. Проаналізовано необґрунтовані покарання, утиски прав і свобод уродженців Поділля польської національності.

Ключові слова: Поділля, „вороги народу”, репресії, Польська військова організація (далі-ПОВ)

Непоправних втрат зазнало українське суспільство під час репресивних дій сталінської влади. З огляду на етнічну строкатість підрадянського Поділля, серед мешканців якого, поряд з титульною нацією — українцями, важливу частку становила й польська людність. Особливий інтерес викликають особливості перебігу репресивних акцій влади щодо польського населення цього стратегічно важливого, прикордонного з тогочасною II Річчюпосполитою регіону УСРР. Масові репресії позначалися на всіх, без винятку, верствах населення. Було обірване і покалічене життя сотень тисяч наших співвітчизників, розстріляних, знищених у концентраційних таборах, в'язницях, на засланні. Значних людських втрат зазнало населення Поділля.

Термін „репресії” використовується в СРСР для визначення методу покарання людей, які вважалися антиреволюційними елементами і ворогами народу. Репресії мотивувалися бажанням частини партійного керівництва позбавитися інакодумаючих елементів з комуністичної партії з метою утвердження влади Сталіна.

Географічне і територіальне розміщення Поділля мало характерні особливості, які сприяли розгортанню політичних репресій через національності. В першу чергу, це визначалося прикордонним фактором. Так звані, „вороги народу” виявлялися під час слідства при шаблонному звинуваченні у шпигунстві, диверсійних, контрабандистських, контрреволюційних діях, зраді, нелегальному переходу кордону, підготовці повстань та заколотів. Активізація державного терору розпочалась від селянських „волинок”, які масово проявлялися в період колективізації і продовжувалась у подальшому до репресій під гаслом боротьби з „буржуазним націоналізмом”, „національними ухилами” проти польської, єврейської, німець-

кої та чеської національних меншин. Адже вони, за оцінками партійних функціонерів, були потенційними „контрреволюціонерами” та „іноземними шпигунами” [12, с.113].

На початку 1920 років, в Україні вище політичне та державне керівництво активно розпочало проведення політики українізації державного апарату, освіти, культурного життя республіки. У ході даного процесу намагалося вирішити декілька актуальних політичних завдань. Насамперед — залучити національно свідому інтелігенцію на бік радянської влади, тому здійснення українізаційних заходів диктувало і ведення особливої політики щодо національних меншин України [12, с. 125].

Після перемоги, в боротьбі за владу, команда Сталіна почала змінювати методи політичного впливу щодо національних меншин шляхом запровадження політики коренізації.

Реалізація політики коренізації призвела не лише до залучення нацменшин до радянського будівництва, але й до розвитку національних культур, створення кадрів національної інтелігенції, до явища, що отримало назву національного ренесансу 20-х років. Зазначимо, що однією із чисельних етнічних груп в Україні, і в тому числі на Поділлі, були поляки. Попри дискусійність питання щодо загальної кількості поляків в Україні на початку 1920 років значимо про їхню чисельність за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 року. Згідно з ним, в УСРР проживало 476 тис. поляків, що складало 1,64% від усього населення. На Поділлі, за даними цього ж перепису, мешкало 182 400 поляків або 5,08% від загального числа мешканців регіону. На селі — 80,3%, у містах — 19,7%. Якщо відзначити статистику по округах, то вона виглядала таким чином: у Шепетівській окрузі — 60 215 осіб, Проскурівській — 58 511, Кам'янецькій — 30 102,

Вінницькій — 19 592, Могилів – Подільській — 12 881, Тульчинській — 11 107 осіб. В загальному у 20-30 роках на Поділлі проживало 192408 поляків, працювало 222 школи. В 1933 році діяли польські педтехнікуми: у Проскурові, агротехнікум у Полонному, польський відділ при Проскурівському технікумі механізації сільського господарства. У 1934 році працювали 4 робітничі клуби, польською мовою видавалося 9 райгазет [2, с.24].

Проте, уже у 1921–1922 роках були здійснені численні арешти поляків, яких обвинувачували у причетності до Польської організації військової (далі – ПОВ), сформованої в Україні у 1918 році. Це була „перша хвиля” арештів. Найпоширенішим обвинуваченням, яке інкримінувалося затриманим, було обвинувачення у шпигунстві на користь Польщі та взаємодією з ПОВ яка, власне, саме у цих роках й припинила своє існування.

Згідно з довідкою Центрального державного особливого архіву СРСР, ПОВ діяла на території Росії з 1914 до 1922 років. А 1922 року була офіційно розпущена Польщею. Надалі, й фактично до кінця 1930-х рр., інкримінування приналежності до ПОВ чи „польського шпигунства” було зручним приводом, яким послуговувалися співробітники НКВД, аби виправдати репресивні дії щодо польського населення УСРР. Так, за довідкою, яку підготував Подільський губком КП(б)У, лише упродовж другої половини 1924 – першої половини 1925 років по ПОВ місцевими чекістами було реалізовано 54 „справи”, за якими проходило 132 особи [4, с.67].

Так, наприклад, генеральний секретар ЦК КП(б)У інформував одно-партійців про арешт у серпні 1933 року так званого „керівника” ПВО в Україні, (якої фактично не існувало) й одночасно завідувача відділом агітації та пропаганди Чернігівського обкому КП(б)У Б. Скарбека: „Скарбек був не один. Його найближчими сподвижниками були люди з партквитками в кишені, що займали не менш солідне становище, на кшталт Політура та ін. У нас, на Україні, понад півмільйона поляків, причому місцями вони зібрані у досить компактні маси, і ось роботу серед польського населення ми, виявляється, довірили цим людям. Вони добирали й

готували кадри викладачів для польських шкіл, вони добирали, розсаджували часто-густо і районну і сільську владу. Нічого й говорити, що всі ці антирадянські організації розгромлені тепер нами в основному” [3, с.23].

Відтак, починаючи з 1933 року настала „друга хвиля” репресій щодо польської нацменшини УСРР. Наприкінці 1933 — на початку 1934 років було сфабриковано „справу” Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ, до якої було притягнуто 52 особи, переважно місцевих культосвітніх працівників.

В „Обвинувальному висновку у справі „Польської військової організації” — „ПОВ” на Поділлі” (23 лютого 1934 року), що його сфабрикували вінницькі чекісти, стверджувалося: „Вінницьким облвідділом ГПУ УСРР розкрита й ліквідована на території Поділля контрреволюційна організація, що йменувала себе Польською Військовою Організацією — „ПОВ”, яка провадила активну повстанську, шпигунську й шкідницьку роботу у межах Вінницької області задля послаблення й повалення диктатури пролетаріату на Советській Україні й приєднання території нинішньої УСРР до Польщі” [12, с.36].

Широкого розмаху репресії проти поляків набули після виходу секретної директиви Наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова від 11 серпня 1937 року, яка ставила своїм завданням проведення ряду каральних операцій проти ПОВ та її мережі на місцях.

У тій же „історичній” преамбулі наголошувалося, що ПОВ на Поділлі створили „активні контрреволюційні кадри польського воєнничого націоналізму”, які, мовляв, пройшли вишкіл збройної боротьби під час громадянської війни й „повстанської шпигунської діяльності”, спрямованої проти більшовицького режиму: „Ці націоналістичні, контрреволюційні сили створенням нелегальної військової організації намагалися підготувати умови для повалення Соввлади” [12, с.116].

Слідчі-чекісти нібито виявили, що „ПОВ” на Поділлі охопила власною діяльністю 24 адміністративних райони, проникла до багатьох державних установ, зокрема й системи народної освіти, на промислові підприємства, у сільське господарство, де здійснювала саботаж

й шкідництво, а також інфільтрувалася до лав РСЧА й насамперед її місцевих гарнізонів. У документі наголошувалося, що Поділля й Волинь — терени загарбницьких апетитів II Речіпосполитої — привертають до себе посилену увагу Генерального штабу Польщі. Відтак сюди перманентно спрямовувалися офіцери польської розвідки для створення й спрямування антибільшовицького підпілля й підготовки плацдарму для майбутньої збройної інтервенції проти „Країни Советів”.

Серед найбільш потужних осередків викритої енкаведистами Подільської ПОВ згадувалися міста Вінниця — 52 особи, Проскурів — 55, Старокостянтинів — 104, Городок — 33, с. Антоніни — 36, м. Бердичів — 22, Теофіполь — 37, Шепетівка — 38, Полонне — 30, Тиврівський район — 7, Славута — 7 тощо.

Зауважимо, читаючи архівні справи про репресованих — однаково, що добровільно йти на Голгофу душевних мук. Архівні матеріали на прикладі окремих осіб та їх доль дозволили з’ясувати і розкрити політичні репресії польської національності на Поділлі.

Загурська Анелія Йосипівна, 1890 року народження, уродженка с. Мартинівка, Чорноострівського району, проживала в місті Проскурові за адресою вул. 25 Октября, 50/1, за національністю полька, домогосподарка, заміжня (чоловік — робітник, помер у 1917 році), заарештована за антирадянські настрої та критику партійного керівництва. Трійкою УНКВС Кам’янець-Подільської області 7 грудня 1937 року засуджена до розстрілу.

10 вересня 1937 року Анелія Йосипівна була заарештована працівниками Проскурівського РВ НКВС та звинувачена у контрреволюційній діяльності за прославлення „фашистської Польщі”, критиці радянської влади та участі у так званій ПОВ. Вдома залишилась шістнадцятирічна донька Марія Іванівна, молодший брат Іван Йосипович та сестра Янковська Катерина Йосипівна.

Листаючи справу № 14064 по звинуваченні Загурської А. Й. у вигаданих злочинах, ще раз переконаєшся у цілеспрямованих „технологіях” масових репресій подолян польської національності. Аналізуючи декілька справ жінок (справи: № 8705, Гедзюк Софії Павлівни, №

24720, Воробець Анни Іванівни, № 19043, Дзюбецької Юзефи Станіславівни тощо) зауважимо, що справи усіх звинувачених майже ідентичні.

Із виписки протоколу № 2, засідання „особой тройки” УНКВС по Кам’янець-Подільської області 21 вересня 1937 року дізнаємося, що Анелію Йосипівну звинувачували в тому, що вона була членом ПОВ, співпрацювала з „петлюрівськими бандами”, які були причетні до пограбувань єврейського населення, критики радянської влади. В ході розслідування було встановлено, що ніби то, в 1919 році в час Єврейського погрому у Проскурові офіцери „петлюрівських банд” організовували в квартирі Загурської Анелії Йосипівни зустрічі та приховували там пограбовані речі єврейського населення.

Деякі жителі Проскурова єврейської національності виступали свідками, що ніби то вони знаходили в її квартирі вкрадені особисті речі, на що є ряд відповідних протоколів допиту свідків.

У протоколі від 10 жовтня 1937 року внесено, що Анелія Йосипівна, полька за національністю, некоректно та грубо висловлювалась в сторону інших національностей, які проживали в Проскурові. Особливо ненавиділа єврейське населення.

У весь час слідства жінка знаходилась в Проскурівській тюрмі і була розстріляна 7 грудня 1937 року.

Минали роки, у жовтні 1989 року розпочалась процедура реабілітації невинних жертв репресій. Невдовзі і дістали вісточку родичі Ангелії Йосипівни. Хмельницький обласний суд реабілітував Загурську Ангелію Йосипівну посмертно „за недоведеність складу злочину в діях”. І воно, власне зрозуміло: хіба можна довести те, чого не було в дійсності.

Наприкінці вісімдесятих імперія крові та зла доживала свої останні роки. У „совковому” суспільстві розпочався стрімкий та незворотній процес демократії. Під тиском громадськості більш прозорою та відкритою стала Служба безпеки України, до архівів якої почали надходити запити та звернення безневинно закатованих дітей та онуків репресованих.

Нерідко це робилося через місцеві газети та радіо. Достеменно на Поділлі про долю багатьох

репресованих висвітлювала газета „Радянське Поділля” підшивки якої, зараз зберігаються в Держархіві Хмельницької області. Згодом були розсекречені архіви Служби безпеки України і родичі могли ознайомитись з томами підшитих постанов, допитів, протоколів репресованих.

Розглянувши в Держархіві Хмельницької області справу фонду Р– 6193 „Щодо справи по звинуваченню Загурської” ми дізналися, що Ангелія Йосипівна були з числа тих невинних подолян польської національності, яких засудила „трійка” УНКВС по Кам’янець-Подільській області від 7 грудня 1937 року. Їй інкримінували контрреволюційну діяльність за статтями 54-11, 54-7. Міра покарання – розстріл. Вирок був виконаний.

Ось таким чином радянська влада під керівництвом Й. Сталіна і відданих їй органів НКВС боролися із „ворогами народу”. Хто такі „вороги народу”? Загурську Анелію Йосипівну звинуватили в причетності до антирадянської організації, так званої Польської військової організації, яка ніби то мала за мету повалення радянської влади в Україні шляхом диверсій і шкідництва. Та, як з’ясувалося в ході дослі-

дження даного питання, Польська військова організація – це звичайний міф і вигадка, на які тоді, наприкінці тридцятих, енкавеесівці були добрячими майстрами. Будь-яких доказів війни, крім обмов і „самозізнань”, у сфабрикованих справах не було.

Сталінський комуністичний режим свої жорстокі репресивні дії спрямував проти всіх народів, що населяли Україну. Поділ на національності він робив лише заради того, аби під цим приводом зайнятись розправою за сфабрикованими та неіснуючими злочинами.

Ось така трагічна людська доля мільйонів по всій країні. Безперечно, на Поділлі величких втрат зазнали поляки. Всього у 1937–1938 роках в Україні органами НКВС по „польській лінії” було заарештовано 56616 осіб, з яких 44467 – поляків.

Історик Майкл Еллман вважає, що репресії були геноцидом польського народу.

Все в минулому... Пам’ять обох народів про безневинно закатованих подолян польської національності повинна жити вічно і єднати їх у спільному протистоянні злу і насильству, під чийм обличчям воно б не виступало.

Використана література:

1. Державний архів Хмельницької області, Ф-6193, оп.-12, справа 14062.
2. Державний архів Хмельницької області, Ф-65, оп.-1, справа 263.
3. Державний архів Хмельницької області, Ф-2597, оп.-1, справа 1.
4. Державний архів Хмельницької області, Ф.Р.-304, оп.-1, справа 16.
5. Державний архів Хмельницької області, Ф.П.-158, оп.-1, справа 324.
6. Державний архів Вінницької області, Ф- П-29, оп.-1, справа 200.
7. Державний архів Хмельницької області. Путівник. Львів, 1964р. с.71.
8. Державний архів Хмельницької області, Ф-6193, оп.-12, справа 19043.
9. Державний архів Хмельницької області, Ф-6193, оп.-12, справа 24720.
10. Державний архів Хмельницької області, Ф-6193, оп.-12, справа 8705.
11. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова), В. С. Грищук та ін.; Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич – Хмельницький, 2008 – 934 с.
12. Репресії проти поляків та інших національностей на Поділлі: роль і місце в історії краю: колективна монографія – Хмельницький: Видавець ФОП Цюпака А.А., 2016.- 442с.

УЧИТЕЛІ СКВИРСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВЩИНИ – «ВОРОГИ НАРОДУ» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ)

В даній статті розглядаються «шкідницька діяльність» «ворогів народу» в системі освіти за версією НКВС УРСР під час «Великого терору 1937-1938 р.». Аналізуються факти фальсифікації звинувачень учителів на підставі їх архівно-кримінальних справ. Розкривається доля учителів та працівників системи освіти УРСР міста Сквири та Сквирського району Київщини, й похованих у Биківні.

Ключові слова: учителі, репресії, інтелігенція, «шкідницька діяльність», Сквирський район.

«Интеллектуальные силы рабочих и крестьян растут и крепнут в борьбе за свержение буржуазии и её пособников, интеллигентов, лакеев капитала, мнящих себя мозгом нации. На деле это не мозг, а г...» [мовою оригіналу] [1, с. 48] саме так дозволив собі висловитися В.І. Ленін у листі до письменника Максима Горького. І це відношення до інтелігенції, у тому числі й до учителів зберігалось й надалі. Радянська влада з самого початку людей розумової праці завжди критикували за так звану «дрібнобуржуазну ідеологію», яку вони начебто намагалися нав'язати масам. І завжди підозрювала у контрреволюційній та шкідницькій діяльності й пропаганді. Про цю контрреволюційну роль інтелігенції в пролетарській державі Ленін В.І. зазначав: «Ми до і після Жовтневої революції стояли на тій точці зору, що народження нового ладу неможливе без революційного насильства, що всякі скарги і нарікання, які ми чуємо від безпартійної дрібнобуржуазної інтелігенції, являють собою тільки реакцію... Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги. Без революційного насильства, спрямованого на безпосередніх ворогів робітників і селян, неможливо зламати опір цих експлуататорів» [2, с. 116-117].

У той же час Ленін В.І. визнавав важливу роль учителів і щодо забезпечення якісного складу вчительства зазначав: «Ми мусимо виховувати нову армію вчителів педагогів, вони мусять бути найміцніше зв'язані з партією, з її ідеями, мусять бути проїняті її настроями, стрімліннями, мусять притягти до себе робітничі маси, проїняти їх комуністичним

прагненням, зацікавити їх всією тією роботою, що проводять комуністи» [3, с. 24].

Тому головним для радянської влади було не знання й педагогічні навички, що відігравали другорядну роль, а довіра влади. Так Управління соціального виховання Наркомату освіти УРСР в своїй обіжнику «Про чистоту вчительських лав» від 2 лютого 1930 року, закликали уникати «засміченість учительських лав чужим і ворожим елементом» [4, с. 47]. Цю ідею, а також в цілому боротьбу з так званими «ворогами народу» розвив й поширив Й.В. Сталін, який фактично ініціював «Великий терор 1937-1938 років».

Вже 3 березня 1937 року в своїй доповіді «Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників» Сталін Й.В. закликав «в боротьбі з сучасним троцькізмом» застосовувати «не старі методи, не методи дискусій, а нові методи, методи викорчовування й розгрому» [5, с. 1-2]. Фактично це стало чіткою вказівкою керівництву НКВС СРСР по знищенню («викорчовуванням») «ворогів народу».

Тому виходячи з сталінської тези про загострення класової боротьби в суспільстві, «ворогами народу» були насичені всі трудові колективи, особливо з інтелігентською публікою. Ворожі елементи необхідно було виявити й знищити. Зрозуміло, що ключова роль у цьому відводилася органам НКВС, які шукали «ворогів народу» у тому числі й системі освіти й в школах зокрема та створювали неіснуючі організації, з якими ж і боролася.

Учителів заарештовували за «нерадянське минуле», «класово чуже походження», націо-

налізм, який часто виявлявся тільки в тому, що вони наприклад викладали українську мову та літературу.

Так, серед тих, хто попав під жорнова НКВС були учителі й працівники відділу освіти міста Сквири та Сквирському району, які за версією НКВС УРСР організували українську націоналістичну контрреволюційну організацію. В результаті слідства були арештовані у 29 червня 1937 року інспектор шкіл районного відділу освіти Сергієнко Володимир Гапонович [6], учитель СШ № 2 й інспектор шкіл Радько Іван Костянтинівич [7] та Юшко Федір Йосифович [8], викладач військової підготовки Сквирського сільхозгосподарчого технікуму Богданов Антон Олександрович [9], учитель німецької мови Домазар Володимир Григорович [10], 8 липня 1937 р. секретар спілки РОБОС м. Сквири Юрченко Кирило Омелянович [11], його брат мостовий сторож Юрченко Григорій Омелянович [12], а 11 липня 1937 року учитель СШ № 1 Зубрицький Георгій-Юрій Юхимович [13]. Також, за свідченнями заарештованих до складу організації входив завідуючий Сквирського районного відділу освіти Духовський Захар Єлисеєвич [13, арк. 26], який не був заарештований і не перебував під слідством.

Метою організації, за «свідченнями» Юрченко Кирила Омеляновича, було:

«1. Вести боротьбу против Советской власти за отделение Украины от СССР и создание самостоятельной Украины путем организации и подготовки к выступлению против советской власти на случай войны.

2. Подорвать мероприятия советской власти на культурном фронте чем вызвать недоверие и негодование среди учащихся в особенности в старших классах средних школ к советской власти и тогда среди их приступит к вербовке в контрреволюционную организацию» [11, арк. 18-19].

Цією організацією у Сквирському районі й місті була проведена значна шкідницька робота в навчально-виховному процесі, яка зазначається в акті обстеження роботи учителів шкіл Сквирського району від 2 жовтня 1937 року [6, арк. 11-13; 7, арк. 12-14; 8, арк. 12-14; 11, арк. 11-13; 13, арк. 11-13]. В цьому акті за «підписами» «Синявського, Кравченко й Ко-

шарного» ми читаємо: *«... все время проводилась подрывная вражеская работа, которая была направлена на подрыв учебной и воспитательной работы детей в районе: а также проводилась подрывная и дезорганизаторская работа среди учительских коллективов, в следствии чего не проводилось никакой методической работы среди учителей, отсутствовала помощь молодым учителям и полный срыв повышения квалификации учителей....*

1. Преподавание русского языка и успеваемость учеников во многих школах района была совершенно неудовлетворительной; ученики русской литературы совершенно не знали Ученики совсем мало читали русских классиков.

Списки об изъятии вредительской литературы нарочно не рассылались школам, чем задерживалась контрреволюционная литература надолго в школьных библиотеках, и ученики её читали. Срывом преподавания русского языка и литературы в районе ... старались привить учащимся украинский национализм... [7, арк. 12].

2. *На протяжении двух лет не преподавался украинский и русский язык в еврейской школе лишь потому, ... что умышленно не посылали учителей в эту школу для преподавания этих предметов. ...*

Райотдел народного образования ... повредительски комплектовал школы педагогами: посылали в одни школы только молодых учителей которые не имели соответствующего образования и педагогической практики. Отдельные же школы комплектовались учителями из классово-чуждого элемента: поповских сынков, петлюровцев, бывших белых офицеров и вообще неблагонадежных людей.

Проваливая учебно-воспитательную работу в районе, при наличии низкой академической успеваемости бывшие руководители райотдела народного образования замазывали действительное состояние учебной работы в школах района, все время давали ложные цифры успеваемости учащихся вышестоящим организациям...» [мовою оригіналу] [7, арк. 13].

Крім того, Радько Івана Костянтинівича, як інспектора відділу освіти району: *«... вносил в*

уже налаженную методическую работу школ района путаницу, дезорганизовывал её и тем самым достигал снижением качества обучения и усвоения знаний учащимися, лишая возможности учителей повышать свою квалификацию. Вследствие этого был очень большой процент второгодничества, а знания яко-бы успеваемости были низкие» [мовою оригіналу] [7, арк. 18].

Але виникає питання чи було це насправді? Чи не було фальсифікації з боку працівників НКВС УРСР.

Під час реабілітації у 1956 році було проведено повторне слідство, яке виявило, що Акт від 2 жовтня 1937 року був повністю сфальсифікований [7, арк. 39, 42]. Так, «член комісії» Кошарний Мефодій Никифорович, учитель історії СШ № 1 м. Сквіра, свідчив: «про акт у якому кваліфікується як контрреволюційна діяльність – вище згаданих осіб і де стоїть в підписі моє прізвище я нічого не знаю. ... В акті стоїть моє прізвище, але я зовсім нічого не пригадую, щоб я підписував такий акт» [7, арк. 48]. Учитель української літератури СШ № 1 м. Сквіра Столяренко Антон Юхимович на допиті 18 травня 1956 року свідчить наступне: «о существовании заместителем зав. отделом народного образования Синявского не знаю, такового не было в Сквирском районе» [мовою оригіналу] [7, арк. 52]. Це ж стверджує і Кошарний М.Н.: «... в Сквирском районе Синявского не было...» [мовою оригіналу] [7, арк. 61].

За свідченнями Іщенко Ганни Антонівни, колишньої учениці СШ № 1 м. Сквіра від 14 травня 1956 року: «викладання російської, української мови проходило нормально. Успішність учнів була не погана, це видно було з вступу у вищі навчальні заклади. Підручників з російської й української мови було в достатній кількості» [7, арк. 51]. Столяренко Антон Юхимович з цього приводу доповнює: «о том, что отдел народного образования и учителя тормозили преподавания русского языка, срывали работу – это целиком показания ложные» [мовою оригіналу] [7, арк. 52].

Він же щодо єврейської школи далі свідчить: «о том, что в еврейских школах не преподавал украинский и русский язык, сведения ложные. В еврейской школе, которая была только одна, преподавался и украинский и русский язык. Преподавательница Леицук Ольга Петровна – русского языка» [мовою оригіналу] [7, арк. 53]. Це ж підтверджує на допиті 1 липня 1956 року і Гелитюк Марія Анісімовна: «в еврейской школе ... преподавания всех предметов было нормальным и жалоб со стороны учеников или учителей, относительно того, что не преподается русский язык не слышала» [мовою оригіналу] [7, арк. 64].

25 жовтня 1937 року на засіданні трійки при управлінні НКВС УРСР по Київській області (протокол № 99) було винесено рішення про розстріл з конфіскацією майна Домазар Володимира Григоровича [10, арк. 38], Сергієнко Володимира Гапоновича [6, арк. 63], Радько Івана Костянтиновича [7, арк. 34], Юрченко Кирила Омеляновича [11, арк. 48], Юшко Федора Йосифовича [8, арк. 34], яких 14 листопада 1937 року в м. Києві було розстріляно [6, арк. 64; 7, арк. 35; 8, арк. 35; 10, арк. 39; 11, арк. 49]. 15 жовтня 1937 року рішенням трійки (протокол № 89) до розстрілу був засуджений Богданов Антон Олександрович [9, т. 1, арк. 22], якого розстріляно 25 жовтня 1937 року [9, т. 1, арк. 23]. А 20 листопада 1937 року (протокол № 117) Юрченко Григорій Омелянович [12, арк. 39], котрого розстріляно 24 листопада 1937 року [12, арк. 40]. Крім того 25 жовтня 1937 р. було винесено вирок про заключення в таборі строком на 10 років (протокол № 100) Зубрицькому Георгію-Юрію Юхимовичу [13, арк. 44]. Усіх їх було поховано в території спецділянки НКВС у Биківнянському лісі біля міста Києва.

Таким чином, наведені матеріали архівно-кримінальних справ учителів яскраво свідчать про фальсифікацію звинувачень органами НКВС проти громадян власної країни, про створення «міфічних» не існуючих організацій, які проводили нібито «шкідницьку діяльність», а насправді їх ніколи не існувало.

Джерела та література

1. Ленин В.И. Письмо к М. Горькому от 15 сентября 1919 г. // Полное собрание сочинений. В 55 томах. Т. 51: Письма июль 1919 – ноябрь 1920. - 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – 574 с. - С. 48

2. Ленін В. Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. // Ленін В.І. Повне зібрання творів. Том 40: Грудень 1919 – квітень 1920 р. 5-е вид. - М.: Вид-во Політвидав, 1974. – 506 с. - С. 116–117
3. Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи. – Харків: Господарство України, 1930. – 111 с. – С. 24;
4. Стрижак Є.М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР: історичний досвід 1920-1930-х років. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Черкаси: Черкаський державний технологічний університет, 2007. – 200 с. – С. 47;
5. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. // Комуніст. – 1937. – 29 березня (№ 73). – С. 1-2;
6. ЦДАГО України. – Фонд 263, опис 1, справа 60805фп;
7. ЦДАГО України. – Фонд 263, опис 1, справа 37464фп;
8. ЦДАГО України. – Фонд 263, опис 1, справа 36649фп;
9. ЦДАГО України. – Фонд 263, опис 1, справа 50439фп, том 1-2;
10. ЦДАГО України. – Фонд 263, опис1, справа 60804фп;
11. ЦДАГО України. – Фонд 263, опис 1, справа 52851фп;
12. ЦДАГО України. – Фонд 263, опис 1, справа 51241фп;
13. ЦДАГО України. – Фонд 263, опис 1, справа 36759фп;

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ОСВІТЯН ВІНЬКОВЕЧЧИНИ У 20-х – 30-х рр. ХХ СТ. ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті досліджується винищення представників інтелектуальної еліти з освітньої сфери окремого адміністративного регіону Поділля – Віньковецького району у 20-х – 30-х роках ХХ ст.

Ключові слова: політичні репресії, вчителі, НКВС, архівно-слідчі справи.

На початку 20-х років ХХ ст. під час створення більшовиками партійних та державних органів влади на Поділлі інтелігенція не сприйняла радянську владу та її втручання у всі сфери життя місцевого населення, що стало причиною виникнення конфліктів між ними і це засвідчується документами архівно-слідчих справ репресованих подільських освітян 20-х -30-х років, які зберігаються у Державному архіві Хмельницької області.

До приходу більшовиків м. Кам'янець-Подільський був столицею УНР та резиденцією С.Петлюри. З початком військових дій місцеве населення вступало на службу до його війська [1, арк. 17зв. – 18зв.]. Не стали виключенням і окремі представники науково-просвітницької інтелігенції Віньковеччини, які згодом стали жертвами позасудової діяльності узаконених постановою ВЦВК від 17 лютого 1919 р. «Про права ВНК і трибуналів» надзвичайних комісій та їх філій в Україні. Так, рішенням засідання Колегії Подільської Губернської надзвичайної Комісії від 19 грудня 1921 року засуджено до розстрілу 31-річного вчителя школи с. Станіславівка Зіньківської волості Летичівського повіту, українця за національністю, Джуса Михайла Порфировича та інших жителів волості «за участь у петлюрівській організації містечка Зінькова» [2, арк. 150.]. Жителі с. Станіславівка на загальному сході села 21 жовтня 1921 року склали клопотання до діючої влади про звільнення з під варті заарештованих односельців, яке згодом було долучено до слідчої справи, але не вплинуло на долю репресованих. [2, арк. 131-132].

На початку 20-х рр. ХХ ст. органи радянської влади проводили арешти педагогів – учасників

подільських осередків товариства «Просвіта», яких вважали активними прихильниками УНР. У 1923 році під судом та слідством перебував один з організаторів осередка «Просвіта» с. Женишківці вчитель Мазур Самійло Антонович, 1897 р.н., якого вдруге у 1937 році буде звинувачено в проведенні контрреволюційної діяльності та рішенням особливої трійки УНКВС Кам'янець-Подільської області за ст. ст. 58-10, 58-11 КК РСФРР та засуджено до 10 років виправно-трудових таборів.[3, арк. 8, 92]. Також, із документів архівно-слідчої справи вчителя П.Г.Міхневича відомо, що брати Мазури були організаторами женишківського осередку «Просвіта», вели серед населення націоналістичну роботу та мріяли про «самодостатню українську буржуазно-демократичну республіку» [4, арк. 11].

На початку 30-х років жителі Віньковеччини зазнали примусової колективізації, що стала причиною наступного етапу репресій, які не оминули вчителя Рудого Степана Петровича, 1894 р.н., українця, уродженця та жителя с. Охрімівці. До 1917 року підпрапорщик царської армії в 1920 році вступив до військ УНР та служив при штабі петлюрівського військового училища в м. Вінниця займаючись мобілізацією населення до лав війська УНР. З 1922 року вчителював у різних селах Віньковецького району [5, арк. 6]. В 1932 році, перебуваючи на посаді вчителя Грим'яцької школи назвав колгоспну систему «могилою для селян та сільської інтелігенції» та розмістив лозунг з написом «Міжнародний юнацький день – це є перелом хлібозаготівель пригноблених колоній» – за що був вперше заарештований Віньковецьким ВДПУ [5, арк. 18]. Згодом 16 лютого

1938 року заарештований вдруге Вінковецьким РВ НКВС за звинуваченням в контрреволюційній та антирадянській діяльності на селі за ст. 54-10 КК УРСР. Рішенням особливої трійки УНКВС Кам'янець-Подільської області від 22 квітня 1938 року засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна. [5, арк. 19].

Під наступну масову хвилю політичних репресій у 1937-1938 рр. потрапили більшість представників освітньої галузі – у минулому вояків армії УНР, які вже тоді стали заручниками суспільно-політичної ситуації, що вплинула на їх майбутнє. Уродженець та житель с. Майдан-Олександрівський, вчитель місцевої школи, українець за національністю, Москалюк Прокіп Артемович, 1894 р.н. з 1919 року доброволець армії УНР першого українського куріня м.Проскурова брав участь в боях проти Червоної армії в містах Вінниці, Жмеринці, Чорному острові, Волочиську. В листопаді 1919 року з військами відступив до Польщі, там після прослуховування 15-денних курсів отримав звання бунчужного та був призначений на броневик «Вільна Україна». В лютому 1920 року разом з бронечастиною повернувся на Україну в м. Проскурів. Далі після відступу військ до кінця 1920 року знову перебував у Польщі після чого знову повернувся на Україну. 03 березня 1938 року П. А. Москалюк був заарештований за звинуваченням у приналежності до «Союзу визволення України», контрреволюційній діяльності, дискредитації радянської преси та зриві заходів влади Рад на селі. Рішенням засідання особливої трійки УНКВС Кам'янець-Подільської області від 10 травня 1938 року П.А.Москалюка засуджено до розстрілу з конфіскацією особистого майна. [6, арк. 12-13, 31]

12 квітня 1938 року за звинуваченням у приналежності до української контрреволюційної націоналістичної організації та шпигунській діяльності на користь Польщі за ст.ст. 54-2, 54-6, 54-11 КК УРСР був заарештований вищезгаданий Міхневич Панкрат Григорович, 1890 р.н., українець, уродженець с. Дзигівці Ямпільського району Вінницької області, вчитель школи с. Калюсик Вінковецького району. [7, арк. 41]. З матеріалів справи відомо, що нібито з 1927 року син священника П. Г. Міх-

невич став учасником антирадянської української націоналістичної організації, куди був завербований колишнім директором школи с. Женишківці Мазуром, ім'я якого не пам'ятав, що зафіксовано у протоколі допиту [8, арк. 9]. Рішенням засідання особливої трійки УНКВД Кам'янець-Подільської області від 28 вересня 1938 року Міхневич П.Г. засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна. [9, арк. 38].

Разом з вчителем П.Г. Міхневичем обвинувачення було пред'явлено Андрущаку Андрію Івановичу, 1902 р.н., українцю, уродженцю с. Бабино Хотинського повіту Бесарабії, який до арешту з 1917 року працював вчителем с. Карачіївці і звинувачувався у належності до тієї ж організації та у «вихованні в дітей націоналістичного духу та ненависті до російського народу» [10, арк. 34-36]. 08 січня 1939 року справу Андрущака А.І. було припинено через відсутність доказів [11, арк. 124-125].

Серед «національних» справ за якими були піддані репресіям вчителі Вінковецького району слід відзначити Ніколаєва Карла Івановича, 1914 р.н., мешканця с. Карижин, Сисаковського Адольфа Францовича, 1911 р.н., мешканця с. Майдан-Вінковецький, Корчинського Едуарда Михайловича, 1916 р.н., мешканця смт. Вінківці – поляків за національністю, які були заарештовані протягом травня-червня 1938 року за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної націоналістичної організації «ПОВ» (Польська організація військов) [12].

Окрім, учителів поляків та українців, які проживали на території Вінковецького району, 19 грудня 1937 року за звинуваченням у антирадянській діяльності був заарештований вчитель с. Зіньків, єврей за національністю, Ерліх Ізраїль Давидович, 1908 р.н. Рішенням НКВС СРСР від І.Д.Ерліх 02.02.1938 р. засуджений до розстрілу [13].

Загалом у Державному архіві Хмельницької області зберігаються архівно-слідчі справи 25 освітян, які проживали на території Вінковецького району та були піддані репресіям впродовж 20-х – 30-х років ХХ ст. Окрім вищезгаданих, також зазнали репресій вчителі Штанько Іван Йосипович, Якубицький Сте-

пан Августинович, Химич Полікарп Іванович, Смалюшок Кирило Прокопович, Білик Михайло Михайлович, Савчук-Ничипорук Степан Никифорович, Остовський Володимир Костянтинівич, Ляховський Едуард Йосипович, Балик Михайло Михайлович, Ляховський Войцех Йосипович, Левицький Василь Юхимович, Трояновський Йосип Іванович, Борткевич Степан Людвигович, Ніколаєв Станіслав Іванович, Пшеборовський Володимир Савелійович [14].

Таким чином, зважаючи на наведені вище відомості з першоджерел – архівно-слідчих

справ з звинувачення громадян – жителів Віньковецького району можна зробити висновок, що впродовж 20-х – 30-х років сталінська репресивно-каральна машина через фабрикацію справ знищувала морально і фізично тих, кого вважала потенційними противниками режиму. У даному випадку під хвилі репресій потрапили інакомислячі представники подільської інтелігенції – учителі, які проживали та працювали на території Віньковецького району у 20-х- 30-х рр. ХХ ст. та стали заручниками правлячого режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.Р-926, оп. 1, спр. 23. – 50 арк.
 2. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-27257. – 163 арк.
 3. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-18287. – 96 арк.
 4. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-22307. – 41 арк.
 5. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-20424. – 23 арк.
 6. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-7774. – 56 арк.
 7. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-22307. – 41 арк.
 8. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-22307. – 41 арк.
 9. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-22307. – 41 арк.
 10. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-22307. – 41 арк.
 11. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-3909. – 132 арк.
 12. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-4707а. – т.1 – т.7.
 13. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12, спр. П-4966. – 78 арк.
 14. Там само. – Ф.Р-6193, оп. 12.
-

КРИМІНАЛЬНА СПРАВА №188

На основі архівної кримінально-слідчої справи, що знаходиться в Державному архіві Хмельницької області розкрито трагічну долю жителя села Чабанівки Кам'янець-Подільського району Смольницького Івана Гавриловича, який потрапив під політичні репресії на початку 1930 р.

Ключові слова: архів; репресії; Чабанівка; Смольницький Іван Гаврилович.

Назва статті мало що говорить дослідникам, проте нажаль під такими назвами зашифровано десятки тисяч трагічних долі подолян, що потрапили під політичні репресії в першій половині ХХ ст. Лише останнім часом, коли розсекречено масив документів та до них дістали допуск дослідники, по крихтах стає відомою та жахлива інформація, яку приховував більшовицький режим протягом десятиліть. Цей трагічний досвід має бути прикладом не допущення переслідувань із політичних переконань, що на сьогодні притаманного у пострадянських країнах.

Про трагедію людей дізнаємося із кримінально-слідчих справ, що зберігаються в архі-

вах. Вони зазвичай за обсягом становлять 20-30 аркушів та структурно складаються із постанови районної прокуратури на арешт, постанови про обрання міри запобіжного заходу, ордеру на арешт, протоколу обшуку, анкети звинуваченого, довідки сільської ради, посімейного списку, протоколу допиту обвинувачуваного, свідчень свідків, обвинувальний вирок, рішення трійки НКВС. Із справи №188 дізнаємося про перший арешт проведений в с. Чабанівка Смольницького Івана Гавриловича. 31 січня 1930 р. начальник 23 Кам'янець-Подільського прикордонного загону В. Носка в присутності голови сільської ради Мороза та секретаря Басюка провів обшук в будинку арештанта. Згідно протоколу було вилучено переписку та документи на 10 листках, та при особистому огляді на 4 листках із підписами господаря будинку. Проте щодо правдивості вказаної інформації є сумніви [1].

4 лютого було обрано міру запобіжного заходу «тримання під вартою» в Кам'янець-Подільському ДОПРі № 14 за порушення ст. 20-80, 54 п. 12, 13 кримінального кодексу УСРС. Органами ДПУ висувались підозри в тому, що в період 1918-1919 рр. будучи начальником кримінального розшуку в добу УНР у Солобковецькому районі арештант вів активну боротьбу з більшовицьким революційним рухом. Сім'я залишилась у складі: дружина Євдокія – 26 р., доньки Надія – 4 р. та Ганна – 3 р. й син Миколай – 1,5 р. На момент арешту І.Смольницький мав 2,85 десятин землі, будинок, клуню, корову. Володів професією канцеляриста, займався хліборобством, був рахівником сільськогосподарського товариства [2].

Із автобіографії, що подається в кримінальній справі бачимо лише життєпис одного українця, та всі випробування через які довелося йому пройти. Народився Іван Гаврилович 1895 р. в бідній селянській сім'ї села Чабанівка. Батько працював у поміщика й священника в сільському господарстві, сів хліб. Закінчив церковно-приходську школу в 1911 р. Непоступивши до Жванчицької другокласної школи почав готуватися екстерном до здачі екзаменів за допомогою підручників та лекцій на посаду вчителя церковно-приходської школи протягом 1912-1914 р. та працював по домашньому господарстві. Із початком Першої світової війни не здавав екзамен на посаду вчителя, а до кінця листопада 1914 р. працював польовим працівником в поміщика Карашевича – Токаржевського. В травні 1915 р. достроково був призваний на військову службу, проте отримав відстрочку по стану здоров'я.

З 1915 р. працював табельщиком при будівництві доріг гідротехнічної організації Староушицького району, пізніше в Бессарабії у м. Липкани. Після закінчення робіт восени 1916 р. прибув до м. Чернівці в управління гідротехнічних робіт штабу 9 армії. З грудня 1916 р. по січень 1917 р. перебував у відпустці в рідному селі. По закінченні поїхав у Київ до управління уповноваженого Всеросійського земського союзу, де успішно склавши екзамен за 4 класи гімназії, як службовець військового часу, був призначений на посаду завідувачим обозом 16 хірургічного передового пересувного шпиталю

Всеросійського земського союзу, з осені цього ж року – коли шпиталь прибув у м. Ботушани (Румунія) його розформували, а Івана Гавриловича призначили начальником господарської частини 1 кінно-вантажного транспорту, після демобілізації із Херсонської губернії в червні 1918 р. направився додому. Там він застав зруйноване господарство, мати померла, батько вдруге одружився й через категоричну негативну позицію синів щодо цього вчинку вигнав їх із дому [3].

Коли з'явилась вакансія, з жовтня 1918 р. він вступив на службу помічником начальника карного розшуку м. Стара Ушиця, з січня 1919 р. – начальником карного розшуку Солобковецького району (до приходу більшовиків). В квітні його перевели до Жванчика, проте з приходом більшовиків на цю територію так і не перейнявши справи змушений був повернутися працювати помічником начальника 1 дільниці міліції міста Нової Ушиці. Захворівши й місяць пролікувавшись вдома в серпні 1919 р. працював помічником кримінального розшуку 3 району м. Могилів-Подільського.

Невдовзі, після звістки про смерть батька повернувся в Чабанівку. В листопаді 1919 р. Ушицький повіт зайняв Денікін та проводив мобілізацію офіцерів, проте Іван Гаврилович залишився проживати вдома, в грудні з Кам'янець-Подільського прийшли вже польські війська, що розташовувались загонами в Чабанівці, Гуті-Чугорській та Грушці й щоденно робили обшуки в домі арештованого. Він змушений був виїхати до Могилів-Подільського й відновитися на службу до кримінального розшуку. В липні 1920 р. після наступу більшовиків місцева влада та міліція відступили до Польщі, тут була сформована українська частина, так званий «штаб тилу», де він отримав посаду завідувача цейхауза. Після чергового відступу більшовиків «штаб тилу» переїхав до Чемерівців. Через місяць знову відступивши до Польщі офіцери УНР організували харчувальні пункти по селах та станціях.

Згодом «штаб тилу» розташовувався в таборі «Ланьцут». З липня 1921 р. – відбув до іншого табору «Стшалково», де перебував близько 2 місяців. Після підозри в більшовизмі, звідси за третьої спроби втік, за допомогою чужої пере-

пустки, і з'явившись в радянське консульство у Варшаві отримав дозвіл виїхати в Україну. Прибувши через Дубно-Рівне на ст. Шепетівку був заарештований та відправлений в особливий відділ Київського військового округу.

В квітні 1922 р. повернувшись до Чабанівки обраний членом Грушецького волвиконкому, в 1923 р. заснував сільськогосподарську кооперацію в Чабанівці. 1926 р. був виправданий судом за звинуваченням в розтраті майна. До арешту працював сезонним рахівником Кам'янець-Подільського плодсоюзу, організував сільськогосподарський кооператив. 19 березня 1930 р. за так звану «антирадянську діяльність» як колишнього «петлюрівця», орган ДПУ постановив вислати Івана Гавриловича на Північ. Подальша доля не відома. Свідками по справі проходили Мороз І.М., та Басюк І.Й. За їхніми показами обвинувачуваний вдома збирав вечорами селян,

та як чоловік освічений розповідав про справжні наміри більшовицького режиму [4].

Таким чином, кримінальна справа №188 розкриває важку долю репресованих за колишню роботу в установах УНР. Перші жертви репресій підлягали розкуркуленню, все майно реквізувалось колгоспом, і можна лише уявити внутрішній стан людей, які спостерігали дії спецбригад під час грабунку нажитого важкою працею майна. Досліджуючи архівні кримінально-слідчі справи переконаємося, що зізнання часто силоміць «вибивали», а якщо підозрювана особа не зізнавалася, фабрикувалися показання свідків (в усіх справах вони були одні і ті ж), в одних і тих самих свідків у різних справах підписи різнилися. Загалом, на нашу думку, в подальшому висвітлення проблеми репресованих допоможе повніше показати трагічні факти репресивної політики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області, спр. П-1816, арк. 4
2. Державний архів Хмельницької області, спр. П-1816, арк. 5-7
3. Державний архів Хмельницької області, спр. П-1816, арк. 10-13
4. Державний архів Хмельницької області, спр. П-1816, арк. 19-75

ДЕПОРТАЦІЇ ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ З ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ (СЕРЕДИНА 1930-Х РР.)

У пропонованій статті автором висвітлено малодосліджені аспекти депортацій населення за національною приналежністю, що відбувалися в період 1934-1936. Завдяки опрацюванню нововіднайдених архівних матеріалів встановлено роль і місце місцевих органів НКВС у втіленні радянської переселенської політики. «Зачистка прикордонної смуги» від представників «ненадійних» національностей позбавила права на проживання понад 50 000 осіб і стала прологом до масштабних «національних» операцій доби «Великого терору».

Ключові слова: нацменшини, депортація, виселення, НКВС.

«Великий терор» став де-факто завершальним етапом встановлення особистої диктатури Сталіна у багатомільйонній полінаціональній державі. Плани «вождя» за допомогою соціальної інженерії сформувавши єдиний радянський народ були поставлені вище за право людини бути індивідуальністю. В період 1937-1938 рр. органами НКВС під керівництвом вищого партійного керівництва СРСР здійснено ряд масових каральних операцій за національною приналежністю – проти поляків, німців, румун, харбінців, греків, латишів, афганців та ін.

Загальновідомо, що періоду масових каральних акцій передували перманентні політичні репресії щодо нацменшин ще наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. Подільський аспект цих репресій достатньо опрацьований істориками. Так, політику спрямовану на обмеження персонально-національної автономії польського населення досліджував С. Калитко [1]. С. Рубльов та В. Репринцев охарактеризували різні види репресій стосовно поляків [2]. Проблему репресій проти національних меншин від середини 1930-х рр. до «Великого терору» досліджував також Л. Місінкевич [3]. С. Кульчицький проаналізував депортації польського і німецького населення, які відбувалися упродовж 1934-1937 рр. [4] Політичні репресії проти поляків, їх переселення та депортації як методи каральної політики проти національних меншин на Поділлі розглянув В. Жизецький [5], а Р. Подкур та П. Кравченко з'ясували механізми реалізації переселенської політики [6].

Як зазначають О. Рубльов та В. Репринцев, у 20-ті рр. репресії щодо нацменшин, зокрема

поляків, СРСР і радянської України не були масовими акціями [2, с. 136]. Однак, можна прослідкувати тенденцію до розширення репресивних заходів, які застосовувала радянська влада проти польської меншини.

Аналіз архівних матеріалів кінця 1920-х рр. переконливо доводить, що партійне керівництво з недовірою ставилося певних соціальних категорій із середовища нацменшин, наприклад до інтелігенції, яка залишалася «клерикальною і віруючою». Нарікання були щодо польських учителів, які не проводили відповідної громадсько-політичної роботи, а в їхньому оточенні панували «національно-шовіністичні» настрої. Через це партійне керівництво у 1928 р. звільнило з роботи 7 польських учителів у Вінницькому окрузі [7, арк. 128-129].

Згодом репресії в культурно-освітній сфері посилювалися. У серпні 1934 р. після перевірки 280 польських шкіл Вінницької області 129 з них були реорганізовані чи «зліквідовані за браком контингенту» [8, с. 346]. Утисків зазнали студенти Київського і Проскурівського педтехнікумів, яких масово відраховували за «неуспішність», а з 15 квітня 1935 р. у м. Славути Вінницької області закрито польськомовну газету «Погранічна правда» [2, с. 155]. «У зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами» упродовж 1934-1935 рр. відбулося знищення апарату самоуправління нацменшини – із 71 польської сільради на Поділлі залишилися лише 12 [1, с. 340]. Поряд із цим, упродовж 1933-1934 рр. органи ДПУ сфабрикували справу «Польської організації військової» (далі – «ПОВ») на Київщині і так званого Вінницького (Подільського) обласного

центру «ПОВ», за якою було репресовано 52 особи» [9, с. 19].

Поряд із зазначеними, застосовувалися і «рішучіші» заходи – депортації. Постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з прикордонних районів» від 20 грудня 1934 р. передбачено виселити одноосібників із прикордонних сіл з компактним проживанням польського й німецького населення, осіб, які «злісно не виконують своїх зобов'язань перед державою, й тих колгоспників, котрих не можна вважати благонадійними в умовах прикордонної смуги» [2, с. 146].

Однак фактичний перебіг подій випереджав формалізацію репресій. А вже у спецповідомленні від 7 грудня 1934 р. до ЦК КП(б)У нарком внутрішніх справ УСРР В. Балицький звітував про хід переселення із прикордонної смуги 1000 сімей одноосібників, які саботували виконання державних зобов'язань та не займалися виробничою працею. Більше половини сімей – 535 – було переселено із 17 районів Вінницької області» [10, арк. 1].

1 січня 1935 р. Вінницьким обласним управлінням (ВОУ) НКВС видано оперативний наказ за № 195 щодо «вилучення шпигунських, контрреволюційних, націоналістичних та антирадянських елементів» [11, арк. 18]. Операція мала охопити 24 райони Вінницької області. Для забезпечення проведення виселення були створені оперативно-слідчі групи, які покривали 15 районів. Проведення спецоперації в інших 9 районах покладалося на прикордонні загони [11, арк. 22-23]. Особлива увага зверталася на «очищення» міст-форпостів – Славути, Шепетівки, Старокостянтинова, Ізяслава, Проскурова, Волочиська, Кам'янця-Подільського і Могилева-Подільського, а також польських і німецьких національних пунктів [11, арк. 19].

2 січня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про переселення 8000 господарств із прикордонної смуги». Незабаром кількість господарств було збільшено до 8300 [1, с. 340]. Підготовка та проведення переселення мали характер військової операції. На місцях операцією керувала комісія у складі: секретаря райкому партії, голови районного виконавчого комітету, представника ЦК і начальника районного відділення НКВС. Як зазначає

С. Кульчицький, це переселення, порівняно із розкуркуленим, мало «м'який характер», оскільки із колгоспниками-переселенцями наказано вчасно розрахуватися, їм дозволялося брати із собою хатнє начиння, цінності тощо [4, с. 205].

Оповіщення про переселення в районах першої черги відбулося 13-14 лютого 1935 р., а вже 20 лютого відправлено перші три ешелони з переселенцями [10, арк. 8, 23]. Оперативно-чекістське та військове забезпечення операції виглядало таким чином: для допомоги на місцях обласна комісія з переселення відправила 14 оперативних співробітників НКВС; у 7,5 кілометрову зону надсилалися оперативні групи прикордонних загонів; оперативні групи міліціонерів у складі 135 осіб забезпечували контроль у відповідних населених пунктах; для захисту кордону відправлялися маневрові групи загонів особливого призначення і підрозділи Червоної армії; додатково формувався оперативний резерв у м. Вінниця у складі 100 осіб; у дорозі переселенців «охороняли» групи міліції та активу.

Всього з Вінницької області до Донецької, Дніпропетровської та Харківської областей у лютому-березні 1935 р. переселено 32 ешелони (2864 господарства, 12 828 осіб), а з Київської області – 56 ешелонів (5478 господарств, 26 168 осіб). Із виселених сімей 3434 були українськими, 2866 польськими, 1 903 німецькими [12, с. 42-43].

У наказі по ВОУНКВС від 5 квітня 1935 р. № 193 оговорювалися проміжні результати переселень грудня 1934 – березня 1935. Вказувалося, що проведено виселення на північ контрреволюційних, націоналістичних і шпигунських елементів, та переселення тих, хто не проявив себе в укріпленні прикордоння. Тож із неприхованим пафосом підсумовувалося, що органами НКВС нанесено удар по усіх згаданих категоріях, було розкрито їхні цілі та активну контрреволюційну діяльність. За таку роботу причетних до операції чекістів преміювали місячним окладом [13, арк. 142].

16 жовтня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло чергову постанову «Про переселення 1500 польських родин із прикордонних районів». Після палкого схвалення цієї поста-

нови першим секретарем Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявським, 4 листопада політбюро ЦК КП(б)У остаточно прийняло рішення щодо виселення, оформивши його як ініціативу Вінницького обкому партії в боротьбі з «неблагонадійним» населенням [1, с. 341]. Невдовзі, 25 листопада 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило чергову постанову про виселення з території Вінницької та Київської областей 6-7 тисяч польських та німецьких господарств за межі України [4, с. 204].

З метою максимального оперативного забезпечення запланованого переселення «польських шовіністичних елементів» із території Вінницької області по ВОУНКВС в грудні 1935 р. видано спеціальний наказ за №672. У ньому передбачалося 3 січня 1936 року провести оповіщення сімей про переселення у перших 5 районах Вінницької області, по інших районах дату оповіщення мали вказати згодом. Відразу після цього за сім'ями встановили суворий негласний нагляд із 3-4 осіб місцевого партійного, радянського та колгоспного активу. Окрім того, в райони виселення командувалися відповідальні оперативні співробітники обласного УДБ та міліції, а для підтримання революційного порядку відправлялися кінні загони міліції від 10 до 25 осіб [13, арк. 88].

Вже у доповідній записці від 13 січня 1936 р. «Про переселення з Вінницької області 1500 польських сімей», яку адресував вищому партійно-радянському керівництву УСРР заступник наркома внутрішніх справ З. Кацнельсон, повідомлялося, що станом на 13 січня 1936 р. було вивезено 1100 господарств чисельністю 4985 осіб. Повністю переселення планували завершити через 2 дні – 15 січня [14, арк. 3].

Чергова хвиля виселення була запланована на травень 1936 р. Наказом по ВОУНКВС від квітня 1936 р. № 241 затверджено порядок та механізм проведення операції з виселення польського і німецького населення. Запланована тривалість операції – з 20 травня по 5 червня 1936 р. Попередньо передбачалося переселити 2 000 сімей.

У наказі наголошувалося, що виселенню підлягали лише контрреволюційно і антирадянськи налаштовані особи. Категорично заборонялося переселяти – сім'ї, у складі яких були

червоні партизани або червоноармійці, члени яких служили в РСЧА або були нагороджені орденами СРСР, іноземних громадян [15, арк. 258]. З метою нанесення «чіткого удару» виселення планували провести із прикордонних сіл і пунктів компактного проживання польського і німецького населення. Так передбачалося максимально очистити прикордонну смугу від «контрреволюційних і націоналістичних» представників цих етносів.

На кожну виселену сім'ю заводилася справа, в якій містилися такі документи: матеріали агентури про антирадянську діяльність, довідка із сільрад про соціальний і майновий стан, у разі виключення сім'ї із колгоспу – довідка про причини виключення, довідка про судимість, довідка з міліції про бродяжництво, реєстрацію тощо, довідка про виконання держзобов'язань, довідка із сільрад про джерело доходів. Документи на сім'ї усіх переселенців з відповідними компрометуючими матеріалами мали оформити до 1 травня. Процес підготовки проходив під суворим контролем обласного керівництва, якому відповідальні співробітники звітували що п'ять днів [15, арк. 260].

Для допомоги у проведенні цієї операції було надіслано досвідчених чекістів з облуправління НКВС. Уся підготовча робота закінчувалася до 9 травня. Окрім того, за три дні до оповіщення про переселення для безпосередньої участі в переселенні було відправлено 15 оперативних співробітників УДБ і міліції [16, арк. 20]. Для додаткового забезпечення «ревзаконності» вже традиційно виділили дві кавалерійські групи міліції з дислокацією у Проскуріві – 50 осіб і Шепетівці – 75. Окремо було сформовано оперативний кінний резерв із 40 шабель з дислокацією у м. Вінниця [16, арк. 21-22].

З метою запобігання втеч, наказувалося встановити негласний агентурний нагляд, що мав діяти упродовж усієї операції. Для цього використовували місцевий партійний і колгоспний актив. На шляху до відправних пунктів органи НКВС користувалися послугами тих же партійців та сільських активістів, наявність яких виправдовувалася необхідністю «охорони» майна переселенців.

Начальників районних чекістських апаратів зобов'язали забезпечити відсутність зайвих

свідків на місцях завантаження переселенців. А до 12 травня органи міліції повинні були повністю очистити райони від кримінальних елементів і осіб без паспортів [16, арк. 23].

21 травня 1936 р. З. Кацнельсон уже звітував С. Косіору та П. Постишеву про завершення процесу підготовки до виселення польського та німецького населення з прикордонних районів Київської та Вінницької областей в Казахстан. Так, всього планувалося виселити 5567 сімей зі 168 населених пунктів обох областей, 59 з яких знаходилися у 7,5 кілометровій прикордонній смузі. Безпосередньо із Вінницької області мали виселити 2250 сімей із 83 районів, 29 з яких були у складі 7,5 кілометрової прикордонної смуги. Окрім того планували повністю виселити ці етноси із 80 населених пунктів обох областей, а у 65 населених пунктах виселялося 50% населення і більше. У зв'язку з такою «етнічною чисткою» в Київській області 7 населених пунктів підлягали ліквідації. У Вінницькій області представників двох етносів повністю виселяли із 19 населених пунктів, а із 49 на 50% і більше [17, арк. 113-114]. Оповіщення про виселення у Вінницькій області було здійснено 28 травня 1936 р., а сам процес тривав з 5 по 10 червня [17, арк. 133, 153, 168].

11 червня про виконання операції з виселення було прозвітовано в ЦК КП(б)У. З Вінницької області вислали заплановану кількість 2250 сімей (2 046 польські та 204 німецькі сім'ї) [14, арк. 83-84].

В липні 1936 р. вищому партійному керівництву подали план на депортацію другої черги, яке мало відбутися з 1 по 26 вересня. З Київської та Вінницької областей планували переселити 9433 сімей (6 725 польських і 2 708 німецьких). Безпосередньо з Вінницької 5 233 сімей (5 190 польських і 43 німецькі сім'ї) мали виселити з 1 по 15 вересня на 42 ешелонах [17, арк. 173-174]. Оповіщення проводилося за 10 днів до переселення в кожному окремому районі. Депортація відбулася чітко за планом. 19 вересня З. Кацнельсон звітував про виселення з Вінницької області 5229 сімей (5 179 польських і 50 німецьких) загальною чисельністю 22 272 особи, з яких 13 687 дорослих і 8585 дітей. Загалом під час весняної та осінньої акцій виселення з території Вінницької області депортовано 7 479 сімей [17, арк. 231].

Паралельно із зазначеними акціями депортацій, органи НКВС за сім'ями, які «нелегально» поверталися до своїх домівок. У листі ВОУНКВС від 15 березня 1936 р. на адресу підпорядкованих апаратів НКВС зазначалося, що впродовж двох років відбувалося переселення «контрреволюційних шовіністичних елементів (польських, німецьких та ін.)» у тиллові області УСРР – Харківську, Донецьку, Дніпропетровську. Далі акцентувалося на важливій ролі органів міліції щодо недопущення повернення цих сімей, зокрема через встановлення і дотримання паспортного режиму. Однак через бездіяльність апаратів міліції в окремі райони сім'ї усе ж повернулися. Наприклад, у Плужанському районі таких нарахували 40 сімей. Беручи ці факти до уваги, Д. Соколинський наказав підпорядкованим облуправлінням органам НКВС і РСМ в декадний термін через агентурний апарат виявити усіх, хто повернувся і виселити їх назад [18, арк. 151-152].

Таким чином, підсумовуючи наслідки депортацій, упродовж 1935-1936 рр. із території Поділля було виселено чи переселено 11 843 сімей. Беручи традиційний розрахунок складу сім'ї із 4-х осіб (інколи і більше), то загальна кількість переселенців становила 47 372 особи. За національним складом достеменно встановлено виселення 6 925 польських сімей та 254 німецьких, національний склад решти 4 664 сімей встановити не вдалося, хоча за нашим припущенням майже половина із них – поляки. Поряд із цим існують інші підрахунки, зокрема В. Жизецький вказує на переселення упродовж 1935-1936 рр. 11 632 польських та німецьких сімей, чисельність 46500 осіб польського і німецького населення [5, с. 133].

Хронологічно узагальнюючи «зачистку» Подільського прикордоння 1934-1936 рр., задля об'єктивності варто додати до статистики і 535 сімей депортованих у 1934 р. Таким чином кількість виселених сімей становитиме 12 378, чисельністю 49 512 осіб з поправкою на збільшення. Більше того, поряд із виселенням українського, польського та німецького населення, упродовж 1936 р. переселяли і євреїв до Єврейської автономної області – Бірободжану. Всього їх було переселено 400 сімей та 450 однаків [5, с. 133]. З урахуванням цього, кількість переселенців сягала 51 562 особи знову ж таки із поправкою на збільшення.

Джерела та література:

1. Калитко С. Л. Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 338-343.
 2. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - № 1/2. – 1995. – С. 116-156.
 3. Місінкевич Л. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Хмельниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. - №28. – С. 121-135.
 4. Кульчицький С. Депортації польського і німецького населення з України (1934—1937 рр.) / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – 1998. – Вип. 4. – С. 196-208.
 5. Жизецький В. Масові депортації населення Поділля // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. - № 1. – С. 128-134.
 6. Подкур Р., Кравченко П. Механізми депортації населення з прикордонних районів Вінницької області в 1935 р. // Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 55-ій річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні, грудень 2000 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т та ін.; [редкол.: І. С. Винокур (відп. ред.), Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич, О. М. Завальнюк, А. О. Копилов та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. – 560 с.
 7. Державний архів Вінницької області, ф. П-29, оп.1, спр. 385, 259 арк.
 8. Нестеренко В.Л. Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-ті роки ХХ ст. / В.Л. Нестеренко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 343-347.
 9. Справа «Польської організації військової» в Україні. 1920-1938 рр. / Упоряд.: С. А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. – К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 472 с.
 10. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 1, спр. 31, 195 арк.
 11. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 42, 168 арк.
 12. Реабілітовані історією. У 27 тт. Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба, С.С. Нешик та ін.. – Упоряд.: В.П. Лациба (керівник), В.І. Білоконь, К.Д. Бухін, В.Ю. Васильєв, К.В. Завальнюк, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, І.Г. Паламар, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
 13. Архів Управління Служби безпеки України у Вінницькій області (далі – АУСБУ у Він. обл.), ф.1, оп.1, спр. 81/1, 221 арк.
 14. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 59, 152 арк.
 15. Архів Головного управління Національної поліції у Вінницькій області (далі – АГУНП у Він. обл.), ф.1, спр. 1.14, 261 арк.
 16. АГУНП у Він. обл., ф.1, спр. 1.15, 253 арк.
 17. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 55, 250 арк.
 18. АУСБУ у Він. обл., ф.1, оп.1., спр. 81/2, 185 арк.
-

Гуцало Л.В.

ПРОВЕДЕННЯ «ЧИСТОК» СЕРЕД ПОЛЬСЬКОГО ТА НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЖИТОМИРЩИНИ У 1930-Х РР.

Анотація. У статті проаналізовано політику радянської влади щодо польського та німецького населення Житомирщини у 1930-х роках, очищення місцевої влади від “непотрібних елементів”. Розкрито причини масового переселення поляків і німців із прикордонних районів у віддалені регіони СРСР, «чистки» серед різних верств населення: учителів, голів сільрад та колгоспів, керівників національних районів.

Ключові слова: поляки, німці, класово-ворожі елементи, депортація, прикордонний район.

Починаючи з 1933 р., докорінно змінюється національна політика більшовиків. відбувається еволюція міжнародної та внутрішньої політики СРСР. На неї вплинуло встановлення нацистського режиму в Німеччині, польсько-німецький договір про ненапад 1934 р., погіршення відносин СРСР з цими країнами. Розгорнута у Радянському Союзі антинімецька та антипольська пропагандистські кампанії впливали на становище населення цих національностей і в Україні.

Мета нашого дослідження – проаналізувати політику радянської влади щодо польського та німецького населення Житомирщини у 1930-х роках.

Партійно-державне керівництво намагалося очищати апарат місцевої влади від “непотрібних елементів”, висувати лояльних до сталінського режиму людей, які б сприяли придушенню будь-яких антирадянських виступів національних меншин. Тому Політбюро ЦК КП(б) У 9 грудня 1934 р. зобов'язало обкоми партії „направити в німецькі та польські райони керівних працівників обкомів для роз'яснення населенню, що радянська влада не потерпить найменших спроб антирадянської діяльності чи агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які нелояльно ставляться до Радянської влади, у віддалені місця СРСР” [1, с. 153].

Політика переселень і депортацій у райони Сибіру, Казахстану, Середньої Азії набуває планового характеру з 1934 року. Ці акції здійснювались таємно. У засобах радянської масової інформації про це не було жодного слова.

Роз'яснювати національним меншинам причину їхнього нового місця проживання передбачала таємна постанова політбюро ЦК КП(б) У від 23 січня 1935 р. «Про переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями і про переселення в прикордонні райони 4000 кращих колгоспників Київської і Чернігівської областей».

На перших порах переселяли лише тих, хто не виправдав довіри радянського керівництва, не підтримував колгоспного ладу. Але згодом до списків переселенців заносилося практично все польське та німецьке населення, оскільки воно потрапляло до розряду неблагонадійних. Так, у вересні 1935 р. із Мархлевського району в Харківську область було виселено 350 сімей (1668 осіб) за заздальгідь складених НКВС списках (контрреволюційний куркульський елемент – 72 родини, зв'язок з Польщею і підозра у шпіонажі – 51, костельний актив – 51, польський контрреволюційний націоналістичний елемент – 48, колишні петлюрівці і соколовці – 44, особи, які проводили антирадянську агітацію – 24; колишні контрабандисти – 18; колишні дворяни – 15; особи, які займалися шкідництвом у колгоспах – 11 тощо). Фактично виселенням було охоплено 22 сільради [2, арк. 26].

Наступна хвиля перевернула життя 2050 сімей «польсько-німецьких контрреволюційних націоналістичних елементів». Так, з Червоноармійського району планувалося переселити 337 родин поляків та 663 німецькі родини, Новоград-Волинського – 247 – польських та 303 – німецькі, з Баранівського району – 415 – польських та 85 – німецьких [3, арк. 1].

Станом на 12/V 1936 р. з Новоград-Волинської округи (Новоград-Волинський, Городницький, Ярунський, Баранівський райони) переселенню підлягало 2450 сімей, з них – 1823 польські та 627 – німецьких [4, арк. 25].

Для реалізації переселенської кампанії було створено районну комісію – «трійку» (голова РВК, секретар райкому партії, начальник районного відділу НКВС), залучено партійних та комсомольських активістів, працівників правоохоронних органів. Уповноважені брехливо заявляли, згідно отриманих вказівок, населенню, що все робиться для добра переселенців і району, який мусить «позбутися тих, хто не проявив себе». Ще однією причиною переселення була необхідність запровадження заходів для укріплення прикордонної смуги.

За підрахунками Г. Стронського, лише з Мархлевського польського району в 1935 – 1937 рр. до східних районів України та за її межі було переселено близько 10 тисяч польського населення [5, с. 34,38].

Аналізуючи архівні справи, зустрічаємо результати «роз'яснювальної роботи» уповноважених: добровільне погодження населення на виїзд із Мархлевського району. Варто зазначити, що дехто з «добровольців» погоджувався на переселення, оскільки не хотів розлучатися зі своїми родичами. Наприклад, Жолтецький Б. із села Дзикунька Мархлевського району подав до комісії заяву такого змісту: «Прошу комісію по переселенню дописати мою родину до мого тестя Левадовського тому, що я маю бажання добровільно їхати на переселення, знаючи те, що держава переселяє людей, щоб вони не погіршували добробут людський, а переселяє, щоб укріплювати прикордонну полосу» [6, арк. 49]. Такого ж змісту заяву подала його дружина. Але, звісно, більшість жителів Мархлевського району була налякана і розуміла справжні причини кампанії, і те, що це не останнє переселення. Так, вчитель Червоноармійсько-німецької школи Мільхерт Е. говорив, що «німців усіх до одного з району вишлють. А брати Багінські (Кароліно-Дерманська сільрада – *Авт.*) закликали тих, хто підлягав переселенню, утікати з села [3, арк. 13-14]. У вересні 1935 р. у с. Нововому Заводі одна із переселенок агітувала інших жінок організувати

«демонстративну волинку з протестом проти переселення і тоді ніхто переселяти не буде». Варто зазначити, що ця жінка намагалася організувати волинку в селі ще під час першого переселення [6, арк. 49].

Серед архівних матеріалів є багато справ, у яких зафіксована трагічна доля українців, поляків, німців, євреїв, які були притягнуті тогочасною системою до відповідальності. У результаті каральних заходів було скалічено життя переважній частині населення, ліквідовано прошарок справжніх господарів, нанесено непоправної шкоди сільському господарству.

Під тиском Москви в УСРР партійні органи прийняли ряд рішень, на підставі яких здійснювалася спочатку “чистка”, а потім ліквідація навчальних закладів, в яких викладання велося мовами національних меншин, як осередків “буржуазно-націоналістичного впливу”. Робота вчителів була під постійним контролем партійних організацій та органів державної безпеки, вони першими піддавалися політичній фільтрації, перевірці на лояльність до режиму.

У постанові оргбюро ЦК КП(б)У від 19 квітня 1934 року “Про виконання постанов листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. “Про кадри шкіл нацменшостей”” відзначалося, що обласні партійні комітети, особливо Київський та Вінницький, не зрозуміли того, яке місце в контрреволюційній роботі ворога в Україні “займає ставка на виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському русі, а звідси і організоване розставлення ворогом своїх кадрів – вчителями, завідуючими школами, студентами педінститутів та педтехнікумів, викладачами педагогічних учбових закладів”. У зв'язку з цим було запропоновано провести в областях “всебічну перевірку всіх польських та німецьких шкіл”. Утвореним згідно з вищезазначеною постановою спеціальним комісіям, до складу яких входили представники обласних партійних комітетів та комсомольських організацій, Наркомату освіти та органів державної безпеки (ДПУ), було запропоновано до 1 червня 1933 року (приблизно за два місяці) “переглянути район за районом, школу за школою” та очистити їх у разі потре-

би від “антирадянських елементів”, вживаючи “конкретних заходів” (звільнити з роботи, арештувати) [7, с. 124].

Масові чистки педагогічних кадрів як українських, так і національних, особливо польських та німецьких, не оминули й Житомирщину. Звільняли вчителів «за неможливість перебування у прикордонному районі», за співчуття переселенцям тощо [3, арк. 27].

Серед виключених з партії виявився і директор Ново-Заводського технікуму Хоміч А. за «примиренське ставлення до націоналістичних елементів скарбековців та зв'язок з ними, за допущення великої засміченості технікуму ворожими націоналістичними елементами» [6, арк. 62].

Через “очищення” проходили радянські установи, фабрики та заводи. Такі заходи сприяли виключенню з партії тисяч комуністів, більшість з яких разом з безпартійними громадянами різних національностей було репресовано.

У серпні 1935 р. під час повторної перевірки партдокументів було виявлено велику «засміченість» парторганізації заводу імені Сталіна «класово-чужим» елементом, викрито контрреволюційну фашистську групу і nereагування на це з боку парторганізації заводу [8, арк. 259]. У серпні 1938 р. із Баранівського заводу імені Леніна було звільнено 35 осіб, «як класово-ворожий елемент», на інших, за словами директора заводу Усенка, матеріали були в розробці [3, арк. 37-38].

Шукали “шкідників” і серед керівного складу національних сільрад та районів. У першу чергу це стосувалося голів та секретарів сільських рад. З особливою ретельністю різні перевірки проводились у так званій прикордонній смузі та районах компактного проживання національних меншин. До цього списку потрапив колишній секретар Пулинського району, колишній секретар РПК Остер та голова ПВК Пауль. Їх звинуватили у «зв'язках з контрреволюційною шпигунською організацією», яка «методом своєї діяльності обрала проникнення в ряди ВКП (б)» і розміщувала своїх учасників на керівних партійних і радянських постах [7, с. 76].

Переїмалась офіційна влада гуманітарною допомогою, яку називали «гітлерівською», бо надходила вона з Німеччини. Так, у колишньому Пулинському районі таку допомогу отримало 3 892 двори, хоча німецьких дворів було там лише 2 996 [10, арк. 70].

Отже, до списків «ворогів народу», «шпигунів» потрапляли представники різних професій – від учителя до керівників районів та області. Як видно з архівних матеріалів це не тільки не оздоровлювали політичну обстановку, а дедалі більше посилювало вороже ставлення німецького та польського населення до радянської влади. Фактично ще до початку масових репресивних операцій було створено основи для розгортання масового терору.

Джерела і література

1. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.): Монографія / Л. В. Гуцало. – Житомир: Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2009. – 228 с.
2. ДАЖО, ф.п.-87, оп.1, спр.3.
3. ДАЖО, ф.п.-87, оп.1, спр.111.
4. ДАЖО, ф.п.-87, оп.1, спр.40.
5. Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20 -30-ті роки / Г. Стронський. – Тернопіль: Обл. друкарня. – 1992. – 63 с.
6. ДАЖО, Ф.п.-42, оп.1, спр. 138.
7. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття): монографія / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995 – 215 с.
8. ДАЖО, ф.п.-87, оп.1, спр. 7.
9. До історії німецького Пулинського району на Волині (кінець 1920-х рр. – 1935 р.) // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ: Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2008. – № 11 (129). – С. 73-77.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.1, спр.473.

Завальнюк К. В., Зелінський Р. М.

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО РОДИНУ ДЯДИНЮКІВ

З давніх часів Мурованокуриловеччина славилася своїми яскравими, непересічними майстрами пензля, серед яких виділяються такі неповторні постаті, як Федір Коновалюк (с. Калівка), Борис Остапович (с. Муровані Курилівці), Петро Дерев'яно (с. Попелюхи), Ганна Рудковська (с. Жван), Володимир Трачук (с. Бахтин), Юрій Химич (с. Вищеольчедаїв), Володимир Вовк (с. Кривохижинці), Микола Бабій та Микола Козаков (с. Обухів), Оксана Городинська та Володимир Смаровоз (с. Кошиці), Микола Олійниченко (с. Михайлівці), В'ячеслав Єрмаков (с. Попове), Юрій Ноговіцин (с. Вінож) та ін.

Окреме місце у цьому почесному списку займає уродженець с. Лучинець Дядинок Василь Андрійович (01.01.1900 – 21.01.1944), – відомий український художник-монументаліст і графік який навчався у Львові у мистецькій школі О. Новаківського (1925 – 28) та у П. Холодного; автор серії портретів «Володарі України», виданих як комплект кольорових листівок; учасник художніх виставок у Львові, Кракові, Відні, Парижі, Празі, Філадельфії та Нью-Йорку і персональної – у Коломиї (1926); за дорученням митрополита Андрея Шептицького скопіював низку портретів греко-католицьких єпископів XVII – XVIII ст.; у 1938 році отримав 2-гу премію за кращий малярський твір на конкурсі в музеї Наукового товариства ім. Шевченка [8, с. 577-578].

У Державному архіві Вінницької області зберігаються архівно-слідчі справи за 1928 рік на рідних братів Василя Дядинюка – Олександра, 1882 р. н. [4, арк. 1-37 зв.], Івана, 1896 р. н. [3, арк. 1-28 зв.] та Володимира, 1897 р. н. [6, арк. 1-47 зв.], а також за 1927 рік на дядька, Прокопа Авакумовича Дядинюка, 1868 р. н. [7, арк. 1-47 зв.] та племінника, Бориса Олександровича Дядинюка [5, арк. 1-43].

У списку посадових осіб Могилівської міської управи за 27 липня 1918 року (фонд Могилів-Подільської міської управи) зазначено, що

найстарший із братів, Олександр Дядинок, закінчив Петроградську рисувальну школу Імператорського товариства заохочення художників і має свідоцтво на звання вчителя графічних мистецтв, видане Академією мистецтв. З 1 травня 1917 року по 24 травня 1918 року був членом Могилівської міської управи. 24 травня (6 червня) 1918 року обраний міським головою Могилева-Подільського [1, арк. 159 зв.-160].

В листопаді 1919 року захворів на тиф, і тому у травні 1920 року написав заяву про свою відставку, яка була негайно задовільнена [4, арк. 17 зв.].

Також у фонді Могилів-Подільської міської управи є постанова № 4 за 10 січня 1918 року про делегування Олександра Дядинюка представником міської управи до козацької ради куреня ім. Гетьмана Петра Сагайдачного [1, арк. 116].

За радянських часів О. Дядинок працював викладачем образотворчого мистецтва у Могилів-Подільському педагогічному технікумі та місцевій 7-річній школі. Заарештований 23 вересня 1928 року за звинуваченням у ст. 54-3, 54-4 і 54-10 КК УСРР [4, арк. 13, 25]. Йому, зокрема, інкримінувалося «проведення антирадянської агітації, влаштування нелегальних зібрань, поширення нелегальної літератури». Очевидно, слідчими були взяті до уваги і свідчення сина Бориса, який розповідав на допиті: «Мене батько виховував в українському дусі, тобто прагнув зробити з мене українця, який любить свою батьківщину і стоїть за її незалежність. Часто він розповідав мені історію боротьби українців за незалежність» [4, арк. 2].

Постановою Особливої Наради при Колегії ОДПУ від 11 січня 1929 року Олександр Андрійович був позбавлений права проживання у Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, зазначених губерніях та округах і в УСРР, з прикріпленням до певного місця проживання, терміном на 3 роки [4, арк. 30]. Згодом, постановою аналогічного карального органу за 19 лютого

1932 року термін покарання було продовжено ще на 3 роки [4, арк. 35].

Реабілітований О. А. Дядинюк був висновком Прокурора Вінницької області за 19 квітня 1995 року [4, арк. 37].

Ще раніше, 5 березня 1928 року, було заарештовано Володимира Дядинюка, який на той час працював завідувачем діловодства Лучинського райвиконкому (звинувачувався за ст. 54-10 КК УСРР). На час арешту сім'я складалася з дружини, Параски Федорівни, 29 років, домогосподарки, матері, Євдокії Петрівни, 65 років, сина Володимира, 5 років та дочки Неоніли, 2 роки [6, арк. 5-5 зв.].

Із протоколів допиту В. Дядинюка стало відомо про його службу в Армії УНР. Зокрема, у 1919 році він служив писарем штабу 9-ї бригади, а у 1920 році-писарем штабу 27-го куреня 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченка. Служили в Армії УНР і його брати Петро та Василь: «Два брати мої Василь та Петро, які служили у петлюрівській армії, знаходяться за кордоном. Василь у Львові, де навчається у консерваторії, а Петро у Каліші, де працює у столярній майстерні» [6, арк. 7-7 зв.].

Постановою Особливої Наради при Колегії ОДПУ від 11 травня 1928 року В. А. Дядинюк був засуджений до 3 років вислання у Сибір [6, арк. 29]. Покарання відбував у Наримському краї (с. Комашево), де працював рахівником [6, арк. 40-41].

Вже після відбуття терміну покарання Володимиру Дядинюку було оголошено постанову Особливої Наради при Колегії ОДПУ за 23 січня 1931 року, за якою йому заборонялося проживання у Московській та Ленінградській областях, Україні, Північно-Кавказькому краї, Дагестані, Казані, Іркутську, Читі, Ташкенті, Тифлісі, Хабаровську, Омську, Омському районі та прикордонних округах терміном на 3 роки [6, арк. 44].

Реабілітований В. А. Дядинюк висновком Прокурора Вінницької області за 4 грудня 1995 року [6, арк. 47-47 зв.].

Окрім Василя Дядинюка, сімейну традицію малярства продовжував і його брат Іван, маляр-живописець, який також виготовляв предмети релігійного культу. Як і його брати, був заарештований безбожницькою більшовиць-

кою владою (18 вересня 1928 року). Звинувачувався за ст. 54-4, 54-10, 54-13 КК УСРР. На час арешту сім'я складалася з дружини, Віри Хомівни, 29 р., домогосподарки, сина Миколи, 6 р., та дочки Тамари, 4 р. [3, арк. 3-4].

Постановою Особливої Наради при Колегії ОДПУ від 11 січня 1929 р. Іван Дядинюк був позбавлений права проживання у Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, зазначених губерніях та округах, і УСРР, з прикріпленням до певного місця проживання, терміном на 3 роки [3, арк. 26].

Реабілітований Іван Дядинюк був висновком Прокурора Вінницької області 9 червня 1995 року [3, арк. 27-27 зв.].

Особливої ваги архівно-слідчій справі на Дядинюка Івана Андрійовича надає та обставина, що у ній знаходяться надзвичайно цінні для дослідників документи: три фотографії та лист Василя Дядинюка зі Львова до рідні, датований 31 липня 1928 року [3, арк. 25].

На одній із фотографій зображений в однострої вояка Армії УНР рідний брат Василя Дядинюка Петро. На звороті фотографії рукою співробітника ДПУ зроблено підпис: «Дядинюк Петр Андреевич б. петлюровский офицер, сейчас в Польше» [3, арк. 25]. Інша фотографія показує нам Василя Дядинюка у «домашній» обстановці. На звороті рукою Василя Андрійовича зроблена помітка: «Недавня фотографія, 1 рік по залишенню гімнаст. вправ, які мусів припинити через велику працю помислову (розмову. - Авт.). Морда ідіотська, бо мене смішили, а сміятись не хотів» [3, арк. 25].

І, нарешті, третя фотографія, на якій зліва знаходиться відомий художник-імпресіоніст, учений-хімік, член Української Центральної Ради, міністр народної освіти УНР Петро Холодний, в центрі – його син Петро, а справа - Василь Дядинюк. Напис на звороті фотографії, зроблений рукою нашого земляка, гласить: «В лютому 1928 році, по повероті з Італії.

В роботі П. Холодного.

Валова 14, Львів» [3, арк. 25].

Надзвичайно цінним документом особового походження, про який вже згадувалося вище, є приватний лист Василя Дядинюка до своїх родичів, в якому він розкриває свої творчі і наукові задуми, звітує про творчі здобутки, ді-

литься із родичами своїми планами на майбутнє, розповідає про мистецько-студійні подорожі до Італії і Франції та про взаємовідносини з родиною відомого українського арт-майлера Петра Холодного-старшого та митрополитом Андреем Шептицьким, від якого разом із багатьма українськими митцями (в т. ч. й В. Січинським) отримав батьківську допомогу й притулок [9, с. 372-373].

З огляду на важливу наукову та суспільну цінність цього листа, дозволимо собі навести його текст повністю із збереженням стилістики та мови автора.

«Року Божого 1928 31/VII.»

Милі, дорогі і рідні!

Знову пройшов довший час, як я не писав до Вас листа та і від Вас – жадних відомостей не одержував.

За себи, прошу у Вас вибачення, але настають такі хвилини життя мого, що кожний день наступаючий приносить нові і нові розрішення ріжнього роду питань і повстають із ним щодня, то інші перспективи. И кожний раз, збираючись написати Вам, гадаю: зобачу що вийде з того, або того-тогда напишу все разом, а кінчивши чекать кінця одного питання, як наростає не менш цікавий початок другого. И знову чекаю. Це є перша причина моїх перерв кореспонденційних.

Друга – абсолютний брак часу, навіть спокійно поїсти.

Третя – не люблю писати без змісту і потреби, а четверта, – останні три місяці, довше перебуваю на боці, як дома.

В останніх часах мені незвичайно щастить доля, хоч мушу признати, що перед тим також не відмовляла, тому не покладаючи рук – працюю, наскільки сил вистачає, бо твердо пам'ятаю приповідку російську: «Куй железо, пока горячо!».

Тому в багатьох ділянках життя, я все минаю і переслідую лише свою ідею, аби не випустити з рук долі своєї – упертої ініціативи; і коли нас- тупають хвилі короткого відпочинку, то почуваю себе настільки змореним, що чесно говорю – не хочеться не то що писати, а і балакати.

Я зараз складу коротенький опис останніх подій і праць – то для Вас стане все зрозумілим.

1) Не знаю чи писав, що 1-го жовтня с/р. виїзжаю на студії до Парижа на 1 рік, як до академії малярської, так і до консерваторії.

Знову виїзжаю, яко степендіант Митрополита, на що вже дістав і гроші, і благословення.

Ця подія викликала багато і радості, і праці. Мусів працювати багато по музиці, щоб гаразд здати іспит, бо буду переноситись до франц. школи так робити певні підготовлення і до мал. академії прибавилась мова французька, яку вже вчу і щотижня беру 3 лекції, хоч правда дається легко, бо вже знаю мову італійську, а вони обидві зближені. Крім того мушу забезпечити життя у Львові дружині, яка востається дома.

Степендію в розмірі 30 долярів 300 зол. = 900 франків я забираю всю, а дружині на рік життя мушу підробити тут, що майже все залагодив, бо мав багато замовлень, але на те потрібно було інтензивної праці.

Щодо праць, то за час перерви нашого писання виконав слідуєчі праці:

Портрети: Гр. Льва Шептицького, жінку і двох доньок. То є рідний брат Митрополита. Був запрошений до нього на 3 тижні у маєток на гостини і роботу портретів.

Адвоката Метрополітальних дібр. Гвоздецького О. Мітрлата Войнаровського, Генерально-го адміністр. дібр Метрополітальних.

Лісова інженера Метрополіт. дібр. п. Кіселевського, дружину Коменданта бригади кавалерії у Львові, – барона Бістрама, і його матері.

Коли виконував портрет Войнаровського, то знову був запрошений в гостини до його в курорт Метрополітальний в Підлюте, де просидів знова 3 тижні. Ну а крім сих портретів, намалював для себе 8 великих образів, переважно студіював в глибині свого змісту «Natur morte».

Нині знова приступив до портрету «miniatur» п. Сасик. От і посудіть самі о часі і відпочинках.

Крім того, получив пропозицію від Митрополита прийняти по повороті з Парижа – дерекцію школи релігійного малярства для монахів, яку би я мав сам відчинити, на що я вже дав принципову згоду. Думаю тогда забрати на ро-

боту Петра, яко помішника інструктора – відділів: столярського, різьбар. і позолотного, але боюся, аби він не напсував мені своїм поведженням, оскільки ще досі не залишив чарки і карт.

Писав правда до мене, що вже роздав всьому кінець і хоче працювати. Може, – але не віряться! Ех якби тут ти Іване був. Хо-хо! Займав бись тут дуже добре становисько і працювали б оба. Вам певне вірити не хочеться всім моїм подіям, але незадовго, по документальним даним пересвідчетесь в правдивості всіх подій мого життя і праці.

Ще забув! До від'їзду в Париж, запросив до спільної праці коло каплиці семинара Духовного у Львові мене - Петро Холодний (арт.-малляр). Будемо малювати власні композиції технікою «tempera».

Посилаю між инчим Вам фотографію свою разом з П. Холодним і його сином у їхній робітні. Фотографувався зарас по повероті з Італії – в зимі.

Дуже часто сниться мені покійний батько. В неділю 5 серпня буду служити паніхиду по ньому.

Надійка видужує потроху – хвала Господу і долі твердо і непохитно товаришить мені у моїх замірах. Не мало здивувало мене, що дядько Прокіп, на старости літ змушений був залишити рідну оселю.

Мимоволі пригадав Котляревського в «Наталці Полт.»

«Ой доле людская, чом ти є сліпая».

Як тільки залагоджу всі справи хатні перед виїздом до Парижа, а буде в розпорядженні який гріш, вишлю, через Вас – йому. Я вже гадав зробити це давніше, але як випала справа поїздки на рік науки, то пляни трохи змінились, а через них і мій бюджет.

Здається все про нас написав. Тепер буду лише очікувати відповіді про життя і бут всіх Вас там.

Як зі здоров'ям мамці? Яке здоров'я Вас обоїх Володимире та Іване з дітьми та дружинами.

Нетерпеливо будемо очікувати відповіді, а Ви не полінуйтеся, та напишіть ширшого листа, згадавши про кожного рідного і близько знайомого. Де є Боря Шелест? Чи оженився

також? Що є з Ганею та Миколою? Лідою і Савою? Та милою Марусею? Вона мусить бути надзвичайно вродлива, судячи з діточих літ як вона виглядала. Мабуть вже також досить велика. Що робить Надія та Василь. Одним словом про всіх і вся.

Що є з дітьми Олександра від першої дружини і чи єсть діти від другої. Хто друга жінка його? Чи не та учителька, яка мешкала у Ліді?

Що робить тепер Катерина Олександрівна, його перша дружина і де працює?

Хотів би конечно мати фотографію цілої нашої родини разом, дому і майстерні, такі фотографії мені дуже є потрібні для Митрополита. Він дуже цікавиться. Я написав йому свою біографію, але ліпше би було якби дістав якійсь документальні дані. Не знаю чи заховалася фотографія з пам'ятника Шевченка, якого тато робив та взагалі якихось фотографій иньших.

Це все лежить і в твоєму інтересі Іване. Може дасться мені якось і тебе притягнути тут до праці в Художньо-ремісничі школі, а тому всілякі фотографії, які лише єть доказом життя і праці нашої родини, збери і вишли рекомендованим листом.

Ну буду кінчати своє довге посланіє і пращати Вас.

Обоє міцно цілуємо Вас усіх.

Василь і Надія» [3, арк. 25].

Також у ДАВіО зберігається архівно-слідча справа на Дядинюка Прокопа Авакумовича, рідного дядька братів Дядинюків, який у часи УНР був головою Могилів-Подільської повітової народної управи (1917-1920), а також восени 1918 року був обраний делегатом на Трудовий Конгрес України у Києві [7, арк. 7 зв.]. У справі є також цілий ряд копій документів тієї епохи, які засвідчують подвижницьку, державотворчу працю Прокопа Дядинюка. Ось, наприклад, телефонограма усім волосним народним управам Могилівського повіту за 11 липня 1919 року за підписом П. Дядинюка: «До Могиліва прибуло з фронту 2000 тяжко хворих козаків українських. Всі оборон[н]ики трудового народу, заступники його прав, на волю і землю, положивши своє здоров'я за добробут, знаходяться зараз в неможливо-тяжких умовах. Народня Управа, зруйнована комуністами, не

може задовольнити всім необхідним. В самому місті Могильові немає де купити хліба, через що Повітова Народня Управа звертається до Волостних Народних Управ зараз з полученням цієї телефонограми улаштувати збір жертв хліба. Просити населення най допоможуть хто скільки може, хто бухан хліба, а хто яйце, а хто хвунт муки. За всі жертви зараз повідомити. Спішіть, час не жде, щоб Ваши оборонці не вмирали голодною смертю. Знайте, що за вчорашній день з голоду померло 28 ранених і слабих козаків» [7, арк. 23].

Інші розпорядження П. Дядинюка на посаді голови Могилівської повітової народної управи стосуються питань мобілізації населення до Армії УНР, боротьби з більшовицькою агітацією, налагодження мирного життя у повіті, збору пожертв на користь хворих вояків Армії УНР, обліку та охорони хлібних запасів тощо [7, арк. 23-24].

За радянських часів Прокіп Дядинюк вів скромне, непомітне життя: працював столяром-меблярем, виконуючи приватні замовлення. 15 червня 1927 року колишній державний службовець УНР був заарештований окружним відділом ДПУ за ст. 54-13 КК УСРР. Цікаво, що під час арешту були вилучені такі «контрреволюційні» речі, як рукопис «Гіркий сміх», дві листівки із зображенням похорону козака, вбитого більшовиками, та дві фотографії укра-

їнських старшин (на жаль, ці «докази», очевидно, були знищені під час арешту) [7, арк. 3].

На момент арешту сім'я П. Дядинюка, яка проживала з ним у Могилеві-Подільському, складалася з дружини, Маври Федорівни, 57 років, домогосподарки, сина, Коваля Максима Миколайовича (нерідний), 14 років, та дочки, Байдацької Галини, 9 років [7, арк. 4 зв.]. Також із метричної книги Свято-Миколаївської церкви с. Лісові Берлинці Могилівського повіту Подільської губернії (нині - с. Лісове Барського району Вінницької області) ми дізнаємось, що звільнений у запас армії старший військовий писар Прокіп Авакумович Дядинюк 26 січня 1896 року одружився на вдові, селянці Маковської волості Кам'янецького повіту Подільської губернії, Маврі Федорівні Книшовській, 25 років [2, арк. 18 зв.-19].

Постановою Особливої Наради при Колегії ОДПУ від 16 вересня 1927 року Прокіп Авакумович Дядинюк був висланий до Старобільського округу терміном на 3 роки [7, арк. 1]. Реабілітований висновком Прокурора Вінницької області за 11 січня 1996 року [7, арк. 47-47 зв.].

Таким чином, наявні документи Державного архіву Вінницької області дозволяють уточнити та доповнити біографію визначного українського майстра пензля Василя Андрійовича Дядинюка, а також його щирої української родини на тлі загального історичного процесу.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Д – 37. – Оп. 1. – Спр. 88.
2. ДАВіО. – Ф. Д – 904. – Оп. 12. – Спр. 56.
3. ДАВіО. – Ф. Р. – 6023. – Оп. 4. – Спр. 12626.
4. ДАВіО. – Ф. Р. – 6023. – Оп. 4. – Спр. 12634.
5. ДАВіО. – Ф. Р. – 6023. – Оп. 4. – Спр. 22958.
6. ДАВіО. – Ф. Р. – 6023. – Оп. 4. – Спр. 27339.
7. ДАВіО. – Ф. Р. – 6023. – Оп. 4. – Спр. 27772.
8. Пеленська О. М., Мельник Л. Василь Дядинюк/О. М. Пеленська, Л. Мельник // Енциклопедія сучасної України. – Київ : Ін-т енциклопед. досліджень НАН України, 2008. – Т. 8. – С. 577–578.
9. Трембіцький А. М., Трембіцький А. А. З епістолярної спадщини українського художника Василя Дядинюка/Анатолій Михайлович Трембіцький, Андрій Анатолійович Трембіцький//Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – М.-П., К. – П.: Оіюм, 2009. – С. 370–376.

Дацюк О.

КРИВАВИЙ МОРОК «СВІТЛОГО МАЙБУТНЬОГО»

Навіщо зараз, через сто років після початку «Великого терору», ми згадуємо трагічні події минулого, і що можна зробити сьогодні, щоб уникнути нових гонінь на Церкву? Ці питання повстають перед нами з новою гостротою, вимагаючи віддати данину пам'яті тим, хто у ті трагічні роки пав жертвою репресій.

Як відомо, у першій половині ХХ ст. – весь історичний простір між двома Світовими війнами, переслідування та утиски духовенства радянською владою були нормою життя. «Православна Церква – моральна опора закону, була поставлена поза законом, нищилась та знаходилась у безправному становищі. Розпорядженнями радянської влади були закриті усі Духовні навчальні заклади, ліквідовані церковні видавництва, заборонена релігійна освіта, припинені усі види суспільного служіння Церкви та її участь у народному житті. Наступ на Церкву був ознаменований пограбуванням її цінностей, закриттям та руйнуванням храмів і монастирів, загибеллю цінних пам'яток церковного мистецтва, які були створені генієм наших людей протягом багатьох сторіч, зберігаючи літопис минулих поколінь...». [3; 6]. Але найбільш драматичним явищем для нашого народу та Православної Церкви у зазначену епоху була хвиля жорстоких репресій, яка унесла життя багатьох тисяч наших співвітчизників.

Історія Православної Церкви на теренах України знає багато імен святих подвижників, які у ті часи мужньо несли свій хрест, слідуючи за Господом, не зрікаючись віри та підносячись на власну Голгофу. Більшовицький терор приніс Церкві великі випробування: сотні тисяч кліриків і мирян засвідчили свою віру стражданнями та кров'ю. Як відомо, лише Ювілейним собором 2000 року було зараховано до лику святих більше 1200 сповідників віри [4; 563-566], їх справи вивчаються дотепер і щорічно Священний Синод УПЦ канонізує все нових угодників Божих, які постраждали в першій половині ХХ ст.

Відомо, що у ті роки радянською владою священники та активні віруючі позбавлялися своїх

прав на виборах до міських і селищних рад. За підрахунками, лише у 1926-1927 рр. офіційна кількість таких позбавлень у 7-ми містах Поділля становила 14,1 тис. чоловік (15,4% взятого на облік виборчкомаами населення). У селищах міського типу кількість офіційних позбавлень становила 14,3 тис. чол. і становила вже 33,6% виборців [8;143].

Нині неможливо досконало підрахувати скільки було заслано, переселено та розстріляно священнослужителів та громадян за релігійними ознаками. За офіційною статистикою в Україні лише за 1936-1938 рр. жертвами політичних репресій стало понад 800 тис. громадян, з них 205 тис. розстріляно, а за 50 років засобами радянського геноциду та етноциду було знищено 10 млн. українців. [6; 49].

До числа сповідників віри тієї доби, зокрема, належить і наш земляк – священник Володимир Рогальський, настоятель храму Різдва Пресвятої Богородиці с. Криворудка Красилівського р-ну (тоді Антонінського р-ну Кам'янець-Подільської обл.). На його пастирську діяльність припало чимало випробувань, пов'язаних з приходом радянської влади, а потім і окупаційних німецьких військ на терени Волині.

Дослідження подвижницького шляху цього сповідника віри сумлінно провів митрополит Львівський і Сокальський Дмитро (Рудюк) (УПЦ КП), який є також уродженцем с. Криворудка Красилівського р-ну Хмельницької обл. Багато старожилів вказаного села розповідали автору наукової розвідки свої спогади про о. Володимира Рогальського, сповнені тепла і вдячності.

Як було встановлено, протоієрей Володимир Калістович Рогальський народився у священничій родині 1877 року, його батько, священник Каліст Григорович Рогальський (+1903) був настоятелем парафії с. Колодне Заславського повіту Волинської губернії. Взагалі, священничеський рід Рогальських є дуже давнім – усі його предки жили на Волині за старих часів.

о. Володимир Рогальський закінчив Волинську духовну семінарію (1898р.), після чого (біля

1900 р.) одружився на доньці священника – Олені Дашкевич. Після рукоположення у священничеський сан, о. Володимир в 1903 році посів парафію свого тестя, ставши настоятелем Свято-Різдво-Богородичного храму села Криворудка, де він провів усе своє пастирське життя, аж до арешту у 1946 році. У родині свящ. Володимира народилося двоє доньок – Алла та Ірина (1901 та 1902 р. н.). Життя парафії було активним. При парафії функціонувала чотирирічна церковна школа, де вчителювала сестра матушки Олени на ім'я Людмила. Священника Володимира Рогальського люди любили та поважали не лише як пастиря, але й за те, що він умів лікувати, виконуючи функції місцевого лікаря. [7; 6].

Вперше священник Володимир Рогальський зазнав репресій у 1926 році, коли його заарештувало ОГПУ за приналежність до «Тихонівської групи». Більшовики у своїй релігійній політиці займалися спочатку розпалюванням міжконфесійної ворожнечі і тому усупереч усталеній церковній Православній традиції вони всіляко підтримували «живоцерковників» (або «обновленців»), які зятято боролися з РПЦ, котру очолював патріарх Тихон (Белавін). Таким чином, о. Володимир Рогальський відсидів під арештом у 1926 році 18 днів за приналежність до «Тихоновської орієнтації». У цілому о. Володимир лояльно відносився до більшовицької влади, стараючись не вмішуватися у революційні процеси, але біда була у тому, що самі більшовики вбачали у ньому «класового ворога», якого треба було знищити. [7; 7].

Після звільнення о. Володимир повернувся до свого служіння, але влада рад, продовжуючи утиски Церкви, одразу обклала «служителів культу» нестерпними податками, а потім взагалі почала закривати храми по містах і селах. Так, у ході т. з. «Безбожної п'ятирічки» (1932-1937 рр.) у 1935 році розібрали храм і у с. Криворудка, на місці якого побудували клуб. У отця Володимира було відібрано усе і його сім'я мусила поневірятися по чужих хатах, знімаючи собі кімнати для помешкання у селян, які з великим ризиком для себе, не залишали свого пастиря без даху над головою.

Далі більшовики почали поступово висилати священників не менш як за 100 км від місць

їх служіння, але ця доля минула о. Володимира – заступився зять, який на той час вже займав високу посаду в органах НКВС у Києві. Не давала зробити такої розправи над пастирем і його хвороба, яка була наслідком поневірян і голоду. Радянська влада до початку Другої Світової війни на території Антонінського р-ну закрила всі церкви, а о. Володимир Рогальський залишився єдиним священником, що проживав на території району [7; 7-29].

Невдовзі сталося ще одне лихо – Друга Світова війна, яка остаточно підкосила здоров'я отця Володимира. Територія Антонінського району була блискавично окупована німцями. Вже 6 липня 1941 року, лише через два тижні після початку війни, німці увійшли до Антонін. У с. Криворудка було дозволено відкрити храм та відновити відправу богослужінь. Згодом, на початку 1942 року, о. Володимир Рогальський підтримав автокефалію УПЦ і став фундатором УАПЦ в Антонінському районі, яка мала там 10 парафій. [7; 31].

Окрему сторінку у біографії протоієрея Володимира Рогальського займає написання ним «Історії Антонінського району». Саме за це він і був заарештований у червні 1946 року, бо ця Історія писалася за дорученням гебітскомісару (у 1943 р.) з метою показати усі негативні риси діяльності більшовиків, такі як голодомор, колективізацію, розкуркулення. Не дивно, що саме отцю Володимиру належить авторство даного літопису, адже усі храми по районах стали на той час центрами місцевих історично-краєзнавчих студій, а священнослужителі, спільно зі шкільними учителями, нерідко були авторами історичних нарисів. Історія містила чотири розділи: давній період; литовсько-польська доба; царське правління; радянський період. Останній період о. Володимир із власних спогадів та спостережень висвітлив у критичному дусі. Саме антирадянський дух цієї історії найбільше драгував органи держбезпеки, за що усіх її укладачів, які залишилися після війни: Мазуркевича, Луцюка, Осипчука, Рогальського об'єднали 27.06.1946 року у м. Проскурові в окрему кримінальну справу № 2997. [7; 32].

У 1944 році радянські війська звільнили територію Антонінського р-ну від німецьких загарбників. Все чоловіче населення, яке було

спроможне воювати, було мобілізоване на фронт. Поступово під око органів МДБ стали потрапляти усі, хто залишався на окупованих територіях. Так, після закінчення війни у 1945 році розпочалися масові арешти тих, хто підозрювався у співпраці з нацистською владою під час окупації.

Так, 26 червня 1946 року у господі о. Володимира Рогальського представники органів УМДБ вчинили обшук, а самого священника забрали до в'язниці у м. Проскурів. Отця Володимира звинуватили у написанні історії Антонінського району, де він «зводив наклеп на радянську владу», а також у співпраці з німцями. Вирок – 10 років таборів і 5 років ураження в правах. [7; 50].

Дізнавшись про свій вирок, хворий о. Володимир, якому було вже 70 років, подякував радянській владі, що «продовжила» йому життя, бо він не сподівається ще стільки прожити.

1 серпня 1946 року о. Володимир, повністю визнаючи свою провину, написав: «Мої похилі роки (70 р.), а також стан здоров'я (грижа та емфізема легень) роблять вирок суду для мене рівносильним смертному вироку». [7; 51].

9 серпня 1946 року о. Володимира відправили по етапу. Спочатку його перевели до в'язниці м. Харкова. Там його востаннє відвідала матушка Олена, а він розповів їй дивний сон. У камері, де були не лише політв'язні: хтось грав у карти, хтось просто веселився, о. Володимир був вкрай знесиленим. На недовгий час він задрімав і йому з'явилася Божа Мати і благословила його. Це для старця був благодатний сигнал. Він одразу сказав матушці, щоб та більше не приїздила до нього, бо він невдовзі помре. Так і сталося – він відійшов до Господа 9 лютого 1947 року у Харківській в'язниці. Так праведник і слуга Божий смертю здолав вирок. Могили страдника ніхто не знає. У селі Криворудка пам'ять про

священника залишилася назавжди у молитвах вірних. До кінця 90-х років у Криворудці ще існував церковний хор, який учив співати ще сам о. Володимир. У 1993 році до Криворудської сільської ради надійшло повідомлення про реабілітацію о. Володимира Рогальського. Нашадки сповідника віри дотепер проживають у місті Києві. [7; 51].

Пам'ять про спочилих праведників, які пали жертвами гонінь у ХХ ст., залишилася у свідомості духовенства та мирян Православної Церкви та вимагає чесного життя за Євангелієм, яке допомагає нам бути справжніми християнами не тільки у стінах храму, але й у повсякденному житті. Це слід не забувати, шукаючи відповідь на питання, поставлене на початку статті: «Що можна зробити сьогодні, щоб уникнути нових гонінь на Церкву?». Відповідь проста, а водночас складна – треба намагатися бути християнами, а якщо Господь і попустить нові випробування, ми маємо пам'ятати слова Христа: «Створю Церкву Мою, і ворота пекла не здолають її» Мф. 16,18 [1; 1089]. Нас, за великим рахунком, має турбувати дещо інше. Чи допомагаємо особисто ми сьогодні і зараз Христові будувати Церкву? Чи, навпаки, нищимо її до руїн? Хто ми: руйнівники Церкви чи будівничі?

За словом відомого церковного богослова, історика і публіциста протоієрея Георгія Митрофанова: «У ставленні до Христа та Його Церкви нам бракує сорому... за те, що, отримавши від Нього благовістя, підкріплене Його життям і смертю, чудово розуміючи в глибині душі, чого Він від нас очікує, ми живемо так, наче Христа немає і ніколи не було. І при цьому нам навіть не соромно.

Нехай же прокинеться у нас бодай почуття сорому перед Христом – за те що, називаючи себе християнами, ми чинимо так, начебто Христос ніколи у цей світ і не приходив. [2; 13].

Джерела та література:

1. Біблія. Книги Святого Письма Старого і Нового завіту. УБТ, 2002.
2. Митрофанов Георгій, протоієрей. Христу можна вірити. Інтерв'ю // Отрок. Православний журнал для молоді. № 5 (86), 2017.
3. Олексій II (Рідігер) Патріарх. Слово до читача. Історія РПЦ 1917-1990. М.: «Хроніка», 1994.
4. Православна енциклопедія. Т. III., М., 2008.
5. Преловська І. джерела з історії УАПЦ (1921-1930 – УПЦ (1930-1939)). – К., 2013.
6. Пристойко В. І. Як починалася реабілітація//Українське архівознавство, історія, сучасний стан та перспектива.
7. Слободянюк П. Я. Українська Церква. – Хмельницький, 2000.

МАТЕРІАЛИ ТА ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ВИПРАВНО-ТРУДОВИЙ ТАБІР ПРИ БУДІВНИЦТВІ №211 НКВС СРСР

У статті охарактеризовано фонди Державного архіву Вінницької області, що стосуються функціонування виправно-трудоного табору при будівництві №211 ГУЛАГ НКВС СРСР. На основі документів та матеріалів висвітлено виробничу діяльність, умови утримання в'язнів, політичні настрої деяких з них та вільнонайманих працівників. На прикладі частини особових справ ув'язнених показано їх віковий, національний склад, причини та строки позбавлення волі, освітній рівень.

Ключові слова: ГУЛАГ, умови праці та утримання у таборі, політичні настрої.

Наприкінці 20-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. у СРСР існувала система масового використання на будовах загальнодержавного значення примусової праці ув'язнених за кримінальні злочини та репресованих з політичних мотивів. Організацією праці ув'язнених займалося Головне управління таборів (російськомовна абревіатура – ГУЛАГ) НКВС СРСР. За цією назвою воно увійшло в історію. Згодом було утворено головне управління залізничного будівництва НКВС СРСР, пов'язане з ГУЛАГом.

У системі цього управління функціонувала установа під назвою «Табір та будівництво № 211 НКВС СРСР». У Державному архіві Вінницької області зберігаються фонд П - 804 «Партійна комісія при політвідділі табору та будівництва № 211 НКВС СРСР» 1939-1940 рр. (116 одиниць зберігання), фонд П- 805 «Політвідділ будівництва № 211 НКВС СРСР 1939-1941 рр. (310 одиниць зберігання) та фонд Р-3921 «Табір будівництва №211 головного управління таборів і колоній наркомату внутрішніх справ СРСР (ГУЛАГ) с.Стрижавка. 1939 -1941 рр. (90 одиниць зберігання)

Частково діяльність табору висвітлено у науковій та публіцистичній публікаціях. [1,2]. Окремі документи увійшли до видання «Реабілітовані історією. Вінницька область» [3 с. 359-391].

Мета повідомлення - охарактеризувати окремі аспекти функціонування табору та будівництва на основі вказаних архівних матеріалів.

Табір та будівництво № 211 НКВС СРСР було створено згідно наказу НКВС СРСР № 0170 від 04.09.1938 р. для будівництва страте-

гічної автомобільної дороги Смільчино – Могилів – Подільський – Кам'янець – Подільський на території Житомирської, Вінницької, Кам'янець - Подільської (нині – Хмельницької) областей.

Ув'язнені утримувалися у табірних пунктах, розташованих у Житомирській та Вінницькій областях на окремих ділянках будівництва. 31.12.1940 р. табір та будівництво було розформовано [3 с. 359].

Документи та матеріали фонду П 804 складають переважно протоколи засідань партійної комісії, на яких розглядалися питання про прийом до ВКП(б), ВЛКСМ та виключення з них, персональні справи членів ВКП(б) та ВЛКСМ, плани робіт комісії, директивні вказівки парткомісії первинним партійним організаціям.

Більш різноманітніший характер мають документи та матеріали фонду П 805. Серед них знаходяться численні директиви, інструктивні листи політичних відділів ГУЛАГ та Головного управління залізничного будівництва НКВС СРСР про організацію соціалістичного змагання серед ув'язнених та між таборами, про організацію праці в таборах, культурно-масової роботи, про стан партійної пропаганди і політичної агітації в таборах, матеріали нарад при начальнику Головного управління залізничного будівництва НКВС СРСР, про виконання плану робіт та окремі накази наркома внутрішніх справ СРСР з вказаних питань тощо.

У фонді знаходиться листування політвідділу табору та будівництва №211 з ГУЛАГ та головним управлінням залізничного будівництва НКВС СРСР з приводу політичних настроїв

серед ув'язнених та працівників табору і будівництва, про втечі ув'язнених, про побутові умови в таборі, про виконання виробничих планів, звіти про роботу політвідділу, з інших питань.

Головне місце займають протоколи партійних зборів та засідань партбюро різних структур табору та будівництва №211, інформації первинних партійних організацій з різноманітних питань функціонування табору та будівництва, протоколи нарад, присвячених переважно виробничим питанням, листування політвідділу з первинними партійними організаціями з різноманітних питань, плани роботи, списки членів ВКП(б) та ВЛКСМ тощо.

Фонд Р – 3921 складається з особових справ 90 в'язнів. У них зафіксовано анкетні відомості, містяться копії документів про ув'язнення, медичні довідки про придатність до фізичної праці, матеріали про перебування у тюрмах, виправно-трудових таборах, виконання норм виробітку у них тощо.

Матеріали та документи вказаних фондів дають можливість на прикладі функціонування табору та будівництва №211, ознайомитися із використанням примусової праці ув'язнених на важливих будовах.

На будівництві використовувалася праця вільнонайманих працівників. На 01.12. 1939 р. налічувалося 3871 працівників (разом з тими, хто забезпечував функціонування табору). [4 арк.8].

На 01.01.1939 р. у таборі нараховувалося 1911 в'язнів, на 01.01.1940 р. – 5489, на 01.07.1940 р. – 6576, на 01.01.1941 р. – 2188. [3, с.359]. Контингент ув'язнених періодично змінювався. З 1938 р. до березня 1940 р. було відправлено з табору 15 000 ув'язнених [5, арк. 67].

Ознайомлення з особистими справами 90 в'язнів дозволяє скласти певну уяву про причини ув'язнення, місце їх попереднього проживання, статевий, віковий, національний склад, рівень освіти. Підрахунки на основі опрацювання справ вказують наступне. Серед ув'язнених було 3 жінки. Оскільки будівництво відбувалося у тогочасній закордонній смузі, у таборі перебували особи позбавленні волі за кримінальні злочини.

12 осіб як «соціально шкідливий елемент» було ув'язнено за постановами Трійок управління та республіканських наркоматів НКВС Ленінградської, Горьківської, Омської областей і Орджонікідзевського (нині Ставропольського) краю Російської Федерації, Житомирської області Української РСР, Вірменії, Казахстану, Туркменістану, Узбекистану, тогочасної Закавказької Федерації. Звинувачення полягало у відсутності постійного місця проживання та праці, порушенні паспортного режиму.

Інші особи відбували покарання за вироками судів, за крадіжки у державних підприємствах, колгоспах, громадян; зловживання службовим становищем; використання державних і колгоспних коштів для власних потреб (розтрата); незаконне збагачення у сфері торгівлі, заготівель та постачання продукції; перепродаж товарів за завищеними цінами (спекуляція); аварії на транспорті. Також громадяни були засуджені за приховування анкетних відомостей, порушення паспортного режиму; несплату податків, невиконання натуральних поставок та ухиляння від них; порушення державної монополії на чинбарство. У таборі відбували покарання за хуліганство, несплату аліментів, спроби згвалтування, багатоженство.

Для деяких в'язнів строки покарання скорочувалися вищими судовими та державними інстанціями, окремі були виправдані. Абсолютну більшість склали в'язні позбавлені волі на строк від 0,5 -1 р. до 3-х р.

50 в'язнів мали вік від 18р. до 30 р., 26 в'язнів – від 32 р. до 40 р., 14 в'язнів – від 42 р. до 54 р.

30 в'язнів прибули з регіонів Російської Федерації (Москва, Ленінград, Поволжя, Північний Кавказ, європейська Північ, Сибір), 6 – з Азербайджану, по 2- з Вірменії і Казахстану, 3- з Грузії, по 5 з Туркменістану та Узбекистану. 36 в'язнів прибули з 12 областей Української РСР, переважно північних та лівобережних, лише 1 з Жмеринського району Вінницької області.

За національністю серед в'язнів було 40 росіян; 29 українців; 4 татар; 3 вірменин; по 2 білорусів, даргинців, турків, узбеків; по 1 азербайджанцю, єврею, казаху, мордвину, таджику, туркмену.

За освітнім рівнем по 3 в'язні мали середню спеціальну та середню освіту, 4 – неповну

середню, 15 - початкову освіту, 59 були малописьменними, 6 – неписьменними [6].

Матеріальна база будівництва наприкінці 1939 р. налічувала 8 екскаваторів, 54 автомобілі «ЗИС», 87 тракторів «ЧТЗ» [7, арк. 9].

Радянське керівництво щоб здешевити вартість будівництва народногосподарських об'єктів ухвалювало рішення та вживало заходи для досягнення фінансової самоокупності таборів [8, с. 82-83, 92-93].

Проте досягти цієї мети, використовуючи примусову працю, не вдавалося, про що, зокрема, свідчать результати господарської діяльності. Планові показники впродовж всього часу будівництва автодороги не виконувалися. Так, у звіті начальника політвідділу табору та будівництва №211 вказувалося, що план робіт на 1939 р. було виконано на 74,4 % [9, арк. 8], а виконання плану I півріччя 1940 р. за відомостями управління будівництва становило 34 % [10, арк. 24]. У подальші місяці 1940 р., включаючи листопад, план не виконувався [11, арк. 129].

На партійних зборах, нарадах робилися спроби визначити причини такого становища. Окремі висловлювання з цього приводу заслуговують на увагу, оскільки відображали реальний стан речей. Також механізм господарювання на будівництві розкривають інші матеріали фондів.

Начальник політвідділу будівництва та табору відзначав розкомплектованість автомобілів, тракторів, відсутність ремонтної бази для них, гостру нестачу інженерно-технічних працівників, низьку продуктивність праці, невміння організувати роботу тощо [12, арк. 11].

В січні 1940 р. на нараді господарського активу відзначалося, що «питання вартості робіт є питанням життя, а на наших ділянках немає звички рахувати гроші. Можливо наші виконроби побоюються рахувати, тому що знати це не вигідно» [13, арк. 6]. За підсумками 1939 р. ревізія виявила розтрата: в касах в сумі 12 600 руб., матеріалів на суму 222 000 руб., майна - 1800 руб. [14, арк. 14].

Відсутність належного ремонту спричинила до того, що в 1-му відділенні будівництва у вересні 1939 р. із 34 тракторів працювало не більше 23, у 3-му відділенні з 23 тракторів

працювало 11, з 59 скреперних лопат-36, з 6 грейдерів-2. У листопаді 1940 р. на 12-й дистанції 3-го відділення виконроб для виконання земляних робіт упродовж дня видав бригаді ув'язнених із 30 осіб всього 3 лопати [15, арк. 98, 131].

На будівництві були поширені масові приписки, що називалися «туфтою» та так звані «промоти», тобто крадіжки в'язнями будівельних матеріалів, інструменту, одягу тощо для продажу місцевому населенню. Так, лише в липні 1939 р. на 4-й дистанції 1-го відділення «туфта» складала 55 % [16, арк. 23]. У 1939 р. за неповними відомостями збитки від «промотів» речового забезпечення склали 112 000 крб. [17, арк. 14]. Певний зиск з «промотів» мали деякі представники табірної адміністрації.

Все вищеназване призводило до перевитрат коштів, виділених на будівництво дороги в сумах, що обчислювалися мільйонами карбованців [18, арк. 136; 19, арк. 34-35, 68-72, 75, 85].

Одна з причин невиконання виробничих планів полягала у важких побутових умовах ув'язнених, що як свідчать документи, не змінювалися впродовж всього часу існування табору. Самі співробітники управління відзначали, що в таборі та на будівництві діяла «стара «соловецька» теорія, за якою із ув'язненим можна робити, що завгодно, ув'язненого можна не вважати людиною, з ним не розмовляти тощо» [20, арк. 36]. Начальник політвідділу управління табору та будівництва 28 жовтня 1939 р. у доповідній записці у ГУЛАГ відзначав, що в деяких табірних пунктах погане харчування. Так, 01.08. 1939 р. на 18-й дистанції в гороховому супі знаходилося багато черв'яків, тому в'язні залишилися без обіду. Харчування в'язнів не поліпшилося і в подальший період. У квітні 1940 р. на нараді при начальнику політвідділу вказувалося, що внаслідок відсутності якісних харчів багато ув'язнених страждають на «курячу сліпоту».

Житлові приміщення не були пристосовані до зими, не було мінімального запасу дров для опалення. Під час осінніх дощів підлога в бараках перетворилася в болото, тому що протікав дах. Через відсутність матраців, ковдр тощо багато ув'язнених спали на голих нарах, не

роздягаючись. У 1-му відділенні 3-ї дистанції із 760 ув'язнених мали бушлати та фуфайки 60 %, натільну білизну 50 % в'язнів. У 1-му відділенні 5-ї дистанції з 536 ув'язнених було забезпечено ватними штанами 25 %, бушлатами і фуфайками 75 %, постіллю 76 % ув'язнених [21, арк. 82-86; 22, арк. 94].

У грудні 1939 р. у таборах 3-го відділення будівництва серед в'язнів набула поширення завошивленість, що пояснювалося відсутністю натільної білизни та проведенням санітарної обробки в лазні лише 1 раз на місяць через брак дров. Станом на 20 березня 1940 р. у бараках ув'язнених два тижні не палилося, їжа готувалася несвоєчасно [23, арк.2; 24, арк.6].

Такі побутові умови сприяли захворюванням в'язнів, що іноді закінчувалися смертю. У 1940 р. померли 27 річний Ділянчи Аджі Халіл огли, 38 річний Стволов А.О., 20 – річний Ту-таєв С.Л. Причинами смерті вказано туберкульоз, запалення нирок, порок серця [25, арк.17-18; 26, арк.15; 27, арк.. 44].

У документах зафіксовано численні факти бездушного ставлення до ув'язнених з боку табірної адміністрації, приниження людської гідності в'язнів. Так, восени 1939 р. ув'язненого Борцева на 15-й дистанції 2 місяці безпідставно утримували в штрафному ізоляторі. Він був побитий вахтером до втрати свідомості. У серпні 1939 р. ув'язненого Сандреєва, підозрюваного у дрібній крадіжці, начальник та комендант табірної пункту 4-го відділення жорстоко побити палицею по суглобах рук, після чого повністю роздягнули і помістили в штрафний ізолятор.

Слід відзначити, що в документах політвідділу управління табору та будівництва наведено відомості про найбрутальніші випадки, які неможливо було приховати. Винні з табірної адміністрації були покарані. Проте покарання було різним. 20 серпня 1940 р. прокурор табору при будівництві № 211 Завальнюк ухвалив передати голові партійної комісії при політвідділі управління матеріали щодо партійного покарання начальника 5-ї будівельної дільниці Бакші. Причиною цього була відмова Бакші надати 17 серпня негайно була потрібна хірургічна операція. Про необхідність цього Бакшу повідомила табірний лікар. Відправлений на-

ступного дня 27 річний засуджений на 2 роки Я. Самутдінов помер у лікарні. Отже, за смерть молодого людини на Бакшу слід було лише накласти партійне стягнення [28, арк.203-204].

Медичний персонал табору формально ставився до ув'язнених, не надавав їм належної медичної допомоги. Були випадки звільнення ув'язнених від праці за хабарі [29, арк.94].

Серед конвоїрів, інших співробітників табірної адміністрації було поширено пияцтво, що неодноразово відзначалося у документах політвідділу управління табору та адміністрації. Так, лише в 1939 р. було зафіксовано 45 випадків пиятики. Траплялися випадки спільної пиятики ув'язнених на конвоїрів [30, арк.30; 31, арк.. 83;32, арк.. 45; 33, арк.111,112,208,209; 34, арк.30; 35, арк.50; 36, арк.16,17; 37, арк. 6; 38, арк. 18; 39, арк. 35; 40, арк.26]. Зафіксовано декілька випадків самогубства співробітників табору, здійснених у стані сп'яніння [41, арк. 44; 42, арк. 154; 43, арк. 60].

Користуючись безвідповідальним ставленням співробітників табору до своїх обов'язків, в'язні здійснювали втечі. Так, у 1939 р. з табору втекло 632 ув'язнених [44, арк. 30].

У таборі та на будівництві діяла таємна агентура оперативно-чекістського відділу управління, яка доносила про висловлювання вільнонайманих працівників та в'язнів з приводу різних політичних подій. Так, восени 1939 р., коли відбулося включення Західної України та Західної Білорусії до складу СРСР, серед в'язнів поширювались настрої небажання брати участь у військових діях. Ув'язнений Ніколаєнко заявив: «Добре, що ми в'язні, а то нам довелося б йти на війну і підставляти за когось свої голови». Такої ж думки був в'язень Ващенко [45, арк.92].

Інженер Поліщук докладно охарактеризував події з власної точки зору, відмінної від офіційних заяв. Про це свідчать його висловлювання: «Наш уряд давно домовився з Німеччиною про поділ Польщі, а тому виступ Молотова був підготовлений давно. Які там брати українці та білоруси, просто наш уряд хоче захопити територію, що колись належала Росії». Торкаючись політики радянської влади у Західній Україні та Білорусії, він говорив: «Тепер вони звичайно задоволені, а через півроку вони побачать

справжнє життя, коли за гасом черга, за маслом черга, за поганою мануфактурою черга. А яка плата за працю. Інженер отримує лише, щоб прохарчувати свою сім'ю, а якщо захоче краще жити, то він повинен працювати в декількох місцях вдень і вночі.... З виборами депутатів у них цікаво виходить, дадуть бюлетень, в якому написано одне прізвище, а в дужках напишуть «інших викреслити». В цілому - комедія, ми до цього всього вже звикли, а їм це буде здаватися дивним» [46, арк.102-109].

З приводу заяви ТАРС щодо відсутності спроб радянізації Латвії, Литви, Естонії після укладання договорів між ними та СРСР, інженер Введенський у листопаді 1939 р. сказав: «Немає диму без вогню. Раз спростовують, то напевно якісь плани у радянського уряду є». Заступник начальника контори механізації Неділько так оцінював договір про дружбу між СРСР та Німеччиною: «Весь фашизм у Німеччині може є видумкою, СРСР давно домовився з Гітлером про спільне підкорення всієї Європи і чим далі, тим більше будуть розгорятися воєнні дії в Європі» [47, арк. 19-21]. Працівники контори механізації Свиридовський і Пастушенко на початку 1940 р. вважали, що у війні з Фінляндією «наші частини просуваються не повільно, а ганебно, тепер перед всім світом ми показали, що ми все-таки насправді не такі могутні як в газетах... Дійсно Червона армія засипалася у Фінляндії, але про це не можна говорити, тому що правда очі коле». Прораб Мякченко говорив: «Під час громадянської війни Сталіна зовсім не було чути, велику роль відіграв Троцький, він був головою ревізійської кради» [48, арк. 101-104].

Про судові процеси над керівниками Компартії та Радянської держави в'язень Коржащин казав: «Є книга одного іноземного жур-

наліста про процес троцькістів, який відбувся, так ось він пише, що цей процес був нічим іншим як успішно розіграною інсценізацією, в якій невинні люди були змушені обмовити себе.» Відміну дострокового звільнення з таборів ув'язнений Келлер прокоментував таким чином: «Дострокового звільнення не може бути з тієї причини, що в Радянському Союзі 17 мільйонів в'язнів, а засуджені вони тому, що для різних будов потрібна робоча сила, яку не можна іншим шляхом залучити на ці будови, тому і немає дострокового звільнення, а якщо Москва і звільняє достроково, то це на великі свята окремих одиниць і то, щоб відвести очі» [49, арк. 92-93]. Проти вільнонайманих працівників, які висловлювалися таким чином, було розпочато слідство.

Наведені факти свідчать, що були люди, які реально оцінювали розвиток подій, незважаючи на насадження офіційних уявлень та оцінок цих подій радянськими засобами інформації, системою партійно-політичної освіти тощо.

Дослідження документів та матеріалів названих фондів дає змогу висвітлити проблему використання примусової праці в'язнів на будовах Радянської держави, зокрема такі напрямки, як організацію виробництва, його ефективність, мотивацію в'язнів до праці, матеріальне, побутове становище в'язнів у таборах при будівництвах, їх політичні настрої.

Аналіз документів та матеріалів дає можливість показати фаховий рівень вільнонайманих працівників, моральне обличчя співробітників табору, діяльність структур НКВС серед вільнонайманих та в'язнів, врешті решт, ціну модернізації радянського суспільства та засоби, його здійснення, використання по суті рабської праці людей, ігнорування їхніх елементарних прав.

Джерела та література

1. Калитко С. Документи Державного архіву Вінницької області про функціонування табору та будівництва №211 НКВС СРСР // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. - Луцьк: РВВ«Вежа», 2007.-Т.1, с.283-288.
2. Волошенюк І. «Сталінка» - дорога на кістках: Сумні ретроспективи // Вінниччина, 2005.- 18 жовт.
3. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. - Кн.1- Вінниця: ДП «ДКФ» , 2006.- 908 с.
4. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. П - 805, оп. 1, од. зб. 30.
5. Там само.- Од. зб. 50.
6. ДАВіО, ф. Р - 3921, оп.1, од. зб. 1 - 90.
7. ДАВіО, ф. П- 805, оп.1, од. зб. 30.

8. Суслов А. Спецконтингент и принудительный труд в советских пенитенциарных концепциях 1930-х годов // Отечественная история. 2004.- № 4, с.82-95.
 9. ДАВіО, ф. П – 805, оп.1, од. зб. 30.
 10. Там само.- Од. зб. 31.
 11. Там само.- Од. зб. 9.
 12. Там само.- Од. зб. 30.
 13. Там само.- Од. зб. 42.
 14. Там само.- Од. зб. 47.
 15. Там само.- Од. зб. 9.
 16. Там само.- Од. зб. 13.
 17. Там само.- Од. зб. 42.
 18. Там само.- Од. зб. 44.
 19. Там само.- Од. зб. 50.
 20. Там само.- Од. зб. 42.
 21. Там само.- Од. зб. 9.
 22. Там само.- Од. зб. 25.
 23. Там само.- Од. зб. 50.
 24. Там само.- Од. зб. 224.
 25. ДАВіО, ф. Р – 3921, оп.1, од. зб. 88.
 26. Там само.- Од. зб. 89.
 27. Там само.- Од. зб. 90.
 28. ДАВіО, ф. П – 805, оп.1, од. зб. 173.
 29. Там само.- Од. зб. 44.
 30. Там само.- Од. зб. 1.
 31. Там само.- Од. зб. 9.
 32. Там само.- Од. зб. 17.
 33. Там само.- Од. зб. 28.
 34. Там само.- Од. зб. 30.
 35. Там само.- Од. зб. 50.
 36. Там само.- Од. зб. 52.
 37. Там само.- Од. зб. 224.
 38. Там само.- Од. зб. 248.
 39. Там само.- Од. зб. 271.
 40. Там само.- Од. зб. 282.
 41. Там само.- Од. зб. 1.
 42. Там само.- Од. зб. 25.
 43. Там само.- Од. зб. 30.
 44. Там само.- Од. зб. 46.
 45. Там само.- Од. зб. 93.
 46. Там само.- Од. зб. 9.
 47. Там само.- Од. зб. 1.
 48. Там само.- Од. зб. 30.
 49. Там само.- Од. зб. 93.
-

„ВЕЛИКИЙ ТЕРОР” 1937–1938-Х РР. В РАДЯНСЬКОМУ ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ ТА НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. У статті досліджено проблему та особливості висвітлення сталінських репресій періоду Великого терору 1937–1938-х рр. в радянському публічному просторі та науковому дискурсі. Розглянуто загальні тенденції та специфіку трактування даної проблематики в контексті впливу на неї комуністичної ідеології.

Ключові слова: Великий терор, репресії, культ особи, «ворог народу».

Вступ. Дослідження теми Великого терору 1937–1938-х рр. як апогею сталінських репресій розпочалося після публікації матеріалів партійно-державного керівництва СРСР та з початком наукових розвідок. Наявні джерела відображали різні за підходами і аспектами висвітлення позиції авторів щодо проблеми Великого терору та відносно масових репресій, які провадив тоталітарний режим в особі Й. Сталіна та партійної номенклатури. Після ХХ з'їзду КПРС з'явилась низка біографічних праць стосовно партійно-державних діячів, яких необгрунтовано звинуватили у злочинах й фізично знищили в 1937–1938-х рр. Спостерігається позиціонування елітарності процесу масових репресій, що спотворювало реальний погляд на тогочасні події. Панування комуністичної ідеології безпосередньо впливало на ступінь викриття злочинів тоталітарного режиму, на здійснення якнайширшого аналізу мотивів і цілей впровадження політики масових репресій. Така заангажованість зумовлює необхідність розгляду наявного пласту джерел з даної проблематики задля їх аналізу та визначення різних позицій їх висвітлення.

Мета статті – систематизувати інтерпретації подій Великого терору 1937–1938-х рр. з позицій їх політичного та наукового розгляду в радянському соціумі, проаналізувати висвітлення проблеми масових репресій та перетворення їх на постійну політичну практику тоталітарного режиму.

Виклад основного матеріалу. Висвітлення теми Великого терору та засудження культу вождя і багатьох аспектів його діяльності започаткував ХХ з'їзд КПРС 1956 р. Саме тоді виступив М. Хрущов зі своєю доповіддю «Про культ особи та його наслідки» [1]. В доповіді

відбулось розвінчання культу особи Й. Сталіна, а також висвітлювалась політика масових репресій, яка здійснювалась вождем партії з метою закріплення його одноосібної влади. В промові зазначалось, що «Сталін увів поняття «ворог народу» і це звільняло від необхідності будь-яких доказів неправоти людини», «Коли Сталін казав, що треба когось заарештувати, то слід було приймати на чисту віру, що це «ворог народу» [1, с.24]. Тут знаходимо засудження М. Хрущовим такої діяльності вождя.

Перший секретар ЦК КПРС піддає критиці не лише Й. Сталіна, а і його найближче оточення, яке виконувало накази вождя. В цьому контексті М. Хрущов критикує Л. Берію: «Берія користувався підозрілістю Сталіна і постійно підсовував йому сфабриковані ним справи, через це ми втратили багато вірних комуністів» [1, с.27]. Як бачимо, свавілля однієї особи захоплює і допускає свавілля інших осіб.

Критика в доповіді М. Хрущова носила обмежений характер. Активно відстоювалась позиція, що було репресовано партійно-радянську верхівку влади. Так, зокрема, зазначається, що в період з 1935 по 1938 рр. було репресовано такі основні групи супротивників режиму як троцькісти, зинов'ївці та бухарінці [1, с.24]. Таким чином, визначалась елітарність процесу репресій, що формує обмежений погляд на політику їх застосування владою, оскільки зводиться лише до партійної еліти, не беручи до уваги те, що в часи Великого терору було репресовано багато звичайних робітників і селян.

М. Хрущов у своїй промові критикував сталінське деспотичне ставлення до партійних кіл, а не культ комуністичної влади та сваволі: «Сталін, скориставшись необмеженою вла-

дою, допускав чимало зловживань, діючи від імені ЦК, часто не ставлячи членів ЦК до відома про одноосібно прийняті ним рішення, застосовував крайні заходи» [1, с.28].

Перший секретар ЦК КПРС розглядав діяльність Й. Сталіна в середині партії та порівнював його політику з політикою В. Леніна, при цьому зазначаючи слабкість першого в організації державної влади [1, с.25]. Проте у доповіді не наголошувалося на тому, що саме В. Ленін створив машину масового винищення народу, а Й. Сталін вже отримав її випробовану в практичній діяльності. Отже, не згадувалося і про культ особи В. Леніна.

З оприлюдненням доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС з 1956 р. почалось висвітлення в публічному просторі репресивної політики радянської влади, що здійснювалась в особі Й. Сталіна та його поплічників.

Переломним моментом у розвитку наукових дискусій про спрямованість і масштаби беззаконь у сталінські часи вважається вихід у 1968 р. книги Роберта Конквеста «Великий терор: сталінські чистки 30-х років» [2]. Дана праця була найбільш фундаментальним дослідженням механізмів сталінського терору та справила значний вплив на подальший аналіз політики комуністичних вождів. Окремий розділ в книзі присвячений Україні [2, с.398-409]. Саме ця праця, а також видана на Заході упродовж 1973–1975 рр. книга Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ, 1918–1956. Досвід художнього дослідження» довели, що терор – явище не випадкове у сталінському СРСР [3].

Другий етап у радянському публічному дискурсі щодо висвітлення репресивної політики – період брежневського «застою» (1964–1985 рр.), який характеризувався посиленням тотального контролю над суспільством з боку органів державної безпеки, централізацією управління та пасивністю в питаннях пояснення радянської репресивної політики та реабілітації жертв режиму. Монополія компартії на владу, як і раніше, не допускала жодних проявів інакомислення та незгоди з проголошеним вектором реалізації політики.

Непоследовність та половинчастість здійснених владою перетворень спричинили повернення до неосталінізму та зростання опо-

зиційних настроїв серед різних верств населення. Це призвело у 2-й пол. 1960-х рр. до активізації національно-визвольного руху, коли у відповідь на утиски офіційної влади почали прилюдно звучати протести проти порушення прав громадян. Всім інакомислячим інкримінувалась антирадянська агітація [4, с.798-799].

У 1985 р., з обранням Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, проголошується курс на «перебудову» держави, демократизацію та гласність. З кінця 1980-х рр. в публічному дискурсі починають більш відкрито говорити про репресивні заходи, здійснювані радянською владою. Але правляча верхівка все ж утримується від гострої критики попередників.

На урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому 70-річчю Жовтневої революції, М. Горбачов виступив з доповіддю «Жовтень і перебудова: Революція продовжується: 1917–1987». Після виступу очільника держави проблема «політичних репресій» та «злочинів сталінізму» стала предметом відкритого обговорення. М. Горбачов назвав політичні репресії «масовим злочином на ґрунті зловживання владою», зазначивши, що постраждали багато тисяч членів партії і безпартійних [5, с.14]. До такого висновку генсек прийшов після роздумів про зародження й функціонування «командно-адміністративної системи». Він виправдовував жорстку централізацію при проведенні індустріалізації, аргументуючи тим, що у тій складній внутрішньо- та зовнішньополітичній ситуації не було іншого виходу: «В тих умовах, коли зримо наростало відчуття загрози імперіалістичної агресії, в партії утвердилося переконання в необхідності не пройти, а в найкоротші строки буквально пробігти відстань від кувалди і селянської сохи до розвинутої індустрії, без якої була б неминучою загибель усієї справи революції» [5, с.12].

Осудженню М. Горбачов піддав і дії партійно-державного керівництва в умовах проведення колективізації, а саме застосування жорсткої централізації у реформуванні сільського господарства, зазначивши, що це був «відступ від ленінської політики щодо селянства» [5, с.13].

Таким чином, за логікою М. Горбачова, утвердження командно-адміністративної системи в економічній сфері спричинило її по-

ширення на надбудову, призвело до виникнення теорії «загострення класової боротьби», створення атмосфери підозрливості, ворожнечі та нетерпимості й як наслідок – культ особи і політичні репресії. Партійний лідер оцінював сталінські репресії 20–30 рр. ХХ ст. в контексті політичних, економічних та соціальних досягнень, при цьому визнаючи особисту провину Й. Сталіна за вчинені злочини та беззаконня. Отже, деформації партійне керівництво вбачало лише у «політичній надбудові» тодішнього радянського суспільства.

Така ж подвійність у політичних оцінках масових репресій подавалася у доповіді Першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького – «Шляхом Жовтня – шляхом революційних перетворень», присвяченій Жовтневому ювілею [6]. Він виправдовував тогочасне партійне керівництво, допускаючи можливість прийняття ним помилкових рішень. Як і М. Горбачов, В. Щербицький кваліфікував репресії як політичні перекручення, прорахунки в економіці та інших сферах суспільного життя, відступ від ленінської політики [6, с.41]. Окрім того, в обох доповідях партійних лідерів знаходимо позиціонування елітарності процесу масових репресій. Зокрема, В. Щербицький зазначає, що «було несправедливо піддано репресіям багато чесних людей, партійних і військових кадрів, представників інтелігенції» [6, с.41]. Як бачимо, знову партійно-державне керівництво замовчувало про каральні заходи своїх попередників, направлені на широкі маси простого населення, а не лише на партійну еліту. Таке трактування тогочасної радянської політики є повторенням хрущовського типу засудження репресій.

Не зважаючи на недостатньо широке висвітлення репресивної політики влади в 20–30 рр. ХХ ст. із викриттям її протиправних дій, промова Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова дала черговий імпульс викриттю злочинів комуністичного режиму, що знайшло своє вираження у випущених пізніше виданнях.

У публікаціях кінця 1980-х рр. характеризуються не лише акти репресивної політики, а й висвітлюються глибинні першопричини виникнення таких заходів, які реалізовувала радянська влада. Також в публічному просторі

підіймається тема терору проти представників партійно-державної еліти, яких знешкодила сталінська репресивна машина.

Пролити світло на «білі плями» в біографії Еммануїла Квірінга намагається С. Діброва у своїй статті «Товариш Квірінг» [7, с.300-310]. В роботі автором надаються біографічні відомості з життя партійного і державного діяча та процес його падіння під час сталінської диктатури. Вказується на високий професіоналізм Е. Квірінга, але коли він виступив проти затвердження Й. Сталіна на посаду генсека ЦК РКП(б), йому було створено «тяжкі умови» для «подальшої роботи в Україні» [7, с.308]. Для Й. Сталіна така позиція Е. Квірінга несла загрозу встановленню одноосібної влади вождя, тому його було звільнено с посади генсека ЦК КП(б)У та страчено як «ворога народу» [7, с.310]. Наступником Е. Квірінга на посту генсека став «сталінський посланець» Л. Каганович.

М. Сапун, у статті під назвою «С.В. Косіор – світло й тіні політичної долі», намагається подати повну й об'єктивну біографію цієї суперечливої постаті [7, с.311]. Вказується на те, що С. Косіор повністю підтримував ініційовану Й. Сталіним політику суцільної колективізації та наступу на «куркулів», а провал у її здійсненні перекладав на місцевих партійно-радянських працівників [7, с.314]. С. Косіор ніколи не висловлював незадоволення політикою Кремля в Україні та брав активну участь у репресіях проти керівників УРСР 1935–1937 рр., відшукуючи «ворогів радянського ладу». Саме таким «ворогом» згодом він став для самого Й. Сталіна. Як бачимо, політичне керівництво було не лише учасниками беззаконь сталінського культу, а і його жертвами.

Висновки. Починаючи з 1956 р. ми можемо говорити про засудження репресивної політики сталінської влади та розвінчання культу особи. Проте цей процес носив половинчастий характер, адже увага акцентувалась на справах репресованої партійної еліти, тоді як замовчувалось про масові каральні заходи. Окрім того, вся провина за вчиненні злочини перекладалась на одну-єдину особу – Й. Сталіна, а культ комуністичної ідеології не підлягав жодній критиці.

Нове політичне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим, повернулось до виправданої ре-

пресивної політики, засудженої на ХХ з'їзді. Цей період став поворотом до неосталінізму, але в більш м'яких формах. Про сталінську репресивну політику замовчувалось. Водночас було здійснено спробу сформувати культ особи самого Л. Брежнєва.

В часи «перебудови» питання дискусій навколо репресивної політики влади мало більш відкрите та гостре вираження в публічному просторі та наукових виданнях. В них знаходимо матеріали, що проливають світло на сталінський терор і радянську дійсність. Однак, основна увага скеровувалась на завдану сталінським режимом шкоду державним ді-

ячам – еліті суспільства. Тут наявна значна кількість праць про здійснені судові процеси над партійним апаратом. Проте, не знаходить вираження проблема масовості репресій. Така риторика є поверненням до «хрущовської відлиги».

Загалом можна сказати, що у публічному дискурсі був відсутній критичний погляд на всю комуністичну ідеологію, адже в своїй основі вона будувалась на застосуванні репресивної політики. Тому держава в особі керівного партапарату не могла визнати свої злочини – це було не вигідно і могло привезти до небажаних наслідків.

Список використаних джерел та літератури

1. О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. Под ред. А.Н. Яковлева. М. 1991. 461 с.: ил. С. 19–67.
2. Конквест Р. Великий терор: Сталінські чистки тридцятих років. Львів: Терен. 2009. 880 с.
3. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования. М.: Новый мир. 1990. Т.1. – 587 с.; Т.2. – 638 с.; Т.3. – 574 с.
4. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. К.: Наукова думка. 2002. 952 с.: іл. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0025-1/966-00-0025-1.pdf>
5. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М.С. Горбачова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 р. Комуніст України. № 12. 1987. С. 3–38.
6. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ В.В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 5 листопада 1987 р. Комуніст України. № 12. 1987. С. 39–52.
7. Про минуле – заради майбутнього. Упор. Ю.І. Шаповал; Редкол.: І.Ф. Курас та ін. К.: Вид-во при Київ. ун-ті. 1989. 408 с.: іл.

Кохановський О.Б., Чорненський В.І.

СПЕЦПОСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ДЕРАЖНЯНЩИНІ

У публікації розповідається про створення „куркульських виселок” у межах тодішнього Деражнянського району, а також про застосування владою репресивних заходів щодо населення під час колективізації 1930-1932 років.

Ключові слова: колективізація, куркуль, „куркульські висилки”, Деражнянський район.

Після того, як стартувала кампанія „розкуркулення”, московська верхівка дала чіткі директиви щодо диференціації „куркулів”. Згідно таємної постанови ЦК ВКП (б) від 30 січня 1930 року „Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”, особи, які підлягали розкуркуленню, поділялись на три категорії. До першої відносились учасники та організатори антирадянських і антиколгоспних виступів. Їх мали арештовувати, а сім’ї – вивозити у віддалені райони країни. До другої потрапляли селяни, які чинили опір розкуркуленню та колективізації. Їх разом із сім’ями виселяли за межі республіки, переважно у північні райони країни. І до третьої – всі інші, які за рішенням місцевої влади заносились у списки для розкуркулювання, але не чинили супротиву. Цю категорію людей дозволялось вивозити з села і поселяти в межах району, надаючи їм у користування низькоякісні земельні ділянки [2, с. 65].

Восени 1930 року у зв’язку зі збором урожаю на Деражнянщині розпочався черговий наступ на „куркуля”. Через вакханалію терору постраждало знову чимало середняцьких та бідняцьких господарств, під пильний нагляд ДПУ потрапили навіть ті селяни, які вже були розкуркулені й не чинили супротиву колективізації[6].

У політичному листі Деражнянського районного партійного комітету до ЦК КП (б) У від 17 вересня 1930 року зазначалося: „В частині переселення куркулів ніякої підготовчої роботи не проводилось. Під час розкуркулення в Деражнянському районі було багато викривлень, як розкуркулення в 24 години, причому майно куркулів йшло здебільшого на споживчі потреби. Після прийнятих заходів ОПК (окружного партійного комітету. – Авт.) до виправлення цих збочень окремі робітники

зрозуміли це як відступ від наступу на куркуля й послабили цю роботу, внаслідок чого є ряд не розкуркулених куркулів, а по списку намічених до переселення є також ряд випадків, де розкуркулений куркуль працює на протязі літа в колгоспі та є прикладом у роботі” [3, с. 88].

На зборах села Пилипів, з питання хлібоздачі Терентій Огородній, заможний середняк, заявив: „Хліб беруть – це розпочалась знову класова боротьба, приїзд кожного представника нам насухо не пройде, підемо й ми скоро всі в Черешеньку (місце розселення „куркулів”. – Авт.)”. Як у воду дивився...

Коли розкуркулювали господарство Мартина Блашка, жителя цього ж села, той з обуренням звернувся до селян, які спостерігали за тим, як складають на віз його речі: „Ідїть до біса, чого не бачили. Вам всім так буде, як мені, почекайте ще трохи, будете всі моїми сусїдами в с. Черешеньці, куди мене виселяють” [1, арк. 26].

Селянські сім’ї, які потрапили до третьої категорії, утворювали так звані „куркульські висилки”. За інструкцією такі поселення мали розташовуватись групами від 10 до 20 господарств із „обов’язковим урахуванням перспектив майбутнього землевпорядження, щоб утворені куркульські виселки не перешкождали інтересам землевпорядження МТС, радгоспів та колгоспів”. При наділенні „куркулів” землею, враховувались встановлені мінімальні споживчі норми, віддаленість від ринків збуту, якість ґрунту. У директивах значилося, що відвід землі потрібно проводити на відокремлених ділянках, на найвіддаленіших і непридатних для сільськогосподарського використання землях [7, с. 223].

Будівництво „переселенських виселок” потребувало часу й коштів, і тому розселення куркулів третьої категорії було для сільських

рад чималим тягарем. У таємному листі „Про хід хлібозаготівлі у Деражнянському районі” станом на 29.09.1930 року, надісланому секретарю Деражнянського районного партійного комітету, райуповноважений ДПУ Булович та уповноважений Сочаво нарікали, що сільськими радами для переселених куркулів завчасно не було підготовлено землянки, а вивезені у чисте поле в дощову негоду куркулі „повтікали невідомо куди”, а також, що окремі партпрацівники проявили співчуття до розселених куркулів, і ті вже сьомий день живуть у сільбуддах або ж вільних житлових будинках й не збираються будувати землянки [1, арк. 25].

У цьому ж листі працівники ДПУ наводять випадки, коли окремі партійці всупереч інструкціям були лояльними до знедолених переселенців. Зокрема, у с. Нижньому колишній голова сільської ради Карабанов на засіданні президії сільради висловився проти розселення куркулів, заявивши, що „не вірно поступають”, а голова сільської ради с. Черешеньки радив висланим куркулям: „Не поспішайте з будівництвом землянок. Поки що живіть у сільбудді – може, воно перемелеться” [1, арк. 26]. Однак, не перемололося...

Вже наступну партію розкуркулених вивозили в чисте поле, й переселенці самі мали будувати землянки, облаштовувати житло, обробляти земельні наділи. Сокири, рубанки, лопати, відра для висланих селян ставали першими помічниками і єдиною надією, щоб вижити. Іван Антонович Янюк, 1924 р.н, житель с. Черешеньки, розповідає: „Тоді я ще був зовсім дитиною, але приїзд у наше село куркулів добре пам’ятаю. Пригадую, глухої осені за селом пас корів, раптом почув якісь гамір. По дорозі в урочище Іваново рухалось декілька підвід з навантаженим селянським інвентарем. Поруч йшли похмурі, в обшарпаній одежі люди, на возах, або гарбах, як тоді їх називали, їхали маленькі діти. Дехто плакав, жінки голосили... Зупинились в урочищі Іваново, вивантаживши посеред поля реманент, валка повернула назад” [5].

Місцевому населенню суворо заборонялося спілкуватися з поселенцями, селити їх у власних хатах, допомагати харчами та сільськогосподарським реманентом. У випадку непослуху

кожен розумів, що його може спіткати така ж доля. У с. Шиїнцях селянка Ірина Кривицька казала: „Де б знайшлася така душа, щоб нас вистріляла, бо нащо нам так мучитись на тім чистім полі з малими дітьми. З селян того села куди нас вислали, ніхто не хоче нас приймати до хат, навіть соломи не дають дрова підпалити”. Виселенці цього ж села Афанасій Процьков і Сергій Ракшун обурювались: „Що це за влада така і чого вона стремиться, що вона виселяє й не дає ходу тим людям, котрі гарно працюють біля землі і дали велику користь державі. Це неначе якась помста за те, мабуть, що розграбували поміщиків”. Не приховувала своє невдоволення і Євгенія Ракшун: „Я погоджуюсь з тим, що нас виселяють, але хай дозволять хоч тимчасово поселитись в селі у когось-небудь у хаті, а то остання дитина пропаде на дощеві в полі. Я й тут зумію засіяти землю й жити, для мене це не страшно, роботи не боюся” [1, арк. 26].

Проте не всі жителі сіл, де створювались „куркульські виселки”, обходили стороною переселенців, проявляючи байдужість до страждань, які спіткали цих селян-трудівників.

Віра Калістратівна Черкаська, 1930 р.н., із Черешеньки, розповідає: „Урочище Іваново я добре знаю, оскільки не один раз там пасла череду, але про висланих у наше село куркулів дізналась лише згодом від односельців. Незрозуміло мені те, звідки у тому полі взяли такі глибочезні ями й фруктовий сад, адже до села більше кілометра. Тоді Ксенія Григорівна Олійник мені розповіла, що ті ями – це залишки землянок, в яких жили переселенці, а фруктові дерева – колишній „куркульський” сад. А ще вона пригадала цікаву історію про одну маленьку дівчину-переселенку, яку Григорій Олійник, її батько, врятував від голодної смерті.

Ось як це було. Коли привезли в Іваново куркулів, те безпомічне дитинча сиділо у баяорі й прохало допомоги. Григорій, підійшовши до дівчинки, зрозумів, що вона – інвалід. Шкода йому стало дитини. Взяв дівчинку на руки і приніс до оселі. Перед тим, як переселенці мали виїжджати, дівчинка залишила Г.Олійнику власноручно вишитий рушник, який зберігся у цій сім’ї й до сьогодні” [4].

„Куркульські висилки” в Деражнянському районі, як засвідчують джерела, проіснували недовго. За спогадами жителів с. Черешеньки у середині 30-х переселених куркулів уже не було. Сьогодні все, що нагадує нам про їх існування, - це сформований у 30-х народний вислів – „Попадеш у Черешеньку”, що означало наректи себе на біду [6].

Таким чином, висилки селян так званої третьої категорії у межах району були складовою політики насильницької колективізації, впровадженої правлячою верхівкою. Виселення людей з їхніх домівок з конфіскацією майна ставало репресивною нормою, адже «під шу-

мок» до когорта куркулів потрапляли незаможні верстви селянства.

Куркульські висилки, про що свідчать численні факти, проводились без надання хоча б якогось житла для переселенців. Селян у холодну пору року розселяли у чистому полі, на непридатних для сільськогосподарського обробітку землях.

Зазначимо, що на сьогодні достеменно невідомо про кількість спецпоселень та продукцію, яку виробляли переселенці, їхнє життя та побут. Ця проблематика потребує подальшого дослідження.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Ф.П. 112. – Оп.1. – Спр. – 64. – 78 арк.
2. Вавринчук М.П., Маркова С.В. Голодомор 1932-1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. – Хмельницький, 2008. – 218 с.
3. Горбатюк В.І., Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району. – Хмельницький: Поділля, - 2003. – 768с.
4. Із спогадів Віри Калістратівни Черкаської, 1930 р.н., жительки с. Черешеньки.
5. Із спогадів Івана Антоновича Янюка, 1924 р.н, жителя с. Черешеньки / Деражнянський районний історичний музей.
6. Кохановський О.Б. Вислані у межах району: про куркулів третьої категорії // 2010. – 5 листопада.
7. Реабілітовані історією: Хмельницька область. У двадцяти томах. / Редакція тому: М.П. Вавринчук (голова), В.С. Грищук та ін.; Упорядники: В.Ю. Васильєв, Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. – Кн.1. – Хмельницький, 2008. – 934 с.

Курильчук Н.Л.

**ДОЛІ ОКРЕМИХ МЕШКАНЦІВ ОЛЕВЩИНИ –
ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ 1930-Х РР. –
В ЇХНІХ КРИМІНАЛЬНИХ АРХІВНО-СЛІДЧИХ СПРАВАХ
(НА ПРИКЛАДІ С. ГОЛИШІ ОЛЕВСЬКОГО Р-НУ, ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛ.)**

У статті досліджуються регіональні особливості розгортання «великого терору» на Житомирщині, як прикордонному регіоні України та СРСР. Тут також поданий перелік основних документів, які обов'язково були наявні у справах всіх репресованих мешканців краю. Крім того, стаття містить детальний аналіз окремих кримінальних архівно-слідчих справ жителів прикордоння з метою висвітлення специфіки їх фальсифікації в роки масових репресій.

Ключові слова: «великий терор», Житомирщина, репресії, каральні органи, постанови, анкети звинувачених, протоколи допитів.

Зважаючи на те, що Житомирщина після підписання Ризького мирного договору 1921р. стала прикордонною територією, суттєві зміни відбулися і в становищі жителів регіону. Населення окремих сіл позбавлялося орних земель, які залишалися за кордоном, були розірвані віками складені торгові та економічні зв'язки, селяни, ремісники позбавлялися традиційних ринків збуту продукції. Кордон розділив не лише села, а й родини, адже траплялося так, що батьки мешкали на території підконтрольній більшовикам, а донька чи син з сім'єю після весілля переїздили в сусіднє село, яке згодом віднесли до складу Польщі. Не бажаючи миритися з такою ситуацією, селяни постійно порушували прикордонний режим, вирішуючи власні побутові та родинні проблеми. Однак як польська, так і радянська прикордонні адміністрації зараховувала таких осіб до категорії «політично неблагонадійних». Під час затриманні чекісти брали їх на облік. Згодом, в умовах «великого терору», ці громадяни були арештовані і засудженні згідно оперативного обліку як «контрабандисти», «перебіжчики», «контрреволюціонери» тощо, адже нелегальний перехід кордону за будь-якої причини завжди був для чекістів обтяжуючою обставиною. Пояснювалося це тим, що основним завданням радянських правоохоронних органів було «забезпечення надійного прикриття кордону від проникнення розвідувально-диверсійних груп та «контрреволюціонерів через тісне співробітництво прикордонників та політично благонадійного місцевого населення» [4].

Саме Полісся, зокрема і Житомирщина, стали одним із центрів масових репресій, а їх жителі арештовувалися за національними ознаками та як учасники колективних справ.

В кожній справі обов'язково містилися такі документи: 1) санкція прокурора та ордер на арешт; 2) анкета арештованого; 3) довідка-характеристика від сільської ради та колгоспу; 4) протоколи допитів звинуваченого та свідків, очних ставок; 5) обвинувальні висновки у справі [5, с. 71].

За допомогою анкети арештованого ми дізнаємося про місце народження та проживання звинуваченого, його соціальний статус, національність та громадянство, освіту, рід занять, майновий статус, склад сім'ї та партійність.

Довідка-характеристика з сільської ради та колгоспу слугувала підтвердженням антирадянської контрреволюційної діяльності особи, котра потрапляла до рук працівників НКВС. Саме тому для мешканців сільської місцевості вони ставали найголовнішою підставою для арештів. Зазвичай голів сільських рад з печатками викликали слідчі і вимагали написати під їх диктовку тексти з «необхідним» змістом або підписати вже готові написані співробітниками органів НКВС довідки [5, с. 98].

Протоколи допитів також були сфабрикованими, адже вони дуже часто виготовлялися наперед. Підслідні в такому випадку повинні були лише просто підписати вже заготовлені тексти протоколів чи очних ставок. Якщо ж заарештовані відмовлялися це робити, до них застосовувалися методи шантажу, чинився тиск, в тому числі й фізичний [5, с. 128].

Обвинувальні висновки взагалі складалися за трафаретами, це можливо прослідкувати працюючи зі справами засуджених. Самі справи звинувачених глибоко не вивчалися.

Перша та друга хвиля репресій, що розпочалися на початку 1930-х рр., понівечили долі багатьох жителів Олевського району. Проте найстрашнішою була остання, третя, хвиля (1937-1938 рр.), яка призвела до загибелі невинних людей через масові розстріли, здійснювані представниками каральних органів за наказами вищого керівництва.

При розгляді цієї проблеми до уваги нами бралися архівно-слідчі кримінальні справи переважно жителів села Голиші Олевського району, доля мешканців сусідніх сіл описується лише тоді, коли вони мали зв'язок з голишівцями. Аналіз кримінальних справ зроблений нами за матеріалами слідства, тому ми залишаємо мотивацію вчинків та зміст звинувачень, що міститься у справах, вдаємося до лексики та фразеології каральних органів, які здійснювали розслідування.

9 жовтня 1937 р. був заарештований голова колгоспу «Червоний прикордонник» в с. Голиші Олевського району – Грубешич Іван Степанович. Проти нього була відкрита одноосібна кримінально-слідча справа. За національністю він був хорватом, проте під час невдалого для австрійської армії Брусиловського прориву 1916 р. в Галичині потрапив у полон до червоноармійців. В складі ЧА Грубешич перебував до 1919 р, а з 1925 р. – він вже член ВКП(б) і підданий СРСР [2, арк. 10-11]. В село на посаду голови колгоспу прибув в березні 1933 р. за рекомендацією райпарткому. Проте, навіть висока посада не допомогла уникнути репресій. Івана Степановича було звинувачено в шпигунстві за ст. 54-6 КК УРСР, як агента іноземних польської та німецької розвідок. В довідці-характеристиці, виданій сільською радою, яка і стала основою для подальшого арешту, його діяльність в колгоспі «була направлена на підриг і розвал колгоспу». За його сприяння систематично відбувалося розбазарювання державного майна (разом із рахівником К. списував кошти по бухгалтерії), шкідництво (загибель колгоспних коней внаслідок недодавання їм зерна), регулярно приймалися на роботу «ненадійні елементи». В підсумку зазначалося «...вообще Грубешич неблагонадежный и антисоветский» [2, арк. 7-8].

Постанова, за якою був арештований Грубешич, нібито підтверджувала антирадянську

спрямованість звинуваченого: має родичів в Австро-Угорщині, з якими регулярно листується. Квартиру відвідують непевні особи, як колишній військовополонений веде підозрілий спосіб життя [2, арк. 2].

В протоколі допиту ми знаходимо зізнання звинуваченого в тому, що він 1936 р. був завербований колишнім завідувачим земельного відділу Л. та начальником військово-облікового сектору Г. (вони в 1937 р. були викриті як польські шпигуни) для шпигунської, диверсійної і шкідницької роботи в колгоспі, з метою викликати незадоволення радянською владою серед населення та підготувати населення до повалення радянської влади у випадку війни з Німеччиною. Він нібито поширював думку про те, що «німецька нація є однією з передових і культурних націй, вона завжди була ведучою до прогресу і повинна залишитися передовою в майбутньому нацією» і серед членів партії. Грубешич отримував накази від Л. такого характеру: 1) знищувати тяглову силу колгоспу; 2) підригати стаханівський рух в сільському господарстві через повсякденну дискредитацію стахановців; 3) неправильно проводити облік праці, викликаючи цим незадоволення серед колгоспників. За їх виконання звинуваченому обіцяли винагороду в розмірі 50 тис. рублів [2, арк. 19]. І хоч завдання він встиг виконати лише частково, за постановою НКВС СРСР і Прокурора СРСР від 23.11.1937 р. у м. Житомирі 1 грудня 1937 р. його розстріляли. Пізніше репресовані були його дружина та діти, які так і не повернулися з місць позбавлення волі [2, арк. 23]. Реабілітований за відсутністю доказів складу злочину Грубешич був лише 27 червня 1987 р., проте в цей час вже не вдалося відшукати родичів, або тих, які хотіли б повернути йому чесне ім'я.

За приналежність до польської нації та змову з Грубешичем було заарештовано 14 лютого 1938 р. Домбровського Вікентія Геронімовича, який походив із селян-середняків. На нього також було заведено одноосібну кримінальну справу. Його звинувачували у шпигунстві за ст. 54-6 КК УРСР. В постанові зазначалося «... має родичів у Польщі, з якими до 1934 р. активно листувався. Родичі дружини були також репресовані та виселені за межі України. Сам звинувачений у поширенні провокаційних чу-

ток про неминучу загибель советів і прихід білополяків на територію України» [1, арк. 1].

У протоколі допиту звинуваченого наявне його зізнання в тому, що він походив з селян-куркулів. Після виїзду з батьком у 6-ти місячному віці з с. Нової Гути в Польщі і переселення через деякий час в Голищі Олевського району, він в листах до своїх далеких родичів писав про голод 1933 р., який спіткав Україну, що вважалася найбільш хлібною державою. Обвинувальний висновок містить інформацію про те, що Домбровського В.Г. звинувачено у проведенні розвідувальної діяльності на користь Польщі. Завербований він був своїм братом Герасимом як агент польської розвідки, для якого він нібито передавав інформацію про розміщення прикордонних застав, настрій колгоспників та їх ставлення до радянської влади, дані про кількість проживаючих на прикордонні німців та представників інших національностей. Справу по звинуваченню Домбровського було направлено в III відділ УНКВС по Житомирській області, а сам він утримувався в тюрмі м. Житомир [1, арк. 18]. Однак рішення по його справі відсутнє, даних про звільнення також немає. Сім'ю Вікентія Геронімовича також було піддано репресіям, а даних про їхнє майбутнє віднайти не вдалося.

Оскільки звинувачення проти Домбровського В.Г. були засновані суто на свідченнях самого засудженого і ніякими іншими матеріалами не підтверджувалися за відсутністю доказів злочинної діяльності його було реабілітовано у 1994 р. [1, арк. 35-35 зв.].

Ще однією резонансною для села колективною кримінальною справою, стала порушена проти «завербованих Грубешичем», в якості агентів польської розвідки, справа заарештованих одночасно 11 лютого 1938 р. Бубенка Дмитра Сильвестровича, Васильчука Григорія Родіоновича, Ляшука Василя Яковича, Ляшука Федора Гнатовича, Микитюка Івана Арсентійовича та Потайчука Гната Мартиновича. Згідно з постановами на арешт, всі вони до 1937 р. займалися контрабандною діяльністю з метою наживи, неодноразово для цього порушуючи кордон, переходили нелегально на бік Польщі, де нерідко затримувалися польською розвідкою, однак невдовзі були звільнені. Кожен із заарештованих мав родичів на території Польщі, з якими підтримувалися тісні зв'язки. Тісно пов'язані всі зааре-

штовані були також з викритим ворогом народу Грубешичем І.С. Тому, згідно з діючим тогочасним кримінальним законодавством, всіх їх було звинувачено за ст. 54-6 КК УРСР в шпигунстві на користь Польщі [3, арк. 2-7].

Анкети заарештованих містили майже однакові дані: селяни, українці за національністю, колгоспники, середняки, безпартійні, малограмотні або неграмотні. Тому чинити опір репресивній машині вони не змогли, навпаки, слідчі застосовували різноманітні методи тиску до кожного з них та опитаних по справі свідків. Доказом цього є відмова одного зі свідків під час перегляду справи від своїх попередніх показів, коли він стверджував, що підписав заготовлені матеріали примусово. Під час допиту одного з тодішніх представників правоохоронних органів Строканя В.В. є зрозумілим той факт, що на нього та інших працівників чинився тиск з боку керівництва з вимогами підвищити кількість розкритих справ. З цією метою до м. Олевськ було навіть направлено спеціальну слідчу групу у складі Гостинцева, Ремова і Вольського, які застосовували до звинувачених фізичну силу, призводячи навіть до каліцтв, внаслідок чого ті надавали потрібні свідчення, зізнаючись в тому, чого не здійснювали [3, арк. 132-133].

На перших етапах допиту всі підслідні не заперечували звинувачення щодо заняття контрабандною діяльністю (нелегально перевозили продукцію і продавали її за завищеними цінами), проте категорично відхиляли факт про заняття розвідувальною діяльністю. Всі звинувачені мали родичів на боці Польщі, дехто навіть довгий час проживав там. На питання «Чому ні разу не були заарештовані польським властями?» всі звинувачені відповідали, що добре орієнтувалися на місцевості і знали точні місця розташування застав. Однак вже під кінець допиту вони надали «правильні» свідчення, підтверджуючи свою причетність до польської розвідки через співпрацю з колишнім головою колгоспу Грубешичем. Наприклад, Васильчук Г.Р. нібито був завербований Грубешичем в 1935 р., котрий вимагав від нього інформацію про кількість громадян, родичі яких мешкають на території Польщі, про роботу церкви і кількість червоноармійців на заставі, коли працював головою Голишівської сільради [3, арк. 48-50]. Микитюка І.А., в якості шпигуна поль-

ської розвідки Грубешич завербував в травні 1936 р. [3, арк. 59-60]. Ляшука Ф.Г. допитували декілька разів, оскільки в матеріалах першого допиту простежуємо категоричне заперечення пред'явлених йому звинувачень: «...до іноземної розвідки я не причетний і шпигунську роботу ніколи не проводив...». Проте в протоколі додаткового допиту ми знаходимо зізнання: «...1-й раз в 1926 р. я був заарештований польськими властями під час будівництва вузькоколійної залізниці біля с. Борове, звинувачував ся у шпигунстві проти Польщі, на користь СРСР. Під арештом перебував 1 добу, після чого з під варті втік до СРСР... так, я дійсно в Польщі був завербований для шпигунської роботи на території СРСР на користь Польщі, з цією метою в 1926 р. був перекинутий на бік СРСР...». Він також стверджував що цей зв'язок тривав до 1934 р., потім на певний час припинився, а коли колгосп у селі очолив Грубешич, шпигунська діяльність відновилася, оскільки той проживав на квартирі у звинуваченого [3, арк. 64-65 зв.].

Всі звинувачені за постановою трійки при УНКВС по Житомирській області від 3 жовтня 1938 р. були засуджені за ст. 54-6 КК УРСР до найвищої міри покарання – розстрілу. Вирок було приведено у виконання 4 жовтня 1938 р. В 1960 р. згідно із тогочасним законодавством вони були реабілітовані посмертно. Однак не варто забувати, що радянська влада навмисно без вагомих на те причин зробила в очах інших цих людей зрадниками, затаврувавши на їхніх іменах огидне клеймо «ворог народу». Прийомний син Ляшука Ф. Г. – Позняк Микола Миколайович – неодноразово звертався з проханням реабілітації батька, не розуміючи причини його засудження, оскільки на багаточисленні клопотання показати кримінальну справу батька, він отримував відмову.

Нами проаналізовано долі лише незначної частини репресованих мешканців с. Голишів Олевського району, нинішньої Житомирської області, але навіть такий розгляд дозволяє виявити певну закономірність у діяльності каральної машини тоталітарної влади.

По-перше, в роки «великого терору» головним стало звинувачення населення у співпраці з розвідками сусідніх держав та шпигунстві, коли адміністративні порушення (як-от перехід кордону для побачення з рідними, продажу та перепродажу товарів тощо) ставали підґрунтям для фабрикування політичних кримінальних справ.

По-друге, бачимо, що колективні обвинувачення на всіх етапах роботи репресивної машини фабрикувалися шляхом залучення до однієї-двох осіб інших людей на підставі використання наявних зв'язків між ними (родичі, сусіди, колеги), тобто у поліських селях використовувалися ті ж самі каральні практики, що і в містах проти інших соціальних груп (урядовці, технічні працівники, науковці, творча інтелігенція).

По-третє, каральні органи створювали систему «загальної відповідальності», коли проти заарештованих свідчили їхні односельці, коли як важливі документи у справі використовувалися довідки з сільських адміністративних установ. У такий спосіб відбувалася деформація свідомості певної частини суспільства, відповідальними за долю жертв ставали не лише представники влади, але й пересічні мешканці.

Нарешті зазначимо, що аналіз справ надав можливість ще раз пересвідчитися у тому, що каральні органи діяли за вже відпрацьованим шаблоном, одноманітність структури справ і проведення процедури слідства, відображена у документах, переконливо доводить це.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Галузевий державний архів СБУ в Житомирській області, Ф-п, спр. 30170.
2. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), Фр. 5013, оп.2, спр. 20329, 25 арк.
3. Держархів Житомирської обл., Фр. 5013, оп. 2, спр. 6110, 194 арк.
4. Подкур Р. Регіональні особливості «Великого терору» 1937-1938 рр. на західному кордоні СРСР – УРСР (на матеріалах Поділля) / Р. Подкур / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Podkur_Roman/Rehionalni_osoblyvosti_Velykoho_teroru_1937_1938_rr_na_zakhidnomu_kordoni_SRSR_URSR.pdf
5. Рафальська Т.Л. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.): монографія. / Т. Л. Рафальська -- Житомир: Видавництво «Волинь», 2012. – 180 с.

Лисий А.К., Мазуркевич В.В.

ДИВЕРСАНТ І ШПИГУН ІЗ ВАТИКАНУ

Анотація. У статті йде мова про боротьбу радянської влади з релігією взагалі і католицизмом зокрема. Подано життєпис подільського ксьондза, якого спочатку засудили за антирадянську діяльність до концтабору Соловки, а потім і до смерті за неіснуючі диверсії й шпигунство. По обміну між Польщею та СРСР він залишився живий.

Ключові слова. Релігія, католицизм, ксьондз, парафія, віра, репресія.

На Поділлі під час громадянської війни влада змінювалася десятки разів. І якщо представники тої чи іншої влади були лояльними або нейтральними до Церкви, то кожний наступ більшовиків супроводжувався дикими розправами з інтелігенцією та духівництвом. Гинули серед інших і служителі Римсько-Католицької Церкви. У сусідніх з Гніванською парафією були замордовані Болеслав Лісицький, Семен Бабарський, Теофіл Шептицький, Сіріл Буяльський, Зігмунт Крижановський, Калікст Бутунч, Казімір Мазур, Михайло Дзендзик [1, с. 133]. Прихід червоних приносив ксьондзам обшуки, арешти, допити, свавілля «слідчих», вироки революційних трибуналів, конфіскацію церковного й особистого майна тощо. Щоразу зі вступом революційних військ у римсько-католицьких

душпастирів справлялося враження, як це передано у споминах одного з них, що «страшна чернь заливає вулиці, будівлі і приватні оселі», їм здавалося, що, як предки в давнину, вони потрапили в полон до татарської орди, котра накинула їм ярмо на шию й позбавила сподівань на ліпшу долю [2, с.134,140]

Взагалі історія комуністичної партії і радянської держави – це, крім усього іншого, історія невтомного переслідування релігії. І перш за все – християнства. Справу Нерона, який кидав перших християнських мучеників на поїдання хижакам, через 1900 років продовжили войовничі атеїсти, катуючи, розстрілюючи та відправляючи священослужителів на повільну смерть до сибірських концтаборів.

Весною 1920 року вся територія Кам'янецької єпархії була звільнена від більшовиків частинами польської та української армій. У парафії почали повертатися священники і відновлювати релігійне життя.

Але політична ситуація знову змінилася. Під тиском кінноти Будьонного поляки в червні 1920 року почали відходити на захід. Ця історична подія виявилася трагічною для католиків України. Повернення більшовиків та встановлення радянської влади несло катастрофічні наслідки для Церкви – кров та страждання віруючих і священників, знищення храмів і руйнацію організаційних церковних структур. І багато талановитих і прозорливих душпастирів добре розуміли, що очікує і їх, і прихожан в умовах комуністичної диктатури. І далеко не всі католицькі священники залишилися на території України. То є правдою, що в багатьох з них не вистачило мужності добровільно залишитися в логові звіра, але навряд навіть можна подумати про будь-яке засудження настоятелів, які виїхали до Польщі. Кожно-

му з них загрожувала смерть. І тим значнішим видається справжній подвиг тих душпастирів, які мужньо залишилися з власними парафіянами, з віруючими і захищали справу Господа.

Одним з таких героїв був Федорович Чеслав Антонович, походженням з селян Слободи-Носковецької, що на Жмеринщині. Народився 20 грудня 1891 року. Світську освіту отримав у Кам'янецькій класичній гімназії. 20 листопада 1910 року розпочав заняття у Луцько-Житомирській римсько-католицькій духовній семінарії. По її закінченню, 2 липня 1914 року, його було послано до римсько-католицької духовної академії у Петрограді. Рукоположено в священника 15 червня 1915 року єпископом Чепляком у Петрограді.

Згодом ніс службу законовчителем шкіл міста Біла Церква, потім вікарієм у Проскурові (сучасний Хмельницький). Звідси 27 лютого 1919 року направлений на навчання до католицького університету у Любліні (Польща) [3, арк 174]. По його закінченню отримав призначення спочатку до костьолу с. Скаржинці Бердичівської округи, а пізніше (з лютого 1924 р.) Браїлівського костьолу і опікувався також храмами в Гнівані та Літині [4, арк. 7].

Як духовному наставнику Чеславу довелося відчувати всю складність радянської дійсності, в якій опинилися його парафіяни. До цього в період, коли люди особливо потерпали від війни і розрухи й гостро потребували духовних послуг, парафії довго залишалися без наставника. Частина подільських католиків, особливо родини поміщиків, підприємців та інтелігенція, стали жертвами червоного терору або встигли виїхати за кордон. Відтепер римо-католицька громада складалася переважно з малописьмених і незаможних людей, які здобували шматок хліба тяжкою фізичною працею. Прагнучи повернутися до мирного способу життя, вони піднімали з руїн підприємства і залізницю, трудилися на землі та гранітних кар'єрах, в ремісничих майстернях, торгували на місцевих ринках.

Однак далеко не всім вдавалося безболісно налагодити свій побут і подолати душевну смуту. Внаслідок війни багато родин залишилися роз'єднаними, втратили годувальників; у місцевих панували злидні, хвороби, самотність,

безробіття. Ніхто не мав спокою, бо радянська влада продовжувала затаято боротися зі своїми справжніми й уявними ворогами та зводити рахунки з усіма, хто в роки війни чинив опір більшовикам. На тлі політичних і економічних негараздів поширювалися аморальні явища, коли люди втрачали відчуття гріха, переставали шанувати одне одного, забували про власну честь, сором і добре ім'я.

Ксьондз Федорович, ознайомившись із станом справ у парафіях, зібрався до копіткої роботи. Необхідно було згуртувати розпорошену громаду, налагодити духовний зв'язок з віруючими. Невдовзі він уже добре знав усіх своїх парафіян, особливо тих, хто приходив на богослужіння, підтримував храми, цікавився життям громади. Як настоятель він бував іноді вдома в цих людей, виконуючи треби. Проте близьких чи дружніх стосунків ксьондз волів ні з ким зі світських осіб не підтримувати.

Ще в лютому 1925 року Вінницький окружний комітет КП(б)У отримав з Москви циркуляр такого змісту: «Звертаємо Вашу увагу на необхідність використати в антиклерикальній агітації низку нових фактів, що дискредитують католицьке духовенство. В першу чергу необхідно висвітлювати *шпигунську* діяльність католицького кліру, його роль як агентів польського уряду та польського генштабу.

Звертаємо Вашу увагу на необхідність вести антиклерикальну агітацію постійно і систематично, і з цією метою старанно збирати всі факти, які дискредитують ксьондзів. Про відомі факти контрреволюційності ксьондзів повідомляти в місцеві органи ДПУ» [5, арк. 83].

І, безумовно, повідомляли. Невідомий секрет (секретний сотрудник) ДПУ доносив, що «виступаючи 2 серпня 1924 року у Вінницькому костьолі Федорович натякав на те, що радянська влада пригнічує релігію всупереч закону про відокремлення церкви від держави» [6, арк. 60].

Інший Іуда дописував, що «14 вересня 1924 року ксьондз у Гніванському костьолі говорив про утиски релігії радянською владою. Причому маскував свою думку стражданнями одного святого IV століття» [6, арк. 61].

Каральні органи швидко знайшли й привід для арешту о. Федоровича. 6 серпня 1925 року

до храму в Браїлові зайшов місцевий міліціонер Уткін Митрофан й не зняв кашкета. Тоді настоятель, не витримавши цієї наруги, зірвав форменного картуза й закинув його на дах сусідньої будівлі. 5 вересня ксьондза як «соціально-небезпечного» було заарештовано й розпочалось слідство, яке тягнулося до 17 грудня 1925 року. Підслідного тримали у Вінницькій в'язниці [6, арк. 1-77].

Цього дня помічник уповноваженого секретно-оперативного відділу Вінницького округового відділу ДПУ Харченко постановив: «у відношенні громадянина Федоровича Чеслава Антоновича як елемента соціально-небезпечного, розкладницькі діючого на оточуючих громадян порушити клопотання перед Особливою нарадою ДПУ УСРР про застосування до нього заслання в одну з північних губерній СРСР» [6, арк. 60]. І тільки 18 вересня 1926 року Особлива нарада при колегії ОДПУ постановила: «Федоровича Чеслава Антоновича заключить в концлагерь сроком на три года. Дело сдать в архив» [6, арк. 66].

Невдовзі після оголошення вироку о. Чеслава було вивезено спокутувати «вину» до концтабору на Соловецьких островах (СЛОН – Соловецкий лагерь особого назначения) – найбільший й найстрашніший концтабір Радянського Союзу 1920-х років. Значний відсоток серед в'язнів становили вихідці з України. Сюди комуністична влада відправляла діячів Української Народної Республіки, вояків повстанських загонів, *духівництво*, представників старої інтелігенції, партійних і державних діячів та ін. Особливо «українізація» Соловків розгорталася в середині 1930-х років [7]. Тут було на честь 20-ої річниці жовтневого перевороту розстріляно серед 1620 осіб і десятки священників римо-католицького обряду [8, с. 191-194].

Попри це, в Україні на ксьондза Федоровича було відкрито ще одну кримінальну справу [9]. Душпастиря було звинувачено у шпигунській, а також диверсійній діяльності. У жовтні 1928 року о. Чеслава було етаповано з концтабору й привезено до Вінниці. Почалися тривалі й виснажливі допити до лютого 1929 року.

Місцеві поплічники Держинського сколотили міфічну шпигунську організацію, яку ні-

бито очолював гніванський настоятель, навіть в той час коли був на каторзі (?!). У цій справі проходило 6 осіб. Це були:

1. Федорович Чеслав Антонович, 1891 року народження, мешканець містечка Браїлів, поляк, письменний, ксьондз, судимий за ст. 73, 119 КК УСРР.

2. Лась Болеслав Владиславович, 1905 року народження, мешканець с. Гнівань Тиврівського району, поляк, письменний, працював шевцем.

3. Марцонь Казимир Іванович, 1911 року народження, мешканець села Браїлів Жмеринського району, поляк, письменний, органіст костьолу.

4. Сварчевський Сигізмунд Олександрович, 1909 року народження, мешканець с. Гнівань Тиврівського району, поляк, працював столяром.

5. Яворський Сабін Іванович, 1906 року народження, мешканець с. Витава Тиврівського району, поляк, письменний.

6. Яницький Петро Феліксович, 1908 року народження, мешканець с. Гнівань, поляк, письменний, член ВЛКСМ.

Їх звинуватили в тому, «що у 1925-1926 роках в Гнівані при костьолі організували ружанські релігійні гуртки, які в дійсності займались антирадянською та шпигунською діяльністю. Головним завданням цього гуртка було виховання польської молоді в патріотичному дусі, збирання шпигунських відомостей на користь Польщі та перекидання цієї молоді до Польщі для служіння «польській справі». **Організатором цього гуртка «Жива Ружа» був ксьондз Федорович**, а керівниками – Яворський і Сварчевський. Вони мали намір відправити всю місцеву польську молодь до Польщі, попередньо зібравши зброю та відомості шпигунського характеру» [9, арк. 21-67].

Цю справу чекісти організували після того, як на кордоні в червні 1927 року біля Підволочиська прикордонники затримали Сварчевського і Лася, які в ті важкі часи перебивались контрабандою. У Сварчевського в поясному ремені знайшли схований срібний польський герб, «який він хотів у пориві патріотизму перевезти до Польщі». У Лася виявили револьвер.

Цього було досить, щоб за півтора року допитів вибити потрібні покази шпигунської та антирадянської діяльності заарештованих. Залюбки односельці Гарагуля Б. Я., Шимко Р. І. посвідчили, що члени «Живої Ружі» збирали й складували зброю в Гніванському костьолі.

Слідчі проігнорували слова пароха про те, що «у 1925 році в Гнівані мною, як настоятелем костьолу, були відновлені гуртки «Живої Ружі», які існували ще до революції. Це група з 15 осіб, єдина мета котрих – молитися кожний день. У всьому світі такі гуртки існують більш як 600 років, а в Росії – 200. Гуртки ці збираються один раз на місяць (в першу неділю місяця) для обміну табличками, на яких надруковано молитви для кожного учасника гуртка. Якщо я при цьому вів бесіду, то тільки аполітичну. В Гнівані таких гуртків було п'ять: 1 – старенькі жінки; 2 – дівчата 16-20 років; 3 – діти 9-13 років; 4 – парубки 16-20 років; 5 – хлопчики 9-13 років» [9, арк. 165].

За вироком Вінницького обласного суду 15 лютого 1929 року за ст. 54-6, 54-11 КК УСРР було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна Федоровича Ч. А., Лася Б. В., Сварчевського С. О.; до 10 років

позбавлення волі та поразкою в правах на 5 років засуджено Яворського С. І., Яницького П. Ф.; до 5 років позбавлення волі та поразкою в правах на 5 років засуджено Марцюня К. І. (на момент арешту не мав 16 років – від авт.) [9, арк. 187-190].

Вирок щодо Федоровича Ч. А. було відкладено. Його перевезли до політизолятора в Ярославль і в 1932 році, з іншими 25 ксьондзами, обміняли на польських політв'язнів-комуністів. Проте 7 років каторги й поневірянь далися взнаки. О. Чеслав помер у вересні 1939 року на терені Луцької дієцезії [10, с. 35].

Як не дивно, фігурантів цієї міфічної шпигунської організації згідно Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17.04.1991 року не реабілітували. Ті, хто переглядав цю справу до серпневого путчу ГКЧП 1991 року, прийшли до висновку, що «их виновність в совершении преступных действий доказана материалами дела. Осуждены они обоснованно и реабилитации не подлежат» [9, арк. 193]. Чи не варто сучасним працівникам СБУ повернутися до цієї давньої справи?

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.
2. Skalski T., ks. Terror i cierpienie: kościół katolicki na Ukrainie, 1900-1932. Wspomnienia. – Lublin-Rzym-Lwow, 1995 – 325 s.
3. Державний архів Житомирської області. – Ф. 959. – Оп. 13. – Спр. 932.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф.Р. 197. – Оп. 3. – Спр. 11.
5. ДАВіО. – Ф. П. 78. – Оп. 10. – Спр. 5.
6. Архів УСБУ у Вінницькій області. Основний фонд. – Спр. 8776.
7. Юрій Шаповал. Соловецька трагедія – непомічена річниця (<http://www.dt.ua/3000/3150/34604/>)
8. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: У 3-х т. – К., 1997. – Т. 1.
9. Архів УСБУ у Вінницькій області. Основний фонд. – Спр. 8362.
10. Album kapłanów dyecezji lucko-zytomirskiej i kamienieckiej. Zebrał i ułożył Jerzy Filipowicz. – Lublin, 1995. – 45 s.

Мороз В.С., Мороз В.С.

БЕЗВИННІ ЖЕРТВИ ПРОСКУРІВСЬКОГО ЧК

В статті досліджується зародження більшовицької репресивної системи у 1921 р., репресивні органи – ЧК і трійки, методи фабрикування надуманих справ, відсутність відкритих судових процесів та захисту, жорстокість винесених вироків.

Ключові слова: національно-визвольна революція, повстанський рух, репресії та репресивні органи, спілка «Союз визволення України», трійки, ЧК, вирoki.

В часи Української революції 1917-1921 рр. на Поділлі було неспокійно і тривожно, а влада – хиткою та нестабільною. На зміну Центральній Раді прийшов гетьман Павло Скоропадський, якого відсторонили від влади Директорія. Через Поділля проходили, дислокувалися та вели бойові дії окупаційні австро-угорські та німецькі військові частини, Червоної армії, Денікіна, Польщі, а також війська Директорії. Окупанти грабували сільське населення, накладали контрибуції, проводили примусові мобілізації до лав Червоної армії та військ Денікіна. Більшовицька влада проводила проти селян репресивну політику, доводила непосильні плани продовольчої розкладки, а згодом продовольчого податку, а її репресивні органи ЧК катували і розстрілювали непокірливих. Окупанти, особливо із Московщини, по відношенню до українського населення вели себе нахабно, насміхались над їх мовою, звичаями, традиціями, обзивали українців принизливим словом «хохол» і цим самим принижували їх людську гідність. Ці та інші фактори породили масовий антибільшовицький повстанський рух на Поділлі в 1919-1922 рр., який очолив отаман Яків Гальчевський та його соратники. Повстанські загони нападали на міста і містечка (Вінниця, Літин, Летичів, Зіньків, Вінківці та ін.), промислові підприємства (цукрові та спиртові заводи, млини, державні склади), з'єднання радянських силових структур, органи радянської влади (сільські ради, партійні осередки, міліцейські пости), порушували лінії зв'язку. Інколи повстанці накладали на містечка контрибуцію, проводили єврейські погроми, оскільки євреї приймали активну участь у розбудові радянської репресивної системи, нападали на радянських службовців, високих цивільних і військових сановників, вбивали

інструкторів по збиранню продподатку, захоплювали підводи з продподатком, агітували селян не виконувати плану здачі продподатку, вступали у бої із загонами Червоної армії, вели боротьбу із шпигунами, дезертирами, перебіжчиками, сексотами, донощиками.

Повстанці із збою в руках боролись за людську гідність, за свою державу. Як писав Я. Гальчевський «ми не згинемо безвісно, як барани, зі зброєю в руках по козацьки. Дамо кроваво відчутти зайдам, москалям, жидам і своїм пестоголовцям, які злигалися з комунарками, що ще не все завмерло. Правдо, пропаде чи мало наших, згине багато невинних людей. Кожна нова жертва це цеглина в наш національний будинок, бо ніколи людська кров не ллється намарно» [1, с. 19].

Темі антибільшовицького повстанського руху присвячено десятки наукових праць. Його досліджували учасники цих подій, історики та краєзнавці Яків Гальчевський [1], Роман Коваль [2], Костянтин Завалнюк [3], Денис Красносілецький [4,6,7], Ірина Леськів [5], Анатолій Трембіцький [8] та багато інших. Повстанські загони Я.Шепеля неодноразово перебували на теренах Проскурівщини. Так, за свідченням А.Трембіцького [8, с. 17] у загоні отамана Шепеля служив Подільський козак родом із села Іванківці, що біля Проскурова Яків Чекирда. У селі Давидківцях, в 7-ми верстах на схід від Проскурова перебував штаб отамана Я.Шепеля [8,с.108]. Загін Я. Гальчевського влітку 1920 року після великого бою з більшовиками в районі містечка Зінькова прибув у село Пашківці для втихомирення непокірливих селян, що нападали на частини української армії і транспортний кортеж Головного отамана С.Петлюри, який рухався залізницею в напрямку м. Старокостянтинова в 1919 р.

Селяни були стомлені тривалими бойовими діями між повстанськими загонами і Червоною армією, стали пасивно або нейтрально ставитися до політичних баталій за існування УНР чи УСРР. Були навіть випадки, коли селяни не тільки відмовлялись допомагати повстанцям, а й затримували декого із них та передавали органам ЧК [10, с. 221]. Селяни Бахматовецької волості села Копистин, Масівці, Пирогівці, Голосків, Давидківці, Колибань, Книжківці, Шумовець та ін. майже не приймали активної участі в антибільшовицькому повстанському русі.

20 листопада 1920 р. армія УНР перейшла ріку Збруч і увійшла на польську територію. З приходом до влади більшовиків наприкінці 1920 року їх репресивні органи стали проводити так звані «зачистки» по викриттю ворогів радянської влади, інкримінувати національно свідомим жителям сіл їх участь у надуманій та міфічній спільці «Союз Визволення України» (СВУ).

Так, дійсно така спілька в Україні і на Поділлі існувала [11, с. 734-735; 12]. Була заснована 4 серпня 1914 р. у Львові, складалася з членів українських соціалістичних партій. У вересні 1914 р. СВУ опублікував свої програмні документи «Наша платформа», відозви «До українського народу», «До громадських організацій Європи». СВУ вважав себе репрезентантом українського народу Росії. Намагався використати війну австро-німецького блоку проти Росії для завоювання самостійності України як конституційної монархії з демократичним державним устроєм, однопалатною системою законодавства, мовними й релігійними свободами для всіх національностей і самостійною Українською церквою. Під час Першої світової війни СВУ проводив агітаційну роботу серед українських полонених. Розгорнув широку інформаційно-дипломатичну роботу та видавничу діяльність, піклувався про розвиток українського шкільництва. Після Лютневої 1917 р. революції і утворення Центральної Ради СВУ перестав виступати від імені українського народу, продовжив роботу серед українських військово полонених. Заходами СВУ в 1917 р. були сформовані дві українські дивізії Сірожупана і Світложупана. 1 липня 1918 р. СВУ офіційно припинив своє існування. Отже

СВУ не створював своїх підпільних організацій, антибільшовицьких повстанських загонів, а прагнув досягти незалежності України мирним шляхом.

З приходом до влади більшовиків більшовицький режим проводить політику насилля, терору і репресій, яка базується на так званій «теорії диктатури пролетаріату», а в дійсності диктатурі партійного керівництва більшовицької партії, основу якої на 90%, а можливо і більше, складали євреї. Під цей маховик репресій попали п'ять жителів сіл Копистина та Івашковець. Зробимо витяг із їх слідчих [13,14,15,16] справ. Це:

1. Фішманов Микола Васильович 1894 р. народження с. Івашківці, українець, малописьменний, швець. Заарештований 23.09.1921 р. Звинувачення: член підпільної організації. Проскурівською ЧК 24.10.1921 р. засуджений до розстрілу. Вирок виконаний. Реабілітований прокуратурою Хмельницької обл. 05.09.1995 р. (П. – 29373. Архів УСБУ).

2. Широкий Андрій Григорович 1893 р. народження, українець, малописьменний, селянин-одноосібник. Заарештований 21.09.1921 р. Звинувачення: член підпільної організації. Проскурівською ЧК 24.10.1921 р. засуджений до розстрілу. Вирок виконаний. Реабілітований прокуратурою Хмельницької обл. 05.09.1995 р. (П.–29793–29373, архів УСБУ)

3. Яцишин Федір Микитович 1885 р. народження, українець, малописьменний, селянин-одноосібник. Заарештований 23.09.1921 р. Звинувачення: член підпільної організації. Проскурівською ЧК 29.10.1921. р. засуджений до розстрілу. Вирок виконаний. Реабілітований прокуратурою Хмельницької обл. 05.09.1995 р. (П. – 29373, архів УСБУ).

4. Семчишин Євстафій Федорович 1890 р. народження, українець, малописьменний, селянин-одноосібник. Заарештований 23.09.1921. Обвинувачення: член підпільної організації. Проскурівською ЧК 24.10.1921 р. засуджений до розстрілу. Вирок виконаний. Реабілітований прокуратурою Хмельницької обл. 05.09.1995 р. (П. – 29373, архів УСБУ).

5. Дунець Антон Кіндратович 1886 р. народження, українець, малописьменний, селянин-одноосібник. Заарештований 23.03.1921 р. Зви-

нувачення: член організації «Спілка визволення України». Проскурівською ЧК 24.10.1921 р. засуджений до розстрілу. Вирок виконаний. Реабілітований прокуратурою Хмельницької обл. 05.09. 1995 р. (П. – 29373, архів УСБУ).

Всім арештованим Проскурівською Погранічною повітовою Чека було висунуті однакові звинувачення – участь в підпільній організації «Союз Визволення України», який ще 1 липня 1918 року припинив свою діяльність.

За словами працівника архіву УСБУ по цьому судовому процесу було розстріляно Проскурівською ЧК більше 20 жителів навколишніх сіл. Всі вони були реабілітовані. На підставі цього факту робимо висновок, що висунуті звинувачення підсудним є надуманими та сфабрикованими, а 5 розстріляних селян - чергові безвинні жертви більшовицького режиму.

Так почалась нова більшовицька ера терору, голодоморів, репресій.

ДЖЕРЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гальчевський Яків Проти Червоних окупантів. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011 – 360 с.
2. Коваль Роман Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діюкор, 2001. – 288 с.
3. Завальнюк К.В. Провісники волі. Науково-довідкове видання / К. В. Завальнюк. – Літин: Літинська райдрукарня, 2005. – 352 с.
4. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький повстанський рух на Проскурівщині в 1920-1924 рр. / Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін. С.М. (співголова - від. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – 646 с.
5. Леськів І.Я. Гальчевський на Деражнянщині / «Деражнянщина: минуле і сучасне»: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Редкол Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова), Кохановський О.Б. (співголова) та ін. – Хмдньницький: ПП Мельник А.А., 2013. – 656 с.
6. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух повстанських загонів на Деражнянщині в 1921-1922 роках. / «Деражнянщина: минуле і сучасне»: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Редкол Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова), Кохановський О.Б. (співголова) та ін. – Хмдньницький: ПП Мельник А.А., 2013. – 656 с.
7. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух повстанських загонів на Дунаєвеччині 1922 року / Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць // [Редкол. Прокопчук В.С. (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г. – Вип. 5. – 648 с.
8. Трембіцький А.М., Завальнюк К.В. Отаман Яків Шепель / А.М. Трембіцький, К.В. Заальнюк. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. – 321 с.
9. Красносілецький Д.П. Агтібільшовицький рух повстанського загону Вінковеччини в у 1921-1922 рр. під проводом отаманів Бернацького та Березницького / Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Є С.М. (відп. секретар) та ін.]. – Хмельницький, 2015 – Вип. 6. – 190 с.
10. Завальеюк К В, Стецюк Т.В. Яків Гальчевський у документах епохи. – К -П.: ПП «Медобори-2006», 2012. – 224 с.
11. Лавров Ю.П. Союз визволення України / Енциклопедія історії України. Т.9. Прил – С . – К.: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2012 - с. 734-735.
12. Платер Іван Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 346 с.
13. Державний архів Хмельницької області ф. Р-6193, оп. 12, спр. П -29376.
14. Державний архів Хмельницької області ф. Р-6193, оп. 12, спр. П -29373.
15. Державний архів Хмельницької області ф. Р-6193, оп. 12, спр. П -29375.
16. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Хмельницька обл.. / Редакція тому: Л.В. Стебло (голова) та ін. – Упорядники: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур – бібліографічні довідки: Ю.А. Довгань Л.А. Кривега, О.М. Фандуль, - Кн. 5. – Хмельницький: ТОВ Поліграфіст – 2, 2012. – 896 с.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В ДОЛЯХ ЖИТЕЛІВ С. МАКІВ, ЩО НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ РЕПРЕСОВАНІ ЖИТЕЛІ С. МАКІВ В 30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується доля жителів с. Маків Дунаєвецького району, які потрапили під видумані звинувачення працівників НКВС і були безпідставно репресовані в 30-х роках ХХ століття.

Ключові слова: Маків; політичні репресії; рішення трійки; реабілітація.

Жителі Дунаєвеччини у 20-х – 30-х роках ХХ ст. зазнали від радянської влади поневірянь, переслідувань. Так, захопивши владу вперше на Поділлі у березні 1919 року більшовики сформували Подільську губернську надзвичайну комісію. Основним завданням якої була боротьба з контрреволюцією, тобто з усіма, хто не бажав підкоритися їх владі. У першу чергу переслідувань зазнали громадяни, які працювали в органах державного управління та самоврядування колишньої Російської імперії, УНР, Гетьманату тощо.

Вдруге захопивши Поділля, в 1920 р. більшовики продовжили розпочаті масові репресії, грабежі. Було запроваджено систему заручництва. Паралельно діяла система відповідачів, яка передбачала відповідальність населення за прояви бандитизму. Після остаточного утвердження влади. Більшовики продовжували знищувати місцеве населення, яке чинило опір колективізації, розкуркуленню.

Піком більшовицького терору стали 1937-1938 рр. В Україні „великий терор” мав специфіку яка полягала в національній спрямованості. Звинувачення в „націоналізмі”, „українському шовінізмі”, „націоналістичних ухилах”, співчутті „націоналістичній контрреволюції” виступали як універсальний засіб репресивно-каральних органів.

На Дунаєвеччині органами НКВС піддано репресіям 2765 жителів, з них 1002 розстріляно, 1217 ув'язнено, 546 депортовано. Тільки з двох дунаєвечьких сіл Макова та Шатави безпідставно репресували 82 особи, з них 27 страчено як ворогів народу.

8 вересня 1937 року органами НКВС заарештовано табельщика Маківського цукрового заводу Аду Генріхівну Зданович. Слідчий Гера-

щенко висунув їй звинувачення в зв'язках з заможними селянами, проведення контрреволюційної агітації на заводі та листування з братом, який проживав у Польщі. Заарештована була за національністю полькою і мала середню освіту. Як стверджувало слідство вона перебувала в тісних стосунках з ворогами радянської влади Яцьковською Теофілою та Прозоровським Михайлом. Наступним звинуваченням було прослуховування нею на першотравневій свята польського радіо, висловлювання про важке життя в країні рад. До сфальсифікованого обвинувачення було долучено свідчення трьох малограмотних свідків, які один на перед одного обумовлювали невинну людину. Один із свідків був ще й її сусідом по квартирі. Вони в один голос стверджували, що вона була антирадянською особою [полькою – Авт.], на роботі писала листи на польській мові і відсилала їх невідомому адресату. Щоб виправдати себе в очах слідства стверджували, що вони неодноразово вели бесіди з нею про припинення антирадянської пропаганди. Постановою НКВС СРСР і Прокурора СРСР від 4 грудня 1937 року гр. Зданович А.Г. була засуджена до розстрілу. В 1989 році реабілітована як особа, яка була притягнута до кримінальної відповідальності безпідставно [1, арк. 1-10].

1 січня 1938 року управлінням НКВС Кам'янець – Подільської області заарештовано Дрездаля Якова Олександровича поляка за національністю. Заарештований працював лісником в маківському лісництві. Йому висунуто звинувачення в зв'язках з контрреволюційним та націоналістичним елементом, співпрацю з католицькою церквою. Свідки охарактеризували Дрездаля як антирадянську особу через те, що він до 1917 року працював лісником у міс-

цевого поміщика Журавського та штрафував селян. Інші стверджували, що він належав до релігійного гуртка „Ружанці”, а в період революції видавав революційно налаштованих селян владі УНР. Підсудний не визнав висунуті обвинувачення але йому це не допомогло. Відповідно до сфабрикованої справи Дрездаля Якова Олександровича протоколом двійки 1 лютого 1938 року засуджено до вищої міри покарання. Вирок виконано 25 березня 1938 р. в Кам'янці-Подільському. Похований в братській могилі поблизу консервного заводу. В 1991 році його було реабілітовано посмертно за відсутністю складу злочину [2, арк. 12, 13, 18].

8 вересня 1937 року за контрреволюційну діяльність було заарештовано працівника Маківського цукрового заводу Берлінського Івана Григоровича, поляка за національністю. В постанові на арешт висувалося звинувачення, що він працює на заводі з часу його зведення, тобто з 1911 року та виключений з партії як ворожий елемент. В характеристиці зазначалося також, що „Берлінський в громадському житті участі не брав. Розмови його зводилися до того, що при радянській владі добре жити не можна, а при панах гарно жилося всім” [3, арк.7].

Наступне звинувачення зводилося до провалу ним як кандидатом в члени партії хлібозаготівельної кампанії Маківської сільської ради в 1929 році та приховуванням хліба заможними селянами [4, арк.14]. Свідки у справі стверджували, що він є націоналістом і знаходився в тісних стосунках з іншими заарештованими по заводу, слухав радіо Польщі та поширював слухи про швидкий прихід на Україну польської армії. Постановою двійки його засуджено до вищої міри покарання – розстрілу [5, арк.21]. З настанням хрущовської відлиги до правоохоронних органів в 1959 році звернувся син розстріляного Берлінський Антон Іванович. Він просив надати відповідь про долю свого батька та реабілітувати. По факту звернення сина було проведено перегляд справи. Слідчий прийшов до висновку, що справа була сфабрикована і склад злочину відсутній [6, арк. 21].

В квітні 1938 року Дунаєвським районним відділом НКВС було заарештовано заступника головного інженера Маківського цукрового заводу Бернадзіковського Казимира Карловича,

поляка за національністю. Йому правоохоронні органи інкримінували участь в Польській організації військовій. За даними свідків, в його обов'язки входило: захоплення заводу, обеззброєння заводської охорони та телеграфної лінії в Шатаві. „Мені було відомо, – заявив один з свідків, – що Бернадзіковський провів на заводі неналежно ремонт, в результаті чого, завод зупинився [7, арк.57]. За даними слідства ним на заводі було завербовано в польське підпілля 5 працівників. Казимир Карлович зумів довести свою непричетність до Польської організації військової. В обвинувачуваному вирокі зазначалося: „Допитані по справі свідки ніякої антирадянської діяльності не змогли довести. Їх покази зводяться до того, що Бернадзіковський як секретар первинної партійної організації розвалив роботу школи партпроса, не проводив роботу зі стахановцями” [8, арк. 88]. Враховуючи вищезазначене, Бернадзіковського Казимира Карловича було знято обвинувачення та звільнено з-під варти.

З 1929 року радянська влада розпочала нову хвилю боротьби із церквою. Одним із напрямків неоголошеної війни більшовицької держави із церквою стало фізичне знищення священиків. У березні 1922 р. Ленін у листі, адресованому членам Політбюро ЦК РКП(б) наголошував на необхідності масових розстрілів “представників реакційного духовенства”. Орган ГПУ доведено завдання посилити антирелігійну пропаганду через округові ради безбожників, збільшувати кількість секретних відвідувачів через віруючих та притягати до агентурної роботи в ГПУ самих священиків.

В травні 1929 року уповноваженим 23 управління Кам'янець-Подільського прикордонного загону заарештовано священика с. Маків Пономарьова Олексія та п'ять прихожан за контрреволюційну діяльність на релігійних мотивах. За даними кримінальної справи 6 травня 1929 року під час святкування Пасхи вищезазначені особи зірвали проведення антирелігійної пасхальної кампанії та організували масові безпорядки [9, арк. 96]. Головну роль в масових безпорядках відіграв священик. Він закликав прихожан „Покласти свої голови за святу церкву як поклав її за нас Ісус Христос” та наголосив на аморальній діяльності комуністів і ком-

сомольців [10, арк.96]. Як стверджують свідки заарештованим вдалося зібрати біля п'ятиста осіб та оточити сільську раду. Лише дивом вдалося уникнути побиття сільського активу.

Вироком суду священика Пономарьова Петра Олексійовича засуджено до трьох років концтаборів [11, арк.124].

Впродовж березня – травня 1938 року Дунаєвцьким райвідділом НКВС були заарештовані жителі с. Макова Калинюк Іван Михайлович, Зеленський Степан Мартинович, Григорчук Михайло Мартинович та Гаєвський Єфім Степанович. Їх слідство звинувачувало в участі в надуманій українській націоналістичній антирадянській організації, яка ставила перед собою мету збройного повстання та утворення незалежної України. Їх винна була в тому, що вони в добу УНР служили в українському війську.

Постановою особливої трійки УНКВС по Кам'янець-Подільській області від 10 травня 1938 року заарештованих засуджено до вищої міри покарання – розстрілу. 13 червня цього ж року вирок виконано [12, арк.139].

В 1959 році на заяву дружини розстріляного Калинюка І.М. – Калинюк Марії було проведено додаткове розслідування. Передопитані свідки тепер заявляли, що ніякої антирадянської та націоналістичної діяльності розстріляні не проводили та охарактеризували їх з позитивної сторони. Перевірка через державний архів Хмельницької області встановила, що в Дунаєвцькому районі до 1941 року антирадянська націоналістична організація не діяла. Тому підстав для арешту та розстрілу вищезазначених осіб не було. Відповідно до протесту прокурора постанову особливої трійки УНКВС по Кам'янець – Подільській області від 10 травня 1938 року призупинили за відсутністю доказів, а обвинувачення зняли [13, арк. 141].

Постановою Хмельницького обласного суду від 10 грудня 1959 року Калинюка Івана та інших незаконно репресованих фігурантів справи реабілітовано помертвостю.

20 серпня 1937 року Дунаєвцьким відділом НКВС було проведено арешт Зверянського Болеслава Івановича 1897 року народження, поляка за національністю, працював токарем на

Маківському цукровому заводі. Йому інкримінували створення підпільної групи в кількості 4-х осіб та проведення антирадянської діяльності [14, арк. 1]. За даними архівної справи він був членом ВКП(б), але в 1934 р. за несплату членських внесків з неї виключений. В обвинувачувальному вирокі зазначено, що заарештований перебував у складі польської контрреволюційної організації, яка діяла на Маківському цукровому заводі з 1933 року. Його також звинувачували у неякісному ремонті сільськогосподарських машин. Відповідно до вироку двійки Зверянського Болеслава Івановича засуджено до вищої міри покарання – розстрілу. Вирок виконано 2 листопада 1937 року.

В 1968 році на адресу Хмельницької обласної прокуратури надійшов лист сина розстріляного Зверянського Леоніда, в якому він просив повідомити долю батька та реабілітувати. Перегляд справи показав, що показання свідків не конкретні, і з них не випливає наявності в Зверянського умислу на проведення антирадянської агітації. Судовою колегією по кримінальним справам Верховного суду УРСР від 14 травня 1968 року Зверянський Болеслав Іванович реабілітований помертвостю [15, арк. 60].

21 червня 1938 року 3 відділом управління НКВС в Кам'янець-Подільській області заарештовано жителя с. Маків Чугу Семена Тимофійовича, який до арешту працював в місцевому колгоспі. Його звинувачували в причетності до антирадянської української націоналістичної організації, яка вела боротьбу з радянською владою за відновлення капіталістичного ладу. В організацію за даними слідства його завербував односельчанин Єфім Гаєвський. Слідчі „вибили” з арештованого зізнання в тому, що він за завданням організації знищив в колгоспній пасіці в 1937 році 16 вуликів та приховав злочин. Свідки стверджували, що він став членом колгоспу лише з метою псування громадського майна. Після виключення з колгоспу влаштувався працювати на цукровий завод, де розпочав писати контрреволюційні вірші, вивішуючи їх на заводську дошку оголошень, за що був виключений із заводу.

Відповідно до вироку трійки НКВС в Кам'янець-Подільській області Чугу Семена Тимофійовича засуджено до вищої міри пока-

рання – розстрілу. В 1957 році при перепровірці справи факту злочину не виявлено. Таким чином Чуга Семен Тимофійович та інші підсудні, що проходили по справі репресовані безпідставно.

В 1959 році рішенням військового трибуналу Прикарпатського військового округу Чугу Семена Тимофійовича реабілітовано посмертно [16, арк.107].

Таким чином, в 30-х роках ХХ століття жахливий вирок „ворог народу” не обминув жителів с. Маків, що на Дунаєвеччині. За фіктивними справами „Польської організації військової”, „антирадянської української організації”, контрреволюційній діяльності, шпигунстві та шкідництві вони були безпідставно репресовані створеними позасудовими органами „двійкою”, та „трійкою”.

Література:

1. Державний архів Хмельницької області, Ф.Р-6193, оп.12, спр. П-17094, арк. 1-10.
2. Там само, спр. П-9685, арк. 12, 13, 18.
3. Там само, спр. П-8808, арк. 7.
4. Там само, арк. 14.
5. Там само, арк. 21.
6. Там само, арк. 21.
7. Там само, спр. П-3789, арк. 57.
8. Там, само, арк. 88.
9. Там само, спр. П-97282, арк. 96.
10. Там само, арк. 96.
11. Там само, спр. П-97282, арк. 124.
12. Там само, спр. П-8651, арк. 139.
13. Там само, арк. 141.
14. Там само, спр. П-16366, арк.1.
15. Там само, арк.60.
16. Там само, спр. П-8247, арк.107.

ЖЕРТВИ СТАЛІНСЬКОГО «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937-1938 РОКІВ НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ

У статті досліджуються узагальнені кримінологічні характеристики особистості мешканців сучасного Дунаєвецького району Хмельницької області, що були піддані у 1937-1938 роках незаконним масовим репресіям з боку державно-партійного владного режиму колишнього Радянського Союзу. Доводиться важливість синергетичного використання історичних та кримінологічних методик у дослідженнях розв'язаного компартійно-державною диктатурою напередодні Другої світової війни злочинного «великого терору» у власній країні. На основі кримінологічного поняття «жертва злочину» обґрунтовується доцільність впровадження у наукову термінологію категорії «жертва «великого терору» 1937-1938 рр.».

Ключові слова: злочинність проти держави, контрреволюційні злочини, комуністично-державна диктатура, «великий терор», основоположні права людини, жертва злочину, «жертва «великого терору» 1937-1938 рр.».

Обставини і факти масового партійно-державного терору 1937-1938 рр. досліджують в Україні Л. Баженов, В. Байдич, А. Войнаровський, О. Григоренко, М. Жулинський, К. Завальнюк, Ю. Зінько, П. Кравченко, Ю. Легун, Л. Місінкевич, Р. Подкур, В. Прокопчук, В. Смолій, П.Титова, А. Філінюк, Ю. Шаповал, М. Яцків. Пильну увагу до жертвовної долі польського населення Радянського Союзу у зазначений період проявляють учені Республіки Польщі Є. Беднарк, Й. Карбач-Вілінська, Х. Глембоцкі, Р. Лескевич, М. Маєвські, П. Мерецькі та інші учені.

Завдяки документальним матеріалам державних та відомчих архівів вийшла у світ 27-томна серія книг «Реабілітовані історією» (на підставі постанов Верховної Ради України від 6 квітня 1992 року та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року) та українсько-польське видання «Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku: nieznanne dokumenty z archiwów służb specjalnych», де у томі 8 містяться документальні докази того, що у 1935-1938 роках радянська каральна система фактично здійснила етнічні чистки польського населення¹.

1 Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. Tom 8. Wielki terror: polska operacja 1937-1938 / Wydzielone Archiwum państwowe Służby Bezpieczeństwa Ukrainy; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; Instytut Badań Politycznych i Narodowościowych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy; – Warszawa-Kijów, 2010. – Ks. 1. 1037 s.; Ks. 2. – 946 s.

Матеріали досліджень сталінського терору на Поділлі в останній період часу доповідалася на міжнародних і всеукраїнських наукових зібраннях у Хмельницькому – «Видатні поляки на Поділлі» (листопад, 2015), «Репресії проти поляків та інших національностей на Поділлі: роль і місце в історії краю» (листопад, 2016), «Хмельниччина: історія і сучасність» (вересень, 2017), у м. Вінниці – «Вінниччина: минуле та сьогодні». Краєзнавчі дослідження» (листопад, 2017), у м. Кам'янець-Подільському – «XV Подільська наукова історико-краєзнавча конференція» (листопад, 2017).

Окремої уваги заслуговує дослідницький доробок за цією тематикою хмельницьких літераторів Петра Маліша (третомник «Розгул червоного диявола», «Розгул диявола триває» і «Сталіноїди», 2013 р.) та Богдана Теленька («Соловецький мартиролог Поділля», 2017 р.²).

Утім, вбачається потреба досліджень періоду «великого терору» не лише з позицій історії, але й наук юридичного циклу, у тому числі кримінології, оскільки більшовицька диктатура прикривала масові розправи над власним населенням приписами тодішнього законодавства – насамперед, главою «Контрреволюційні злочини» Кримінального кодексу (1927 р.).

З цих міркувань автор є актуальними тема і завдання цього дослідження – кримінологіч-

2 Теленько Богдан. Соловецький мартиролог Поділля / Богдан Теленько. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори – 2006», 2017. – 516 с.

на характеристика жертв «великого терору» у Дунаєвецькому районі Хмельницької області з урахуванням, що на цих землях у досліджений період дислокувалися власне Дунаєвецький та, частково, Миньковецький, Смотрицький і Солубковецький райони.

У сенсі цієї роботи, насамперед, варто зупинитися на сутності категорії «жертва злочину». В українській мові слово «жертва» є багатозначним. Однак для нашого дослідження найбільш близьким є значення – «той, хто загинув» (наприклад – від нещасного випадку, від руки ворога тощо) або «той, над ким знущуються, проявляють насилля» [8, 521]. На цій семантичній основі розглянемо юридично-правовий зміст терміну «жертва злочину». У положеннях Кримінальних кодексів 1927, 1960 і 2001 р.р. та у Кримінальному процесуальному кодексі України (2012 р.) цього поняття немає. Поруч з тим, у кримінальному праві використовується близький за значенням термін «потерпілий» або «потерпілий від злочину». Водночас, згідно ст.ст 55-59 КПК України, у кримінальному процесі *потерпілий* – це фізична особа, якій злочинними діями завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, або юридична особа, котрій завдано майнової шкоди.

Значно ширше зміст понять «потерпілий» і «жертва злочину» розглядають у кримінології. Найбільш змістовним є визначення, що поняття «жертва злочину» має охоплювати осіб, чії законні блага, права чи інтереси були порушені вчиненням злочину, та інших суб'єктів, для яких настали негативні наслідки злочину [9, 68-69].

У сенсі завдань дослідження також слід зупинитися на понятті «злочинність» – системного антисоціального явища, що існує і розвивається під впливом об'єктивних суспільних законів і характеризується кількістю злочинів протягом року чи іншого періоду та осіб, що їх вчинили, а також якісними ознаками – тяжкістю й суспільною небезпечністю злочинів [3]. Згідно виявленим соціальним закономірностям, у мирний час частка осіб, що вчинюють злочини протягом року, закономірно складає біля 5,6% від усього населення або певної соціальної групи [2]. У цій масі злочинність проти держави, хоча є особливо небезпечною, однак кількісно є незначною і складає лише

0,001 – 0,003% [3]. Зазначені співвідношення дають змогу отримувати науково обґрунтовані кримінологічні докази щодо жертвовності долі громадян, безвинно репресованих сталінським режимом.

Істориками досліджено, що масовий терор проти населення України московська правляча верхівка організувала у 1937-1938 рр. шляхом доведення до підлеглого керівництва України та її областей рознарядок на обов'язкову кількість осіб, що підлягали арештам [6, 75].

Виконуючи їх, але не маючи при цьому об'єктивних підстав для арештів, енкаведисти часто не зазначали у процесуальних документах статей Кримінального кодексу, залишаючи пусті місця для майбутніх звинувачень, або вносили туди інформацію про «злочини», не передбачені кримінальним законодавством (виключення із КП(б)У, участь в релігійних обрядах, не вступ до колгоспу, народження на території Польщі тощо).

Абсолютну більшість рішень щодо заарештованих мешканців району приймали теж незаконні позасудові органи – «вища двійка» у складі наркома (міністра) НКВС СРСР і Генерального прокурора СРСР, які своїми підписами на списках кожні десять днів санкціонували масові страти обвинувачених, та обласна «трійка», до складу якої у різний час входили керівники УНКВС Приходько, Жабров або Леонов, прокурори Печерський і Самохін та партійні бонзи – член оргбюро ЦК КП(б) України Олексенко, секретар Кам'янець-Подільського обкому партії Груленко і секретар Кам'янець-Подільського міському партії Власов [6, 66].

Таким способом у Кам'янець-Подільській області у 1937-1938 рр. було репресовано 13774 мешканці, з яких було страчено 13197 (95,8%), а решту 577 осіб було відправлено у концтабори [6, 79].

У цій масі частка Дунаєвеччини склала 1404 (10,2%) особи. Найбільше жертв припало на м. Дунаївці – 179 та села Балин – 100, Міцівці – 71, Смотрич – 64, Нестерівці – 49, Лошківці – 46, Маків – 44, Миньківці і Дем'янківці – по 43, смт. Дунаївці – 34, Тинну – 33, Підлісний Мукарів – 36, Держанівку – 31, Ліпини – 30, Вихрівку – 29, Мушкутинці і Сокілець – по 27, Удріївці – 26, Зеленче – 25, Ставище – 23, Залісці та

Сприсівку – по 21, Голозубинці, Катеринівку, Рахнівку, Рачинці – по 20 [7, 835-1038].

З усіх 1404 арештованих тутешніх мешканців лише 56 (4%) пощастило вийти із катівень НКВС живими. Участь решти була такою: розстріляно 959 (68,3%) і ще 382 (27,2%) отримали тривалі терміни ув'язнення. Разом з тим шість жертв не витримали катувань і пішли з життя під час слідства. Це поштовий зв'язківець

Филимон Ружицький, 1900 р., с. Залісці, колгоспники Гнат Філіпов (Пилипів), 1903 р., с. Нестерівці, Михайло Долинський, 1877 р., і Мусій Липко, 1890 р. – обидва із с. Міцівці, уповноважений Кам'янець-Подільського птахокомбінату Іван Кучевер, 1895 р., с. Миньківці, селяни-одноосібники Семен Липко, 1870 р., с. Міцівці, і Леонтій Стефановський, 1885 р., с. Держанівка.

Таблиця 1.

Адміністративна одиниця	Чисельність населення (за переписом 1926 р.)	Розрахункова кількість осіб, що можуть вчинити за рік будь-який злочин (5,6% до усіх мешканців)	Розрахункова кількість осіб, що можуть вчинити за рік злочини проти держави (0,003% до усіх злочинців)	Розрахункова кількість осіб, що могли вчинити злочини проти держави у 1937-1938рр.	Кількість репресованих за звинуваченням вчиненні контрреволюційних злочинів
Кам'янець-Подільська обл.	1774000	99344	298	596	13774
Дунаєвецький район	38 089	2133	6,4	13	1404
с. Держанівка	~ 800	45	0,024	0,048	31

Мал. 1. Розрахункові показники кількості можливих злочинів проти держави та фактично репресованих у 1937 і 1938 рр.

Як видно з таблиці (мал. 1), доведені з Москви і послідовно реалізовані плани репресій у порівнянні з об'єктивною криміногенною ситуацією (не більше 0,003% до усіх можливих злочинців) були завищені для Кам'янець-Подільської області у понад 23 рази – репресовано 13774 проти 596 можливих правопорушників, а для Дунаєвецького району у 108 разів – 1404 репресованих при можливих 13 злочинців.

Справжньою трагедією обернувся сталінський терор для мешканців невеликих населених пунктів. Так, у с. Держанівка налічувалося близько 150 дворів і до 800 мешканців. Тому ймовірність вчинення «контрреволюційного злочину» у мирний час тут могла з'явитися раз на 42 роки тобто лише десь у 1964 році. Однак у цьому селі налічуємо 31 жертву тобто кривавих зачисток зазнала кожна п'ята родина. Статистично це означає, що сталінські посіпаки вивезли із с. Держанівки і знищили у 648 разів більше людей, ніж у цьому селі могли стати злочинцями-контрреволюціонерами.

Кримінологічний аналіз засвідчує, що за соціальним станом найбільшу питому вагу серед репресованих склали селяни – 844 особи або

60%. Із них 157 (11,2% від усіх) не вступили у колгоспи. Вони вели одноосібне тобто індивідуальне господарство і, отже, могли підозрюватися в опозиції до колгоспів та влади. Однак 687 жертв (81,4% від усіх селян або 48,9% від усіх репресованих) були колгоспниками, знищувати яких не було жодного сенсу.

Ще 234 жертви (16,6%) належали до «класу» робітників. Із них були машиністами – 13, ткачами – 17, ковалями і слюсарями – по 15, токарями – 11, кочегарами – 10, столярами – 8, електриками – 7, шоферами – 5, стрілочниками-залізничниками – 3, вантажниками – 25, виконували просту роботу – 79.

Послідовно знищувалися і представники інших соціальних категорій. Так, вирощені й виховані самою владною партією управлінці склали 69 осіб (4,9%). Серед них – 15 працівників районних ланок, у тому числі голови Дунаєвецького і Миньковецького райвиконкомів Іван Притуляк та Георгій Пилипенко, заступник голови Миньковецького райвиконкому Микола Притула, редактор миньковецької райгазети Станіслав Томашевський, два працівники смотрицького райкому КП(б)У, 20 інших службовців, директори заводу «Змичка», меха-

нічного заводу, МТС і конезаводу, заступник директора маслозаводу. До представників сільської місцевості належали, заступник головного інженера та головний бухгалтер цукрозаводу, 14 голів і секретарів сільрад, 10 голів колгоспів і 7 агрономів.

За галузями виробництва і соціального життя особливо відчутних людських втрат зазнали Дунаєвецька суконна фабрика – 59 працівників, у тому числі заступник голови правління, головний механік і головний економіст; система освіти – 44 учителі та інші працівники, ветеринарні служби та залізниця – по більш ніж 20 працівників.

Аналіз віку жертв репресій чітко засвідчує, що сталінщина відверто знищувала найбільш соціально й економічно зрілу та фізично репродуктивну частину населення України. Так, 50 і більше років (від 1867 до 1887 рр. народження) мали лише 19,7% репресованих. Решта осіб (від 1888 до 1919 рр. народження) склала 80,3%, причому 7,9% не досягли і 30-річного віку. Серед наймолодших були вантажники-залізничники Григорій Вінський, 1918 р., з Міцівець та Станіслав Шмигельський, 1919 року, із Томашівки, що отримали по 10 років позбавлення волі у «виправно-трудовах» тобто концентраційних таборах.

Шовіністичну спрямованість «великого терору» яскраво розкриває національний склад репресованих. Так, українці склали 731 жертву (52%), а етнічні поляки – 622 (44,2%). Проте у низці сіл частка репресованих поляків була відчутно більшою: для Лошковець – 54%, для Дем'янкавець – понад 86%, для Держанівки – понад 87%. При цьому переважну більшість поляків також звинуватили в участі римо-католицьких духовних обрядів – хрещенні дітей, освяченні приміщень. Членством у контрреволюційних організаціях енкаведисти вважали участь у молитовних зібраннях – ружанцях [4; 5].

Жертовність долі репресованих визначає злочинний характер дій слідчих НКВС, котрі повально здійснювали грубі провокації та жорстокими тортурами вибивали самообвинувачення і неправдиві покази [6, 75]. У Державному архіві Хмельницької області зберігаються оригінали листів про ці жахіття, які описала із концтабору НКВС з російської Півночі ду-

наєвецька учителька Станіслава Трояновська, 1908 р., яку звинуватили у контрреволюційній діяльності і 25 вересня 1938 року позбавили волі на 10 років. Також, очевидно, тільки після жорстоких катувань вирішили «признатися» у ніколи не вчинених злочинах голова Дунаєвецького райвиконкому Іван Притуляк, інспектор райфінвідділу Вацлав П'ясецький, його дружина – учителька Держанівської польської початкової школи Вацлава Дашкевич і тисячі інших репресованих.

Отримані кримінологічні дані дають підстави стверджувати, що жертвами «великого терору» стали не лише репресовані особи, але й набагато ширше коло з їх оточення та цілі соціальні групи і, зрештою, усе суспільство. Насамперед, це члени родин репресованих осіб, житло і майно яких конфіскували, а їх самих інтернували у віддалені регіони Радянського Союзу. Продовженням розправ ставало розміщення їх дітей у «виховних» спецустановах НКВС, причому діти з однієї сім'ї утримувалися у різних закладах, у тому числі зі змінами прізвищ, щоб вони ніколи не могли зустрітися. Клеймо члена сім'ї «ворога народу», навішане режимом на дружин, дітей, батьків і матерів, упродовж кількох наступних десятиліть робило їх меншовартісними членами суспільства при вступі на навчання, висуненні на посади тощо.

Так, нащадки розстріляного у грудні 1937 року 40-річного батька двох синів Адама Осецького із покоління у покоління передають, як пізно ввечері 10 вересня 1937 року у їх хатину ввірвався енкаведист, заарештував хазяїна, завантажив його на підводу і повіз до НКВС. Розплетена і боса дружина Мотря бігла за возом аж за село і слізно молила відпустити не винного ні в чому чоловіка. Їй допомагали 12-річний та 11-річний сини – Михайло і Йосип, які хотіли призупинити воза, голосячи і чіпляючись за полудрабки. Та енкаведист бив по їх дитячих пальчиках своїми чобітьми і вголос матюкався російською мовою. Після цього жакливого вечора дружина репресованого мусила на тривалий час покинути село зі страху за власне життя і свободу, а її хлопчиків ще майже два роки родичі рятували від інтернування у дитячі будинки НКВС.

Навіть після прийняття у 1956 році рішень про реабілітацію репресованих, вище керівництво СРСР та органів державної безпеки – замість викриття злочинної ролі Сталіна і його оточення та конкретних карателів з НКВС у масових зачистках громадян за соціальною, етнічною чи релігійною ознаками – насаджувало дезінформацію про спричинення репресій чинниками місцевого рівня – насамперед, масовими доносами в НКВС з боку сусідів і знайомих, а на запити родичів про долю їх близьких видавали брехливі повідомлення про нібито смерть репресованих у місцях позбавлення волі від загальних захворювань [4; 5].

За спостереженнями автора, наслідки цієї інформаційної війни кремлівської влади проти потерпілого населення відчуваються досі. Так, в ході зведення меморіального знаку жертвам репресій у с. Держанівка Дунаєвецького району відмовилися брати участь у цих роботах та у скорботній молитві 25 жовтня 2017 року родичі (внуки і правнуки) чотирьох репресованих, чий прізвища вигравірувані на пам'ятній плиті. Серед осіб, що зневажили пам'ять своїх безневинно знищених предків, двоє мають середню спеціальну та шестеро – вищу педагогічну освіту. Також зігнорували поминальний захід два запрошених православних священники московського патріархату.

Висновки. Організований московською правлячою верхівкою у 1937-1938 рр. масштабний партійно-державний терор проти різних категорій громадян мав штучний, інспірований компартійною диктатурою характер, не був зумовлений реальним станом «контрреволюційної злочинності» та у десятки й сотні разів перевищував можливі загрози у сфері державної безпеки.

Трагізм подій та обставин «великого терору» і його наслідків, у тому числі проблеми жертвовності незаконно репресованих сталінщиною громадян, їх родин та осіб з їх оточення складають суто науковий інтерес з боку історичних і правових галузей науки, та, водночас, потребують подальших досліджень з метою увічнення невинно знищених громадян у пам'яті наступних поколінь.

Кримінологічна категорія «жертва «великого терору» 1937-1938 рр.» має охоплювати осіб, незаконно репресованих у 1937-1938 рр., їх близьких родичів та інших осіб, чий законні блага, права чи інтереси були порушені незаконними репресивними діями сталінського владного режиму або для яких настали негативні наслідки незаконних репресій, а також містити основні соціально-психологічні та особистісні характеристики зазначених категорій.

Використана література.

1. Державний архів Хмельницької області. Кримінальні справи: П-17238; П-18818; П-18890; П-18892; П-23786; П-4252; П-4713; П-5106; П-5517; П-6656; П-7646; П-8104; П-9954.
2. Ли Д.А. Преступность в России. Системный анализ. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.pravo.vuzlib.org/book_z370.html.
3. Осецький Й.П. Вивчення криміногенної обстановки : наук.-практ. посібник / І.К. Туркевич, Й.П. Осецький. – К. : Вид-во НА СБ України, 2006. – 103 с.
4. Осецький Й.П. Соціальна трагедія поляків села Держанівка Дунаєвецького району Хмельницької області у 1937-1938 роках: історико-архівне дослідження / Й.П. Осецький // Видатні поляки на Поділлі : колективна монографія. – Хмельницький : Науково-видавничий відділ ХГПА, 2015. – С. 98-103.
5. Осецький Й.П. Події і обставини «великого терору» 1937-1938 років на Вінниччині і Хмельниччині у світлі кримінологічного аналізу / Й.П. Осецький // Вінниччина : минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 30 листопада 2017 р. – Житомир : Вид. О.О.Євенок, 2017. – С. 209–213.
6. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому : М.П. Вавринчук (голова), В.С. Гришук та ін. ; Упорядники : В.Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Кн. 1. – Хмельницький, 2008. – 934 с.
7. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Редакція тому : М.П. Вавринчук (голова) та ін. – Упорядники : Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. – Біографічні довідки : П.М. Воскобойник, Ю.А. Довгань, Л.А. Кривега, В.М. Пажинська. – Кн. 2. – Хмельницький : «Підприємець Мельник А.А.», 2009. – 1182, 16 іл.
8. Словник української мови: в 11 томах. – Том 2, 1971. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/zhertva>.
9. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За науковою редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України В. І. Борисова. – Х.: Право, 2006. – 208 с. – С.68-69.

ЦЕНОЙ ЖИЗНИ. БИОГРАФИИ РЕПРЕССИРОВАННЫХ СВЯЩЕННИКОВ

Біографії репресованих римо–католицьких священників у 20–30 роках ХХ століття, на сучасній території Хмельницької області.

Ключевые слова: Церковь, священники, репрессии, советская власть.

Данной статьёй постараемся увековечить память тех кто не смотря на жестокие преследования остались верные Иисусу Христу и Церкви. Рассмотрим кратко биографии тех репрессированных католических священников, которые работали на современной территории Хмельницкой области и уголовные дела которых находятся в Хмельницком, Киевском архивах Службы Безопасности Украины (СБУ) и Хмельницком областном архиве. Автор данной статьи использовал также исследования учёных Романа Дзвонковского, Натальи Рубльовой и Ирины Осиповой.

Бенецкий Юзеф Викентьевич, по материалам следственного дела, находящегося в ГАХМО, родился в 1870 году в Юревич Минской губернии. А по данным профессора Романа Дзвонковского Юзеф Бенецкий родился в 1875 году в Барбарово той же губернии. В 1899 году закончил Житомирскую духовную семинарию. [1] С 1902 по 1910 год работал администратором прихода Малин в деканате Радомышль. В 1910 году стал деканом этого деканата. С 1914 по 1920 года был администратором прихода Ушомеж, а так же деканом Овруча. Впервые силовые органы советской власти арестовали его в 1921 году в Киеве как настоятеля нового прихода святого Игнатия. Он был арестован за то, что отказывался отдать местной власти церковные ценности. Отпустили его только после того, как оказалось, что приход очень молодой и не имеет таких ценностей. В 1924 году священник Юзеф Бенецкий начал свою душпастьерскую деятельность на современной территории Хмельницкой области администратором Полонского прихода. В 1925 году представители ГПУ арестовали нового администратора по обвинению в даче взятки. Но вскоре Юзеф Бенецкий был отпущен. Прорабо-

тал он в Полонном почти 6 лет. В январе 1930 года его вновь арестовали. Поначалу он находился в тюрьме Шепетовки, а позднее Киева и Харькова. Его обвиняли в участии контрреволюционной шпионской организации священников в УССР. Восемнадцатого мая 1930 года Бенецкий был обвинён по статьям 54–3, 54–6 и 54–11 Уголовного Кодекса УССР, и приговорён к 5 годам лагерей. В сентябре 1933 года находился в одном из Соловецких лагерей. Позднее был сослан в Архангельск. Двадцать первого января 1935 года решением Особого Совещания при НКВД Бенецкого сослали в Северный край сроком на три года. А 15 мая 1935 года Юзефа Бенецкого направили в Мариинск (Западная Сибирь) на оставшийся срок. В конце 1937 года, в момент массового ареста духовенства, священника Юзефа Бенецкого опять арестовали. Дальнейшая судьба Бенецкого неизвестна. Реабилитировали его 10 октября 1989 года посмертно на основании статьи №1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16.01.1989 года: „О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40–х и начало 50–годов”. [2]

Бридицкий Ян родился в 1872 году. Учился в Житомирской духовной семинарии, которую закончил в 1898 году. В 1918 году был администратором прихода в Грануве в деканате Балта. Позже работал в Каменце–Подольском, откуда доезжал в соседние приходы. Арестован в апреле 1936 года. Следствие проходило в Киеве. Постановлением Коллегии НКВД приговорён к пяти годам лагерей. По данным Дзвонковского умер Бридицкий в 1937 году. [3]

Вержбицкий Александр Войцехович родился в 1883 году. В 1905 году закончил Житомирскую духовную семинарию. [4] В 1910–

1913 годах был викарием в Летичеве, а с 1913 года в Подлесном Мукарове в Ушицком деканате. В середине 20–х годов XX века был администратором прихода в Миньковцах в том же деканате. Был арестован в августе 1931 года и сослан в окрестности Мурманска. Есть сведения, что умер в 1934 году в Норильске.

Ганский Станислав Григорьевич родился 14 декабря 1880 года в Бердичеве. В юности работал на строительстве железной дороги, телеграфистом. В 1907 году закончил Житомирскую духовную семинарию и был рукоположен в сан священника. До революции 1917 года работал в Александрии недалеко от Ровно, в Эмильчине около Коростеня и других местах. В 1918 году начал работать в Михалполе Летичевского уезда. Как высокодуховный христианин, Станислав Ганский прятал евреев во время еврейских погромов. В начале 20 годов XX века он работал в Летичеве, Орынине, Жмеринке. Когда в 1922 году началась конфискация церковных ценностей, Ганского несколько раз арестовывали за активное противодействие этому процессу. В 1924 году он стал администратором прихода Деражня. В этом же году был притянут к уголовной ответственности за сопротивление при выселении из церковного дома. Двадцать девятого мая 1926 года советская власть снова арестовала Ганского. А тридцатого мая 1927 года Станислава Ганского опять арестовали и обвинили в том, что он использовал религиозное суеверие с целью дискредитации советской власти. Во время допросов Ганский отвергал все, предъявленные ему обвинения. Его отпустили из тюрьмы только после того, как он под давлением подписал декларацию римо-католического духовенства Подолья, о лояльности к советской власти. На свободе священник Ганский пробыл недолго. В Деражне 25 января 1930 года Станислава Ганского в очередной раз арестовали представители ГПУ и отправили в Харьков. Там 17 мая 1930 года его обвинили по статье 54–10 УК УССР и приговорили к 8 годам лагерей. В сентябре 1930 года сначала он оказался в политизоляторе Ярославля, а позже в лагере на Соловках. Решением судебной тройки НКВД от 25 ноября 1937 года Ганского Станислава Григорьевича 8 декабря 1937 года расстреляли на Соловках.

Реабилитировали гражданина СССР Ганского Станислава Григорьевича 17 июля 1989 года посмертно на основании статьи №1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года „О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40–х и начала 50–годов”. [5]

Дворжецкий Владислав Станиславович родился в 1874 году в Бобичи на Волыни. В советских архивных материалах его фамилию в русской транскрипции подавали как Дворжецкий, а в польских материалах выступал как Dworzecki. Дворжецкий закончил Житомирскую духовную семинарию, а позже — Духовную Академию в Петербурге в титуле магистра богословия. В 1899 году возведён был в сан священника. С 1904 по 1906 года преподавал в гимназии в Остроге на Волыни. С 1907 года стал администратором прихода Дидовщизна в деканате Сквира. А с 1914 по 1920 год был администратором Тринитарского храма в Каменце–Подольском. В 1920 году был назначен Каменец–подольским епископом Петром Маньковским официальным епископского суда и советником. В 1922 году в Каменце–Подольском был впервые арестован советской властью, за укрывание церковных ценностей во время конфискаций в храмах. И 2 сентября 1922 года был приговорён к высшей мере наказания. Но очень скоро приговор был заменён пятью годами тюрьмы. Спустя некоторое время, Владислав Дворжецкий был освобождён из–под стражи. Находясь в Каменце–Подольском, Дворжецкого арестовывали ещё трижды. Но, под давлением, оказываемым местными прихожанами на представителей ГПУ, его постоянно отпускали. В последний раз священника Дворжецкого арестовали 6 января 1930 года в Каменце–Подольском. Из этого города его отправили под специальным конвоем в Киев. Владислава Дворжецкого ГПУ обвинило по статьям 54–10 и 88 УК УССР. Двенадцатого мая 1930 года решением судебной „тройки” при Коллегии ГПУ УССР в Киеве Владислава Дворжецкого приговорили к 10 годам лишения свободы. Отбывал наказание в лагере Медвежьегорска в Карело–Финской ССР. Как инвалида III группы (синдром Паркинсона) Владислава Дворжецкого 16 апреля

1936 года отправили в Каменец–Подольский под опеку местного НКВД. Дворжецкий не мог покидать Каменец–Подольский и не мог проводить душпастьерскую работу. Из донесений НКВД в мае 1947 года становится видно, что священник Дворжецкий уже несколько лет парализован и не может встать. До последних дней своей жизни он исповедал. Похоронили Дворжецкого Владислава Станиславовича в Зиньковцах, недалеко от Камянца–Подольского. Точная дата смерти неизвестна. Реабилитировали его 18 июня 1989 года посмертно на основании статьи №1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года „О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40–х и начало 50–годов”. [6]

Ендрюшак (Ендрюшак) Марьян Иосифович родился в 1891 году в Бальвержишки (Литва). В 1908 году закончил гимназию. Поступил в Сейненскую духовную семинарию. После завершения первого курса перевёлся в Житомирскую духовную семинарию. В 1914 году был рукоположен в сан священника. До революции работал в приходах Луцка, Звенигородки, Любара, Виньковец. С 1916 года по 1930 год Ендрюшак работал настоятелем приграничного над Збручём прихода Збрыж на Подолье. В мае 1924 года находился под следствием по обвинению в неофициальном обучении детей и антисоветской пропаганде. В сентябре 1927 года был обвинён по статье 56–24 УК УССР за контрреволюционную агитацию и приговорён к 5 годам высылки за пределы территории Советской Украины. Наказание отбывал в Саратове. В годовщину десятилетия Октябрьской революции попал под амнистию, и в начале 1928 года вернулся на Подолье. И в 1929 году обслуживал приходы Збрыж, Орынин, Черче, Чернокозинцы. В 1930 году Ендрюшак обслуживал приходы Каменец–Подольского, Волочиского, Городоцкого районов. В конце ноября 1931 года Марьяна Иосифовича снова арестовали и вывезли в Харьков. Обвинён в феврале 1932 года по статьям 54–6 и 54–10 УК УССР. Его приговорили к пяти годам лишения свободы в концлагере. Срок отбывал на Соловках. За ударный труд и в связи с приобретённой

инвалидностью был освобождён спустя полтора года. В июле 1933 года Ендрюшак возвратился в Каменец–Подольский. А в январе 1935 года стал настоятелем прихода Малин. Через полгода Марьян Иосифович оказался под следствием, в результате чего, в январе 1936 года храм в приходе Малин был закрыт, а священник Ендрюшак переехал в Житомир. В Житомире 7 августа 1937 года Ендрюшака вновь арестовали по обвинению в контрреволюционной агитации и 17 сентября 1937 года Ендрюшаку Марьяну Иосифовичу вынесли смертный приговор. А 24 сентября 1937 года его расстреляли в Житомирской тюрьме. Реабилитировали Ендрюшака Марьяна Иосифовича 31 июля 1989 года посмертно на основании статьи №1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года „О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40–х и начало 50–годов”. [7]

Забусский Феликс Францевич родился в 1894 году в Климонты — Седлецкой губернии. В 1919 году после окончания духовной семинарии в Житомире был рукоположен в священники и начал работать помощником настоятеля храма в Здолбунове (деканат Ровно). В 1920–1923 годах управлял приходом в Аннополе (Острожский деканат). В 1923 году назначен был настоятелем храма в Славуте. В то же время проводил душпастьерскую деятельность среди католиков Шепетовки и Кривина. Арестован в Славуте 25 января 1930 года по обвинению в ведении контрреволюционной работы и агитации против советской власти среди польского населения Шепетовского округа. Пятнадцатого июня 1930 года Забусского перевели в Харьков, а его дело присоединили к коллективному делу римо–католического духовенства правобережной Украины. Феликс Забусский осуждён по статьям 54–3, 54–4, 54–10, 54–11 УК УССР и приговорён к пяти годам лишения свободы. Наказание нёс в Ярославле и на Соловках. По окончании срока отправился в ссылку в Архангельскую область, где 23 ноября 1937 года и был арестован, а 23 ноября приговорён к расстрелу. Приговор привели в исполнение 4 января 1938 года. Обвинение было снято с Забусского Феликса Францеви-

ча военной прокуратурой Киевского Военного Округа 2 октября 1991 года на основании статьи №1 Закона УССР от 17 апреля 1991 года: „О реабилитации жертв политических репрессий на Украине”. [8]

Иосюкас Иосиф Иванович родился в 1892 году в Трабишки Сувалковской губернии. Иосиф Иванович закончил 5 классов гимназии и духовную семинарию. До 1922 года работал в Одессе, позже — в Острополе Волынской губернии. В начале 1923 года начал работать на Подолье в Завалийки недалеко от Проскурова. В 1924 году был арестован и обвинён в помощи нелегальному переходу границы священником Орынтом. Находясь в Проскуровской тюрьме, Иосиф Иванович, за обещание получить паспорт для пересечения границы, подписал бумагу о сотрудничестве с ГПУ, о чём позже сообщил знакомым священникам. В ноябре 1924 года он написал письмо в проскуровское ГПУ об отказе от сотрудничества. В 1925 году Иосюкас стал настоятелем прихода в Чёрном Острове Проскуровского деканата. А 4 октября 1928 года ГПУ провело обыск в приходском доме, где жил священник Иосиф Иванович. После обыска он оказался в Проскуровской тюрьме. Священника Иосюкаса обвинили в том, что его проповеди носят антисоветский характер, и что он, использует религиозного суеверия с целью борьбы с советской властью. Некоторое время спустя, 3 декабря 1928 года, Иосифа Иосюкаса под конвоем отправили в Москву в Бутырскую тюрьму. Особое совещание при коллегии ОГПУ от 22 февраля 1929 года постановило Иосюкаса Иосифа Ивановича из-под стражи освободить, лишив права проживания на Советской Украине, сроком на три года, а дело сдать в архив. Местом высылки было избран Ярославль на Волге. Прибыл он туда 16 марта 1929 года и приступил там к работе в местном приходе. [9] Дальнейшая его судьба неизвестна.

Каплоновский (Каплуновский) Эммануэль Францевич родился в 1872 году. В 1897 году закончил духовную семинарию в Житомире и был возведён в сан священника. В 1902–1910 годах был администратором прихода Лабунь в деканате Заслав (сейчас Изяслав, Хмельницкая область). В 1918 году был администратором

прихода Старая Ушица, а в 1922 году — Жванчик. Именно здесь, в Жванчике, его арестовали во время конфискации литургических предметов из храма. Его дважды арестовывали и дважды отпускали после того, как заканчивался срок. В 1924 году Эммануэль Францевич доезжал в три прихода: Старая Ушица, Соколец, Замахов. В 1931 году Каплоновского Эммануэля Францевича осудили на три года пребывания в концлагере в Ухте с последующей ссылкой. Роман Дзвонковский считает, что Каплоновский умер в ссылке в Котласе. [10]

Кащиц Адольф Каэтанович родился в 1888 году в Козяны Ошмянского уезда Виленской губернии. В 1914 закончил Житомирскую духовную семинарию и был возведён в сан священника. В 1917 году работал администратором прихода Клевань Ровенского деканата. В 1920–1924 годах сначала временно работал, а позднее постоянным администратором прихода Ружин деканата Сквиря. В начале 1927 года пришёл работать в приход Белогородка Изяславского района. В 1927–1928 годах был судим за растрату общественных денег, и отбывал 3 месяца принудительных работ. Снова был арестован и посажен в Бердичевскую тюрьму 19 сентября 1931 года. Кащиц Адольф Каэтанович был обвинён по статьям 54–10 и 16–80 УК УССР за систематическое ведение контрреволюционной агитации среди польского населения. В середине декабря 1931 года Кащица Адольфа Каэтановича приговорили к 8 годам в концлагере. Дальнейшая судьба священника Адольфа Каэтановича неизвестна. Реабилитировали его 1990 году на основании статьи №1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года „О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начало 50–60-х годов”. [11]

Квасневский Сигизмунд Карлович родился 30 марта 1877 года, в Тараща Киевской губернии. [12] Сигизмунд Карлович окончил классическую гимназию в Немирове. После того учился на медицинском факультете Киевского университета св. Владимира, в 1901 году на 3 курсе был отчислен за политическую деятельность. После этого работал домашним учите-

лем детей богатых родителей. В 1909 году закончил Житомирскую духовную семинарию и был возведён в сан священника. Работал в храмах Киева, Брацлава. В мае 1912 года был награждён орденом св. Анны. В июне 1920 года выехал в Польшу вместе с отступавшей польской армией. Осенью 1920 года Квасневский вернулся в УССР, приехал в Проскуров (Хмельницкий) и поселился на ул. Старый Базар № 1 (сейчас улица Шестакова), в доме, где раньше жил священник Ян Мацейский. В Проскуровском приходе Квасневский был настоятелем. Работая в Проскурове, Сигизмунд Карлович был много раз арестован. Арестовывали его в 1920 году, 1923 году, 1924 году, 1926 году, 1927 году, 1928 и 1930 году. В марте 1930 года Сигизмунда Карловича арестовали, и на этот раз отправили под усиленным конвоем в Киевское окружное ГПУ. В Киеве 27 июня 1930 года осуждён в групповом деле польской контрреволюционной шпионской организации на Правобережной Украине, на основании статей 54–4, 54–10 УК УССР на 5 лет условно с исправительным сроком 3 года, лишением прав на 3 года, и запрет на проживание на правобережной Украине в течение 5 лет. После приговора Сигизмунд Квасневский выехал в Ростов–на–Дону. После окончания срока ссылки, в самом конце 1936 года, Квасневский приехал в Киев, где работал в приходах Св. Александра и Св. Николая. Но уже 3 июня 1937 года Квасневского арестовали и обвинили в контрреволюционной националистической работе, а так же в шпионаже. Решением особого совещания при НКВД СССР 22 сентября 1937 года Квасневского Сигизмунда Карловича приговорили к расстрелу. А 25 сентября 1937 года в Киевской внутренней тюрьме приговор привели в исполнение. Похоронили Сигизмунда Карловича в Быкивнянском лесу возле Киева. Реабилитировали его 31 марта 1989 года посмертно на основании статьи №1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года: „О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40–х и начало 50–годов”. [13]

Кобец Адельберт (Войцех) Игнатъевич родился в 1873 году в Проскурове Подольской

губернии. В 1898 году Кобец Адельберт закончил Житомирскую духовную семинарию. После рукоположения в священники начал работать викарием в приходе Лучинец, Могилёв–Подольского деканата. В 1902 году он стал администратором этого прихода. В 1907 году, по требованию царской власти, покинул приход Лучинец. В октябре 1907 года Адельберт Игнатъевич прибыл в Бердичев Киевской губернии, чтобы занять должность законоучителя двухклассного городского училища. Проработав несколько лет в училище, Адельберт Кобец получил запрет от царских властей на преподавательскую деятельность в училище. С 1910 года Кобец стал администратором прихода в Могилёв–Подольском. С 1921 года Кобец возглавил Фельштынский приход Проскуровского деканата. Был под следствием в 1921 и 1927 годах по статье 54–10 части 2 УК УССР за проведение богослужений для жителей отдаленных сёл Проскуровского округа, без разрешения местной власти, за создание большого количества религиозных объединений „ружанцев” и „терциариев”. В начале апреля 1929 года Кобца снова арестовали и посадили в Проскуровскую тюрьму. Следствие продолжалось до января 1930 года. Адельберта Кобца обвинили по статьям 54–2 и 54–10, части 2 УК УССР. Десятого января 1930 года Кобца Адельберта Игнатъевича приговорили к 10 годам лагеря с жёсткой изоляцией, а так же к конфискации всего имущества. Наказание он отбывал в Ярославском политическом изоляторе, а так же на Соловках. На Соловках он и умер. Точная дата смерти не известна. Реабилитировали гражданина СССР Кобца Адельберта Игнатъевича 19 ноября 1991 года посмертно на основании статьи №1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года: „О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40–х и начало 50–годов”. [14]

Кобец Антоний Львович по данным, которые приводят Дзвонковсий и Рублёва, родился в 1881 году в городе Проскурове Подольской губернии. А вот в анкете, собственноручно заполненной Кобцем Антоном Львовичем, указано, что он родился 1880 году. Закончив Проскуровское городское училище, Антоний Кобец в те

чение двух лет готовился к поступлению в духовную семинарию. Учился он в Житомирской духовной семинарии. В священники рукоположен был летом 1906 года. Первую свою мессу священник Кобец отправил 18 июня 1906 года в Проскуровском храме. После рукоположения работал викарием в Полонном, в Барановке Новоград–Волынского района, в Махнивке Бердичевского района, а с 1909 года — администратором в Завалийках Проскуровского района. Весной 1918 года назначен администратором прихода Купель. Во время польско–советской войны, оставил приход Купель, и с 6 июля по 5 октября 1920 года находился в Польше. По возвращении в УССР дальше продолжал работать в приходе Купель, а одновременно обслуживал прихожан храма села Базаляя. В 1926 году был арестован и обвинён в нарушении части 3 статьи 125 УК УССР. Кобца осудили на полгода принудительных работ. С октября 1928 года он дополнительно обслуживал Чёрноостровский и Николаевский приходы Проскуровского деканата. Летом, 25 июня 1929 года в Купельском храме был проведён обыск. Сначала сидел в тюрьмах Волочиска, Проскурова, а девятого ноября 1929 года Антония Кобца перевезли под конвоем в Киев. Во время суда, решением судебной тройки при Коллегии ГПУ УССР от 9 мая 1930 года Кобца Антона Львовича обвинили по статьям 54–6, 54–10, 54–13 УК УССР и приговорили к 10 годам заключения в концлагерь. Наказание Кобец отбывал сначала в Ярославском политическом изоляторе. А позднее с ноября 1933 года на Соловках. Ещё 30 августа 1937 года он находился в концлагере на Соловках. После отбытия лагерей поселился в Армавир в Краснодарском Крае, где работал сторожем на фабрике. В феврале 1942 года снова был арестован и обвинён по статье 58–10 Уголовного Кодекса РСФСР. Был приговорён к 8 годам заключения в концлагерь. Дальнейшая судьба Кобца Антония Львовича неизвестна. Реабилитировали его 30 октября 1989 года посмертно на основании статьи № 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года: „О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40–х и начало 50–годов”. [15]

Ковальский Юзеф Антонович родился 17 июня 1898 года. Местом его рождения является Большая Новоселица Полонского района. Юзеф получил образование в Полонской школе, а затем в Полтавском коммерческом училище, по окончании которого он поступил в Киевский университет. Был одним из пяти семинаристов, подпольно приготовленных к священству усилиями администраторов Луцко–Житомирской епархии Скальского Теофила и его преемника Наскренского Казимира. Третьего — четвёртого декабря 1928 года был тайно рукоположен епископом Антонием Малецким в Ленинграде. Работал в приходе Фастова (Киевская область), иногда приезжал в Шепетовку с целью отправления мессы. В мае 1929 года Ковальский Юзеф Антонович был арестован. Спустя год, в мае 1930 года был осуждён на десятилетний срок в лагерях за антисоветскую деятельность и связь с польским консульством. Побывал в политизоляторе в Ярославле, а затем был отправлен на Соловки. А девятого октября 1937 решением „тройки” при Коллегии НКВД приговорён к смерти. Третьего ноября того же года Юзефа Ковальского расстреляли. [16]

Круммель Юзеф Викентьевич родился в Бердичеве в 1873 году. Духовное образование получил в Житомирской духовной семинарии, после окончания которой принял священство в 1899 году. [17] С 1902 года становится администратором прихода Млинов в деканате Дубно, а затем в 1904–1906 годах администратором прихода Корытница в деканате Владимир–Волынский. В 1906–1914 работал администратором в приходе Янов в деканате Винницы. Позже, в 1913–1916 годах также администратором в приходе Кутковцы деканата Камянца–Подольского. С 1917 по 1922 год Круммель работал в деканате Заслава (теперь Изяслав), в приходе Лабунь (Полонский район, Хмельницкая область), а позже в приходе Белогородка (Изяславский район Хмельницкой область) в том же деканате. С 1925 года работал администратором в приходе Бутовцы (Староконстантиновский район Хмельницкой область), одновременно исполнял обязанности настоятеля в Староконстантиновском храме и декана Староконстантиновского. Девятнадцатого декабря 1929 года

священник Круммель был арестован староконстантиновским ГПУ, после чего его отправили в следственный изолятор Шепетовки, а затем в Киев и Харьков. До августа 1932 года находился в политизоляторе Ярославля вместе с группой из тридцати арестованных священников из Советской Украины, осуждённых на пятилетний срок заключения. В мае 1933 года всех священников, в том числе и Юзефа Викентьевича переправили в Соловецкие лагеря, а затем в ссылку в Алма-Ату (в Казахстане). В январе 1935 года Круммеля освободили из-под стражи и он направился в Чалгир Актюбинской области. Двадцать восьмого января 1935 священник уезжает на Советскую Украину. Здесь он некоторое время пребывал в Янове (около Винницы), в Смиле (около Киева). В августе того же года его вновь арестовали, после чего он был сослан в посёлок Жуково Марийской АССР. В марте 1937 года Круммель Юзеф Викентьевич находился в ссылке Йошкар-Оле, где в июне того же года его арестовали и решением ОСО НКВД от 13 сентября 1937 года расстреляли 25 сентября 1937 года.

Куровский Антон Марцелинович родился в Володарка Киевской губернии в 1886 году. По окончании Житомирской духовной семинарии возведен в сан священника в 1910 году. [18] Работал администратором в приходе Новый Константинов в деканате Литын. В 1912 году был администратором прихода Зиньковцы. С 1924 года работал в приходах Шаровка и Михайловцы в Проскуровском деканате. Антон Марцелинович опекал больного эпилепсией товарища священника Котака Франциска Доминиковича, содержа его в своём приходе, в селе Шаровка. Арестован 5 февраля 1930 года и переправлен в Проскуров, а затем в Харьков и Киев. В этом же году обвинён по статье 54-4 УК УССР на 5 лет лишения свободы. А дальнейший путь его был таким же, как и большинства священников: Ярославль, Соловки. В 1935 году сослан в Архангельск, где спустя два года, решением „тройки“, арестован за контрреволюционную деятельность. Дня 15 февраля 1938 года священник Куровский Антон Марцелинович был расстрелян в Архангельске.

Ладыго Ян Яковлевич родился в 1869 году в Стачкуны Ковенской губернии в Литве. В

1894 году закончил духовную семинарию в Житомире, где и начал свою работу викарием в кафедральном соборе. В 1904 году становится администратором прихода Сатанов. В следующем году становится настоятелем этого же прихода и деканом Проскуровским. К середине 20. годов XX века имел под опекой ещё и приход в селе Кутковцы. Советская власть активно преследовала его и не единожды арестовывала. Впервые это произошло в 1923 году, когда Ладыго обвинили в шпионской деятельности. Доказать существенность выдвинутых обвинений не смогли. В 1926 году священника Яна Ладыго обвиняли в нарушении законодательства о регистрации актов гражданского состояния. Второго января 1926 года Ян Евстафьевич был арестован в последний раз. Его осудили по статьям 54-3, 54-4, 54-5, 54-10, 54-11 УК УССР сроком на семь лет. И, тем не менее, ему повезло больше других: 26 сентября 1932 года по обмену политзаключёнными, выехал на земли литовские. Реабилитирован прокуратурой Киевского Военного Округа 3 сентября 1991 года на основании арт. №1 Закона УССР от 17 апреля 1991 года „О реабилитации жертв политических репрессий на Украине“. [19]

Любчинский Феликс Никоалевич родился в 1886 году в Староконстантинове Волынской губернии (теперь Хмельницкая область). В 1909 году закончил Житомирскую духовную семинарию. С 1913 по 1916 год работал викарием прихода св. Александра в Киеве. С 1916 года по 1919 год был настоятелем в приходе Куне, Гайсинского уезда, Подольской губернии. В 1919 Любчинский переехал в Гайсин, и проработал там до сентября 1920 года. В сентябре 1920 года Любчинского арестовали и посадили в тульчинскую тюрьму по подозрению в участии в подготовке восстания. В 1921 году его вновь арестовал ЧК по обвинению в контрреволюции. Но, как и прежде, Любчинский был амнистирован. В начале 1923 года (по другим источникам ещё в конце 1922 года) священник Любчинский прибыл в Каменец-Подольский, став настоятелем кафедрального собора, а также настоятелем Армянского храма. В августе 1923 года Любчинский был арестован за нелегальное преподавание катехизиса. В апреле 1927 года его опять арестовывали представите-

ли местного ГПУ. Обвинили священника Любчинского по статьям 58–4, 58–7, 58–10 и 59–7 УК СССР. Спустя некоторое время, Любчинского, как опасного преступника, под конвоем отправили в Москву в Бутырскую тюрьму. Двадцать первого августа 1928 года коллегия ОГПУ СССР приговорила его к 10 годам заключения в концлагерях. А так же, принимая во внимание его антисоветскую деятельность, отказала в удовлетворении ходатайства об изменении меры социальной защиты. Двадцать третьего сентября 1928 года Любчинский оказался на Соловках. [20] Там 17 ноября 1931 года Феликс Николаевич умер в тюремной больнице от воспаления головного мозга.

Матушевич Антоний Ипполитович родился в 1886 году в Кривотелицы, Винницкого округа, в Подольской губернии. Закончил Житомирскую духовную семинарию и Духовную Академию в Петербурге с титулом магистра богословия. В 1911 году был возведён в сан священника. С 1911 по 1915 год работал викарием Проскуровского прихода и капелланом принадлежащей к этому приходу часовни в селе Мацьковцах. В 1918 году был администратором прихода Деражня. В 1920 году стал настоятелем прихода Дунаевцы. Очень скоро Матушевич обслуживал не только приход Дунаевцы, но и приходы Залесье, Жванчик и Ушица. Матушевич дважды был под следствием: в 1924 году за неуплату страховки и в 1927 году за содействие в нелегальном переходе границы на сторону Польши. Двадцатого января 1930 года Антоний Ипполитович снова был арестован членами ГПУ. Матушевича обвинили по статье 54–10 УК УССР, в проведении антисоветской агитации и пропаганды. А в Харькове 10 мая 1930 года Матушевича Антония Ипполитовича приговорили к 10 годам концлагерей. Наказание он отбывал на Соловках. Умер Антоний Ипполитович 10 мая 1936 года от туберкулёза. Реабилитировали его 7 августа 1989 года посмертно на поставе статьи 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года: „О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40–х и начало 50–годов”. [21]

Миодушевский Юзеф Иванович родился в 1880 году в Княжополь, Каменецкого округа,

в Подольской губернии. В 1904 году закончил Житомирскую духовную семинарию. До революции работал в приходах Подолья и Волыни. В 1917 году стал настоятелем прихода Погребище Киевской губернии. Летом 1920 года во время польско–советской войны Миодушевский покинул Советскую Украину и переехал в Польшу. В июле 1921 года Юзеф Иванович нелегально перешёл границу и вернулся в приход Погребище. В 1922 году во время конфискаций церковных ценностей священник Миодушевский был преследованный советской властью. При помощи польского консульства в Киеве в 1924 году Миодушевский покинул Советскую Украину и вернулся в Польшу с твёрдым решением не возвращаться в СССР. Но так как он это сделал самовольно без разрешения администратора Луцко–Житомирской епархии священника Теофила Скальского, священнику Миодушевскому пришлось вернуться на Советскую Украину. Это произошло в октябре 1924 года и стал обслуживать несколько приходов Староконстантиновского деканата. В 1927 году Миодушевский стал викарием Проскуровского прихода. За время пребывания в Проскурове Миодушевский часто посещал польское консульство в Киеве, с просьбой поддержки священников. Арестовали Миодушевского члены Проскуровского ГПУ 15 января 1930 года и обвинили по статье 54–10 УК УССР, в проведении антисоветской агитации и пропаганды. Дня 31 января 1930 года под конвоем отправили в Харьков. В Харькове 21–27 июня 1930 года Миодушевского Юзефа Ивановича на основании статьи 54–3, 54–4, 54–5, 54–6, 54–10 и 54–11 УК УССР приговорили к высшей мере наказания — расстрелу, с заменой на 10 лет концлагерей и лишением прав на 5 лет. Наказание Миодушевский отбывал сначала в Ярославском политическом изоляторе, а с мая 1933 года на Соловках. Решением судебной тройки НКВД от 25 ноября 1937 года, Миодушевского Юзефа Ивановича 8 декабря 1937 года расстреляли. Реабилитировали его 19 сентября 1991 года посмертно на поставе статьи 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года: „О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40–х и начало 50–годов”. [22]

Нановский Казимир Ксаверьевич родился в 1872 году в Дунаивцах, Ушицкого округа, в Подольской губернии. Сначала закончил гимназию. Потом один год учился в университете, а в 1898 году закончил Житомирскую духовную семинарию. После рукоположения был назначен vikarием прихода Острополь Волынской губернии. В 1902 году священник Нановский назначен был настоятелем прихода в Ровно. С 1906 года в здолбуновском, а с 1908 года в ровенском двухклассном городском училище преподавал Закон Божий. В 1910 году Казимир Ксаверьевич назначен был ровенским деканом. В 1916 году Нановский, покинув ровенский деканат, перешёл работать в приход Сказынцы Подольской губернии. Во время отступления польской армии в 1920 году, Нановский прятался от красноармейцев в сёлах Проскуровщины. С установлением советской власти обслуживал приходы Завалийки, Николаев и Чёрный Остров. А позднее стал настоятелем прихода Тарноруда. В марте 1925 года Казимир Ксаверьевич был притянут к ответственности за нелегальный переход советско-польской границы. Попав в тюрьму в ноябре 1925 года и в мае 1927 года, через несколько месяцев был отпущен на волю после унижения и подписания открытых писем и деклараций антипольского и антикатолического направления. Спустя несколько месяцев, а именно 14 октября 1927 года, Нановский снова был обвинён по статьям 56–24, 56–25, 19–54, 20–104 и 113 УК УССР в контрабанде, нелегальном переходе границы и шпионской деятельности. Осенью 1927 года Нановский прошёл медицинское обследование, которое показало, что у него миокардит. Не выдержав постоянных арестов, священник в 1929 году нелегально перешёл границу и оказался в Польше. В начале ноября 1931 года в Харькове рассмотрев уголовное дело Нановского Казимира Ксаверьевича обвиняемого по статьям 56–24, 56–25, 19–54, 20–104 и 113 УК УССР по причине бегства Нановского в Польшу, дело было закрыто и передано в архив ГПУ УССР. [23] Прибыв в Польшу, Нановский работал в Луцкой епархии в приходах Ровно, Здолбунова, Шумска и Почаева. Умер Казимир Ксаверьевич в Кременце 6 января 1936 года.

Недзельский Антоний родился в 1895 году. Учился в Житомире. Рукоположение в сан свя-

щенника, вероятно, состоялось в 1919 году. В 1920 году был vikarием прихода в Проскурове. В ноябре того же года стал vikarием кафедрального собора в Каменце–Подольском. Вскоре нелегально перешёл границу для получения указаний от епископа Петра Маньковского. Но при обратном пересечении был арестован с крупной суммой денег, предназначенных для помощи обедневшим приходам. Летом 1922 года он с четырьмя другими священниками Каменца–Подольского был арестован по обвинению в сокрытии костельных ценностей. В ночь с 1 на 2 сентября 1922 года был приговорён каменецким трибуналом к расстрелу, который позже заменили двумя годами заключения. Роман Дзвонковский утверждает, что Недзельский был отправлен в ссылку, откуда вернулся в Каменец–Подольский парализованным. Но автор данной статьи, опираясь на архивные материалы, считает, что Антоний Недзельский умер в ноябре 1922 года. Такой же версии придерживается исследователь Киева Наталья Рублёва. [24]

Прокопович Теодор Октавианович родился 17 апреля 1897 года в Луцке. После окончания Житомирской духовной семинарии в 1920 году начинает работу администратора прихода Птыча на Волыни, а затем vikarием в Полоном и тех приходах, которые остались без руководства священника: Барановка, Староконстантинов. Далее священник Прокопович становится администратором в Славуте, Лабуне, Шепетовке. Первого января 1930 года был арестован и осуждён на восьмилетний срок лагерей. Теодор Октавианович попал в Ярославский политизолятор. Но в 1932 году в числе восемнадцати католических священников его обменяли на коммунистов из Польши. Прокопович работал во Вроцлавской епархии. В 1940 году был арестован фашистами, заключён в концлагерь Дахау, где 14 октября 1942 года погиб в газовой камере. [25]

Свидерский Ян Евстафиевич родился 27 декабря 1888 года в селе Вильшанка, в Подольской губернии. После окончания гимназии вступил на медицинский факультет Новороссийского университета в Одессе. Но через пол года оставивши университет, вступил в Житомирскую духовную семинарию. После оконча-

ния семинарии, в 1910 году был направлен на учёбу в Духовную Академию в Петербурге. По причине ухудшения состояния здоровья Свидерский в 1912 году вернулся в Житомир, где был рукоположен в сан священника 17 декабря 1912 года. После рукоположения был назначен викарием Луцкого кафедрального собора. С 1913 года работал законоучителем и настоятелем прихода Жмеринка. В 1915 году был переведён в Проскуров законоучителем коммерческого и реального училищ. Относился к основателям польской гимназии в Проскурове. С 1919 года по 1920 год совмещал должность настоятеля Проскуровского прихода. В мае 1920 года священник Свидерский по назначению Каменец–Подольского епископа Петра Маньковского стал канцлером курии Каменец–Подольской епархии. Во время отступления польской армии Свидерский покинул Советскую Украину вместе с епископом Маньковским. Вернулся Свидерский на территорию Каменец–Подольской епархии, осенью 1920 года, и стал настоятелем прихода Зиньковцы. Кроме этого вместе с священниками Шышко Ричардом и Шиманским Валерьяном выполнял обязанности генерального викария Каменец–Подольской епархии. А с июня 1921 года по распоряжению епископа Маньковского сам начал управлять епархией. В это же время Свидерский стал настоятелем прихода Виньковцы. Так же до 1921 года обслуживал Фельштынский приход, а с 1927 года он перешёл работать в приход Бар. В 1921 и 1922 году Свидерский дважды нелегально переходил границу на встречу с епископом Маньковским, а на третий раз он был арестованный и посажен в тюрьму в Каменец–Подольском, а затем в Виннице. После вмешательства польских дипломатов, Свидерского отпустили. В 1926 году после реорганизации Римо–Католической Церкви в СССР Святейшим отцом Пием XI (1922–1939), священник Свидерский получил большие полномочия, он стал Апостольским администратором Каменец–Подольской епархии. В начале января 1930 года Свидерского арестовали, а 27 июня 1930 года на основании статей 54–3, 54–4, 54–5, 54–6, 54–10 и 54–11 УК УССР приговорили его к высшей мере наказания: к расстрелу, с изменением наказания на 10 лет

концлагерей и лишением прав на 5 лет. Наказание Свидерский отбывал в Ярославском политическом изоляторе. С группой других священников, 15 сентября 1932 года в результате обмена политическими заключёнными между СССР и Польшей, оказался в Польше. До сентября 1939 года священник Ян Евстафийович работал в приходах Луцкой епархии, а именно в приходах Дубного, Кременца и в Сарнах. Во время оккупации немецкой армией Польши, Свидерский жил в Варшаве. С 1944 года он работал на территории Влоцлавецкой епархии. Умер Ян Евстафийович 18 октября 1959 года. Реабилитировала его 19 сентября 1991 года военная прокуратура КВО „в связи с отсутствием достаточной совокупности доказательств его вины”. [26]

Слотвинский Адольф Францевич родился 18 марта 1883 года. Закончил Житомирскую духовную семинарию в 1902 году. [27] В 1914–1918 был администратором прихода Народичи, а с 1920 работал в приходе Кульчины. С 1923 года был переведён в Волочиск. Арестован 1 января 1930 года и осуждён по статье 54–10 УК УССР на три года ссылки в Усть–Сысольск (Коми АССР), а позже в ссылке в Вольске (Саратовская область). Вместе с шестнадцатью католическими священниками из разных районов СССР его арестовали в 1938 году. Дальнейшая судьба неизвестна.

Троцкий Франциск Иванович родился 7 марта 1889 года в Янушполе (недалеко от Бердичева). Закончил гимназию, а со временем и духовную семинарию в Житомире. После возведения в сан священника в 1912 году был викарием в Проскурове. С 1916 года работал администратором прихода в Ярмолинцах, а с 1918 года ещё и в Сказинцах в деканате Проскуровском. В 1921–1927 годах продолжал администрирование прихода в Сказинцах, доезжая в Городок и Купин. Арестовали священника Троцкого в 1927 году. Троцкий был обвинён в антисоветской деятельности на почве темноты и религиозных предрассудков с целью распространения антисоветских настроений, пропаганды польского буржуазного государства. Троцкого осудили по статьям 54–10, 54–12, 126 УК УССР. Был осуждён на 10 лет пребывания в лагере на Соловках. За

подпольную душпастырскую деятельность среди осуждённых поляков был сослан в один из лагерей строгого режима. В 1932 году Франциска Ивановича обвинили в участии в антисоветской группировке 32 священников, и 7 июля 1932 года осудили его на полную изоляцию от остальных священников. Иначе говоря, он находился во внутренней тюрьме лагеря. Но 15 сентября 1932 года, в результате обмена политзаключёнными между СССР и Польшей, был вывезен на запад за пределы СССР. Работал капелланом в гарнизоне города Торунь в Польше. Дальнейшая судьба неизвестна. [28]

Чирский Франциск Фомич родился в 1882 году в местечке Ярмолинцы. Учился в Житомирской духовной семинарии. В 1905 году был рукоположен в священники, а с 1906 года работал vikarием прихода в Волочиске. С 1907 года Чирский стал администратором прихода Птыча (деканат Дубно). В 1910 вновь вернулся на Подолье и стал администратором прихода Орынин. В 1914 был переведён на должность vikarия в Житомирский кафедральный собор. В 1917–1918 годах Франциск Чирский вновь вернулся в Орынин, где стал настоятелем прихода. В 20–х годах XX века работал настоятелем родного прихода св. Петра и Павла в Ярмолинцах. Двадцать восьмого июня 1922 года, накануне престольного праздника, Чирский был арестован группой чекистов. Его обвинили в контрреволюционной деятельности, но вскоре отпустили. В этот период Франциск опекал так же Фельштынский приход. Спустя восемь лет, 16 января 1930 года, Чирского вновь арестовали. Допрашивали священника в Проскурове, а затем в Харькове и Киеве. Приговор был вынесен 27 июня 1930 года. Чирский Франциск Фомич был осуждён по статьям 54–2, 54–3, 54–4, 54–5, 54–6, 54–10 УК УССР на семилетний срок в лагерях и пять лет лишения гражданских прав. Из следственного изолятора он был отправлен в Ярославль, откуда переправлен в Соловецкие лагеря. [29] Дальнейшая судьба этого священника неизвестна, но Дзвонковский предполагает, что Чирский был расстрелян в 1937 году.

Шиманский Вацлав Казимирович родился в Томашполе на Подолье в 1879 году. Был семинаристом духовной семинарии в Житомире.

В 1902 году был рукоположен в сан священника. [30] В 1904 году стал vikarием прихода Пулины. В 1905–1907 годах работал администратором прихода Жванец, а позже в Кутковцах Камянца–Подольского деканата и в Солобковцах Ушицкого деканата. В 1918 году стал администратором прихода Жванчик того же деканата и наконец обосновался в приходе Смолитрич, где работал до середины 20–х годов XX века. Под его опекой были и другие приходы, где не было священников. В 1922 году был арестован и осуждён вместе со священниками Владиславом Дворжецким, Ричардом Шишко и Антонием Недзельским к смерти за сопротивление при конфискации церковных ценностей. Приговор не приведён в исполнение благодаря вмешательству прихожан. В следующий раз его арестовали 21 января 1930 года в Красном. Находился под следствием в Виннице и Киеве. Десятого мая 1930 года осуждён „тройкой“ Коллегии ОГПУ на основании статьи 54–10 УК УССР за контрреволюционную деятельность на восьмилетний срок в лагерях. Вначале находился вместе с группой тридцати других священников в политизоляторе в Ярославле. В 1933 году пребывал в одном из Соловецких лагерей. В 1937 году, решением „тройки“ был расстрелян 8 декабря.

Шишко–Богуш Ричард Иустинович родился 17 июля 1881 года в Павлограде. Житомирская духовная семинария стала ступенькой к получению следующего образования в Духовной Академии Петербурга. В 1910 году был vikarием в храме св. Николая в Киеве и учителем религии в военной школе и IV военной гимназии. С 1914 года работал в приходе Ободовка в Балтском деканате. Вскоре священника Шишко перевели в Каменец–Подольский, где он служил в Доминиканском храме. Пятнадцатого ноября 1920 года стал канцлером курии Каменец–Подольской епархии и судьёй церковного суда. Позже получил звание пралата. Летом 1922 года был арестован в связи с сопротивлением конфискации церковного имущества. Как и остальные участники, был осуждён к смерти, но приговор заменили заключением. В тюрьме Ричарда Иустиновича пытали, прижигая раскалённым железом ступни. В 1923 году был освобождён. Но уже в следующем 1924 году его опять заключи-

ли в тюрму, хотя в этот раз достаточно быстро освободили, после чего священник Шишко стал администратором прихода в Городке. В октябре 1929 года священника вновь арестовали. Во время нашумевшего процесса над тридцатью священниками, среди которых был и Шишко, судом было предъявлено обвинение по статьям 54-2, 54-3, 54-4, 54-5, 54-6, 54-11 УК УССР. Его осудили на восьмилетний срок лагерей и

пятилетний срок лишения гражданских прав. В сентябре 1930 года он был сослан в лагерь в Котласе на Двине. Поскольку направили его туда ошибочно, то вскоре переправили в политизолятор в Ярославль. В августе 1933 года Ричарда Иустиновича перевели в Соловецкий лагерь. Но 29 ноября 1937 года решением „тройки” был приговорён к смерти. Спустя две недели приговор был приведён в исполнение. [31]

Список использованных архивных материалов и литературы:

1. И. Осипова, „В язвах своих сокрой меня”. Гонения на Католическую Церковь в СССР. По материалам следственных и лагерных дел, Москва 1996, с. 151–152.
 2. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Бенецкого Иосифа Викентьевича, фонд Р-6193, опись 16, дело П-23208.
 3. R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939*. Martyrologium, Lublin 1998, s. 171–172.
 4. И. Осипова, „В язвах своих сокрой меня”, с. 158.
 5. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Ганского Станислава Григоровича, фонд Р-6193, опись 12, дело П-3358.
 6. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Дворжецкого Владислава Станиславовича, фонд Р-6193, опись 12, дело П-3585.
 7. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Ендрущака Марьяна Иосифовича, фонд Р-6193, опись 12, дело П- 26205.
 8. КГАСБУ, Уголовное дело по обвинению Забуского Феликса Францевича, фонд 6, дело ФП- 68067.
 9. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Иосюкаса Йосифа Ивановича, фонд Р-6193, опись 12, дело П-30531.
 10. R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego*, s. 277.
 11. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Кащица Адольфа Каэтановича, фонд Р- 6193, опись 12, дело П – 17023.
 12. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Квасневского Сигизмунда Карловича, фонд Р-6193, опись 12, дело П-14017.
 13. КГАСБУ, Уголовное дело по обвинению Квасневского Сигизмунда Карловича, фонд 6, дело ФП- 60780.
 14. ХмГАСБУ, Уголовное дело по обвинению Кобца Адельберта Игнатьевича, дело П- 27102.
 15. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Кобца Антона Львовича, фонд Р- 6193, опись 16, дело П-23526.
 16. R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego*, s. 298.
 17. И. Осипова, „В язвах своих сокрой меня”, с. 177.
 18. И. Осипова, „В язвах своих сокрой меня”, с. 179.
 19. КГАСБУ, Уголовное дело по обвинению Ладыго Яна Яковлевича, фонд 6, дело ФП- 68067.
 20. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Любчинского Феликса Николаевича, фонд Р- 6193, опись 12, дело П – 87379.
 21. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Матушевича Антония Ипполитовича, фонд Р- 6193, опись 12, дело П-19263.
 22. КГАСБУ, Уголовное дело по обвинению Миодушевского Юзефа Ивановича, фонд 6, дело ФП- 68067.
 23. ГАХМО, Уголовное дело по обвинению Нановского Казимира Ксаверьевича, фонд Р- 6193, опись 12, дело П-14111.
 24. Н. Рубльова, Біографії римо-католицьких священників, репресованих радянською владою, „3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ”, 2003, н. 2, с. 416.
 25. R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego*, s. 395–396.
 26. КГАСБУ, Уголовное дело по обвинению Свицерского Яна Евстафийовича, фонд 6, дело ФП- 68067.
 27. И. Осипова, „В язвах своих сокрой меня”, с. 200.
 28. R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego*, s. 486–488.
 29. КГАСБУ, Уголовное дело по обвинению Чирского Франциска Фомича, фонд 6, дело ФП- 68067.
 30. Н. Рубльова, Біографії римо-католицьких священників, с. 433.
 31. КГАСБУ, Уголовное дело по обвинению Шишко-Богуша Ричарда Устиновича, фонд 6, дело ФП- 68067.
-

Прицишин-Кліновський С.

АРХІПАСТИРСЬКЕ СЛУЖІННЯ НА ПОДІЛЛІ СВЯТИТЕЛЯ АМВРОСІЯ (ПОЛЯНСЬКОГО) І ЄПИСКОПА ВАЛЕРІАНА (РУДИЧА) – ЯК НОВОМУЧЕНИКІВ ТА СПОВІДНИКІВ ХХ СТ.

Без малого сто років минуло з часу відданого архіпастирського подвигу подільських ієрархів Амвросія і Валеріана, коли Православна Церква на Поділлі зазнавала гонінь від богоборчої влади у 20-30 роках ХХ ст. Цей трагічний період у новітній церковній історії і досі є досить невивченим і проблемним. Ще недавно про життя цих відданих служителів вівтаря Господнього можна було дізнатися зі спогадів небагатьох старожилів колишнього Проскурова, Вінниці, Кам'янець-Подільського та Летичева. На сьогоднішній день всі вони вже перейшли у світ інший. Проте в уривчастих згадках різних архівних матеріалів дійшли до нашого часу свідчення про мужнє, безкомпромісне хрестоносіння в справі боротьби за збереження Православ'я двох подільських архіпастирів, які пожертвували заради цього власним здоров'ям і самим життям. Їх імена були згадані церковним суспільством тільки у середині 90-х років ХХ ст., завдяки відродженню церковного життя, вітчизняної духовної школи і пошуку шляхів для подолання церковного розколу в Україні.

Такими духовними світочами нового часу в землі Подільській були: єпископ Кам'янець-Подільський і Брацлавський (в миру Олександр Олексійович Полянський) та вікарний єпископ Валеріан Проскурівський і Летичівський (Василь Несторович Рудич).

Відомо, що єпископ Амвросій був уродженцем с. Петеліно, Єлатомського повіту Тамбовської губ., народився 12 листоп. 1878 р. Він походив з давнього благочестивого священицького роду. Сім'я о. Олексія Полянського (батька єп. Амвросія) була багатодітною. Окрім Олександра у ній зростало ще чотири сини: Миколай, 1872 р. н., Костянтин, 1874 р. н., Леонід, 1876 р. н. та Павло, 1881 р. н. З них четверо стали пастирями Церкви Христової, а молодший, Павло – вчителем у Тамбові. Ще у сім'ї священика Олексія було три доньки – Софія, 1870 р. н., Надія, 1884 р. н., та Марія, 1894 р. н.

Молодша з них, Марія, після заміжжя мешкала у Києві [4, с. 10; 26, с. 19, 20].

Як і старші брати, Олександр навчався у Тамбовській духовній семінарії. Після її успішного закінчення він відразу ж поступив до Казанської духовної академії. Цікавим і пізнавальним було навчання юного Олександра в стінах цієї академії, яка водночас була за фактом і вищою місіонерською школою, одним із центрів російського східнознавства. Вірогідно, що одночасно зі вступом до Казанської духовної академії у 1899 р. відбулося знайомство Олександра Полянського з о. Феодором (Поздєєвським), який в ту пору вже закінчував курс цієї вищої богословської школи [1, с. 1]. В 1901 р., будучи студентом II курсу, 17 лютого на свято прп. Антонія Великого, Олександр був пострижений в чернецтво з нареченням імені Амвросій, а 27 лютого того ж року, в день пам'яті перенесення мощей свт. Іоанна Златоустого рукопокладений в сан ієродиякона. Постриг у чернецтво й дияконська хіротонія були здійснені особисто ректором Казанської академії, вікарним єпископом Чистопольським Олексієм (Молчановим). Молоді академісти також знайомилися з кращими прикладами чернечого життя. Вочевидь, вже в той час повністю сформувався їх пастирський духовний світогляд. Тому вже у 1901 р. Олексій за велінням свого серця прийняв чернецтво з ім'ям Амвросій і був рукопокладений у сан ієродиякона [2, с. 6, 7; 27, с. 26]. Вже через рік, у 1902 р. ієродиякона Амвросія було рукопокладено у сан ієромонаха. Наступного 1903 р. ієромонах Амвросій закінчив Казанську академію зі ступенем кандидата богослов'я, захистивши дисертацію «Вчення про Царство Боже за твором блаженного Августина «Град Божий» [3, с. 82, 83; 10, с. 4; 28, с. 30, 37]. Одразу ж отримав призначення викладача у Київську духовну семінарію з одночасним зарахуванням до братії Києво-Печерської Лаври. Згодом у 1905 р. він був нагороджений Золотим Наперсним Хрес-

том, а в 1906 р. його було призначено ректором цієї ж семінарії та підвищено в сан архімандрита митрополитом Київським Флавіаном (Городецьким). У короткий час новий ректор припинив безладдя у семінарії, викликане революційними подіями 1905 р. Одночасно, він більш усіх клопотав за малозабезпечених студентів Києво-Подільського училища, був головою ради «Петропавлівського попечительства малозабезпеченими студентами Київської Духовної Академії». Як ректор він відрізнявся глибоким благочестям та смиренням. Отець-ректор Амвросій був у повазі та любові як серед учнів, так і серед священнослужителів у особі Києвсько-Галицького митрополита Флавіана. Вже тоді неодноразово ставилося питання про хіротонію архімандрита Амвросія у сан єпископа, але митрополит, шануючи ректора, як цінного вихователя майбутніх пастирів, усякий раз казав: «Він мені потрібен». Перебуваючи у благочесті сам, він цінував благочестя і у людях [19, с. 442; 29, с. 40].

Але революційний перебіг подій 1917 р. та пов'язані з ним рішення Всеросійського Помісного Собору 1917-1918 рр. РПЦ у Москві щодо існування та захисту Церкви у нових реаліях життя судили Божим Провидінням архімандриту Амвросію у цей важкий час стати єпископом. Слід зазначити, що серед усіх ректорів початку ХХ ст. о. Амвросій перебував довше за всіх них на цій посаді 12 років [30, с. 67].

Наприкінці III-ї сесії Всеукраїнського Церковного Собору він був рукопокладений у єпископа Вінницького. Приблизно в цей час сталося знайомство єпископа Амвросія з учасником Всеукраїнського Церковного Собору, делегатом від Подільської єпархії – ієромонахом Валеріаном (Рудичем). Цей молодий вчений-богослов був уродженцем Поділля, народився 12(25) квітня 1889 р. у с. Мізяковські хутори Стрижевської волості Вінницького повіту Подільської губернії в родині селян, за іншими джерелами – в сім'ї сільського фельдшера. Старший брат Василя – Калинник (Рудич), випускник Подільської духовної семінарії, служив священником у передмісті Вінниці. Цей факт у біографії майбутнього архієрея, вірогідно, сприяв прихильності Василя до отримання духовної освіти. Так, у 1904 р. Василь

Рудич закінчив Тиврівське духовне училище, того ж року вступив до Подільської духовної семінарії, яку успішно закінчив у 1910 р., відразу ж поступивши до Московської духовної академії. Будучи студентом академії, рясофорний послушник Василь в свято III-го знайдення чесної глави Івана Предтечі 25(7) травня 1913 р. подав прохання на ім'я ректора єпископа Феодора (Поздєєвського) про іночеський постриг, обравши для себе шлях вченого-ієромонаха. Василь щиро писав у заяві: «Благо есть мужу, Егда возьмет ярем в юности своей, сядет на един и умолкнет» (Ієрем. 3:27, 28) – осмеливаюсь покорнейше просить Ваше пресвященство об удостоении меня пострижения в иноческое звание, как состояние, удобнейшее для служения Истине Божией и алтарю Господню». Так, після суворого іскусу Василь послідовно був постриженим в чернецтво з ім'ям Валеріана вже після дияконської хіротонії єпископом Феодором (Поздєєвським). Через деякий час, 14(28) серпня 1914 р. ієродиякона Валеріана було рукопокладено в сан ієромонаха архієпископом Вологодським і Томським Ніконом (Рождественським), який на той час був Членом «Святейшого Правительствующего Синоду». У 1916 р. ієромонах Валеріан захистив кандидатську дисертацію з предмету біблійної історії Старого Завіту на тему «Пророк Іона та його пророча діяльність», отримавши звання професорського стипендіата. В тому ж році ієромонахи Валеріан (Рудич) і Вассіан (П'ятницький, в майбутньому архієпископ Тамбовський і Шацький), за клопотанням Великої Княгині Єлизавети були нагороджені Золотими Наперсними Хрестами за участь в обслуговуванні санітарних потягів із пораненими на фронтах Першої світової війни [13, с. 13; 14, с. 17; 15, с. 17].

У майбутньому ієромонах Валеріан готувався захистити і докторську дисертацію, але молодому богослову Господь готував служіння священномученика у сані єпископа в умовах богоборчого часу. Вже напередодні жовтневої революції, з серпня 1917 р., ієромонаха Валеріана було прийнято до кліру Подільської єпархії, де він служив у різних парафіях до травня 1918 р. В цей ж час його було зачислено до братії Св.-Троїцького монастиря м. Кам'янця-

Подільського. Згодом він став останнім намісником цього монастиря, будучи послідовно висвяченим у сан архімандрита за поданням архієпископа Подільського Пімена (Пегова). Окрім вирішення складних господарських питань в умовах військового часу, о. Валеріан ніс подвиг сповідника Православ'я, відкрито виступаючи проти самочинних рішень «Церковної ради», які суперечили рішенням Всеукраїнського Церковного Собору 1918 р., будучи передвісниками майбутнього розколу [36, с.117-120].

Окрім палкої любові до богословських наук, обох вчених-ченців об'єднувало знайомство з єпископом Волоколамським Феодором (Поздєєвським), намісником Данилова монастиря у Москві. Під його керівництвом проходило навчання єпископа Валеріана. В свою чергу, єпископ Амвросій, вступивши ще в 1899 р. до Казанської Духовної Академії, один рік навчався разом з майбутнім єпископом Феодором.

Незабаром після закінчення Казанської академії, архімандрит Феодор став ректором Тамбовської духовної семінарії, яку в свій час закінчив владика Амвросій. Пізніше о. Феодор був призначений ректором Московської духовної академії. Тому зрозуміло те, що знайомство єпископів Амвросія і Феодора відбулося ще за студентських часів [27, с. 25, 27-29].

У важких 1917-1920 рр. ієромонах Валеріан також ніс послух викладача Подільської семінарії, яку раніше закінчив сам. Згодом 7 липня 1921 р. відбулася єпископська хіротонія архімандрита Валеріана в єпископа Проскурівського і Летичівського, вікарія Подільської єпархії. Так, у м. Проскурові розташувалися єпархіальне управління вікарства та єпархіальний будинок (будова збереглася по вул. Володимирській 38) [37, с. 120].

Зазначимо, що єпископи Амвросій і Валеріан намагалися провести у своєму служінні рішення Помісного Собору 1917-1918 рр. і Всеукраїнського Церковного Собору 1918 р. щодо оновлення церковного життя на засадах навернення до свято-отецьких джерел та суворого дотримання і виконання канонів Православної Церкви та збереження її канонічної єдності як містичного тіла Христового у просторі та часі, вільного євхаристичного спілкування з іншими помісними православними церквами. Але

на той час молода богоборча влада, бажаючи руйнації церковного суспільства і знищення Церкви, підтримувала зовсім інші, псевдо-церковні деструктивні напрями, такі як «Союз церковного оновлення» у Росії, її українські варіанти «автокефальної церкви», які створювалися штучно ДПУ в Україні.

Вже у 1922 р. з'явилася з подання органів ДПУ і власне «Українська оновленська церква», яку на подив подолян, зокрема єпископів Амвросія і Валеріана, очолив поважний ієрарх архієпископ Подільський і Брацлавський Пімен (Пегов). Ще у 1918 р., будучи обраним Головою Всеукраїнського Церковного Собору, він відстоював канонічний устрій Української Православної Церкви на засадах автономії у відношенні до Московської патріархії. Тоді ж Уряд Директорії заточив його до в'язниці в Проскурові, звідки його звільнили вже більшовики, але на певних умовах співпраці та підготовки майбутнього церковного розколу. Саме тому після звільнення він активно вів роботу щодо розповсюдження ідеї «оновленства» і навіть намагався тиснути на клір Подільської єпархії за допомогою органів ДПУ. Після того, як таким чином було запропоновано піти на компроміс із своєю пастирською совістю єпископам Амвросію і Валеріану, вони обидва, не зважаючи на погрози, публічно засудили його у брудних зв'язках з ДПУ. Це стало причиною серії їх арештів у 1923-1924 рр. та заслання спочатку до Харкова, а потім за межі України в Москву без права виїзду [12, с. 6, 7; 39, с. 154].

Після прибуття до Москви, як і багато інших архіпастирів, усунутих богоборчою владою зі своїх кафедр, двоє подільських святих оселилися у Даниловому монастирі в свого вчителя і духовного наставника єпископа Феодора (Поздєєвського). Але й тут вони були під неусипним наглядом ДПУ. Чекісти постійно знаходили все нові й нові звинувачення архієреїв-«данилівців» у спробах створити тут «нелегальний синод». Особливо багато арештів відбулося у 1924 р., коли проти архієреїв-«данилівців» не вдалося органам ДПУ провести аферу з визнанням канонічності «оновленського собору» 1923 р. у Москві і зняттям сану з патріарха Тихона (Белавіна). Водночас єпископ Валеріан, за наклепом якогось Кірсанова,

вже у Москві опинився за ґратами Бутирки. Його звинувачували у розповсюдженні нібито хибних чуток про радянську владу серед братії Данилова монастиря, а також у складанні списків канонічно-православного і «обновленських» єпископату. В свою чергу, звинувачували й владика Амвросія в переховуванні начебто офіцерів царської армії через рукопокладання їх в сан священника. Насправді це не відповідало дійсності. Тому як люди, про яких йшла мова, давно звільнилися з військових лав і працювали вчителями. В майбутньому вони за позовом серця обрали хресний шлях священнослужителя в умовах радянського часу. Отже, склавши іспити для прийняття священницького сану, вони були рукопокладені єпископом Амвросієм. Але справжньою виною двох подільських архієреїв було те, що перебуваючи у Даниловому монастирі, вони у найскладніший час як для Православної Церкви в цілому, так і для патріарха Тихона зокрема, підтримували його. Ще у 1923 р. «обновленці» вступили у переговори з патріархією про умови об'єднання. Однією з цих умов і було обов'язкове усунення патріарха Тихона [40, с. 163, 164].

Вже наприкінці 1923 р. у Донському монастирі в Москві відбулося зібрання 27 архієреїв, на якому обговорювалося проблема примирення з «обновленнями». Спочатку свої доповіді зробили архієпископи Серафим (Олександров), Іларіон (Троїцький) і Тихон (Оболенський). В свою чергу, єпископ Амвросій (Полянський) наполягав на тому, що за вченням Православної Церкви «обновленці-розкольники» знаходяться поза межами Церкви, а тому не можуть вважатися законно православними архієреями. Після обговорення цієї проблеми відбулося таємне голосування, за результатами якого більшість архієреїв висловилися проти примирення з обновленським розколом [21, с. 446; 40, с. 169].

Тому саме ця обставина була справжньою причиною арешту єпископа Амвросія у 1924 році. Після звільнення він служив у різних храмах Москви, завжди проповідуючи на богослужіннях. У 1925 р. він знову був призначеним керуючим Кам'янець-Подільської єпархії, але виїхати туди вже не встиг, тому як після смерті патріарха Тихона наприкінці 1925 р. в Москві

були заарештовані всі архієреї, які підтримали обрання Патріаршим Місцеблюстителем Петра (Полянського) і допомагали йому в керуванні РПЦ.

Серед них був і владика Амвросій. Саме єпархіальне управління у Кам'янці-Подільському було вщент знищено «обновленцями», а Подільська духовна семінарія, яка впродовж 122 років свого існування виховала велику кількість священнослужителів і богословів, була закрита ще в 1920 році [40, с. 171].

Зауважимо, що на Посланні Патріаршого Місцеблюстителя Митрополита Крутицького Петра (Полянського) про вступ свій в управління Православною Руською Церквою від 30 березня (12 квітня) 1925 р. серед інших архієреїв, що нижче підписалися, 38-м за рахунком підписався й єпископ Кам'янець-Подільський і Брацлавський Амвросій (Полянський).

Поява Послання Патріаршого Місцеблюстителя Петра була пов'язана з неможливістю з причини арештів вступити до виконання обов'язків Патріаршого Місцеблюстителя митрополитами Кирилом (Смірновим) і Агафангелом (Преображенським), яких було вказано у заповітному розпорядженні Патріарха Тихона на випадок його смерті [17, с. 413-417].

Оскільки ім'я Митрополита Петра було третім у заповіті, хай і таким, що не носило канонічного характеру, в обставинах, коли радянська влада не надавала можливості скликати чергового Помісного Собору, щоби обрати нового Патріарха та його Синод, вступ його на посаду Патріаршого Місцеблюстителя був єдиним шансом зберегти канонічно-спадкове патріарше управління РПЦ. Саме тому 58 архієпископів Руської Церкви підписалися під «Посланням Патріаршого Місцеблюстителя Митрополита Крутицького Петра про свій вступ в управління Православною Руською Церквою» [17, с. 413-417; 40, с. 168].

Заарештованих святителів розташували у Бутирській внутрішній в'язниці ДПУ, звинувативши їх у антирадянській діяльності. На допитах єпископ Амвросій показав, що до радянської влади ставився лояльно, вітає її допомогу бідним і обездоленим, але в той ж час вважає неправильною боротьбу проти Православної Церкви.

Навесні 1926 р. владику Амвросій був засуджений на три роки позбавлення волі та відправлений разом із архієпископом Одеським Прокопієм (Тітовим) на Соловки. В списку тих, які брали безпосередню участь в складанні «Пам'ятної записки Соловецьких єпископів» був і єпископ Кам'янець-Подільський і Брацлавський Амвросій. Якщо врахувати, що з 245 єпископів 17 брали безпосередню участь, то шостими за рахунком, що стоять в цьому списку, ім'я та сан єпископа Амвросія говорять про його безпосереднє відношення до редагування даного документу та авторитет серед соловецьких архієпископів [23, с. 24, 25; 41, с. 180, 181].

Водночас, єпископ Валеріан був засланий на три роки до Казахстану (Каракалпакська обл.). Так їх долі розминулися [12, с. 7, 11, 12; 40, с. 171].

Коли ж строк перебування на Соловках у 1929 році закінчувався, то без пред'явлення нових звинувачень єпископів Амвросія і Прокопія заслали до крайньої Півночі. Тепер своє хрестоносіння обидва ієрархи несли пліч-о-пліч по містам, селам і в'язницям Півночі. Шлях їхнього заслання лежав через Єкатеринбургську і Тобольську в'язниці. Потім 5 липня 1931 р. через місто Обдорськ (нині Салехард, Тюменської обл.). Обоє архієреїв періодично то заарештовували, то відпускали. Однак, 30 липня того ж року їх знову заарештували. Причиною арешту була їхня віра, небажання йти на компроміси, власне сам чернечій спосіб життя святих у вигнанні, а також служіння ними Божественної Літургії при нагоді та листування з висланим до Півночі Патріаршим Місцєблюстителем Петром (Полянським). Водночас святий Амвросій вів просвітницьку діяльність серед туземних народів – зирян та остяків [21, с. 452; 42, с. 183, 184, 189].

Під час допиту, виявивши перекручення фактів слідчими, єпископ Амвросій наполіг на тому, щоби йому дозволили писати покази власноручно.

«Що стосується мотивів та підстав лояльного відношення органів влади до обновленської організації, – писав єпископ Амвросій, – то мені вирішувати це питання. Це справа органів влади. Я можу лише сказати, що, вірогідно, тому таке відношення, що обновленська орга-

нізація більш зручна і корисніша для влади, якщо прийняти до уваги доповіді обновленських діячів, які я бачив у ОДПУ, а також і те, що «обновленці» порушують церковні закони та правила, будують церковне життя на свій розсуд, чинять розділення у церковному житті, що може бути цілком зручним для органів влади, яка ставить своїм завданням боротьбу з вірою та Церквою» [21, с. 354, 452; 42, с. 189].

Незабаром у вересні 1931 р. справу було закінчено. Пізніше, 14 грудня 1931 р. особливою нарадою ОДПУ єпископ Амвросій і архієпископ Прокопій були засуджені до заслання у Казахстан на три роки [21, с. 452, 453].

Але у вересні 1932 р. владику Амвросія відправили до Туркестану. В ОДПУ йому сказали, що до місця заслання він повинен прибути у село Сузак. Шлях до нього проходив через пустелю та гірські дороги з небезпечними прірвами. Здоров'я святих і без того вже було підірвано перебуванням в ув'язненні. До місця заслання він ледь доїхав. З прибуттям він відразу потрапив до лікарні, однак стан владики був настільки важким, що незважаючи на зусилля лікарів, святий Амвросій через тиждень відійшов до Господа [21, с. 452, 453; 43, с. 190, 191].

В той ж час після низки ув'язнень та заслань єпископ Валеріан займав Тверську кафедру Нижегородської єпархії, востаннє мешкав у м. Тихвін. Після вбивства Кірова й початку репресій у 1934 р. був засуджений на 10 років, відбуваючи покарання у Архангельську. Але повернутися йому з місць позбавлення волі вже не судилося. Особливою Трійкою НКВС єпископа Валеріана було приречено до розстрілу 27 грудня 1937 року. Вирок було приведено до виконання 28.02.1937 [24, с. 216].

Подвиг святих Амвросія, сповідника єпископа Вінницького і Брацлавського не залишився забутим. Так, на Ювілейному Соборі РПЦ 13-16 серпня 2000 р. у Москві його було канонізовано. Пам'ять його вшановується Православною Церквою 7(20) грудня [16, с. 1-9].

Є свідчення, що ці подільські архієреї вели таємне листування і навідувалися мирянами та духовенством Поділля в заслання. Тому жертовний подвиг саме цих подільських святих запалив духом сповідництва серця багатьох подолян. Це було однією з причин того, що

канонічне Православ'я стійко охоронялося на Поділлі, незважаючи на скасування Проскурівського вікаріату в 1932 році, шалені репресії проти духовенства і масове закриття храмів в 1936-1938 рр. аж до самого початку Другої світової війни.

Робота стосовно канонізації єпископа Валеріана (Рудича) ведеться одним з підрозділів Хмельницької єпархії УПЦ.

На думку прот. В. Ципіна, «Пам'ятною запискою, яку звернено до уряду СРСР» – Руська Церква устами обраних своїх святих і сповідників виразила свій погляд на вкрай важку та болісну тему взаємовідносин Православної Церкви та Радянської держави, причому

виразила її із найбільшою ясністю та обміркуванням, із цілковитою хоробрістю, мужністю, честю, але без роздратування, гніву, лагідно та спокійно: «Православна Церква ніколи не стане на цей негідний шлях (компромісів із владою) і ніколи не відмовиться ні в цілому, ні в частково від свого, овіяного святинією минулих віків, віровчення на користь одному з тих, що вічно змінюються, суспільних настроїв» [18, с. 66-71; 19, с. 108; 20, с. 162; 41, с. 183]. Цей уривок «Пам'ятної Записки Соловецьких єпископів» виражає стійкий сповідницький дух всього послання до радянського уряду, який практично втілили у своїй архіпастирській діяльності обидва подільських святих.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

Джерела:

1. НАРТ. Ф-10. КазДА. Оп. 1. – спр. 10239. Совет. Дело о соискании степени магистра богословия профессорским стипендиатом иеромон. Феодором (Поздеевским); Указ Его Имп. Величества, Самодержца Всероссийского из Свят. Синода Преосвященнейшему Арсению, Архиеп. Казанскому и Свяязскому от 10 января 1903 г. об утверждении в степени магистра богословия иером. Феодора (Поздеевского). – 22.05.1901–25.01.1903 – С. 1.
2. НАРТ. Ф-10. КазДА. Оп. 1. – спр. 10396. Правление. Дело о пострижении в монашество студентов Академии; Справка канцелярии КазДА №1049 от 31 мая 1902 г. – 04.03.1902–16.12.1902.– С. 6, 7.
3. НАРТ. Ф-10. Казанская Духовная Академия. Оп. 1. – спр. 10518. Совет. Журналы Советов Казанской Духовной Академии; Отзыв о сочинении студента 44 курса иером. Амвросия (Полянского) на тему: «Учение о Царстве Божием по сочинению блаженного Августина «О Граде Божием». – 14.01.1903–20.03.1903. – С. 82, 83.
4. ЦДІАУК. Ф-182. Канцелярия Киевского Митрополита. Оп. 1. – спр. 255. Реестр исходящих бумаг по канцелярии Киевского Митрополита за 1903 г.; Указ Святейшего Синода от 28 июля 1903 г. за №6771 о назначении кандидата КазДА преподавателем гомилетики в Киевскую Семинарию. – С. 427 об.
5. ЦДІАУК. Ф-712. КДС. Оп. 4. – спр. 274. Правление. Журнал № 14 Педагогического Собрания Правления Семинарии за 18.09. 1903 г. – С. 73–73 об.
6. ЦДІАУК. Ф-712. КДС. Оп. 4. – спр. 314. Правление. Дело о предоставлении к наградам и повышении в чине преподавателей семинарии; Представление Его Преосвященству, Преосвященнейшему Платону, Епископу Чигиринскому, Викарию Киевской Митрополии. – 1905. – С. 9.
7. ЦГИАУК. Ф-712. КДС. Оп. 4. – спр. 368. Правление. О реформе духовных учебных заведений; Журнал № 16. Педагогического Собрания Правления КДС за 12.09. 1906. Резолюция Высокопреосв. Митроп. Флавиана от 6.09.1906: п. 1; п. 2. – С. 129–129 об.
8. Там само: Журнал № 21. Педагогического Собрания Правления КДС за 13.12. 1906. – С. 175–177.
9. ЦГИАУК. Ф-712. КДС. Оп. 4. – спр. 412. Правление. Рапорт ректора семинарии Митрополиту Киевскому и Галицкому Флавиану о поведении учеников и состоянии семинарии за 1907 г.; Журнал №2. Педагогического Собрания Правления КДС (экстренное). Справка 3. за 13.12.1907. – С. 1, 11–16.
10. ЦДІАУК. Ф-712. КДС. Оп. 6. – спр. 909. Личное дело студента Казанской духовной академии Полянского А.А.; Диплом кандидата богословских наук иером. Амвросия Полянского об окончании КазДА. – 14.06.1903. – С. 4.
11. ЦА ФСБ РФ. АКС. Р-25015. Следственное дело епископа Амвросия (Полянского); материалы допроса. – 1924.
12. ЦА ФСБ РФ. АКС. Р-42753. Следственное дело еп. Валериана (Рудича); материалы допроса. – 1924.
13. ЦІАМ. Ф-229. МДА Совет. Оп. 3. – спр. 3540. Дело Рудича Василия (иеромонаха Валериана) Отделение I. № 10245. Представление о наградах ходатайства временно управляющего Московскою епархией Преосвященно-го Волоколамского в Московскую Духовную Консисторию от 18.08.1916. – 23.04.1914–17.10.1916.– С. 13–13 об.
14. Там само. Отделение I. № 10245. Указ Его Императорского Величества, Самодержца Всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода №12988 Синодальному Члену, Преосвященному Макарию, Митрополиту Московскому и Коломенскому, Св.-Троицкой Сергиевой Лавры Священнорахимандриту. – С. 17.
15. Там само. Указ Его Императорского Величества, Самодержца Всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода №12988 Синодальному Члену, Преосвященному Макарию, Митрополиту Московскому и Коломенскому, Св.-Троицкой Сергиевой Лавры Священнорахимандриту. – С. 17.

Опубліковані джерела:

16. Деяние Юбилейного Освященного Собора РПЦ. О Соборном прославлении новомучеников и исповедников Российских XX ст. – М.: Храм Христа Спасителя. – 13.08.2000–16.08.2000. – С. 1–9.
17. Послание Патриаршего Местоблюстителя Митрополита Крутицкого Петра (Полянского) о вступлении своем в управление Православной Русской Церковью от 30 марта (12 апреля) 1925 г. // Губонин М.Е. Акты Святейшего Патриарха Тихона и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти в РПЦ 1917–1943: Сборник в 2-х ч. – Ч.1. – М.: ПСТБИ, 1994. – С. 413–417.

Посібники:

18. Цыпин В., прот. Русская Церковь 1925–1938; Гл. 2. Заместители Местоблюстителя на страже канонического преемства первосвятительской власти. – М.: Изд. Сретенского м-ря, 1999. – С. 66–71.
19. Там само; Гл. 3. Освобождение митрополита Сергия и издание «Декларации». – М.: Изд. Сретенского м-ря, 1999. – С. 108.
20. Там само; Гл. 4. Отделения конца 1920-х годов и противодействия им. – М.: Изд. Сретенского м-ря, 1999. – С. 162.

Монографії, дисертації, статті:

21. Иером. Дамаскин (Орловский). Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия. – Кн. I. – Тверь: Издат. "Булат", 1992. – С. 223.
22. Иером. Роман (Лукин). Архиепископ Феодор /Поздеевский/. Жизнеописание. Избранные труды; Во главе Академии. – М.: ТСЛ, 2000.
23. Резникова И. Православие на Соловках // Материалы по истории Соловецкого монастыря. – СПб.: Издат. Научно-информационного центра «Мемориал», 1994.
24. Причишин С., прот. Перший вікарний єпископ Проскурівський і Летичівський Валеріан (Рудич) – новомученик Поділля (до 70-ї річниці з дня розстрілу) // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття Хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального собору. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Вінниця, 2008.
25. Причишин С., Єфімчук М. Проскурівсько-Летичівське вікарство (1921–1932 рр.) в історичних долях Православної Хмельниччини // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 275–285.
26. Причишин С., прот. Богословський труд і життєвий подвиг священноісповедника єпископа Амвросія (Полянского) в світле православного учения о Церкви; Раздел I. Общая историческая характеристика эпохи в период обучения А.А.Полянского. 1.1. Основы семейного воспитания, полученного новомучениками и исповедниками в детские годы, пришедшие на конец XIX ст. – К.: КДА, 2010.
27. Там само; 1.2. Годы обучения А.А. Полянского в Казанской Духовной Академии – начало крестного пути иеромонаха-ученого. – К.: КДА, 2010.
28. Там само; Раздел II.: Период становлення ієромонаха Амвросія (Полянского) – пастыря, педагога и богослова. 2.1. Защита кандидатской диссертации в КазДА. – К.: КДА, 2010.
29. Там само; 2.2. Педагогическая деятельность иеромонаха Амвросія в КДС. – К.: КДА, 2010.
30. Там само; 2.3. Архимандрит Амвросий – ректор КДС. Внедрение им новых методов педагогики в свете проекта реформ духовных учебных заведений 1906 г. – К.: КДА, 2010.
31. Там само; Раздел III.: Церковь и общество на пути к созыву Поместного Собора. – К.: КДА, 2010.
32. Там само; 3.1. Всероссийский Поместный Собор 1917-1918 гг. – К.: КДА, 2010.
33. Там само; 3.2. Всеукраинский Церковный Собор 1918 г. – К.: КДА, 2010.
34. Там само; 3.4. Хиротония архимандрита Амвросія во єпископа Винницького, викария Подольской єпархии. – К.: КДА, 2010.
35. Там само; Раздел IV. Состояние Подольской єпархии во время Первой Мировой войны и в послереволюционный период. – К.: КДА, 2010. – С. 108–110, 151.
36. Там само; 4.2. Деятельность архимандрита Валериана (Рудича) в Подольской єпархии и ее духовной школе. – К.: КДА, 2010.
37. Там само; 4.3. Образование Проскуровско-Летичевского винарства Подольской єпархии и его правящий єпископ Валериан. – К.: КДА, 2010.
38. Там само; Раздел V. Исповедническое служение єпископа Амвросія в условиях богоборческих гонений. – К.: КДА, 2010.
39. Там само; 5.1. Викарний єпископ Проскуровський Валериан (Рудич), сподвижник єпископа Амвросія в боротьбе с раскольниками.
40. Там само; 5.2. Позиция єпископа Амвросія на соборании 28 архиєреєв в Донском монастыре по поводу возможного примирения с обновленцами.
41. Там само; 5.3. Соловецкое заточение єпископа Амвросія и его участие в составлении «Памятной записки Соловецких єпископов» 1926 г.
42. Там само; Свщмч. архиепископ Одесский и Херсонский Прокопий (Титов), сподвижник єпископа Амвросія в тюремном заточении и ссылках.
43. Там само; Обстоятельства исповеднической смерти єпископа Амвросія.

Прокопчук В.С.

РЕПРЕСІЇ 1930-Х РОКІВ У НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ, ЩО НИНІ СКЛАДАЮТЬ ДУНАЄВЕЦЬКУ СЕЛИЩНУ ОБ'ЄДНАНУ ТЕРИТОРІАЛЬНУ ГРОМАДУ

У статті вперше піддано комплексному аналізу хід репресій 30-х років минулого століття у 18 населених пунктах тодішнього Солобковецького району, які 2015 року об'єдналися в Дунаєвецьку селищну територіальну громаду. Доведено, що і ці села не були виключенням, державний терор, спрямований на експропріацію селян, охопив кожен населений пункт і в поєднанні з голодомором завдав їм важких економічних, духовних і генетичних втрат.

Ключові слова: Солобковецький район, Станція Дунаївці, репресії, арешти, НКВС, особлива трійка, ув'язнення, розстріл.

Деякі факти сталінських репресій на території Станції Дунаївці, Варварівки, Гамарні, Гути Морозівської, Лошківців, Малого Карабчиева, Маліївців, Міцівців, Морозова, Підлісного Мукарова, Слобідки Маліївської, Сприсівки, Ставища, Тернави, Тинної, Удріївців, Харитонівки знайшли відображення в публікаціях В.С. Прокопчука, Л.Л. Місінкевича, А.А. Кухаренка та інших авторів [9,10,13-14]. У зв'язку з появою на підставі Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» нових адміністративно територіальних утворень - об'єднаних територіальних громад з'явився абсолютно новий об'єкт різносторонніх досліджень, у тому числі й історичних, виявлення того, що сприятиме швидшій інтеграції нової спільноти, особливостей і досвіду, які можуть стимулювати цей процес.

Взявши об'єктом дослідження нове адміністративно-територіальне утворення, автор ставить мету розглянути хід і особливості репресій 1930-х років - заходів примусу, що здійснювалися тоталітарним режимом, зокрема його позасудовими органами, проти окремих осіб, груп населення з класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів у різних формах (розкуркулення, висилка, заслання, депортація, ув'язнення, розстріл тощо), саме в цьому мікрореєоні.

За даними другої книги «Реабілітовані історією» (не враховані розкуркулені, а також ті, хто не був реабілітований) [15], у населених пунктах, які нині складають Дунаєвецьку селищну об'єднану територіальну громаду, у 20-50-х роках минулого століття було репресовано 634 особи, у тому числі в Тернаві-95,

Міцівцях-87, Тинній-77, Підлісному Мукарові-68, Томашівці-54, Лошківцях-52, на Станції Дунаївці і в Ставищі-по 36, Маліївцях-32, Удріївцях-31, Сприсівці-25, Малому Карабчиеві-13, Варварівці, Морозові і Гуті Морозівській - по 7 осіб, Слобідці Маліївській-4, Гамарні-3.

У 20-і роки маховик репресій на селі тільки розкручувався - було репресовано лише 9, у 40-і - 47, у 50-і - 17 осіб, найбільше, 562 особи, 88,6 відсотка усіх репресованих, заарештовано в 30-і роки. Сильного удару зазнали Тернава, Тинна і Томашівка, в яких, не витримавши насильницької колективізації, непомірних хлібозаготівель, різних грошових стягнень, селяни піднялися на збройну боротьбу.

У ніч на 4 травня 1931 року вибухнуло повстання, яке охопило Пільну Тернаву, Малу Тернаву і Тинну. Повстанці на чолі з колишнім старшиною армії УНР Анастасієм Хомичем Сорокою в центрі села провели мітинг, розгромили Тернавську сільську раду, вбили голову колгоспу «Комунар» Онуфрія Дубаня, голову сільради Володимира Юхимовича, членів сільвиконкому братів Леоніда і Станіслава Бутельських, поранили колгоспника Зарембу. У Малій Тернаві загинув секретар комсомольського осередку Антончук та уповноважений Навроцький.

Біля Тинної, куди направились повстанці, відбувся бій із загоном оперативників Смотрицького ДПУ на чолі з А. Казариновим. Бій тривав цілу ніч. Розуміючи, що на ранок до міліціонерів прибуде підмога, повстанці покинули Тинну, відступивши до лісу. 15 із них того ж дня перейшли Збруч, опинившись на польській території. Дві машини курсантів, які

направив 23-ій прикордонний загін, прочесали ліс, в якому вже нікого не було.

У результаті проведених у Пільній Тернаві, Малій Тернаві, Гинній, Нестерівцях, Ганнівці, Маліївцях та інших селах арештів до відповідальності було притягнуто близько 200 осіб. Особлива нарада при колегії ОДПУ 3 жовтня 1931 р. засудила 9 повстанців до розстрілу, 39 осіб ув'язнила на 10 років, 34-х – на 5 років, 4-х – на 3 років позбавлення волі [9,с.327].

Вбиті тернавські активісти поховані на сільському цвинтарі, на могилі встановлений обеліск із зіркою. А 16 листопада 1986 року при в'їзді в с. Тернава був відкритий пам'ятний знак, який зафіксував цю подію.

Слід зазначити, що, проявивши 1931 року якісь показушні елементи милосердя, у наступні 1933-ій і, особливо, 1937-1938 рр., карні органи провели зачистку учасників травневого виступу, заарештувавши у цих селах 226 осіб. 2006 року УСБУ у Хмельницькій області реабілітувало 161 учасника того повстання [9,с.338].

Пік репресій припав на 1937-1938 рр., названі роками великого терору: 1937 р. заарештовано 173 і 1938 р.-105 осіб, майже половину репресованих у 30-і роки.

Обстановку істерії і запопадливого пошуку ворогів нагнітала партійна і радянська верхівка, зобов'язуючи розглядати на партзборах, сесіях, нарадах активу, мітингах питання боротьби з усілякими «шкідниками», «терористами», «шпигунами», власне - «ворогами народу». Наприклад, 9 серпня 1937 року на відкритих партійних зборах у станційнодунаєвському елеваторі «Заготзерно» за участі 11 комуністів, 5 комсомольців і 25 безпартійних активістів заслухали доповідь працівника Солобковецького райпарткому Афанасьєва «Про деякі коварні методи вербувальної роботи іноземних розвідок». Виступаючі секретар парторганізації Тустановський, завідуючий пунктом «Заготскот» Винопалов, Баранов, Вітер, хто щиро вірячи в необхідність боротися, а хто, своїм виступом демонструючи відданість владі, купляв у такій спосіб індульгенцію, певний запобіжник від можливих звинувачень та арешту, натхненно викривали можливо й неугодних працівників. Винопалов, констатуючи, що «скрізь вороги і їх треба викривати», відніс до таких свого бухгалтера Юкелеса, «який підривав

нам всю роботу» [2,арк.18 зв.]. Збори ухвалили «навести більший порядок на всіх ділянках партійної роботи на Станції Дунаївці, вести нещадну боротьбу з різними проявами класового ворога в усіх установах» [2,арк.19].

Незабаром, 24 серпня того року, розглядаючи питання про роботу комсомолу елеватора, партійці замість аналізу діяльності молодіжної організації, визнали роботу комсомолу «не задовольняючою» і постановили «первинній партійній організації перевірити і очистити комсомольську організацію від ворогів народу».

3 вересня 1937 року, всього через 10 днів після чистки комсомолу, на порядок денний знову було поставлено питання про чистоту Дунаєвського елеватора від класово ворожих елементів і серед заарештованих «ворогів народу» вже звучало прізвище Вітера, який менше місяця тому на партійних зборах палко «викривав» інших. Виступаючий Іванов закликав директора Музиченка через органи НКВС перевірити чи бува не є ворогами бухгалтер Бойко, Шведовський, Теплий, Стойник, Канарчук [3,арк.24 -24 зв.].

Не встиг Музиченко оцінити ситуацію, як прийшла і його черга. 15 вересня 1937 року партійні збори вже розглядали питання про шкідництво колишнього директора Дунаєвського елеватора «Заготзерно» Музиченка. Ті, хто лише 12 днів тому демонстрував повагу і відданість директору, схвалили висновки комісії по перевірці стану зерна на Дунаєвському елеваторі та шкідницькі дії ворога народу Музиченка і виключили його з рядів партії [3,арк.44].

З неменшим тиском нагніталася обстановка навколо так званих «ворогів народу» і 1938 року як у заготзерно, так і в інших організаціях.

5 січня 1938 року комуністи Лошковецької МТС, обговорюючи рішення січневого 1938 р. пленуму ЦК ВКП(б), основні зусилля спрямували на пошук ворогів. Бучківський з Міцівців «викривав» заарештованого ще 15 листопада 1937 року голову міцівецького колгоспу Данила Петровича Кобунька та його друзів Мея і Кучерявого. У такому ж дусі виступали інші члени партії [1,арк.51]. У цій же тональності пройшов звіт про роботу парторганізації за період 1937-12 квітня 1938 рр. За цей час її ряди не зросли, були виключені з лав партії провід-

ні фахівці МТС заступник директора Мельник, старший агроном Поповський і начальник автocolони Мілісевич і залишалося шість членів і кандидатів в члени ВКП(б): Харченко, Сердечнюк, Галл, Кавун, Арбуз, Козельський. Не спішила і молодь у ряди комсомолу, аби не попасти під прес чергових чисток і гонінь - з 18 членів у складі комсомольської організації залишилося 13. В обов'язковому для всіх звітних доповідей розділі «Прояви ідеологічного збочення, боротьба з дворушниками і шкідниками» вину за провал плану 1937 року переклали на заарештованих і виключених з рядів партії і комсомолу її колишніх членів [1, арк. 62-69]. У такому ж ключі проходили наступні партійні збори - комуністи по команді зверху нищили одні одних, віддаючи вчорашніх друзів, колег, соратників по спільній справі на поталу енкаведистів.

Тримали суспільство в напрузі і засоби масової інформації. Для прикладу візьмемо лише одне число солобковецької районної газети «Соціалістичне село» за 6 вересня 1937 року. Поряд з постановою ЦВК СРСР «Про поділ Харківської області на Харківську і Полтавську, Київську - на Київську і Житомирську, Вінницьку - на Вінницьку і Кам'янець-Подільську і Одеської - на Одеську і Миколаївську», утворенням Кам'янець-Подільської області в складі трьох міст і 33 районів та ліквідацією прикордонних Шепетівської, Проскурівської і Кам'янець-Подільської округ, на голови читацької маси висипали низку інформаційного матеріалу про так званих «ворогів народу». Зокрема репортаж про виїзну сесію Верховного суду УРСР під головуванням Л.Л. Дубініна, яка проходила в солобковецькому кінотеатрі і стосувалася «найгрубіших порушників революційної законності» І.Г. Гаврилова, колишнього завідувача окрфінвідділом, Д.Г. Чернявського, колишнього начальника окрземвідділу, М.І. Стасюка, колишнього голови Солобковецького райвиконкому, С.Н. Садома, Д.А. Танчика, обидва колишні завідувачі Солобковецького райфінвідділу, Ф.В. Лапка, колишнього завідувача райземвідділу і В.С. Митрофанова, колишнього відповідального працівника району. Їх звинувачували в грубому адмініструванні, навмисному завищенні податків щодо одноосібників, описі і продажі

їх майна, позбавленні права на землекористування, власне у тому, до чого ще вчора спонукала влада [16]. А сьогодні, щоб випустити пар суспільної напруги, до віддаленого райцентру приїхала ціла бригада столичних правовиків, аби створити тій же владі гарну міну при поганій грі.

У цьому ж номері, спонукаючи громадськість до «пильності і викриття», під рубрикою «З листів до редакції» вміщено повідомлення «добродія» з Лошківців. У ньому увага органів зверталась на голову колгоспу Алцкана і голову сільради Садовського, яким була притаманна «класова сліпота», на колгоспних активістів О. Рибак, Г. Підпригору та інших, яких, на думку дописувача, треба було «нещадно викорчовувати». Якийсь А. Петровський сигналізував про непорядок у пільному-карівському колгоспі, де також притягнули до кримінальної відповідальності голову колгоспу, але «справжньої боротьби за ліквідацію наслідків шкідництва не розгорнуто» [11].

Редакція газети нерідко діяла синхронно як з владою, так і відділом НКВС в питанні «розвінчування» кадрів, особливо - керівних. 16 липня 1938 року газета дала розгромну статтю про директора Дунаєвського елеватора Бахарєва, закликала «такого керівника мітлою вимітати». А вже через чотири дні партзбори комуністів слухали питання «Про виключення з лав партії бувшого директора елеватора «Заготзерно» як ворога народу, заарештованого органами НКВС». І виключили, і ніхто й доброго слова не сказав, а тим більше не спробував захистити. У суспільстві панувала беззахисність, а звідси - тотальний страх, що породжував подібні цілком аморальні дії, бездіяльність, пристосування до часової кон'юнктури [3, арк. 83].

Однак Бахарєв був не першим і не останнім керівником елеватора, що зазнав репресій. 1937 року були усунуті з посад і заарештовані директор Галицький та головний бухгалтер. Ще 24 червня Галицький доповідав про хід будівництва елеватора, а вже 3 вересня секретар партосередку Гельман називав «петлюрівця Галицького» в числі інших заарештованих.

Незабаром, 15 вересня того ж року, партзбори виключали з лав ВКП(б) і наступника Галицького на посаді директора «шкідника» Музиченка. Комісія, що вивчала перед тим

стан збереження зерна, виявила в другому корпусі елеватора кліщів. Збори констатували, що *«такий стан на пункті зробився внаслідок шкідницьких дій ворога Музиченка»*[3,арк.44]. У подібній обстановці працювали керівники й інших станційних організацій.

Найбільше «ворогів» доблесні енкаведисти виявили на залізничній станції. Тільки з числа тих, що проживали на Станції Дунаївці і працювали на залізниці, було заарештовано 17 осіб, а якщо врахувати тих, що жили в навколишніх селах і працювали в цьому відомстві, то число жертв сягає до півсотні. 1937 року був засуджений на 6 років таборів черговий по вокзалу Іван Васильович Зязін, звинувачений в антирадянській агітації [15,с.877,882]. Серед репресованих - найбільше вантажників. Складається враження, що саме ці важкопрацюючі люди для карних органів стали своєрідним джерелом виконання планових показників як по першій розстрільній, так і по другій (ув'язнення від 8 до 10 років) категоріях, визначених наказом № 00447 НКВС СРСР «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів» від 30 липня 1937року.

Наказ доводив план репресій по обох категоріях, а для його оперативного виконання дозволив створення обласних трійок. Особливо старалися кати новоствореного управління НКВС Кам'янець-Подільської області. Тут Особливу трійку очолювали начальники управління НКВС: з вересня 1937 року, часу утворення області, до березня 1938 року - капітан держбезпеки М.Т. Приходько, з березня 1938 по січень 1939 року - майор держбезпеки І.А. Жабрев, а входили прокурор області та перший секретар обкому партії [6,с.11]. За підрахунками дослідника репресій на Хмельниччині П.І. Маліша, тільки в лютому 1938 року в тодішній Кам'янець-Подільській області було розстріляно 460 осіб, у березні - 579, у квітні - 788, у травні - 912 [8,с.378]. Серед них і 205 жителів селища Дунаївці та 17 навколишніх сіл, кожен третій з числа заарештованих у ті роки. Найбільших втрат зазнали села Міцівці (39 розстріляних, майже кожен другий з числа заарештованих), Лошківці (26), Тинна (22), Підлісний Мукарів (20), Сприсівка (18), Станція Дунаївці (15). Виконання розстрільного виро-

ку відбувалося в Кам'янці-Подільському, Проскурові і Шепетівці у відповідності з вимогою вказаного наказу *«з обов'язковим повним збереженням у таємниці часу і місця приведення вироку у виконання»* [6,с.10]. Сьогодні ми знаємо, що їх останки знаходяться на хуторі Загальського, що біля Кам'янець-Подільського плодоконсервного заводу, та в кінці русько-фільваровецького цвинтаря.

Коли для виконання плану не вистачало потрібних показників, енкаведисти гребли усіх підряд, арештовували навіть 30-31 грудня, скороспішно проводили слідство і суд та виконання вироків. Наприклад, удріївцького колгоспного бригадира Івана Степановича Дудика заарештували 2 грудня 1937 року, звинуватили в контрреволюційній діяльності і через два дні, 4 грудня, засудили до розстрілу, а 10 грудня вирок виконали[15,с.866]. На розправу з рахівником підлісномукарівського колгоспу Олексієм Григоровичем Корчовим та його односельчанином колгоспником Яковом Даниловичем Черказюком того ж 1937 року вистачило 8 днів, з ставищанським колгоспником Григорієм Степановичем Комендантом - всього 5 днів [15,с.892,893,1000].

Втрат зазнало кожне село і майже кожне підприємство, організація та установа Станції Дунаївці.

Ще 1933 року був репресований уродженець Тинної завідувач контори цукрорадгоспу Адольф Йосипович Катоній, звинувачений в антирадянській агітації і позбавлений права проживання у визначених місцевостях на 3 роки [15,с.883]. На початку 30-х до підсудних по цій статті ставилися ще порівняно поблажливо, у 1937-1938 рр. за неї вже ув'язнювали до 10 років, а то й розстрілювали.

Скажімо, завідувач станційнодунаєвським пунктом лісгоспу Феодосій Іванович Снятинський по цій статті 1938 року був засуджений на 10 років ВТТ, а робітник бурякопункту Андрій Степанович Франковський 1937 року - до розстрілу [15,с.972,991].

1 вересня 1937 року був заарештований завідувач заготівельного пункту житель Міцівців Леонтій Гордійович Ярмольчук, звинувачений у контрреволюційній діяльності і засуджений на 10 років виправно-трудова таборів. А рахівник «Трансторгхарчу» лошківчанин Семен Андрійович Рибак 1938 року за цією ж статтею - до розстрілу [15,с.957,1018].

Не обійшли енкаведисти увагою і відділення зв'язку на Станції Дунаївці. 29 жовтня 1937 року був розстріляний звинувачений у контрреволюційній діяльності начальник відділення Данило Степанович Починок, житель с. Лошківці [15, с.952].

Найбільших втрат зазнали українці, з 634 репресованих 409, або 64,5 відсотка, були українцями. Із загального числа репресованих друге місце по національній ознаці займали поляки - 210 (33 %). Вони й попали під щільний вогонь репресантів. Частина з них була депортована до Казахстану, більшість зазнала долі віднесених до першої категорії. У квітні 1938 року Солобковецький відділ НКВС, який очолював Харченко, за санкцією районного прокурора Максименка провів арешти по всьому району і почали фабрикувати Солобковецький районний повстанський штаб «Польської організації військової». Якщо був районний штаб, то потрібні були підрозділи в населених пунктах району. Відтак були «виявлені» боївки в Солобківцях, Глушківцях, Міцівцях, Підлісному Мукарові, Сприсівці, Стрихівцях, Удріївцях та інших селах, розпочались масові арешти [9, с.329].

Резонансною стала сфабрикована по Станції Дунаївці групова справа, в центрі якої опинився завідувач пункту «Птахопрому» Володимир Панасович Зелінський, росіянин за національністю, уродженець с. Суховольці Гродненської області (Білорусія). 24 квітня 1938 року його арештував оперуповноважений Солобковецького райвідділу НКВС Сухоносів. Того ж дня прокурор Максименко санкціонував утримання заарештованого в Кам'янецькій тюрмі за належність до контрреволюційної повстанської організації, «проведення активної контрреволюційної повстанської і антирадянської роботи» [4, арк.7].

Ким був такий страшний для більшовицької влади В.П. Зелінський? Народився він 1896 року в селянській родині, батько мав 3 десятини орної землі, з якої годував сім'ю. Володимир навчався в гімназії у Романов-Борисоглібську Ярославської губернії, куди 1900 року переїхали батьки, здобув середню освіту, що на той час було чималим досягненням. У 1918-1924 рр. служив у Робітничо-селянській червоній армії, став кандидатом у члени ВКП(б), що

давало можливість кар'єрного росту [4, арк.19]. На день арешту з сім'єю (дружина Галина Карпівна Зелінська, дочка Ніна 1925 року народження) жив на Станції Дунаївці, очолював пункт «Птахопрому».

На допитах 25 квітня і 3 травня він категорично відкидав звинувачення щодо участі в «ПОВ», про існування якої вперше почув у кабінеті слідчого. Однак вже 15 травня на питання, чи визнає себе винним у контрреволюційній діяльності, відповів ствердно: *«Я визнаю себе винним перед радянською владою в тому, що я є членом контрреволюційної повстанської організації, так званої «Польської організації військової», і проводив по завданню такої відповідну контрреволюційну роботу»*. Її членом нібито став ще в лютому 1937 року [4, арк.21].

Володимир Панасович не міг залишити ні письмових, ні усних свідчень про те, якою ціною далось це «визнання». Ми можемо довідатися про застосовані до нього методи слідства хіба що з інших джерел. Коли накопилася хвиля нищення попередньої формації енкаведистів новопризначеними і був заарештований начальник Проскурівського окружного відділу НКВС Зиновій Барон-Браун, з ним поступили вчорашні його «друзі і колеги» так, як нещодавно чинив по відношенню до тисяч невинних жертв цей безжальний проскурівський кат, власне так, як велося тоді в застінках НКВС. Із свідчень Барона-Брауна 11 січня 1939 року: *«Протягом 28 днів від мене вимагали дати розгорнуті свідчення про контрреволюційну діяльність, називали мене фашистом, любимчиком Якіра... Вимагаючи зізнань, слідчий Лелонг і ще один, прізвища якого не знаю, впродовж 20 днів не давали спати, збиткувалися наді мною і били. Били гумовою палицею по голому тілі. Застосовуючи різні тортури, обливали мене водою, змушували лізти під стіл і заставляли піднімати головою стіл, а потім гамселили палицями зверху... В голові шуміло, я втрачав свідомість і падав, а мене копали ногами, обливали водою і заставляли підніматися. Від таких методів слідства я давав їм липові свідчення...»* [7, с.321].

То це так діяли, як кажуть, «свої» по відношенню до «свого». А що вже говорити про простого в'язня. І Володимир Павлович почав називати «співучасників» неіснуючої станцій-

нодунаєвської боївки, вказуючи в першу чергу прізвища раніш заарештованих. У їх числі опинилися: завідувач перевалочним пунктом на Станції Дунаївці Франц Войцехович Яконюк, помічник начальника станції Десятинников, білетний касир Мусій Костянтинович Кардаш з Міцівців, голова Томашівського колгоспу Онищук, колишній заступник директора, секретар парторганізації елеватора, на день арешту голова Томашівської сільради Броніслав Миколайович Тустановський. Останній, як і інші заарештовані, поповнювали список новими жертвами. Справа розросталася, переважна більшість заарештованих були розстріляні.

17 липня 1938 року В.П. Зелінському був оголошений звинувачувальний висновок, підписаний начальником Солобковецького райвідділу НКВС сержантом держбезпеки Харченком, погоджений начальником 3-го відділу обласного управління НКВС ст. лейтенантом держбезпеки Шухманом і затверджений начальником УНКВС по Кам'янець-Подільській області майором держбезпеки Жабревим. Трійка УНКВС, яку очолював той же Жабрев, 20 вересня засудила його до розстрілу.

Дружина Галина Карпівна після смерті Сталіна довго добивалася правди, писала з Білої Церкви і генеральному прокурору, і до Верховного суду, і до Гулагу. Акцентувала на словах чоловіка, який у день арешту, вже з порога кинув: *«Не плач, я ні в чому не винен, там сидять люди(??!), вони розберуться, і я скоро повернуся»*[4,арк.57], просила прояснити, що з ним сталося, реабілітувати, аби могла отримувати пенсію, бо і вона, і дочка хворіли, не працювали. 1955 року їй відповіли, що чоловік 21 червня 1943 року помер від раку шлунка... А 22 грудня 1957 року військовий трибунал Прикарпатського військового округу справу В.П. Зелінського припинив за відсутності складу злочину, і він був реабілітований [4,арк.117].

І це доля тільки однієї людини з 634 репресованих осіб. Не легшою вона була і по відношенню до поодиноких представників інших національностей, зокрема єврея Шулька Давидовича Епельблата, 1899 р.н., уродженця с. Косогірка, який на день арешту 28 липня 1937 року проживав з сім'єю на Станції Дунаївці, працював у колгоспі, засудженого на 8 років

ВТТ, чеха Михайла Францовича Слаупа, жителя Міцівців, сортувальника лісоскладу на Ст. Дунаївці, за антирадянську агітацію 1937 року засудженого на 10 років ВТТ, німців мельників зі Сприсівки братів Густава та Едуарда Зауєрів, 1922 року розстріляних чекістами, Леонтія Карловича Рене, жителя Маліївців, виключеного з лав ВКП(б) і засудженого на 5 років таборів [15,с.868,874,957,970].

Жертвами солобковецьких репресантів стали представники різних професій. 153 – це працівники промислових підприємств. Серед них і трудівники лісового господарства Арсеній Кіндратович Атаманчук з Тернави, Сергій Васильович Бак з Тинної, Андрій Костянтинович Кардаш і Вікентій Антонович Кшевецький з Міцівців, Мартин Михайлович Комарницький зі Сприсівки, Микита Якович Муляр з Підлісного Мукарова [15,с.811,813,882,892,908,930].

Більшість потерпілих – це жителі сіл - 224 одноосібники, що чинили в більшості випадків пасивний спротив усупільненню поколіннями нажитого майна, та 242 колгоспники. Серед них були керівники господарств, вже згадуваний голова міцівецького колгоспу Д.П. Кобунько, 1937 року засуджений до розстрілу, голова ставищанського колгоспу Семен Іванович Паляниця, 1937 року виключений з кандидатів у члени ВКП(б) і засуджений на 10 років ВТТ, голова пільномукарівського колгоспу Ф. Алцкан. А голові колгоспу маліївчанину Василю Дем'яновичу Бурчаку приписали антирадянську агітацію зразу ж після визволення краю від окупантів і 15 листопада 1944 року дали аж 20 років концтаборів. Згодом термін був зменшений до 10 років [15,с.828,888,942]. У 1937-1938 рр. були розстріляні бригадири Іван Михайлович Войтик з Маліївців та Франц Никодимович Підвисоцький з Удріївців [15,с.837,848].

У час великого терору під удар попало чимало працівників тваринницької галузі. 1937 року були розстріляні ветеринарні спеціалісти Іван Федорович Білюга з Маліївців, Прокіп Трохимович Гороховський з Міцівців, Михайло Андрійович Гуменюк з Лошківців, Данило Федорович Канарчук з Підлісного Мукарова, 1938-го - Пантелеймон Дмитрович Баран зі Ставища. 4 грудня 1937 року на 10 років ВТТ був засуджений завідувачий лошковецькою

тваринницькою фермою Максим Михайлович Токарський. 21 вересня 1939 року він помер в ув'язненні [15,с.814,820,856,881,985].

Якщо людина попадала в поле зору енкаведистів, то їй, як правило, порятунку вже не було. Це виразно ілюструє спогад про долю батька Марії Йосипівни Баран зі Ставища: *«Мій батько Баран Йосип Павлович, 1884 р.н., мав 3 га землі, коні, худобу, все, що необхідно було для господарства. Робив, старався для сім'ї. У 1933 році розкуркулили, вигнали з хати, забрали все. Ходили з дітьми, тинялися під чужими заборами. У травні 1937 року дозволили жити в своїй хаті. А в червні того року батька забрали, підишли політику. У Кам'янці-Подільському сидів 2,5 місяці. Потім відправили у Вінницю. Там 22 серпня 1937 року був розстріляний»* [5,с.120].

Репресій зазнали службовці, у тому числі секретарі сільських рад Сава Степанович Заїзжений з Міцівців, Касіян Степанович Решетник з Гути Морозівської, заступник голови Тернавської сільради Василь Йосипович Сірий, вже відомий читачеві голова Томашівської сільради Броніслав Миколайович Тустановський [15,с.872,957,969,988].

Серед репресованих - 15 учителів, зокрема син малівецького священика Євген Григоро-

вич Кондрацький, який на час арешту проживав у Кам'янці - Подільському, лошковецькі учителі Василь Іванович Липко та Василь Семенович Липко, міцівецькі педагоги директор Василь Іванович Гладкий [14,с.147], учителі Григорій Миколайович Курочка, Іван Матвійович Хоптинець, медики Адольф Людвигович Глембоцький з Підлісного Мукарова, очільник Дунаєвецької районної санітарної станції, Трифон Савович Швець, завідувачий міцівецьким медпунктом, звинувачений у шпигунстві і розстріляний 1938 року [15,с.845,1006]. 1932 року був висланий на Північ, звинувачений в антирадянській агітації гірчичнянський священик отець Олександр Шанявський [15,с.1005].

Постраждало, як правило, у роки війни, здебільшого за висловлену вслух думку, критичне зауваження 11 військовослужбовців, найбільше - з Підлісного Мукарова (5) і Морозова (3).

Загалом за роки сталінських репресій у досліджуваному мікрореєоні жертвами тоталітарного режиму стали 634 особи - 205 розстріляні, 258 ув'язнені, 89 засуджені на висилку. Мали місце і поодинокі оправдальні рішення, по Станції Дунаївці, приміром, із 36 заарештованих були оправдані лише двоє.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Хмельницької області, ф.п-1409, оп.1, спр.6, 61 арк.
2. Там само, ф.п-1414, оп.1, спр.8, 94 арк.
3. Там само, ф.п-1438, оп.1, спр.1, 116 арк.
4. Там само, ф.п-6193, оп.12, спр.П-5282, 131 арк.
5. Бурчак В.М. Згадують діти репресованих// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер. наук. краєзн. конф.-Київ: Рідний край, 1997.-С.119-120.
6. Великий терор на Хмельниччині: іст.-краєзн. зб.(свідчення та док.)/упорядн.: В. Дмитрик, Л. Савицький].- Хмельницький: Хмельниц. літ. спілка «Поділля», 1997.-272 с.
7. Маліш П.І. Розгук диявола триває. Січень-лютий 1938 р. - Хмельницький: «Інтрада», 2011.-336 с.
8. Його. Сталіноїди. Березень-травень 1938 р.- Хмельницький: «Інтрада», 2013.-400 с.
9. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій на Дунаєвеччині// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук. - краєзн. пр.- Дунаївці; Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2008.-Вип.4.-С.322-339.
10. Наше сьогодні через призму минулого/[ред. група: Кухаренко А.А., Дзюблюк Н.П., Ясінська Б.С. та ін.]. - Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015.-352 с.: іл.
11. Петровський А. Рішуче боротися за ліквідацію наслідків шкідництва// Соціалістичне село.-1937.-26 верес.
12. Посвістак О.А. Культурно-освітня інтелігенція Дунаєвеччини в 1930-х рр.: проблема посилення політичного тиску і репресій// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук. - краєзн. пр. - Дунаївці; Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2008.-Вип.4.-С.306-310.
13. Реабілітовані історією: У 27 т. Хмельницька обл./[ред. тому: М.П. Вавринчук (голова) та ін.; упрядн. Л.Л. Місінкевич; рецензенти: О.П. Григоренко, В.С. Прокопчук]. Хмельницький: Мельник А.А., 2009.-Кн.2.-118 с.: іл.
14. Суд над порушниками революційної законності в Кам'янець-Подільській окрузі і Солобокецькому районі// Соціалістичне село.-1937.-26 верес.

Henryk Stroński

**MARCHLEWSZCZYŻNA –
MIEJSCE NAJWIĘKSZYCH OFIAR ZA POLSKOŚĆ.
REPRESJE STALINOWSKIE W POLSKIM REJONIE
NARODOWOŚCIOWYM W LATACH 30 XX W.**

***Анотація** - Йдеться про трагічну долю населення єдиного польського національного району, який існував у 1925-1935 рр на Волині. Його жителів у 1935-1936 рр. у масовому порядку депортували у східні райони і до Казахстану. Під час Великого терору в 1937-1938 рр. у ході реалізації тзн. «польської операції» сталінські репресивні органи розстріляли майже 1,5 тис. жителів району. Репресій зазнали також і люди, що у різний час перебували тут на керівних посадах, вчителі, робітники місцевих промислів, колгоспники. Для ескалації репресій було використано провокацію навколо неіснуючої Польської Організації Військової. Нащадки репресованих тільки у наші дні можуть увіковічнювати пам'ять про загиблих.*

***Ключові слова** - Мархлевськ, національний район, колективізація, депортації, репресії, «операція польська».*

Organizacja w 1925 r. we wschodniej części Wołynia polskiego rejonu autonomicznego z centrum w Marchlewsku (do 1926 r. - Dowbysz) i jego funkcjonowanie zajmowało ważne miejsce w radzieckim eksperymencie polonijnym. Razem z takimi przedsięwzięciami, jak tworzenie szkolnictwa polskiego, wydawanie gazet i książek polskojęzycznych, wydzielenie narodowościowych rad wiejskich w polskich wsiach, powstanie polskich biur przy komitetach partyjnych, tworzenie polskich klubów robotniczych i innych instytucji kulturalno-oświatowych miało na celu sowietyzację zamieszkującej na terenach ZSRR – w tym w szczególności na Ukrainie (oficjalnie tutaj liczono powyżej 476,4 tys. Polaków) – ludności polskiej. Właśnie sowietyzacja ludności była głównym celem prowadzonej przez bolszewików polityki narodowościowej wśród licznych grup mniejszości narodowych[1].

Polski rejon narodowościowy, nazywany potocznie „Marchlewszczyzną Radziecką”, w tym eksperymencie zajmował bez przesady najważniejsze i zarazem szczególne miejsce. Główni realizatorzy tego pomysłu - komuniści polscy, będące przeważnie emigrantami politycznymi w ZSRR, zajmowali w rejonie kierownicze stanowiska. Rejon znajdował się niedaleko granicy państwowej z Polską, więc w zamierzeniu władz miał pełnić ważną rolę propagandowo-polityczną w oddziaływaniu na mieszkających po drugiej stro-

nie granicy Polaków. Z tego powodu Marchlewszczyzna cieszyła się specjalnymi względami wśród najwyższego partyjno-rządowego kierownictwa nie tylko republiki, ale i Moskwy. Pokażne środki finansowe przeznaczono na rozwój infrastruktury: budownictwo gmachów administracyjnych i socjalnych, rozwój sieci szkół i innych obiektów kulturalno-oświatowych, dróg, telefonizację. Do składu rejonu wchodziło ok. 110 wsi i chutorów i liczono na początku prawie 41 tys. mieszkańców (70 % Polaków) [2, ф.42, оп.1, спр.182, арк.149]. Do połowy lat 30 ilość mieszkańców zwiększyła się do 54 tys. osób [3, с.81].

Od 1933 r. sytuacja wokół rejonu polskiego zaczęła się diametralnie zmieniać za sprawą zmiany polityki narodowościowej bolszewików, polegającej na odejściu od poprzedniego liberalnego kursu społeczno-gospodarczego i umocnieniu dyktatorsko-totalitarnych porządków, związanych z osobą Józefa Stalina. Jedną z przyczyn zmiany stosunku władz bolszewickich wobec Polaków, w tym i szczególnie wobec Marchlewszczyzny, była niechęć miejscowej ludności do kołchozów i powolne tempo ich tworzenia. Ponadto sowieckie organa bezpieczeństwa za pomocą inwigilacji, podsłuchów, rozwiniętej sieci donosicielstwa doskonale orientowały się w nastrojach politycznych mieszkańców rejonu. Co do tych ostatnich, to ich cechowało rosnące krytyczne nastawienie wobec rzeczywistości sowieckiej, wzrost emigracyj-

nych pobudek, ucieczki przez granicę do Polski, a miejscami otwarte zbrojne bunty i wystąpienia w przygranicznych wsiach. Władzom partyjnym nie udało się spośród miejscowych Polaków pozyskać wiele oddanych adeptów swojej polityki. Polacy wykazywali przejawy narodowej, a nie klasowej – jak tego chcieli komuniści – jedności. Ludność polska na Marchlewszczyźnie ciągle wykazywała mocne przywiązanie do polskich tradycji narodo-wo-katolickich. Władze stalinowskie za winnych tego stanu rzeczy uznały miejscowe kadry partyjne i państwowe, które permanentnie zmieniano i które w pierwszej kolejności poddawano represją [4, c. 33].

Sytuację wokół polskiego rejonu komplikowały także czynniki międzynarodowe. Perspektywa wszechświatowej rewolucji komunistycznej, w tym i w sąsiedniej Polsce, na co m.in. liczono przy organizacji Marchlewszczyzny („przyczółek Polskiej Republiki Rad”, „kuźnia polskiej kadry sowieckiej”) stawała się coraz bardziej nierealna. Jako balast zaczęto postrzegać znajdujących się w ZSRR licznych komunistycznych emigrantów z Polski, snuto podejrzewania wobec KPP. Wywrotowe działania sowieckich agentów i wysłanników Międzynarodówki Komunistycznej w Polsce zostały udaremnione. Negatywne nastawienie wobec Polaków podsycaly i pogarszające się stosunki pomiędzy ZSRR oraz Drugą Rzeczypospolitą, którą na Kremlu uważano za najniebezpieczniejszego przeciwnika militarnego i politycznego [5, s. 539].

I. Wysiedlenia Polaków do wschodnich obwodów sowieckiej Ukrainy w 1935 r.

Dla osiągnięcia swoich celów polityczno-gospodarczych staliniści sięgali często do takich posunięć socjotechnicznych, jak wysiedlenia i deportacje niepewnej w ich mniemaniu ludności. Ludność polska jako jedna z pierwszych w imperium sowieckim doświadczyła takich przemieszczeń na szeroką skalę. Z początkiem kolektywizacji z przygranicznych rejonów razem z innymi było już usuwano Polaków, ale wyznacznikiem przy tym był jednak czynnik klasowo-polityczny (rodziny „kułacko-kontrrewolucyjne”). Natomiast w 1935 r. po raz pierwszy z zachodnich obwodów sowieckiej Ukrainy do jej wschodniej części zaczęto przesiedlać ludność ze względu na jej naro-

dowościowe pochodzenie. Dodajmy, że poza Polakami smutny los podzielili w znacznie mniejszej ilości także i Niemcy, mieszkające na Wołyniu.

Przystąpienie do realizacji takiego zamiaru były podyktowane rosnącą podejrzliwością wobec ludności polskiej, a także względami umocnienia bezpieczeństwa zachodnich rubieży państwa bolszewickiego, związanego z budownictwem tzw. „Linii Stalina” – obronnych obiektów fortyfikacyjno-inżynieryjnych wzdłuż państwowej granicy z Polską i Rumunią. Dla losów Marchlewszczyzny bezpośrednie znaczenie miało wybudowanie „7 UkreprejONU” w okolicach Nowogrodu Wołyńskiego, którego niektóre elementy sąsiadowały z zachodnią częścią polskiego rejonu. Sowiecki kontrwywiad dążył do zapewnienia tajności budowli – budowano prowizoryczne obiekty jako przykrycie, stosowano maskowanie, imitacje dla wprowadzenia przeciwników w błąd. W tym też celu podjęto decyzję o usunięciu ludności polskiej i niemieckiej, zamieszkującej blisko obiektów linii. Szczególnie dbano o to, aby zabezpieczyć się przed przenikaniem polskiego wywiadu.

Decyzja o wysiedleniu ludności polskiej z przygranicznych rejonów zapadła pod koniec 1934 r., kiedy na jednym z posiedzeń biura politycznego Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy przyznano o konieczności dokonania przesiedleń z 24 rejonów przygranicznych. Należała do nich także i Marchlewszczyzna. A już 2 stycznia 1935 r. była przyjęta wspólna uchwała KC KP(b)U oraz rządu republiki „O przesiedleniu ludności rejonów przygranicznych”. Zgodnie z dokumentem było przewidziano wysiedlić z zachodnich rejonów Ukrainy 8 tys. gospodarstw oraz osiedlić na ich miejsce 4 tys. gospodarstw ze wschodnich obwodów Ukrainy. Kilka tygodni po tym politbiuro KP(b)U na swoim posiedzeniu 23 stycznia 1935 r. uzupełniło liczbę wysiedlonych z pasa przygranicznego do 8,3 tys. gospodarstw, pozostawiając bez zmiany liczbę 4 tys. gospodarstw „lepszyc kołchoźników z kijowskiego i czernihowskiego obwodów” [6, ф.1, оп.16, спр.12, арк.39]. Ostatecznie, jak wynika z zachowanych źródeł, podczas realizacji tego rozporządzenia, wysiedlono 8329 (41650 osób) rodzin, w tym z kijowskiego obwodu 5475, winnickiego – 2854 rodzin [7, c.151]. Wśród deportowanych 2866 to rodziny polskie, a 1903 – niemieckie [5, c. 531].

Największego rozmachu akcja wysiedlenia miała miejsce w polskim rejonie. Łącznie, jak wynika z zachowanych dokumentów, wiosną 1935 r. z Marchlewszczyzny do wschodnich obwodów Ukrainy zostało przesiedlono 1188 rodzin (powyżej 5 tys. osób) [6, ф.1, оп.6, спр.396, арк.166]. Ale lokalne władzę uznały to za niewystarczające. Toteż 27 lipca 1935 r. kierownictwo partyjne i państwowe kijowskiego obwodu, w składzie którego znajdowała się Marchlewszczyzna, skierowało na ręce kierownictwa KP(b)Ukrainy S. Kosiora i P. Postyszewa pismo w którym było zaznaczano, że „marchlewski polski narodowościowy rejon obwodu kijowskiego jest jednym z najbardziej zaśmieconych elementami nacjonalistyczno-kontrewolucyjnymi” i proszono o zezwolenie na kontynuowanie przesiedlenia ludności polskiej [6, ф.1, оп.16, спр.12, арк.268].

Druga tura przesiedleń mieszkańców Marchlewszczyzny została wyznaczona na wrzesień 1935 r. Rejon trzema transportami pomiędzy 30 września a 3 października 1935 r. opuściło tym razem 1668 osób, w tym 432 mężczyzn, 468 kobiet oraz 768 dzieci [6, ф.1, оп.16, спр.12, арк. 33].

Jak była już o tym mowa, pieczę nad realizacją wywózki ludności z Marchlewszczyzny sprawowały organa NKWD. Pracownicy tej instytucji odpowiadali za logistykę procesu: wytypowali podstawowe i rezerwowe rodziny do wysiedlenia, układali harmonogramy transportów, typowali pracowników odpowiedzialnych za przebieg akcji, zapewniali wartowników i obstawę zbrojną.

Łącznie w 1935 r. do wschodnich obwodów Ukrainy z Marchlewszczyzny zostało wysiedlonych prawie 1,5 tys. rodzin (ok. 7 tys. osób), wśród których zdecydowaną większość stanowili Polacy. Na nowym miejscu zamieszkania we wschodnich obwodach Ukrainy, jak można sądzić, nie było ścisłego obowiązku przebywania na nim. Zakaz dotyczył tylko powrotu w rodzinne strony. Część Polaków znajdowała zatrudnienia w miejscowych kołchozach, niektórzy wyruszali do pracy do pobliskich miast przemysłowych. Jednak o polskim pochodzeniu tych ludzi wcale nie zapominano. W latach Wielkiego Terroru 1937–1938, kiedy realizowano tzw. „operacje polską” wielu mężczyzn aresztowano i rozstrzelano [8, c. 110].

Po wysiedleniu ludności polskiej i osiedleniu na jej miejsce Ukraińców jego status narodowościowy

się zmienił, tym bardziej że także z kierownictwa Marchlewszczyzny masowo usuwano osoby narodowości polskiej. 3 października 1935 r. w prasie zostało oficjalnie opublikowane rozporządzenie Centralnego Komitetu Wykonawczego USRR o likwidacji polskiego rejonu jako jednostki administracyjnej w strukturze republiki [4, c.37,55].

II. Deportacja do Kazachstanu w 1936 r.

Przy końcu 1935 r. sowieckie kierownictwo zaczęło się zastanawiać nad deportacją niepewnej ludności, przede wszystkim Polaków i Niemców, z zachodnich rejonów Ukrainy do Kazachstanu. W styczniu KC WKP(b) podjął uchwałę o deportacji 15 tys. gospodarstw polskich i niemieckich z Ukrainy do Kazachstanu. W Kijowie na posiedzeniu politbiura KC KP(b)Ukrainy 15 marca 1936 r. decyzję tę przyjęto do bezwarunkowego wykonania. Na mocy tego dokumentu przesiedlana polska i niemiecka ludność otrzymywała status tzw. specposiedlenców (specjalnych osiedleńców). Aczkolwiek nie przewidywano dla nich ograniczenia praw obywatelskich, ale kategorycznie zakazano opuszczania miejsc osiedlenia i powrotu w rodzinne strony [9, s.81]. Ponadto już na miejscu w Kazachstanie nie wolno im było poruszać się poza obrębem swojej rady wiejskiej bez specjalnego pozwolenia komendanta i komendantur – specjalnych placówek NKWD. One miały za zadanie pilnować „specposiedleńców” na nowym miejscu zamieszkania, wydawanie zezwoleń na udanie się w razie potrzeby poza obręb osady. Faktycznie komendantury wykonywały aż do 1956 r. (z niewielką przerwą w latach 1947–1948) funkcje organów władzy dla tysięcy Polaków i Niemców z Ukrainy.

Deportacje ludności ze wsi byłego polskiego rejonu przypominało aż do bólu realizację wysiedleń w 1935 r. Wcześniejsze doświadczenie okazało się bardzo pożyteczne dla władzy, która tym razem działała bardziej sprawnie. Okręgowy oddział NKWD w Nowogrodzie Wołyńskim, pod nadzorem którego znajdowały się większość wsi byłej Marchlewszczyzny, przystępując do deportacji ludności polskiej latem 1936 r. nie spuszczał z oka tych wsi, które jego zdaniem – były „szczególnie naszpikowane elementem kontrewolucyjnym” [2, ф.87, оп.1, спр.111, арк.1].

Sporo pracy przy organizacji wywozek miały organa władzy wykonawczej, które zapewniały transport (samochody ciężarowe, konie) na stacje kolejowe, zabezpieczały potrzeby żywnościowe na drogę dla ludzi i trzody, zaopatrywały transporty w służbę lekarską i weterynaryjną. Dokonywały także czynności rozliczeniowych z deportowanymi gospodarstwami za pozostawione konie, zasiewy czy produkty rolne, wydawały listy przesiedleńcze i niezbędne zaświadczenia oraz inne dokumenty. Ludność o wysiedleniu zazwyczaj powiadamiano 5–10 dni wcześniej, aby miała dostateczny czas na przygotowanie się do dalekiej drogi. Deportowanym rodzinom pozwalano zabrać ze sobą prawie cały dorobek i mienie, z końmi i bydłem włącznie. Za pozostawione domy oraz budynki gospodarcze deportowanym rodzinom nie przysługiwały żadne rekompensaty. Kołchozy zazwyczaj zatrzymywały dla siebie krowy i konie nawet gospodarstw indywidualnych, które przecież nie należały do kołchoźników. W porównaniu z 1935 r. w akcji deportacyjnych można zauważyć zwiększenie liczby tzw. aktywistów, którzy asystowali ludziom w mundurach – milicji, enkawudzistom, wojskowym, ponieważ ranga i rozmach akcji były o wiele większe.

29 września 1936 r. szef republikańskiego NKWD Wsiewołod Balickij informował najwyższe kierownictwo polityczne USSR o deportacji 11 494 rodzin polskich i 3506 niemieckich, ogółem 69 977 osób (z obwodu kijowskiego 7521 rodzin, a z winnickiego – 7479). We wrześniu 1936 r. przesiedlono 9433 rodziny – 4204 z obwodów kijowskiego i 5229 z winnickiego [10, cz.I, s.248].

Dokładne obliczenie na podstawie dostępnych materiałów i dokumentów liczby mieszkańców

b. Marchlewszczyzny, wysłanych na „specposiedlenie” do Kazachstanu nie jest sprawą łatwą, chociażby z powodu, że w czasie deportacji nie było już rejonu polskiego jako oddzielnej jednostki administracyjnej. Wsie należące do polskiego rejonu w październiku 1935 r. zostały podzielone pomiędzy sąsiednimi rejonami baranowskim i czerwonoarmijskim oraz radami miejskimi Żytomierza i Nowogrodu Wołyńskiego.

Deportacje Polaków i w mniejszej ilości Niemców z zachodnich przygranicznych rejonów Ukrainy do Kazachstanu w 1936 r. odbyły się w dwóch rzutach – wiosną i jesienią. Kierowano się przy tym cyklami robot rolniczych, t.j. siewami i żniwami. Wśród deportowanych zdecydowanie dominowały rodziny kołchoźników, ale to nie ratowało wtedy od represji ze strony władzy sowieckiej, ponieważ liczyło się teraz polskie czy niemieckie pochodzenie narodowościowe.

Z zachowanych, niekompletnych materiałów archiwalnych wynika, że wsie b. Marchlewszczyzny były pod szczególną uwagą organów NKWD, kiedy układano spisy deportowanych rodzin. Przykładowo, z dwóch wsi b. Marchlewszczyzny, należących do rejonu nowogrodzko-wołyńskiego, deportacji podlegało 87 rodzin, a mianowicie – z Dzikunki 48 (196 osób), w tym 43 polskie i 5 niemieckich; ze Słobody Czerneckiej – 39 (231 osób) wyłącznie polskich rodzin [2, ф.87, оп.1, спр.111, арк.32].

We wrześniu 1936 r. deportacją zostali objęci Polacy i Niemcy z rejonu czerwonoarmijskiego, w obręb którego wchodziły 3 wsie północnej części byłej Marchlewszczyzny – Szeremetów, Gruzliwiec i Olizarka. Z tych wsi rejonu do karagandyńskiego obwodu Kazachskiej ASRR deportowano [2, ф.87, оп.1, спр.111, арк.9]:

Deportacja ludności do Kazachstanu we wrześniu 1936 r. ze wsi b. Marchlewszczyzny, należących do rejonu czerwonoarmijskiego

Nazwa wsi	Liczba rodzin	Liczba osób	W tym dzieci	Polaków	Niemców	Kułaków	Gospod. indywidualni	Kołchoźników
Szeremetów	82	403	177	70	12	31	20	31
Gruzliwiec	42	184	73	41	1	13	1	28
Olizarka	50	237	87	39	11	10	1	39

Łącznie, jak można szacować na podstawie materiałów archiwalnych, do Kazachstanu w 1936 r. zostało deportowano co najmniej 5 tys. mieszkańców dawnego rejonu polskiego. Tym samym władza sowiecka kontynuowała zapoczątkowaną kilka lat wcześniej politykę na depolonizację tych terenów, usunięcia niepewnej ludności i zaludnienia pasa przygranicznego politycznie lojalnymi osobami. Przesiedlenia i deportacje ludności kardynalnie zmieniały strukturę narodowościową, negatywnie wpływały na sytuację demograficzną tych terenów, skutki czego są odczuwalne i do naszych dni.

III. Rozprawa w latach Wielkiego Terroru 1936–1938

Mimo likwidacji polskiego rejonu i masowych deportacji jego mieszkańców ostre represje stalinowskich organów bezpieczeństwa nadal były kontynuowane. Szczególnie nasiliły się one w latach Wielkiego Terroru 1937–1938, kiedy w całym ZSRR antypolskie represje osiągnęły apogeum. W warunkach rozpętania na ogromną skalę antypolskiej psychozy w całym ZSRR sprawa polrejonu dawała pracownikom NKWD na Ukrainie dodatkowy pretekst do wyolbrzymienia zagrożenia ze strony „polskiej kontrrewolucji”.

Warto zauważyć, że od jesieni 1933 r., kiedy stalinowskie organa bezpieczeństwa w ZSRR sfingowały głośną sprawę Polskiej Organizacji Wojskowej, w rejonie polskim zostało aresztowano 56 osób, wobec których zastosowano wtedy jeszcze stosunkowo łagodne wyroki – zwalniano z pracy w rejonie, ale pozwalano na zatrudnienie w innym miejscu. Sądowe wyroki 3–10 lat więzienia zapadały wtedy jeszcze rzadko [11, s.212].

W latach 1935–1936 organy NKWD Ukrainy przystąpiły do rozprawy z kierownictwem rejonu Zaczęła się ona od czystek partyjnych 1935 r., po których zazwyczaj następowało aresztowanie. Latem 1935 r. z marchlewskiej organizacji partyjnej usunięto z szeregów WKP(b) aż 57 osób, co stanowiło prawie 24% całej rejonowej organizacji partyjnej⁸⁶. Na miejsce usuniętych Polaków przyjmowano ludzi ukraińskiej lub innej narodowości [2, ф.42, оп.1, спр. 138, арк. 123-124].

Warto zaznaczyć, że prawie wszystkie osoby aresztowane w rejonie polskim w latach 1933–1936 i skazane na 3–5 lat więzienia w czasie Wiel-

kiego Terroru były ponownie sądzone i skazywane na karę śmierci. Stalinowskie organy bezpieczeństwa surowo karały wszystkich, którzy w swoim czasie byli jakoś związani lub pracowali w rejonie polskim, mimo że samej polskiej jednostki narodowościowej wtedy de facto już nie było. Bardzo często te osoby znajdowały się już w innych miejscach (czasem nawet w innych republikach).

Nasileniu antypolskich represji w latach Wielkiego Terroru 1937–1938 służyła tzw. „operacja polska”, oparta na rozkazie NKWD ZSRR za podpisem szefa NKWD ZSRR Nikołaja Jeżowa za nr 00485 od 11 sierpnia 1937 r., która nie ominęła ludności polskiej dawniej Marchlewszczyzny. „Operacja polska” okazała się ze wszystkich tzn. narodowościowych operacji NKWD najbardziej okrutną i największą co do ilości ofiar (111 tys. osób, w tym 47,3 tys. na Ukrainie) [12, s.392]. W większości spraw polskich od sierpnia 1937 r. wyroki wydawała Komisja NKWD i Prokurator ZSRR. Dla przyspieszenia rozpraw do Moskwy w celu zatwierdzenia wysyłano nie sprawy śledcze, a tzw. albumy, zawierające krótką informację o winie oskarżonego oraz paragraf kodeksu kryminalnego. Jak wynika z zachowanych danych, w okresie od 18 października 1937 r. do 16 marca 1938 r. rozpatrzono albumy 7993 osób według tzw. polskiej linii, z których 7113 skazano na karę śmierci, 880 otrzymało kary od 5 do 10 lat łagrów. Z osądzonych na karę śmierci, 5882 osoby zostały rozstrzelane w samym Żytomierzu, 18 osób zmarło w więzieniu, a resztę rozstrzelano w Berdyczowie [13, c.15].

Wśród represjonowanych byli m.in. mieszkańcy wsi Marjanówka (w nawiasie podano rok urodzenia):

– Faustyn Paszkowski, s. Antoniego (1893), robotnik huty szkła, aresztowany 4 listopada 1937 r. rozstrzelany 9 grudnia 1937 r.;

– Edward Paszkowski, s. Leonarda (1903), robotnik huty szkła, aresztowany 3 listopada 1937 r. za prowadzenia agitacji antysowieckiej i na mocy decyzji NKWD ZSRR i Prokuratora ZSRR 23 listopada rozstrzelany 11 grudnia 1937 r.;

– Kamil Paszkowski, s. Józefa (1887), robotnik huty szkła, aresztowany 3 listopada 1937 r., rozstrzelany 1 grudnia 1937 r.; Jego starszy brat Mikołaj (1882), aresztowany 5 stycznia 1938 r., oskarżony w działalność kontrrewolucyjną i rozstrzelany 29 stycznia 1938 r.;

– Adolf Paszkowski, s. Kaliksta (1887), gospodarz indywidualny, aresztowany 13 lutego 1938 r. i oskarżony o przynależność do POW, na mocy decyzji trojki UNKWD żytomierskiego obwodu został rozstrzelany 29 września 1938 r. w Żytomierzu;

– Franc Paszkowski, s. Antoniego (1885), robotnik huty szkła, aresztowany 10 maja 1938 r. i oskarżony o przynależność do POW, na mocy decyzji trojki UNKWD żytomierskiego obwodu został rozstrzelany 29 września 1938 r.;

– Faustyn Paszkowski, s. Adolfa (1915), robotnik huty szkła, aresztowany 22 maja 1938 r., a rozstrzelany 29 września 1938 r. [14, c.420-422].

Eskalacja antypolskich represji trwała do listopada 1938 r. Od września Moskwa zadecydowała o przekazaniu orzeczeń trojkom przy obwodowych urzędach NKWD. W Żytomierzu w okresie od 20 września do 3 listopada 1938 r. osądzono jeszcze 4203 osoby, w tym 4165 na karę śmierci [13, c.19]. W tym końcowym okresie antypolskich represji dla zwiększenia liczby skazanych, czego wymagało kierownictwo NKWD w Moskwie i Kijowie, stosowano rozprawy grupowe. We wszystkich rozprawach grupowych znaleźli się mieszkańcy wsi dawnego polskiego rejonu. 22 września 1938 r. decyzją trojki Urzędu NKWD obwodu żytomierskiego skazano na rozstrzelanie 100-osobową grupę członków tzw. Wołyńskiego centrum POW. Wyrok został wykonany 28 września. Na liście ofiar figurują m.in.: Jan Wróblewski (1877), kołchoźnik ze wsi Pokostówka; Cezary Ratuszyński (1913), nauczyciel polskiej szkoły ze wsi Wjunki; Dominik Bagiński (1914), naczelnik poczty w Nowym Zawodzie; Antoni Białoszewicz (1912), kołchoźnik ze wsi Uljanówka i in. [15, s. 332–333].

Następnego dnia, 29 września 1938 r., w Żytomierzu pod identycznymi oskarżeniami została rozstrzelana 129-osoba grupa Polaków. Większość ofiar była mieszkańcami d. Marchlewszczyzny. Na czele tej domniemanej organizacji POW stał Ilja Piskorski – były ostatni zastępca RWK polskiego rejonu, Konstanty Wiśniewski – prezes rady wiejskiej z Marjanówki, Józef Rudnicki – pracownik huty szkła, mieszkaniec wsi Adamówka, Jan Święcicki – kołchoźnik z Marjanówki, Kamil Święcicki – pracownik huty szkła z tej samej wsi, Konstanty Janczewski – pracownik huty

szkła w Bykówce, Stanisław Kotwicki – leśniczy ze wsi Siaberka, Bolesław Źarski – kołchoźnik ze wsi Turowa, Józef Orczyński – pracownik rady miasteczkowej w Marchlewsku [2, ф. P-5013-п, оп. 2, срп. 5450, т. VII, апк. 563–565].

Skazanych Polaków oskarżono o przygotowywanie powstania, które miało wybuchnąć w momencie napadu Polski i innych państw kapitalistycznych na ZSRR, prowadzenie kontrrewolucyjnej agitacji antysowieckiej, polegającej na szkalowaniu polityki partii komunistycznej i wychwalaniu Polski. Tak jak i w innych podobnych wypadkach w czasach Wielkiego Terroru, wszyscy przyznali się do winy, ale żadnych przekonujących dowodów ich przestępczych działań nie znaleziono. Kulisy prowokacji sowieckich służb bezpieczeństwa związane z POW ujawnił ówczesny szef organów NKWD w Żytomierzu, Grigori Wiatkin, po swoim aresztowaniu w 1939 r. [10, cz.II, s. 1717–1718].

Na szeroką skalę zostały one ujawnione dopiero w latach 90. XX w. Dzisiaj, po wielu latach, działania NKWD zostały zakwalifikowane jako zbrodnia, a wszystkie jej ofiary zostały zrehabilitowane.

Dawni mieszkańcy polskiego rejonu byli represjonowani nawet wtedy, gdy znajdowali się daleko od rodzinnych stron. Na przykład mieszkaniec Nowego Zawodu, Danił Dudkiewicz, wysłany w 1935 r. do łagrów w Karelii (Sandarmoch) został aresztowany 16 listopada 1937 r. NKWD obwodu leningradzkiego i rozstrzelany 8 stycznia 1938 r. Tamże podobny los spotkał Zygmunta Rudnickiego, mieszkańca wsi Żółty Bród [16].

Tragiczne dzieje i gorzkie doświadczenia Polaków Marchlewszczyzny są unikatowe w dziejach narodu polskiego, a szczególnie w jego martyrologii. Nie ma drugiego takiego miejsca w świecie, gdzie ludzie zapłacili tak wysoką cenę za to, że byli Polakami. Według szacunkowych danych z rejonu w okresie 1935–1939 deportowano ok. 16 tys. mieszkańców do wschodnich obwodów Ukrainy, na Sybir, do Kazachstanu, Republiki Komi, za Ural. Z przeprowadzonych badań wynika, że na miejscu zostało rozstrzelonych co najmniej 1,5 tys. mieszkańców b. polskiego rejonu, a w samym Dowbyszu-Marchlewsku – 160 osób [17].

* * *

W ciągu wielu dziesięcioleci miejscowi Polacy skazani byli na niepamięć i wynarodowienie. Strach i wrogie nastawienie władzy nie dawały możliwości na chrześcijańskie uczczenie pamięci niewinnie pomordowanych bliskich. Dopiero po upadku ZSRR powstały warunki dokonać rehabilitację ofiar stalinowskich represji i odpowiednio upamiętnić miejsca ich zagłady.

Aktywnie w tym kierunku pracują naukowcy, staraniem którym przygotowano i publikowano dokumentalne materiały, opracowania, konferencje. Na temat stalinowskich represji ukazują się filmy fabularne i dokumentalne, ukazują się wspomnie-

nia, powieści. Powstają internetowe bazy danych, encyklopedie, muzea, towarzystwa. Mimo doznanych krzywd i nieludzkich cierpień ich potomkowie dzisiaj pielęgnują swoje tradycje i usilnie odradzają tożsamość narodową. Dzisiaj prawdziwym sacrum w przestrzeni publicznej Dowbysza stała wybudowana okazała tablica memorialna z wybitymi na niej nazwiskami ofiar stalinowskiego bezprawia przy wejściu na terytorium Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej – nowo wybudowanej świątyni rzymskokatolickiej. A umieszczony napis na niej brzmi: „Wy niewinnie cierpiełście, my o was pamiętamy... Ofiarom prześladowań i terroru 1935-1938”...

Literatura:

1. Szerzej patrz: M. Iwanow, Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939, Warszawa 1991; J.M. Kupczak, Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. Acta Universitatis Wratislaviensis, Politologia, t. XII, Wrocław 1994; H. Stroński, Nieudany eksperyment. Treść, formy i skutki sowietyzacji ludności polskiej na Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, [w:] Polska droga do Kazachstanu, Warszawa 1998; Б.Чирко, Національні меншини в Україні (20–30 роки XX ст.), Київ 1995 i in.
2. Державний архів Житомирської області.
3. Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року, Харків 1933.
4. Г.Стронський, *Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки*, Тернопіль 1992.
5. В.Дённингхаус, *В тени «Большого Брата». Западные национальные меньшинства в СССР. 1917–1938 гг.*, Москва 2011.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві.
7. Г.Єфіменко, *Переселення та депортації в постголодні роки (1933–1936): порайонний зріз*, «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць», Інститут історії України НАН України, вип. 22, Київ 2013.
8. Р. Подкур, *«Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі*, Київ 2016.
9. М. Bugaj, *„Specjalnateczka Stalina”: deportacje i reemigracje Polaków*, „Zeszyty Historyczne [Paryż] 1994, nr 107.
10. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 8, *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, cz. I-II, Warszawa –Kijów 2010.
11. H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929 –1939*, Warszawa 1998.
12. N.Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.
13. Л. Копійченко, Є. Тіміряєв, *Особливості „Великого терору” на Житомирщині*, [w:] *Реабілітовані історією: У 27 томах. Житомирська область*, кн.6, Житомир 2013.
14. *Реабілітовані історією: у 27 томах. Житомирська область*, кн. 5, Житомир 2011.
15. H. Stroński, *O tzw. Wołyńskim Centrum Polskiej Organizacji Wojskowej w 1938 r.*, [w:] „Pamiętnik Kijowski”, t. IX: *Polska rodzina na Wschodzie*, red. H. Stroński, Tarnopol 2008.
16. <http://lists.memo.ru/d11/f399.htm> (19.04.2018).
17. „Dziennik Kijowski” 2008, marzec, nr 7.

ПОКАЗОВІ ПРОЦЕСИ ТА РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДА ДОБИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 РР. У ВИСВІТЛЕННІ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено історіографічний огляд вивчення показових процесів та партійно-радянської пропаганди під час Великого терору, різні погляди до вивчення тематики.

Ключові слова: історія, історіографія, великий терор, пропаганда, показові процеси.

Великий терор 1937–1938 рр. – один із найсуперечливіших періодів радянської історії. Масштаби політичних репресій змушують задуматися про гуманність та моральність радянського керівництва, а кількість невисвітлених питань цього періоду ще довго буде приводом для подальших досліджень.

Сучасна українська історіографія загальної проблематики Великого терору є достатньо розробленою. Такі питання, як причини, етапи, механізми та наслідки детально висвітлені О. Бажаном, В. Васильєвим, Р. Подкуром, Н. Романець, В. Ченцовим та ін. Але історія повсякденного життя радянського суспільства 1937–1938 рр., зокрема вплив на нього радянської пропаганди і показових процесів поки що досліджувалися побіжно, в рамках більш загальних тем, тому на нашу думку, є доцільним висвітлити це питання в окремому історіографічному огляді.

Загалом питання повсякденного життя в добу сталінського терору розроблялися в межах ревізійністського підходу до вивчення радянської історії. Цей підхід сформувався у 1960-х рр. в західних державах і являв собою спробу перегляду домінуючої та той момент тоталітарної концепції. Представниками даного напрямку є Л. Віола, М. Левін, Р. Маннінг, Ш. Фіцпатрик, які досліджували репресивну політику з точки зору соціальної історії. Ревізіоністи широко використовували відкриті джерела, зокрема радянську пресу, що дало можливість висвітлювати діяльність радянської пропаганди через офіційні канали інформації. Але разом з тим варто зважати на занадто «довірливе» ставлення ревізійністів до радянської преси, що мало наслідком не повністю достовірне висвітлення досліджуваних ними питань.

Серед дослідників показових процесів 1937–1938 рр. потрібно виділити американ-

ського історика, визнаного лідера ревізійністської школи Ш. Фіцпатрик. Починаючи розділ своєї праці «Повсякденний сталінізм» [1], присвячений Великому терору, Ш. Фіцпатрик розкриває новий сенс поняття «ворог народу» у 1937–1938 рр., вказуючи, що в цей період «вороги більше не мали таких специфічних атрибутів, як класова належність, а тому будь хто міг опинитися ворогом» [1; с. 229]. Автор характеризує значення офіційної радянської преси, показавши її роль у нагнітанні атмосфери ворожнечі і страху в радянському суспільстві. Фіцпатрик звертає увагу на одну з причин репресій – особисті контакти людей з уже репресованими, а також долі членів та близьких знайомих родин репресованих.

Звернувши увагу на показові процеси, що відбулися у 1937 р., автор називає їх «однією із найхарактерніших форм пошуку «козлів відпущення» в добу Великого терору» [1; с. 242]. Процеси вона характеризує як добре режисовані театральні вистави, але на відміну від московських процесів, «на районних процесах звучали більш правдоподібні звинувачення у ряді зловживань, некомпетентних адміністративних діяч, типових для чиновників нижчого рівня» [1; с. 242].

Думку Ш. Фіцпатрик про театральність показових процесів підтримує і американський історик Р. Маннінг, але вона вказує на те, що «багато з того, що дійсно важливе, відбувається за кулісами» [2; с.51].

Автор виділяє дві «фази» розвитку показових процесів, які відрізняються, в першу чергу, своїми політичними цілями. Перша фаза показових процесів відбулася у 1937 р. Вони мали переважно локальний, районний характер та проводилися відносно рідко. Основним учасниками цих процесів були працівники

сільрад та керівники колгоспів, а згодом і районні керівники, а основною метою цих процесів було «визначення та захист селянських прав» [2; с.52]. Варто зазначити, що на цій фазі обвинувачених переважно засуджували до різних строків позбавлення волі.

Друга фаза вже була пов'язана з політичними звинуваченнями, зокрема у контрреволюційній діяльності та шкідництвом у економіці. До цієї фази також додається оперативний наказ №00447 та санкціоновані ним масові арешти окремих категорій громадян. Процеси в цій фазі вже мали чітке політичне підґрунтя. Їхньою метою була політична чистка радянського управлінського апарату на всіх рівнях.

Французький науковець та радянознавець Н. Верт [3], підтримуючи тезу Ш. Фіцпатрик про театральність показових процесів, вказує на помилковість її твердження про «сигнал газети «Правда»» як відправну точку Великого терору, розкриваючи ключове значення директиви від 3 серпня 1937 р. за особистим підписом Сталіна, де прямо вказувалося на необхідності проведення відкритих судових процесів над ворогами народу. Цікавим в цій праці є те, що автор наводить цитати із наказів та директив, що прямим текстом вказують на вимоги Сталіна проводити судові процеси та виносити за ними смертні вироки. Звертається також увага на те, що Сталін приймав рішення навіть в окремих процесах, про які йому доповідали з районів. Автор також вказує на мобілізаційну роль показових процесів, на «пошук нових ворогів та підтримку місцевому НКВС» [3; с. 285].

Український дослідник О. Бут [4] розкриває проблему показових процесів як метод залякування українських селян. Автор звертає увагу на регіональні аспекти здійснення судових процесів, зазначаючи, що одні з перших відкритих процесів відбулися на Дніпропетровщині. Науковець на прикладі судових процесів у Павлограді та Сталіно показує механізми здійснення судових процесів та наголошує на негативних наслідках репресій, серед яких виділяє «втрапу українським селом десятків досвідчених працівників, що не могло не позначитися на стані справ і згодом призвело до падіння виробництва, деморалізації народу» [5; с. 219].

Н. Романець детально висвітлює проведення показових процесів в українському селі, на матеріалах архівних документів розкриваючи статистичні дані щодо кількості проведених процесів у різних регіонах. Також автор характеризує механізм проведення показових процесів та психологічну обстановку, зазначаючи, що «показові процеси проходили в атмосфері своєрідної колективної істерії, психозу, який свідомо нагнітався владою» [6; с. 361].

Звертається також увага на те, що навіть неякісно проведені справи не могли завадити організації судового процесу та винесенню обвинувачувальних вироків, аж до смертної кари. Цікавою, на наш погляд, є теза про відстеження реакції «глядачів» на перебіг процесу та вирок суду. Автор чітко вказує на те, що люди вже чітко усвідомлювали штучність процесів, але боялися відкрито висловлювати свою думку, підозрюючи у кожному зустрічному агента НКВС.

Наступним аспектом, який ми вважаємо за необхідне висвітлити, є партійно-радянська пропаганда в добу Великого терору. Важливість цієї теми можна пояснити тим, що пропаганда була (і є) одним із найважливіших інструментів забезпечення лояльності населення до влади та її заходів.

Інтерес представляють наукові розробки С. Кропачова [6], який, детально аналізуючи радянську пресу, виділяє основні напрямки діяльності радянської пропаганди у 1937 р. Перший був спрямований на боротьбу з ворогами народу, шкідництвом, «недисциплінованістю». Другий – на висвітлення роботи органів безпеки, створення позитивного, геройського іміджу чекістів. Автор розкриває значення ідеї боротьби з ворогами народу, зазначаючи, що ця ідея «пронизувала всі сфери радянського суспільства» [6, ст. 326]. Також показується вплив пропаганди на свідомість та психіку людей у повсякденному житті та міжособистісних стосунках.

В роботах С. Кропачова звертається увага на висвітлення масштабів репресій в офіційній пресі і вказується, що висновки можна зробити, якщо «читати між рядків» [6, с.327]. Науковець робить висновок, що радянська преса досить абстрактно та розмито характеризує

вала масштаби політичних репресій, а істинні розміри терору замовчувалися.

А. Арнаутов, розробляючи тематику соціальних образів у радянській пропаганді, простежує формування основних ідеологічних мотивів радянської преси, таких як образ вождя, героїв та ворога народу. Автор простежує процес формування культів особи як центрального керівництва, зокрема Сталіна, так і місцевих та профільних керівників, формуючи, таким чином, «ідеологічну піраміду» [7; с. 350]. Також розкриваються методи радянської пропаганди щодо перекручування історії державності на користь радянської ідеології та створення історичних міфів, які були б покликані легітимізувати радянську владу.

Російський дослідник Н. Кедров характеризує структуру радянської політичної пропаганди у 1937 р. Першою складовою пропагандистської діяльності був «репресивний концепт» [8; с.113], до якого входило висвітлення показових процесів, розкриття шкідницької діяльності, формування образу ворога народу.

Наступним елементом пропаганди було протиставлення радянського устрою західному, підкреслюючи, що західне суспільство давно зупинилося у своєму розвитку, а СРСР мав величезний потенціал для подальшого розвитку. До цієї ланки пропаганди також входила теза про постійну зовнішню небезпеку з боку європейських держав та США.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. По-перше, дослідження показових судових процесів дає змогу вивчити практичні механізми та методи здійснення репресивної політики радянської влади. Підготовка та перебіг таких судових процесів демонструє фальш та типовість в оформленні кримінальних справ та ставлення радянської влади до їх проведення.

По-друге, аналіз радянської преси дає можливість проаналізувати методи взаємодії влади з населенням через засоби масової інформації, створення потрібної морально-психологічної обстановки як підґрунтя для здійснення владної політики.

Список використаної літератури

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва, 2008. 336 с.
 2. Маннінг Р. Политический террор как политический театр. Районные показательные суды 1937 г. и массовые операции. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 т.: Т 5.* Москва, 2004, С. 51-71
 3. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва, 2010. 447 с.
 4. Бут О. М. Відкриті судові процеси 1937 р. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьми наукових читань, присвячених пам'яті пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр., м. Дніпро, 2010, С. – 216-221.*
 5. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925 – 1939), Кривий Ріг, 2014, 456 с.
 6. Кропачев С. А. «Большой террор» и его жертвы в зеркале советской пропаганды 1937 – 1938 годов. *Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года: материалы VI Международной научной конференции.* Краснодар, 2010. С. 319 – 335.
 7. Арнаутов Н.Б. Система образов в агитационно-пропагандистских кампаниях консолидационного типа (1935–1937 гг.). *Социальная мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х – 1930-е гг.): Коллективная монография.* Новосибирск, 2013. С. 348 – 366
 8. Кедров Н. Г. Лаптии сталинизма. Политическое сознание крестьянства Русского Севера в 1930-е годы. Москва, 2013, 280 с.
-

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ В 1930-Х РР.

У статті досліджено репресивну політику сталінського режиму по відношенню до студентів і викладачів Сумського державного педагогічного інституту в другій половині 1930-х рр. Розглянуті причини репресивних заходів та здійснена спроба простежити подальшу долю окремих людей. На прикладі цих людей показано ставлення радянської влади до опозиційних настроїв інтелігенції.

Ключові слова: студенти, викладачі, репресії, вороги народу, педагогічний інститут

Актуальність теми. Проголошення української незалежності відкрило нові перспективи у дослідженні історичного минулого нашої держави. Це було зумовлено не скільки відходом від комуністичної ідеології, скільки відкриттям доступу до нових джерел і зникненням цензури. В істориків появилася можливість по новому подивитися на історичні події, а також розпочати дослідження нових актуальних тем. Однією із таких тем стали репресії в 1937-1938 рр.

Історія політичних репресій на Сумщині в роки «великого терору», не дивлячись на попередні дослідження ще залишається не повністю розкрити і потребує залучення нового матеріалу. На Сумщині над цією проблемою працювали О. Вовк, В. Голубченко, Є. Іванущенко, Л. Корж, А. Никифоров та ін.

Метою статті є висвітлення розгортання репресій проти викладачів і студентів Сумського педагогічного інституту в другій половині 1930-х рр..

Діяльність Сумського педагогічного інституту розпочалася в 1924 р. Спочатку це були Вищі 3-х річні педагогічні курси, які на початку 1925 р. реорганізовані в педагогічний технікум. У 1930 р. технікум було перетворено в інститут соціального виховання, а в 1933 р. – в педагогічний інститут.

14 грудня 1932 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області», котра стала початком згортання українізації в УРСР і за її межами. В постанові зазначалося: «запропонувати ЦК КП (б) У і РНК України звернути серйозну увагу на правильне про-

ведення українізації, ...вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі кадри...» [8, С. 577].

Після цього розпочалися масові чистки під гаслом міфологічної боротьби із буржуазним націоналізмом. Із 29 педагогічних інститутів до початку 1934 р. в 11 було повністю замінено керівництво, оскільки воно виявилось «націоналістичним». Не оминули чистки і Сумський педінститут. Наказом директора інституту за № 354 від 24 серпня 1933 р.: «...§2. Викладавця хімії Подоляку Г.І., як сина куркуля, розкуркуленого, за приховування ним у поданих до Інституту матеріалах свого соцпоходження і соцстану в минулому, із посади викладавця інституту – звільнити. §3. Абрамовича П.Н. завідуючого кафедри мовознавства, за контрабанду націоналістично-петлюрівської ідеології в учбовій роботі у програмах мовознавства... що є показником свідомого просунення ним ворожої ідеології в учбово-педагогічній роботі, з посади завідувача кафедри мовознавства та викладача педінституту – звільнити. §4 Вишневську К.С., доцента української літератури, як соціально чужий елемент, бувшої дружини білогвардійського полковника, за просування буржуазно-націоналістичних поглядів у трактовку творчості Винниченка в програмі, – з посади доцента – звільнити. §5 В додаток до наказу № 351 від 15/VIII-33 р. викладавця Онацького Н.Х. вважати звільненим як бувшого організатора куркульсько-есерівського руху та націоналістичної просвітянщини на Сумщині, ідеолога есерівщини, що виявили з його робо-

ти про селянський рух на Сумщині («1905 рік на Сумщині»). §6 Осмоловського К.К. за приховування ним належності до сословія бувших почесних потомственних дворян – з посади викладавця звільнити. Надані йому премії – відмінити... §7 Нештатного викладача Крамаренка (викладача математики) вихідця із дворян за ідеологією клясово-ворожою до радвледи з посади викладача звільнити» [1, Арк. 22, 22зв.].

Про більшу частину звільнених викладачів майже нічого невідомо і дуже важко відстежити їх подальшу долю. Лише в окремих випадках завдяки праці істориків-краєзнавців вдалося дізнатися про долю цих людей. Наприклад, згаданий П.Н. Абрамович був першим ректором Волинського інституту народної освіти в 1919-1920-х рр. Його прізвище фігурувало в багатьох сфабрикованих кримінальних справах ДПУ-НКВС-УСРР як «буржуазного українського націоналіста». Наведемо уривок із документу: «Абрамович Петро Никандрович – 1881 р. народження, із духовенства, професор ІНО. При Петлюрі організатор і керівник вчительського інституту, - організатор «Просвіт» на Волині. Підтримував автокефальну церкву, в 1924 р. був заарештований в справі Орлика, але був виправданий. Підтримує письмовий зв'язок з Академією наук та із закордоном – Польщею та Німеччиною. Абрамович налаштований антирадянські» [9, С. 217]. Петро Абрамович був заарештований 20 червня 1944 р. і Військовим трибуналом військ НКВС Сумської області в грудні того ж року засуджений на 15 років каторжних робіт[6, С. 163].

Масові чистки продовжувалися і в подальші роки. Студентів, котрі виявляли антирадянські настрої, відраховувалися із інституту. Частина з них стали об'єктом для репресивних заходів режиму. Наказом в. о. директора інституту М.І. Шевченка від 3 вересня 1936 р. було виключено «за класово-ворожі вилазки» студента 2-го курсу група «В» фізико-математичного факультету П.Д. Москаленко П.Д., а «студентам 2-го курсу фізико-математичного факультету т. т. Шаплігину, Нагорному та Кобзарьовій, що сиділи поруч з Москаленком й бачили цей класово-ворожий вчинок, але не довели про це до відома дирекції та інших інститутських організацій, - оголосити сувору догану з попе-

редженням... що коли вони ділом не виправлять своєї помилки – вони будуть виключені зі складу студентів інституту. Доручаю деканам факультетів т. т. Галагану П.П., Буженко Ю.П. та Єременко Ф.П. терміново скликати факультативні збори студентів, на яких обговорити цю контрреволюційну вилазку та мобілізувати студентів на рішучу боротьбу з різними класово-ворожими актами, в якій би нормі вони не виявились» [2, Арк. 31]. 7 січня 1937 р. було заарештовано студента П.І. Калініченка за ст.ст.54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР. Управлінням НКВС по Харківській області 15.09.1937 справа закрита[6, С. 196].

Микола Ісакович Шевченко був замісником директора по навчальній частині інституту, однак часто виконував обов'язки директора за відсутності тодішнього директора І.Д. Семенова. Останній 27 вересня 1936 р. вибув «в командировку до м. Києва з телеграфним викликом[2, Арк. 69], а 29 жовтня того ж року за розпорядженням НКО був призначений на посаду директора Білопільського педагогічного інституту. Згідно телеграфного розпорядження заступника наркому освіти тов. Хаїти Семенов передав справи інституту і виконання своїх обов'язків своєму заміснику[2, Арк. 122]. Саме за час перебування на цій посаді М.І. Шевченко розгорнулася перша хвиля репресій, котра стала передвісником великого терору. Проте вже 28 лютого 1937 р. був знятий із роботи «за щільний зв'язок і захист ворогів народу, контрреволюціонерів, троцькістів і націоналістів – заступника директора в навчальних справах Шевченко М.І. з роботи зняти як дворушника, що не може забезпечити потрібного керівництва навчальною роботою» [3, Арк. 60].

Новим директором Сумського педінституту став Л.В. Гаркуша, при якому репресії в інститутів посилилися. Так, 28 червня 1937 р. було виключено студента 4-го курсу фізико-математичного факультету Я.Г. Оніщенко «за систематичні контрреволюційні троцькістські розмови», а його однокурсникам Батьоку М.К. та Гончаренку М.М., «які знали про контрреволюційні погляди Оніщенка і невчасно повідомили» директора, була оголошена сувора догана з попередженням[там же, Арк. 195]. 11.09.1937 р. Яків Оніщенко був заарештований і Харків-

ським обласним судом 25.12.1937 р. за ст.54-10 ч. 1 КК УРСР був засуджений до заслання на 5 років у віддалені місцевості СРСР [6, С. 219]. 17 вересня 1937 р. «за контрреволюційний наклеп на колгоспи в радянську пресу» був виключений студент 1-го курсу фізико-математичного факультету В.А. Ткаченко [3, Арк. 271]. 6 березня 1938 р. його було заарештовано і через рік Харківським обласним судом засуджено до 10 років таборів [7, С. 192]. Декількох студентів було виключено під час педагогічної практики. Так, студенти-заочники: М.П. Дорошко із 4-го курсу Природничого факультету, М.М. Пономаренко із 4-го курсу фізико-математичного і Г.Я. Богулець із 2-го курсу фізико-математичного факультету були виключені зі складу інституту, оскільки «згідно повідомлення Валківської РВНО зняти з роботи в школі 10/Х-37 року з мотивів незабезпечення комуністичного виховання дітей» [3, Арк. 318]. Студентів-заочників М.І. Побігайло і О.В. Золотарьову 1-го курсу природничого факультету і О.М. Скитського із 3-го курсу фізико-математичного факультету було виключено із інституту, оскільки вони були зняті із роботи в школі «як вороги народу» [3, Арк. 319].

Частина працівників Сумського педінституту були репресовані як учасники контрреволюційної військово-повстанської організації. Так, 8 квітня 1938 р. із Сумського педінституту були звільнені інженер О.Н. Гурін, викладач військових дисциплін, член ВКП(б) Д.А. Приймака і лаборанта військового кабінету П.Є. Ростовського [4, Арк. 84], а 19 квітня 1938 р. – асистента кафедри хімії О.Й. Комлев як репресованого органами НКВС [4, Арк. 92].

В ході слідства інженер Олексій Нікіфорович Гурін визнав, що сам був завербований

в 1936 р. і в подальшому завербував до організації завербував ще кількох людей, зокрема Д.А. Приймака та І.В. Каніщева [5, Арк. 109]. Наказом від 22 квітня 1938 р. були виключені із інституту студенти вечірнього відділу К.Л. Кухаренко і В.П. Евтухова як репресовані органа нами НКВС [4, Арк. 100]. Костянтин Лазарович Кухаренко, директор школи № 3 в м. Суми, колишній офіцер денікінської армії, звинувачений в тому, що будучи завербованим до організації ще в 1934 р., сам завербував 6 чоловік і «за планом повстання призначався командиром повстанського загону по Штепівському району» [5, Арк. 187]. Каніщев Іван Васильович – військовий керівник педагогічного інституту, виключений із членів ВКП(б) в 1921 р., колишній прапорщик царської армії, був завербований до контрреволюційної організації в 1936 р. і сам займався вербовкою нових членів [там же].

По цій справі рішення трійки при УНКВС по Харківській області до вищої міри покарання було засуджено 42 чол., включаючи П.Є. Ростовського, К.Л. Кухаренко та І.В. Каніщева [там же, Арк. 190]. Слідство по справі інженера О.Н. Гуріна та викладача Д.А. Приймака 9 березня 1939 р. було зупинене, їх справа закрита і вони були звільнені із-під варті.

Головним наслідком масових репресій було фізичне винищення активної та інтелектуальної частини нації. Переслідувалися будь-які прояви інакодумства, а народ жив в атмосфері постійного страху, наклепів, насилля. Репресії торкнулися не лише тих, хто дійсно виступав проти сталінського режиму, але й багатьох людей, котрі ставали випадковими жертвами переслідувань. Наслідки сталінського терору відчували на собі практично всі версти суспільства.

Література

1. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. р-2817, Оп. 1, Спр. 235
2. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 241
3. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 242
4. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 249
5. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 533
6. Реабілітовані історією: у 27 т. / Сумська область: У 3 кн. Кн.1, Суми: ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2005, 756
7. Реабілітовані історією: у 27 т. / Сумська область: У 3 кн. Кн. 2, Суми: ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2013, 754
8. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы: в 5 т. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. Т. 3. Конец 1930 – 1933. – 1008 с.
9. Шевчук Ю. Технологія здійснення репресій проти інтелігенції Житомирщини в 30-х рр. ХХ ст. / Юрій Шевчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (36. ст.). - 2010. - 36. - С. 213-238.

ДО ІСТОРІЇ ЗНИЩЕННЯ ВИКЛАДАЦЬКО-ПРОФЕСОРСЬКОГО СКЛАДУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ІНСТИТУТУ В 1930-Х РР.

У статті розкрито історію знищення більшовиками викладацько-професорського складу Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту в 1930-х рр.

Ключові слова: сільськогосподарський інститут, Микола Величківський, Кам'янець-Подільський, 1930-ті рр.

Відомий український вчений-економіст, педагог, політичний та громадсько-просвітницький діяч, голова Української Національної Ради (Київ, 1941) та Всеукраїнської Національної Ради (Львів, 1944), завідувач робітничо-селянським університетом ім. Т. Шевченка (Біла Церква) [1], професор і завідувач кафедрою сільськогосподарських наук Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, професор і завідувач кафедрою статистики Луганського кооперативного інституту, професор Житомирського інституту технічних культур, птахо-промислового інституту у Воронежі, Новочеркаського сільськогосподарського інституту, Ростовського і Київського університетів, професор і ректор Київського політехнічного інституту, директор Науково-го інституту економіки, статистики і географії при Українській академії наук (Київ), професор статистики Української високої економічної школи (Мюнхен), директор Університету українознавства при НТШ в Нью-Йорку (*змінив на цій посаді Володимира Січинського – авт.*) [2], професор Українського інституту Америки (Нью-Йорк) [3], член УВАН в США, Товариства Подолян при УВАН, НТШ і голова Економічної комісії НТШ у США, редактор науково-популярного журналу «Український Господарник» [2; 4; 5], автор 112 наукових праць з економіки, сільськогосподарської політики, статистики, топографії України [3; 8], Микола Іванович Величківський народився 1 лютого 1882 р. у Житомирі, в родині парафіяльного священика. Закінчивши духовну семінарію, студіював предмети зі сільського господарства та статистики в Житомирському (за іншими даними Київському [6]) комерційному інститу-

ті, після закінчення якого в 1914 р., працював у галузі сільського господарства [1; 2; 5; 6; 7; 8].

Наприкінці 1927 р. він за конкурсом був обраний професором і завідувачем кафедри економіки України і статистики Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту [2; 4; 5; 8; 9, с. 347]. Микола Іванович у своїх спогадах, згадуючи цей навчальний заклад, писав, що інститут, який в «1921 р. виділився з бувшого університету, заснованого в 1918 р., – в самостійну високу сільськогосподарську школу», «хоч і був молодю за своїм віком існування школою, проте мав найкращий професорсько-педагогічний персонал». Всі його професори «були прекрасними лекторами» і «студенти залюбки слухали лекцій своїх професорів», де основною «викладовою мовою була тільки українська мова. Від кожного з професорів у його викладах вимагалася чиста українська літературна мова. І навіть директори, що призначалися комуністичною владою з партійних осіб mimo своєї волі, вимагали й самі теж дотримувалися, або, принаймні, намагалися дотримуватися в своїх викладах літературної української мови» [9, с. 347-348].

Праця Миколи Івановича, який перебував під наглядом ДПУ, в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті тривала недовго, адже вже в жовтні 1929 р. розпочались репресії супроти професорів інституту й він одним із перших був заарештований в сфабриковані справі «СВУ». Того ж самого дня його вивезли до Білої Церкви, де він перебував у в'язниці до кінця судового процесу над заарештованими в справі СВУ [6; 9, с. 348]. Під час слідства він усе заперечував і в середині 1930 р. його звільнили з в'язниці, але не дозволили

проживати поблизу столиці. Він став професором і завідувачем кафедри статистики Луганського кооперативного інституту, а невдовзі професором сільськогосподарських наук Житомирського інституту технічних культур [1; 2; 4; 5; 7; 8].

Однак ДПУ не полишала переслідувати Микола Івановича і в 1934-1937 рр. він був змушений працювати поза межами України [8], зокрема, був професором і завідувачем кафедри сільськогосподарських наук Воронежського птахопромислового інституту, професором і завідувачем кафедри організації сільського господарства Новочеркаського сільськогосподарського інституту й одночасно професором Ростовського університету [1; 2; 5; 6].

В 1937 р. доля привела його до Києва, де впродовж 1937-1941 рр. був професором Київського університету. Після того, як в 1941 р. німецькі війська звільнили від більшовиків і зайняли Київ, Микола Величківський 19 вересня 1941 р. став професором і ректором Київського політехнічного інституту [1; 2; 4; 5; 6; 8; 10], який, однак, фактично не діяв [1; 4]. Крім своєї праці в галузі сільськогосподарських наук, професор брав активну участь в українському національно-політичному житті й здобув значний авторитет, не тільки як науковця, але й як політика [5]. 5 жовтня 1941 р. було створено Українську Національну Раду в Києві, головою якої обрано М. Величківського [1; 2; 4; 5; 6; 7; 8; 11; 12]. В роки Другої світової війни, в роки нищення української науки, її провідних шкіл і кращих кадрів, учений, як голова УНРади, зосередив свої зусилля на захисті української науки й культури. Так, заходами УНРади було поновлено роботу Київського університету (*ректор – проф. К. Штепа*), Київського політехнічного інституту (*ректор – проф. М. Величківський*), інституту харчової промисловості, медичного інституту. Вчений став ініціатором та активним учасником відновлення діяльності Української Академії Наук (*президент – академік В. Плотников*) [5; 11; 13], а сам став директором Наукового інституту економіки, статистики і географії при Українській Академії Наук [2; 5; 8; 10].

6 лютого 1942 р. київське гестапо заарештувало М. Величківського [1; 4; 5; 6], але за

вказівкою рейхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга, який побоюючись зайвого поголосу, його випустити з в'язниці [1; 4] і він «одразу за допомогою підпілля ОУН таємно виїхав до Львова» [14]. Незабаром вчений емігрував до Німеччини [1; 4; 7], де в 1945 р. бере участь в організації Української високої економічної школи в Мюнхені [5] та впродовж 1947-1950 рр. працює в ній професором статистики [1; 2; 4; 6; 7; 8; 10].

У 1951 р. М. Величківський разом із дружиною переїхав до Америки, де включився в активне інтелектуальне життя осередків НТШ та УВАН в США. Не полишаючи економічних досліджень, часто виступав із доповідями перед науковцями та українським громадянством, «провадив активне громадське і наукове життя задля блага далекої Вітчизни» [1; 2; 4; 5; 6; 7].

Помер Микола Іванович Величківський 17 липня 1976 р. у м. Ірвінгтон (*США*) [1; 2; 5; 6; 8; 14], а похований на цвинтарі Фермонт у Ньюарку [15]. Професор М. Біда з цієї нагоди писав, що «знов українська вільна наука в діаспорі понесла болючу втрату», адже «відійшов у вічність український визначний науковець» [2].

Досить цінною є його праця «Знищення сільськогосподарських науковців у Кам'янці-Подільському» (*Париж-Чикаго, 1962*) опублікована в «Збірнику на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою» [9]. На вихід якого відгукнулися україномовні часописи української еміграції «Свобода» (*Нью-Йорк, 1963*) [16] і «Визвольний шлях» (*Лондон, 1964*) [17], де, зокрема, йшлося про те, збірник висвітлює «історію розгрому української науки большевицьким режимом на Україні в 1920–1930-их рр. і проведеної цим же режимом екстермінації сотень українських учених і дослідників» [16].

Починаючи свою працю, Микола Іванович зауважує, що в цій невеличкій статті він хоче «коротенько згадати» своїх «колег по праці» в сільськогосподарському інституті, що «були по-варварському знищені московсько-советською окупаційною владою в 30-их роках» [9, с. 347]. Вчений, зокрема, зауважує, що професори інституту «займалися не лише викладанням своїх дисциплін, але й науковою

працею». Інститут видавав «Наукові записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці-Подільському», де містили свої наукові праці професори інституту. Загалом вийшло п'ять томів «Наукових записок...». Перший том вийшов у 1924 р. за кошти самих професорів, а останній, 5-ий – вийшов у 1928 р., адже советська влада заборонила їхнє видання [9, с. 348].

Крім того, сільськогосподарський інститут у 1925 р. видавав для подільського та південно-волинського села газету «Західньо-український господар» [9, с. 353-354]. У 1926 р., разом із редакцією газети «Червоний кордон», видавав сільськогосподарський та громадсько-літературний місячник «Подільський господар», а в 1928 р. – збірник «Подільське село». В цих виданнях свої науково-популярні статті друкували всі професори та асистенти інституту [9, с. 354]. Крім того, професорами були видані підручник для сільськогосподарських інститутів «Сільськогосподарська статистика» (1928) і брошура «Ефективність кредиту в колгоспах Наддніпрянської смуги Правобережної України» (1929) [9, с. 348-349].

Мирна праця Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту тривала недовго. Вже в жовтні 1929 р. розпочались репресії проти його професорів й одним із перших був заарештований професор Микола Величківський [9, с. 348].

«Другою жертвою, – згадує М. Величківський, – нищення українських науковців-професорів» сільськогосподарського інституту став один із фундаторів інституту, професор-агроном, завідувач кафедри Іван Андрійович Олійник, який читав лекції з сільськогосподарської економіки. За період своєї праці в інституті він опублікував у «Наукових записках...» інституту такі наукові праці: «Організаційні проблеми селянського господарства Правобережної України» (т. 1), «Економіка сільського господарства Поділля» (т. 2), «Проблема селянських сівозмінів на Поділлі» (т. 4), «Організаційні моменти в диференції селянських господарств України» (т. 5). Ранньою весною 1931 р. Іван Андрійович був заарештований органами ДПУ і вивезений до Харкова. «Його обвинувачено в українськiм націоналізмі, але ніяких доказів його антисоветської діяльності не було, за

винятком того, що всі свої виклади він перекладав доброю українською мовою. Після майже річного перебування в Харківській тюрмі, він, маючи понад 55 років, був засланий до Середньої Азії в м. Чимкент, де через рік і помер». М. Величківський характеризує колишнього головного агронома Кам'янець-Подільського Земства, професора Івана Олійника, наголошує, що це був «блискучий лектор і великий знавець своєї дисципліни», це була «людина надзвичайно лагідної вдачі, добрий товариш і високоавторитетна особа в своїй галузі знання» [9, с. 349].

Однак арешт Івана Олійника «було тільки початком грози». Вже на весні 1933 р. «стався справжній розгром» сільськогосподарського інституту. Були заарештовані й ув'язнені майже всі професори та асистенти кафедр інституту. Серед них завідувач кафедри зоології, професор Василь Храневич, який читав лекції з зоології. В «Наукових записках...» інституту він опублікував такі наукові праці: «Матеріали до лепідоптерофавни Поділля» (т. 1), «Мікролепідоптера Поділля» (переважно Кам'янець-Подільської округи) (т. 4), «Матеріали до характеристики шкідливої ентомофавни польових культур Кам'яниччини» (т. 5). Крім цього, він, як «серйозний учений і блискучий лектор», видав свою прекрасну працю – підручник для сільськогосподарських вищих учбових закладів «Зоологія» (1929) [9, с. 349]. Однак, він із-за свого непролетарського походження, «був сином давно померлого священика на Поділлі», постійно відчував «небезпеку й мені особисто, – згадує М. Величківський, – про це не раз говорив, ніби передбачаючи, що це й буде причиною його загибелі». Видатний український учений, професор В. Храневич «був добрий українець і виклади свої читав чистою українською мовою», був засуджений «на 5 років каторжних робіт на Біломорському каналі, де й помер у 50-му році життя, не відбувши навіть речення присуду» [9, с. 350]. До речі, там же відбував покарання й викладач цього ж інституту Юхим Філь, засуджений в справі СВУ в 1929 р.

Наступним науковцем, знищений советами, був вчений-зоотехнік, професор Олекса Мельник, українець із Галичини, що «в очах москов-

сько-советської окупаційної влади було його найголовнішою хобою». В період своєї праці в інституті він вів себе гідно й не вислужувався ні перед ким. В «Наукових записках...» він опублікував такі наукові праці: «Продуктивна вартість праці» (т. 1), «Критичний огляд головніших розвідок, зокрема праці Кельнера, відносно витрат енергії на продукцію молока» (т. 2), «Матеріали до характеристики коров'ячого і овечого молока Кам'янецьчини» (т. 5). Професор О. Мельник у 1933 р. був заарештований і засуджений на 5 років каторжних робіт на Біломорському каналі. М. Величківський згадує, що професор О. Мельник «працюючи фізично на каторжній праці біля тачки на Біломорському каналі, працював понад свої сили, щоб зробити зайву копійку. На зароблені мізерні советські гроші десь там купив трохи якоїсь дешевої мануфактури (кращої у советів не було) на суконки для своїх двох маленьких доньок (одній було 2, а другій 4 роки) як подарунок на вічну пам'ять, і прислав своїй дружині». Виснажений організм О. Мельника не витримав «советсько-московської каторжної праці» і він через рік помер [9, с. 350].

У 1933 р. був репресований 40-річний науковий співробітник сільськогосподарського інституту, декан і завідувач кафедри, професор зоотехніки Сергій Антонович Плюйко, за походження селянин із Полтавщини. Він працював в інституті з 1923 р. і «був прекрасним адміністратором в науково-педагогічній праці і солідним викладачем». У своїх лекціях він «подавав ґрунтовно опрацьований матеріал і ставив до студентів в часи іспитів вимоги знання». Тому студенти «завжди з'являлися на іспити до професора» добре підготовленими. В «Наукових записках...» він опублікував такі наукові праці: «Вплив половини на засвоєння соковитих корнів свинями», (т. 1), «Заміна молока соєю при годівлі поросят» (т. 4), «Велика рогата худоба Кам'янецьчини» і «Матеріали до характеристики вівчарства Кам'янецької округи» (т. 5). С. Плюйко був засуджений на 5 років каторжних робіт на Біломорканалі, а після відбуття кари вже в часи «єжовщини», був засуджений вдруге, і не відомо, де й зник. Його дружина й семирічний син, після його арешту в 1933 р., виїхали з Кам'янця-Подільського [9, с. 350-351].

Черговою науковою силою, що «похижацькому знищена советською окупаційною владою», був професор ботаніки і завідувач кафедри Нестор Теодорович Гаморак, син священника з Галичини, що закінчив Віденський університет. «Оце, – як зауважує М. Величківський, – й була його «провина» перед советами, бо за освітою, соціальним походженням і місцем народження був чужою людиною для советів, а в трактуванні большевиків, значить, і ворожою людиною». В «Наукових записках...» він опублікував такі наукові праці: «Нові дані до мікрохемії і фізіології продихового апарату у рослин» (т. 1), «Новий апарат для поміру транспірації рослин» (т. 3), «Спроби над фотоперіодизмом у рицини» (т. 5). Ця 38-річна, на диво «чесна, скромна, самовіддана науці людина», яка нічим іншим не займалася, крім своєї наукової роботи, в 1933 р. була заарештована і «після жорстокого допиту в застінках» ДПУ засуджена «на довгі роки до одного з концтаборів в Азії». Н. Гаморак «не витримав допитів і збожеволів». Так, «у тюремній камері пересильної тюрми, десь в Азії, помер видатний ботанік, професор Нестор Гаморак, блискучий лектор, навіть не доїхавши до концтабору. Його дружина, теж галичанка, й восьмирічна донька поїхали до Азії, думаючи бути поблизу від місця перебування чоловіка» [9, с. 351], і «десь там і загинули, бо ніхто дружині засудженого роботи не давав» [9, с. 352].

Наступною «жертвою жорстокої варварської Москви» був професор, доктор медицини М. Т. Геращенко, що читав в інституті лекції «Фізіологію дрібних звірят», а «вдома практикував як лікар, і до нього приїздили селяни, а в неторгові дні – бідні жиди». Він мав велику популярність серед селян, які говорили, що це «наш лікар», передусім тому, що «сумлінно ставився до хворих». Приписуючи пацієнту ліки, він завжди українською мовою «докладно розповідав хворому або хворій селянці, як саме треба цей лік заживати, в якому горщику та на якому вогні варити воду». При цьому, – зауважує М. Величківський, – «ніякої такси за візиту (як це робили інші лікарі) не було встановлено, а з бідних селян та в неторгові дні і з бідних жидів професор М. Геращенко нічого не брав, а інколи давав від своїх кіз (мав 2 кози)

молоко для хворої дитини». В торгові дні (середа, п'ятниця) до професора, зазвичай, «стояло в черзі на вулиці і на бічних вуличках до 50 селянських возів з хворими», що часто «викликало незадоволення серед лікарів жидівського походження (лікарів-росіян в Кам'янці Подільському не було), які мали значно меншу лікарську практику і брали з пацієнтів дорожче, та й до селян ставилися коли не брутально, то більш-менш офіційно». В «Наукових записках...» він, як редактор часопису, опублікував такі наукові праці: «Периферійний апарат нюхової комірки», «Пружинні підйоми нового типу для графічної реєстрації», «Спиральна схема природної системи елементів) лекційна таблиця» (всі т. 2), «До електроіндукційної гіпотези передачі психічних рухів на віддаль», «До питання про конфігурацію вуглецевого ядра органічних молекул», «Елемент мінливості в функціонуванні нормального серця при фізіологічному спокої» (всі т. 3), «Гладенька мускулатура уретральних залоз людини», «Фізіологічна активність препуціальної системи» (всі т. 4), «Циклічність в функціонуванні молочних залоз» (т. 5). Професор М. Геращенко був людиною, що «цілком присвятила себе науці й праці для селян», він навіть «побудував собі хатку на периферіях міста, щоб зручніше було для селян зупинятися з кінями» [9, с. 352]. В 1933 р. його заарештували і, після «довгомісячної тюрми», заслали разом із родиною в Азію. Подальша його доля не відома [9, с. 353].

Черговою жертвою більшовицької влади став асистент кафедри ботаніки П. Наливайко, головною «провиною» якого було те, що походив із Галичини, брав участь у Визвольних змаганнях, воював у рядах Української Галицької Армії та мав дружину, теж галичанку. В 1933 р., коли він був заарештований і перебував у Кам'янець-Подільській в'язниці, «від горя й недостатків померла його дружина на туберкульозу легенів». У цей час нікого не було вдома, тільки п'ятирічний син, який сповістив «господиню квартири про смерть своєї матері», а потім пішов у ДПУ й просив, щоб відпустили його «тата попрощатися з померлою мамою». Однак «гуманні» більшовики його вигнали з ДПУ, а померлу «поховала, з обов'язку, господиня хати». П. Наливайко був засуджений як

«ворог народу» на 10 років далеких таборів в Азії [9, с. 353]. Подальша його доля не відома.

В 1933 р. був заарештований і 40-річний асистент кафедри загального хліборобства Довбуш, єдиною «провиною» якого було те, що він походив із Галичини і, як «ворог народу», був засуджений на 10 років далеких таборів. Залишив після себе дружину, галичанку, і доньку 7 років [9, с. 353].

Інші заарештовані в 1933 р. професори сільськогосподарського інституту «після піврічного тюремного ув'язнення були випущені з тюрми і зараз же постаралися», можливо за рекомендацією ДПУ, «виїхати на працю за межі України – в Азію». А завідувач кафедри загального хліборобства, професор Василь Живан, що мав чимало наукових праць, перейшов у Київський сільськогосподарський інститут, але в часи «єжовщини» (1934-1938) вдруге був заарештований і, як «ворог народу», засуджений на 8 років концтаборів в Архангельському краю [9, с. 353].

Микола Величківський, підсумовуючи свою працю, зауважує, що всі згадані ним професори «ніколи ніякою політикою не займалися і ніколи не виступали проти советської влади. Вся їх провина була лише в тому, що вони були українцями, а крім того, читали свої виклади українською мовою». Так, заходами «гуманної» більшовицької влади були знищені професори інституту, а в кінці 1934 р. офіційно ліквідований і Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут [9, с. 354].

Відгуком на статтю М. Величківського «Знищення сільськогосподарських науковців у Кам'янці-Подільському» (*Чікаго*, 1962) [9], стали спогади знаного громадського діяча української діаспори Павла Покутського «Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут» (*Мюнхен*, 1966) [18], який писав, що в 1922 р. в інститут було призначено окремого політичного комісара – студента Парфена Коренева із Таврії. Особливих неприємностей студентам він не робив, але почалися репресії проти професорського складу. Так, у цей час був заарештований професор І. Олійник, у 1923 р. його звільнили і він продовжував працю в інституті, але в 1924 р. знову заарештували, і про його подальшу долю нічого не відомо. В 1923 р. був заарештований

ректор інституту професор М. Баєр і тільки завдяки втручання голови окружного виконавчого комітету А. Буценка його звільнили. Цього ж року політичним комісаром інституту став галичанин Кіндрат, «імені якого я вже не пам'ятаю», – пише П. Покутський [18, с.96]. Серед студентів набору 1918-1920 рр. було «досить багато активних учасників визвольних змагань; але ніхто не робив доносів на них. Лише після того, як ДПУ збільшило кількість своїх «інформаторів» з-поміж партійців та комсомольців», почалися репресії. Було заарештовано багато осіб, і «декого з них розстріляно». Частина студентів робила спроби перейти кордон і продовжити навчання в Українській господарській академії в Подєбрадах, декому з них це вдалося, але «більшість була затримана в Польщі і повернута назад в УРСР» [18, с.97].

Влітку 1924 р. П. Покутський відбував практику в радгоспах Гніванської цукроварні, але у вересні отримав листа від одного зі своїх приятелів про те, що його «вчистили» з інституту як «соціально чужий елемент». Перервавши практику, він повернувся в інститут, де йому видали довідку про складені іспити і, що «звільнений по соціально-академічній перевірці» за те, що «під час перебування в інституті «був пасивним» і пробував дістатися... в Європу». Він, як і всі «вчищені» «мали право на оскарження до обласної комісії в справах чистки», а потім до республіканської. Але звернутися до комісії, означало «боротися без надії виграти і повернутися до інституту, щоб закінчити свою

освіту, а програти – йти в життя з печаттю «соціального ворога». Комісія розглянувши звернення «вчищених» студентів нікого не відновила в правах студентів, але тільки декому, в т. ч. й автору спогадів, дала «право умовно залишитися студентом». Більшість «вчищених» поїхали до Харкова, а дехто закінчив життя самогубством. Повернувшись до інституту «на правах умовних студентів», «ми всі аж із шкіри вилазили, щоб якнайшвидше скласти решту іспитів та виконати приписані вправи і в той спосіб закінчити навчання в інституті». Зима 1924-1925 рр. була дуже жахливою, адже «крім дуже інтенсивних студій, треба було якось прожити, бо як «соціально-ворожий елемент» ми були позбавлені будь-якої допомоги з боку інституту». В серпні 1925 р. П. Покутський закінчив інститут і «виїхав на працю» [18, с.100].

Впродовж 1924-1925 рр. було заарештовано таких професорів, як В. Храневич, Н. Гаморак, С. Плюйко та ін. Зокрема, про арешт професора Ф. Панасюка автор спогадів довідався від його дружини, яка спершу повідомила його, що професор «хворий», а через деякий час повідомили, що «його забрали» й заслали без права повертатися в Україну [18, с.101].

Життєві шляхи, державницька, суспільно-просвітницька, професійна, наукова і педагогічна діяльність Миколи Величківського ще й досі чекають свого дослідника, а його професійна і творча спадщина залишається не дослідженою та невідомою широкому загалу науковців, істориків і краєзнавців.

Список використаних джерел:

1. Величківський Микола // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://ru.wikipedia.org/wiki/Величківський_Микола
2. Біда М. Пам'яті проф. Миколи Величківського / М. Біда // Свобода (Нью-Йорк). – 1976. – Ч. 162. – 2 вересня. – С. 4.
3. Ювілей проф. Микола Величківського відзначено конференцією НТШ в Нью-Йорку // Свобода (Нью-Йорк). – 1965. – Ч. 118. – 24 червня. – С. 1.
4. Коваль В. С. Величківський Микола / В. С. Коваль // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1 : А-В. – С. 471.
5. Сліпушко О. Повернення з забуття / Оксана Сліпушко // Свобода (Нью-Йорк). – 2003. – № 42. – 17 жовтня. – С. 19.
6. Доценко Р. І. Величківський Микола Іванович / Р. І. Доценко // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 4. В-Вог. – К., 2005. – С. 224.
7. Величківський Микола // Енциклопедія Українознавства-II. – К. : Глобус, 1993. – Т. 1. – С. 226.
8. Відійшли у вічність. Професор Микола Величківський // Визвольний шлях (Лондон). – 1976. – Кн. 11 (344). – листопад. – С. 1340.
9. Величківський М. Знищення сільськогосподарських науковців у Кам'янці-Подільському / Микола Величківський // Записки НТШ ім. Шевченка. Том CLXXIII (173). Збірник на пошану українських учених знищених більшовицькою Москвою. – Париж ; Чикаго : Накладом осередку праці НТШ в Чикаго, 1962. – С. 347-354.

10. Проф. Микола Величківський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1976. – Ч. 140. – 24 липня. – С. 3.
11. Кот С. Українська Національна Рада у Києві 1941 р. До 70-річчя від часу створення / Сергій Кот // Українське слово. – 2011. – № 46. – 16-22 листопада. – С. 7.
12. Українська Національна Рада // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://ru.wikipedia.org/wiki/Українська_Національна_Рада
13. Лисенко Є. Величківський Микола / Є. Лисенко // Малий словник історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://www.history.vn.ua/book/dict/170.html>
14. Кот С. Українська Національна Рада у Києві 1941 р. До 70-річчя від часу створення / С. Кот // Українське слово. – 2011. – № 47. – 23-29 листопада. – С. 11.
15. Св. п. проф. Микола Іванович Величківський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1976. – Ч. 140. – 24 липня. – С. 3.
16. В Записках НТШ появилася збірка на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою // Свобода (Нью-Йорк). – 1963. – Ч. 229. – 5 грудня. – С. 1.
17. Хроніка. З українського життя у діяспорі // Визвольний шлях (Лондон). – 1964. – Кн. 2/193. – лютий. – С. 236.
18. Покутський П. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут. Спогади / Павло Покутський // Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя (Мюнхен). – 1966. – Ч. 6 (66). – червень. – С. 89-102.
19. Трембіцький А. М. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут у 20–30 рр. у спогадах Павла Покутського / А. М. Трембіцький, О. М. Завальнюк // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка] / [редкол.: Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2017. – С. 355-361.

Хоптяр Ю.А.

РЕПРЕСІЇ НА ЯРМОЛИНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД „ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” (1937 – 1938 РР.)

В статті на регіональному рівні розглядається репресивна політика сталінізму у 1930-х рр. Масова фабрикація справ за божевільними звинуваченнями надавала каральним органам підстави для тотального терору.

Ключові слова: політичний курс, комуністичний режим, суспільна стабільність, командна економіка, репресивно-каральні органи, політичні репресії, терор.

В умовах розбудови незалежної української держави постає питання дослідження та осмислення нашого історичного минулого на принципах об'єктивізму та історизму. Необхідно, щоб широкому загалу громадян стали відомі ті трагічні сторінки історії про політичні репресії та терор, які ретельно приховувалися протягом тривалого часу. Історична пам'ять є основою для сучасної національної свідомості, оскільки наші знання, суб'єктивна ретроспектива історії багато в чому визначають драматургію сучасності з властивими їй трагедією і фарсом.

На різних етапах історії СРСР репресії та терор в різних формах використовувалися державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму. Вони в різних формах виконували ряд функцій у радянському суспільстві, починаючи від політичних і закінчуючи психологічними. Неабияке значення ці засоби відігравали для забезпечення функціонування командної економіки, потужним сегментом якої на окремих етапах історичного розвитку була широкомасштабна експлуатація праці в'язнів.

Варто підкреслити, що здійснення політичного курсу керівництвом компартії завжди виглядало як поєднання правових дій та державного терору. Схильність комуністичних лідерів до терору загальновідома, тому не дивно, що їх політика – це періодичне широкомасштабне його застосування. Наступне за цим більш активне використання правових регуляторів державної діяльності було необхідною умовою виживання режиму, особливо після масового використання терору, що загрожувало підірвати основи суспільної стабільності.

Головною особливістю комуністичних репресій в Україні взагалі і на Ярмолинеччині

зокрема було їх „антинаціоналістичне” забарвлення. Звинувачення в українському націоналізмі, „націоналістичній контрреволюції” надавали репресивно-каральним органам універсальний привід до фабрикації будь-якої справи.¹

У той же час необхідно відзначити, що теоретичне осмислення дослідниками феномену державного терору в колишньому СРСР сьогодні триває. Особливе місце в цьому процесі займають ті науково-дослідницькі підходи, які надають можливості глибокого розуміння логіки дій радянського керівництва при здійсненні масових політичних репресій в період „Великого терору” у 30-х рр. ХХ ст.²

Тому метою статті є дослідження практики політичних репресій на регіональному рівні в контексті загальнодержавної політики, що дозволить у перспективі створити суцільне історичне полотно цього процесу.

Найважливіше значення для розуміння сутності державної репресивної політики у 1930-ті рр. має аналіз насильницької колективізації сільського господарства та ліквідації куркульства як класу. Колективізація проходила у формі державних політичних кампаній, тому там, де районна влада видавала накази про збір зерна, починали проявлятися контури „кампанійського судочинства” „двійками” та „трійками” (репресивними органами). Весною 1930 р. Сталін особисто піддав суворій критиці жорстокість колективізації, тієї самої кампанії, яку він розпочав. Деякі судові працівники були звинувачені за зловживання, поруч із своїми партійними і радянськими колегами. Проте такі випадки не змінювали політичного курсу, оскільки кривава боротьба за ліквідацію куркульства та колективізацію тривала.³

В ході цих політичних кампаній химерно перепліталися директиви радянського керівництва, ініціативи регіональних партійних лідерів та часом неприборкані, варварські дії некваліфікованого, схильного до насильства низового партійно-радянського апарату. Проте у цьому відношенні ініціатива лідерів компартії та особисто Сталіна була вирішальною.

Ще однією причиною політичних репресій стали також недоліки самої індустріалізації, відповідальність за які у 1930-х рр. радянське керівництво намагалося перекласти на плечі „буржуазної інтелігенції”, „старих спеціалістів”, „куркулів” та інших „шкідників які пробралися в соціалістичну промисловість”. Починаючи з 1928 р. постійним явищем стало проведення фальсифікованих судових процесів над „ворогами народу”, які „орудували” в народному господарстві.

До того ж в Україні діяв дуже серйозний суспільний фактор, що викликав постійну тривогу у сталінського керівництва – це сильний національний дух. Він проявлявся у селянському опорі іноземному, владному центру, чисельних спробах керівників в різноманітній формі відстоювати автономність українських компартійних структур в рамках СРСР, а також природне інакомислення частини української інтелігенції.

Друга половина 1930-х рр. стала ще одним зламом у національній політиці сталінського керівництва. Невпинна пропаганда досягнень російської культури, яка супроводжувалася святкуванням пам'ятних дат російських письменників та розширення сфери вживання російської мови в середній школі, мала явне політичне підґрунтя. Єдина для всього СРСР мова і домінуюча російська культура повинні були стати основою консолідації багатонаціональної держави. За таких умов мовної та культурної політики процес етнічної асиміляції ставав неминучим, що імпонувало політичним задумам радянського керівництва. Тому зовсім не випадково голова РНК СРСР В.Молотов у своїй доповіді „До двадцятиріччя Жовтневої революції”, яка була виголошена на урочистому засіданні у Великому театрі 6 листопада 1937 р., заявив, що склалася морально-політична єдність радянського народу. Ця єдність мала

своє живе втілення, свій символ – ім'я Сталіна.⁴ Незважаючи на ілюзорність самого задуму, радянське керівництво вважало своїм найважливішим завданням досягнути етнічної однорідності та ідеологічної монолітності суспільства в умовах наростаючої воєнної загрози.

Теза В.Молотова мала ще один серйозний політичний підтекст, оскільки проголошувалася рівно через три місяці після початку проведеного органами НКВС репресій відносно заможного селянства, кримінальних злочинців та інших „антирадянських елементів”, що санкціонувалася Політбюро ЦК ВКП(б).⁵ Поруч з цим, знищення потенційної „п'ятої колони” в особі справді незадоволених політичним режимом спрямовувалося на зміцнення „морально-політичної єдності радянського народу”.

За задумами компартійного керівництва Україна слугувала базою для розгортання світової пролетарської революції і була „прикладом” для народів Західної Європи (особливо для 7 млн. українців, які жили в прикордонних районах) в справі розв'язання компартією національного питання.

Загострення наприкінці 1920-х рр. стосунків СРСР з Польщею і прихід до влади у 1933 р. нацистів в Німеччині загострив у радянських керівників сприйняття України як передової радянської „фортеці”, яка неминуче повинна була першою прийняти на себе удар „агресора”. Це сприйняття виразно прослідковується у виступах українських керівників на всесоюзних та республіканських партійних форумах. Так, перший секретар Вінницького обкому партії, кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У В.Чернявський, у виступі на XII з'їзді КП(б)У (18-23 січня 1934 р.) наголошував: „Коли ми серйозно тепер здійснюємо справу перетворення нашої України в надійний форпост всього СРСР, то наші прикордонні області повинні бути перетворені в надійний форпост Радянської України”.⁶

В зв'язку з цим, у прикордонних районах відбувалися депортації селянства до віддалених районів півночі Росії, Уралу, Сибіру, Казахстану, які за формами проведення були воєнними операціями ГПУ України.⁷ Такі антинародні акції здійснювалися на підставі рішен-

ня Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1930 р. „Про польські поселення в прикордонних областях”, авторами якого були Голова РНК СРСР О.Риков і Голова ОГПУ Г.Ягода. У ньому вказувалося: „Виселити із прикордонних округів Білорусії (Полоцького, Мінського, Бобруйського, Мозирського) і Правобережної України (Коростенського, Волинського, Шепетівського, Проскурівського, Кам’янець-Подільського, Тульчинського, Одеського, Бердичівського, Вінницького):

1) родини осіб, засуджених за бандитизм, шпигунство, активну контрреволюційну і професійну контрабанду;

2) незалежно від того, відбувається в цих районах суцільна колективізація чи ні, виселити з них куркульські господарства польської національності в розмірі... з України – 10-15 тис. родин (40-60 тис. чол. – Авт.) в райони визначені для виселення...”⁸

Намагаючись перекласти відповідальність за провали економічної політики, що призвели до голодомору 1932-1933 рр. в Україні, комуністичний режим застосував широкомасштабні репресії проти міфічних „ворогів народу”. Тому, цілком слушна точка зору ряду дослідників відносно того, що для України 1937-й р. розпочався саме в період голодомору.⁸ Достатньо відзначити, що у Вінницькій області (Ярмолинеччина входила до складу Вінницької області з лютого 1932 р. по вересень 1937 р. – Авт.) ГПУ за листопад – грудень 1932 р. ліквідувало 121 „контрреволюційну групу” в складі 548 чол., з яких 75 чол. були кваліфіковані як „петлюрівці”, а 61 чол. – „колишні бандити”.⁹

В умовах „ворожого оточення” і створення „залізної завіси” з боку СРСР, ті представники етнічних груп, які мали своїх родичів чи земляків у сусідніх державах, стали підозрілими і потенційно небезпечними в очах радянського керівництва. В ході спеціальних операцій з липня 1937 р. по листопад 1938 р. по розгрому, так званих „контрреволюційних національних контингентів” – поляків, латишів, естонців, фінів, греків, іранців, китайців, румун, а також масової депортації з прикордонних районів „неблагонадійного елемента”, представники багатьох етнічних груп були репресовані як „шпигуни” іноземних держав. В цьому сенсі

місце та роль Вінницької, а згодом і новоутвореної Кам’янець-Подільської області, які на той час були прикордонними, дуже показові.

Загалом цілий комплекс геополітичних і внутрішніх факторів, а також нова невдала спроба радянського керівництва здійснити „великий стрибок” в економіці на основі стаханівського руху призвели до нової хвилі широкомасштабних репресій. Політика „великого терору” у Вінницькій області почала впроваджуватися з другої половини 1936 р. Зокрема, тут з кінця 1936 р. по травень 1937 р. було заарештовано 60 чол., яких обвинувачували у „контрреволюційній та антирадянській діяльності”.¹⁰

Пік політичних репресій припав на 1937-1938 рр. У липні 1937 р. ЦК ВКП(б) пропонував всім секретарям обласних і крайових організацій та керівникам НКВС взяти на облік усіх куркулів та колишніх кримінальних злочинців для того, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані і розстріляні в порядку адміністративного проведення їх справ через „трійки”, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи були б взяті на облік і вислані. Також пропонувалося у короткий термін подати у ЦК склад „трійок” та списки осіб що підлягали репресіям. 23 липня був затверджений склад такої „трійки” у Вінницькій області: В.Чернявський (голова обкому ВКП(б)У), Тимофеев (начальник облуправління НКВС), Ярошевський (обласний прокурор). Ще через тиждень, 31 липня 1937 р. сталінське керівництво затвердило проект оперативного наказу № 00447 НКВС „Про операції щодо репресій колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів”. У наказі зазначалося що операція в Україні розпочиналася 5 серпня і продовжувалася чотири місяці. Репресовані поділялися на дві категорії: перша передбачала розстріл, друга – ув’язнення терміном 8-10 років.¹¹ Всього планувалося заарештувати в СРСР 259450 чол., з них 72950 розстріляти. Однак ці цифри були занижені, тому, що в наказі перелік регіонів був неповним, не враховувалися додаткові ліміти на репресії та сім’ї реприсованих.

Невдовзі були прийняті рішення про проведення етнічних чисток і депортацій. Зокрема, 9 серпня 1937 р. затвердили наказ НКВС „Про

ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій Польської організації військової” (далі ПОВ). У кінці 1937 р. були репресовані і компартійні керівники Вінницької області В.Чернявський і О.Трилівський, яким інкримінувалися абсурдні звинувачення у налагодженні діяльності контрреволюційної націоналістичної організації українських боротьбистів (однієї із трьох компартій, що існували в Україні до 1920 р.).

У вересні 1937 р. Ярмолинеччина увійшла до складу новосформованої Кам'янець-Подільської області і була віддзеркаленням політики „Великого терору” сталінського керівництва. Так, значна кількість репресованих поляків і українців району „проходила” по статтях 54-2, 54-9, 54-11 КК УРСР за участь у контрреволюційній організації ПОВ. За інформацією НКВС ця організація була утворена на території Ярмолинського району ще у 1921 р. ксьонзом Чирським. Метою цієї організації, за твердженнями НКВС, була підготовка контрреволюційних кадрів у націоналістичному дусі для боротьби з Радянською владою. Під час війни з Польщею – підняти повстання в тилу Червоної Армії, а у мирний час – організувати диверсії, підпали, займатися шкідництвом. Ця організація мала свою структуру і складалася з „боївки”, що підпорядковувалися „команді” до якої ніби входили Станішевський, Полянський, Радий. Влітку 1937 р. учасники ПОВ начебто отруїли у колгоспі с. Куява 46 коней та проводили антирадянську агітацію.

В зв'язку з цим, на підставі сфабрикованої справи про участь у ПОВ репресували Станішевського І.П., 1904 р.н., що родом з м.Летичів, за національність поляк, який до арешту був членом ВКП(б) і працював третім секретарем Ярмолинського райкому партії. Сташевського арештували 2 травня 1938 р., а документально вперше допитали за поданим обвинуваченням лише 13 липня 1938 р., тобто через 2 місяці і 11 днів, що свідчить про здійснення фізичного впливу і подальше „визнання вини” арештованого.¹²

Загалом тільки по справі ПОВ 28 вересня 1938 р. репресували 77 чол., серед яких з Ярмолинського району знаходилися: Цішковський С.А., Рудковський Й.І., Тишинський М.В.,

Врублевський Й.П., Морозович Й.І., Пшелуцький В.І., Качуровський І.І., Войцехівський А.І., Зарицький М.Г., Зарицький Й.Г., Поплавський С.Р., Войт Й.А., Савицький Г.А., Шедловський Ф.Й., Долинський І.Г., Цвігун І.Й., Малий Ф.І., Стожик П.І. та багато інших. Аналізуючи склад репресованих вкажемо, що 87, 1% склали поляки, вихідці з робітників – 11, 8%, селян – 77,9%, службовців – 10,3%. Більшість з них були малоосвідченими (55,4 %) і безпартійними (81,8%). Вік репресованих коливався від 25 років, як наприклад, Лукасевич П.Ф., 1913 р.н., мешканець с.Нове Село, член ВЛКСМ, що працював шофером, і до 64 років, як це Рутинський С.І., 1874 р.н., житель м.Ярмолинці, що працював в колгоспі ковалем.¹³

За рішенням „трійки” НКВС по Кам'янець-Подільській області протоколом №21 від 28 вересня 1938 р. арештовані у справі ПОВ 15 жовтня були розстріляні. Вирок „трійки” виконували: комендант Кам'янець-Подільського НКВС лейтенант Льовкін, начальник Проскурівського міськвідділу НКВС мол. л-нт Самгородський та мол. л-нт НКВС Резницький.¹⁴

Лише через 18 років постановами №44-У-77 та №44-У-147 президії Хмельницького обласного суду у складі Блискавки, Очеретько, Татрасюка, Ємельянової, Прокопенко від 8 вересня та 29 грудня 1956 р. всі репресовані по справі ПОВ були реабілітовані. У постановках вказувалося, що попереднє слідство по справі було проведено з грубими порушеннями, поверхнево, необ'єктивно, тенденційно в бік явного обвинувачення, без достатніх на те підстав. Крім того, у матеріалах справи були взагалі відсутні будь-які факти про існування на території Ярмолинського району у 1937-1938 рр. контрреволюційної організації ПОВ. Як видно із матеріалів справи, підставою для арешту і засудженню всіх обвинувачуваних стали свідчення-визнання, отримані на допитах незаконними методами проведення слідства у НКВС, і є не що інше як наклеп один на одного про вербовку інших осіб і перебування їх у ПОВ.¹⁵

Масові репресивні операції продовжувалися до листопада 1938 р. і були зупинені директивами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. Перша з них від 15 листопада 1938 р. відмінила практику розгляду справ арештованих „трійками”,

друга – від 17 листопада 1938 р. заборонила проведення „масових операцій через арешт і виселення”. Отож, завершення на цьому етапі „великого терору”, як і його початок, було суворо централізованим процесом, яким керували Сталін і його соратники. У післявоєнний час сталінське керівництво знову повернеться до репресивної політики.

Примітки

1. Шаповал Ю. В очікуванні Нюрнбергу. – К., 1998. – С.5.
2. Політичні репресії на Поділлі (20-30-х рр. XX ст.).// В.Ю.Васильєв, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко, Р.Ю.Подкур. – Вінниця, 1999. – С.10.
3. Хоптяр Ю.А. Судочинство і селянство України в 1929-1933 рр.// Історія України. Маловідомі імена, дати.(Збірник статей). Випуск 31.- К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.152.
4. К двадцатилетию Октябрьской революции: доклад В.Молотова на тожественном заседании в Большом театре. 6 ноября 1937 г. // Партийное строительство. – 1937. - № 22. – С.13.
5. Наказ НКВД від 31 липня 1937 р. – Труд. – 1992. – 4 июня.
6. XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18-23 січня 1934 р. – Стенографічний звіт. – Харків, 1924. – С.79.
7. Васильєв В.Ю., Хоптяр Ю.А. Встановлення прикордонної зони у Вінницькій області. – Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С.36.
8. Шаповал Ю. Вказана праця; Політичні репресії на Поділлі (20-30-х рр. XX ст.).// В.Ю.Васильєв, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко, Р.Ю.Подкур. – Вінниця, 1999.
9. Державний архів Вінницької області. – Ф.П.-136, оп.1, спр.27. – Арк.42.
10. Політичні репресії на Поділлі (20-30-х рр. XX ст.).// В.Ю.Васильєв, С.Л.Калитко, П.М.Кравченко, Р.Ю.Подкур. – Вінниця, 1999. – С.16.
11. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВС в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С.347.
12. Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинського району. – Хмельницький: Поділля, 2004. – С.491.
13. Підрахунки автора за: Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А.Вказана праця. – С.485-495.
14. Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А.Вказана праця. – С.477.
15. Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А.Вказана праця. – С.490-495.

ЧАСТИНА II.

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Войтович О.В., Войтович Н.В.

СТАН НАРОДНОЇ ОСВИТИ У МІСТІ МОГИЛЕВІ
ТА МОГИЛІВСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНИЙ ОГЛЯД

В статті досліджується становлення та розвиток народної освіти у місті Могилеві та Могилівському повіті Подільської губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Могилів, освіта, початкова школа, училище.

Впродовж ХІХ ст. освіта у Російській імперії піддавалась періодичному реформуванню, яке вносило в її зміст, структуру і функції неоднозначні зміни.

У 1860-х роках, завдячуючи ліберальній реформі, відкрились певні можливості для громадської та приватної ініціативи в освіті, дозволивши утримання навчальних закладів не лише уряду, а й громадам, станам і приватним особам.

Позитивні тенденції в розвитку системи освіти на теренах України у другій половині ХІХ ст. не могли виправити в цілому вкрай важке становище у цій галузі. Особливо критичною ситуація була в сільській місцевості, де феодално-кріпосницькі пережитки та недосконалість реформаційної політики самодержавства стояли на перешкоді розвитку системи освіти.

Кінець ХІХ ст. характеризується посиленням реакційної політики царизму в галузі освіти, що виявилось в централізації влади і здійсненні жорсткого державного контролю, відмежуванні від суспільства, відновленні становості школи, запровадженні жорсткого контролю за її внутрішньою життєдіяльністю, регламентації навчально-виховної діяльності.

Науковці в загальних рисах окреслили різні аспекти розвитку навчання і діяльності закла-

дів освіти на Поділлі впродовж другої половини ХІХ ст. Водночас, якщо основні аспекти діяльності системи закладів початкової та середньої освіти Кам'янця-Подільського, Проскурова, Вінниці та окремих інших повітових центрів розкриті досить детально, освітнє питання ХІХ ст. на Могилівщині залишається недостатньо вивченим.

Створення початкових шкіл на Поділлі, як складової частини державної системи шкільної освіти сягає початку ХІХ століття, коли в рамках шкільної реформи у 1803 році Олександр І затвердив розроблені Головним управлінням училищ «Попередні правила народної освіти» щодо організації шкіл у Російській імперії.

На основі цих «Правил...» у 1804 році було розроблено і прийнято «Статут училищ, підвідомчих університетам», який визначав систему адміністративного керівництва народною освітою, зв'язок між навчальними закладами за принципом наступності, що мало б забезпечити можливість переходу із нижчих шкіл у середні, із середніх – у вищі [1, с. 621].

З 1804 року, коли на Поділлі з'явилися земства, частина турбот про початкову школу, особливо її матеріальне забезпечення, перейшла до їхньої компетенції.

Школи поділялися на ряд типів, які різнилися між собою правовим становищем, відо-

мчим підпорядкуванням, джерелами фінансування, змістом навчальної програми, строками навчання тощо. Класифікація їх на той час є умовною, оскільки містить чимало винятків та проміжних варіацій, які не вписуються у прийняті рамки. Між окремими типами шкіл не існувало наступності, зв'язку. Перехід учня з однієї школи до іншої, особливо зі школи нижчого рангу до рангом вищої, був практично неможливий.

19 липня 1864 р. було затверджено «Положення про початкові народні училища». У відповідності до нього всі типи початкових шкіл, які існували раніше, оголошувались загально-становими й дістали назву початкових народних училищ. До них були віднесені елементарні школи всіх відомств, міські й сільські училища, що утримувались коштами казни, товариств і приватних осіб. Керівництво школами здійснювали повітові та губернські училищні ради, а контроль за ними у межах кожної губернії стали здійснювати попечителі народних училищ. Вони почали працювати за єдиним планом і програмою, надаючи дітям елементарні знання [2, с. 35].

Поряд із народними училищами працювали навчальні заклади підпорядковані святійшому Синоду (церковно-парафіяльні школи (далі - ЦПШ) та школи грамоти). Народні училища називались парафіяльними і термін навчання у них був один рік.

До початкових шкіл відомства Міністерства народної освіти, згідно закону 1874 року, який діяв майже без змін і на початку ХХ століття, належали: парафіяльні школи, що утримувались коштом місцевих громад та державної скарбниці; сільські училища різних назв і типів, що утримувались коштом місцевих громад; народні училища, що засновувались і утримувались приватними особами [3, с. 28-29].

Домінуючим типом початкової школи як у Подільській губернії так і на Могилівщині залишались ЦПШ та школи грамоти. Так, у 1897 році школи цього типу становили понад 80% усіх шкіл Поділля [4, с. 30].

«Правилами для церковно-парафіяльних шкіл» від 1884 року для однокласних (дворічних) шкіл церковного відомства передбачалося вивчення закону Божого, церковного співу, чи-

тання, письма і початкових відомостей з арифметики, а в двокласних (чотирирічних), крім того, викладалась історія церкви і Вітчизни [5, с. 68].

Слід відзначити, що переважна частина вчителів, які працювали в ЦПШ, мали низький рівень професійної підготовки або ж його зовсім не мали. Як свідчать джерела, існуюча система підготовки вчителів для початкових шкіл, народних училищ та інших навчальних закладів в Подільській губернії не відповідала вимогам часу, тим настійним потребам, які висувало життя, тим змінам, що відбувалися в країні.

Наведемо характеристику освітнього рівня вчителя церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти на основі огляду губернії за 1892 р. Цього року в цих школах навчали члени кліру і причту - 242 особи (з них 19 священників, 18 дияконів, 205 псаломщиків), нараховувалось вчителів-чоловіків - 830 і вчителів-жінок - 189. Із 1019 вчителів і вчительок, які викладали в ЦПШ і школах грамоти одержали освіту у вищих навчальних закладах - 2 (0,2%), одержали освіту в середніх навчальних закладах - 143 (14,0%), одержали педагогічну підготовку в учительській семінарії - 17 (1,7%). Отже, всього 162 вчителі мали спеціальну педагогічну освіту [6, арк. 41].

Школи грамоти, як окремий особливий тип елементарної початкової школи, за своїм рівнем були нижче за парафіяльні. Навчання у них було короткочасним – один-два роки (10-15 навчальних місяців) та зводилося до вивчення напам'ять молитов, вміння читати священну історію і катехізис [7, с. 34]. Викладання інших предметів було просякнуте церковно-монархічною ідеологією. З поліпшенням якості церковної освіти школи грамоти у більшості випадків стали засновувати у тих населених пунктах, де не існувало окремої парафії (у селах, присілках, слободах) [8, с. 118].

У 1899 році в Могилеві діяли три ЦПШ. ЦПШ Георгіївського приходу була відкрита у 1888 році на кошти купця Леонтія Арценовича, котрий заповів на її користь капітал у 6 тис. 666 руб., з яких щорічно школа отримувала 168 руб. відсотків. Школі, яка розміщувалась у старому будинку на погості Георгіївської церкви навіть було присвоєно назву «Арценівська» [9, с.

689]. ЦПШ Соборного приходу була заснована 1897 року у непристосованому приміщенні [10, с. 689]. ЦПШ Покровського приходу була відкрита у 1899 році для дівчаток та розміщувалась в окремому кам'яному будинку [11, с. 690].

Наприкінці ХІХ ст. кількість ЦПШ та шкіл грамоти у Могилівському повіті поступово зростала, в середньому на одну школу припадало близько 32-36 учнів [12]:

Рік	1890	1891	1892	1893	1895	1896
Кількість ЦПШ та шкіл грамоти	96	101	103	106	113	116
Кількість учнів	3110	3159	3576	3837	3974	4186

Через низький рівень освіти, що її надавали ЦПШ і школи грамоти, та завдяки створенню нових міністерських шкіл селяни поступово відмовлялись від послуг перших. Тому вже із 1900 року кількість ЦПШ та шкіл грамоти в рамках губернії починає скорочуватись [13, с. 33].

Складним залишалось питання фінансування ЦПШ та шкіл грамоти Могилівського повіту. Для того, щоб зрозуміти наскільки ці навчальні заклади були забезпечені матеріально, приведемо дані про середнє щорічне утримання однієї школи і одного учня в ній та загальну суму витрат на школи у період 1890-1896 років [14]:

Рік	Загалом використано на утримання шкіл Могилівського повіту (руб.)	Середні витрати на утримання однієї школи (руб.)		Середні витрати на утримання одного учня (руб.)	
		Могилівський повіт	Подільська губернія	Могилівський повіт	Подільська губернія
1890	6 269	65	81	2	2,3
1891	7 559	74	87	2,4	2,3
1892	10 178	98	124	2,84	3,11
1893	8 310	78	112	2,17	2,5
1895	13 794	122	171	3,5	4,1
1896	15 418	132	176	3,6	4,2

Загальні асигнування на ЦПШ і школи грамоти Могилівського повіту за період з 1890-1895 років зростають більш ніж вдвічі. Проте середні витрати на одну школу хоч і зростають, все ж залишаються на 30% меншими за середньо губернський рівень. Витрати на одного учня також були нижчими за середньо губернські.

Бурхливий розвиток промисловості наприкінці ХІХ століття сприяв процесу заповнення

церковних шкіл світськими вчителями різного чину і звання для викладання світських дисциплін. Проте їх фінансово-побутове забезпечення залишалось серйозною проблемою, а амплітуда оплати праці досить широкою в залежності від епархії та регіону держави (в українських епархіях – від 40 до 150 руб. на рік) [15, с. 343].

Статистика того часу засвідчує, що у початкових школах Могилівського повіту оплата праці вчителів залишалась мізерною [16]:

Рік	Кількість вчителів у Могилівському повіті (осіб)	Загальна сума витрат на утримання вчителів у Могилівському повіті (руб.)	Річне утримання одного вчителя (руб.)	
			Могилівський повіт	Подільська губернія
1890	98	4 603	47	55
1891	99	5 732	57,9	58,5
1892	103	6 573	63,8	73,3
1893	106	6 163	58	72
1895	113	7 680	68	80
1896	116	8 028	69	88

Хоч рівень грошового утримання вчителів повіту поступово зростав, проте досягти навіть середньо губерньського показника не вдавалось. Ситуація покращилась лише на початку ХХ ст., коли у 1908 році було прийнято рішення про суттєве збільшення та уніфікацію оплати праці вчителів. Того ж 1908 року в одно-

класних ЦПШ українських епархій абсолютна більшість вчителів вже мала однаковий оклад у розмірі 360 руб. на рік [17, с. 349].

У 1898 році в Могилівському повіті функціонувало уже 114 церковних шкіл та 12 міністерських училищ, у яких одночасно навчалось 5437 дітей [18, арк. 120]:

Волості Могилівського повіту	Кількість шкіл		Кількість учнів		Річне утримання шкіл (руб.)		
	Міністерські училища	ЦПШ і школи грамоти	Хлопчики	Дівчатка	Державна скарбниця	Епархіальна училищна рада	Місцева громада
Яришівська	2	5	366	31	412	-	1780
Хоньковецька	-	9	410	35	-	-	938
Кукавська	2	7	327	34	382	-	2010
Вендичанська	-	6	251	19	-	-	1440
Сербянська	2	7	377	93	300	-	2242
Озаринецька	1	5	249	18	226	125	491
Бронницька	-	7	252	32	-	50	310
Мар'янівська	-	12	397	42	-	415	2700
Кутюжанська	1	7	283	43	226	10	970
Копайгородська	-	13	496	106	-	440	970
Лучинецька	1	3	181	18	176	-	524
Терешківська	-	19	510	113	-	635	1645
Снітківська	1	6	260	52	206	90	867
Шаргородська	2	8	357	85	826	284	844
ВСЬОГО	12	114	4716	721	2728	2049	17731

Порівняння наявних статистичних даних, згідно яких на 1896 рік населення Могилівського повіту складало 220 тис. 250 осіб [19, с. 32], із матеріалами Всеросійського перепису 1897 року, за якими у повіті нараховувалось 55 тис. 437 дітей віком від 1 до 9 років та 51 тис. 449 осіб від 10 до 19 років [20, с. 55], дає підстави вважати незадовільним рівень охоплення дітей навіть такими елементарними освітніми послугами. Кидається у вічі величезна перевага кількості учнів над ученицями – ознака дискримінації, нерівноправ'я у питанні здобуття освіти.

Фінансування шкіл обох типів здійснювалось в основному за рахунок місцевих бюджетів, приватних осіб. Державна підтримка хоч і поступово збільшувалась, проте була незначною. Так, якщо у 1898 році державні асигнування на початкові школи у Могилівському повіті склали 22 тис. 508 руб., то у 1902 році ці

видатки зросли лише до 25 тис. 237 руб. [21, арк. 9].

Навчально-матеріальна база ЦПШ і шкіл грамоти була надзвичайно бідною. Значна частина шкіл знаходилась у старих селянських хатах, будинках священиків, церковних сторожках тощо.

Окрім міністерських, ЦПШ і шкіл грамоти у Могилівському повіті у досліджуваний період існували також школи національних меншин, зокрема, єврейські приватні школи. Так, численна єврейська громада Могилева наприкінці ХІХ ст. опікувалась діяльністю близько 20 початкових єврейських шкіл [22, с. 114].

Архівні джерела свідчать про наявність у Могилеві у 1860-х роках приватного чоловічого пансіону, утримувач якого дворянин І.Дульський у 1869 році клопотався про місце смотрителя і вчителя міського двокласного народного училища [23, арк. 2].

Дослідниками відзначаються факти існування у Подільській губернії польських нелегальних початкових приватних шкіл. Цілком ймовірно, що у містечках Могилівського повіту такі школи існували у місцях компактного проживання осіб польської національності (Бар, Шаргород та ін.).

Що торкається шкіл національних меншин, то станом на 1903 рік у Могилеві та повіті такі школи, за виключенням єврейських, не функціонували, у губернії такі школи діяли у Дунаївцях (120 учнів) та Ольгополі (63 учні) [24, арк. 22].

Важливим етапом розвитку освіти у Могилеві стало відкриття у 1868 році на території Покровського приходу міського двокласного народного училища Міністерства народної освіти [25, с. 687]. Двокласні училища на той час були рідкістю через тривалість навчання і порівняно великі витрати, пов'язані із їх закінченням. Загалом в Україні 84% народних училищ становили однокласні – найбільш доступні і масові, а двокласні – лише 5,4% [26, с. 31]. У двокласних училищах термін навчання складав 6 років, причому перші 4 роки вважались першим класом, останні 2 – другим.

Окрім двокласного училища у Могилеві, аналогічне існувало у Бару. Цей факт слід підкреслити, оскільки лише у Могилівському повіті у Подільській губернії на кінець XIX століття було два таких заклади.

Згідно «Положення про міські училища» від 1872 року в училищах викладалися: Закон Божий (дітям православних), читання і письмо, російська мова і церковно-слов'янське читання, арифметика, практична геометрія, географія, історія, відомості із природознавства і фізики, креслення і малювання, співи [27, с. 68].

У 1903 році у Могилів-Подільському двокласному училищі навчались 445 учнів (235 хлопчиків та 210 дівчаток), у Барському – 296 учнів (146 хлопчиків та 150 дівчаток) [28, арк. 14]. На утримання обох училищ у тому ж році було використано 17 283 руб., у тому числі: із державної скарбниці – 4177 руб., від сільського товариства – 7101 руб., пожертви приватних осіб – 434 руб., платня за навчання – 5370 руб [29, арк. 16].

Хоч училища і носили статус державних навчальних закладів, держава виділяла на їх

утримання лише 25 % від необхідної суми. Основний ж тягар фінансування покладався на плечі батьків та міської громади.

Закономірним явищем з огляду на національний склад Могилева (у 1896 році 55% населення міста склали євреї [30, с. 56]) було існування у ньому єврейських середніх навчальних закладів. Відомо, що уже в 1854 році у Могилеві працювало казенне єврейське училище 1-го розряду [31, арк. 5]. Засноване 1873 року з ініціативи купця Рафаловича однокласне єврейське училище з підготовчим класом було одним із чотирьох однокласних єврейських училищ у Подільській губернії [32, с. 51]. Утримувалось воно за рахунок держави та приватних пожертв. Так, у 1896 році держава виділила на потреби училища 3613 руб. [33, с. 81].

Згідно «Положення про міські училища» від 1872 року при міських училищах могли створюватися ремісничі класи аби учні мали можливість займатися простими ремеслами: переплетне, токарне, слюсарне, різьба тощо. Відкриття таких відділень було поставлене у залежність від погодження міської громади або приватних осіб взяти на себе не менше половини витрат на їх утримання.

У 1880-х роках такий ремісничий клас було відкрито при Могилівському єврейському училищі. У ньому спеціально запрошені майстри навчали слюсарно-ковальському та столярному ремеслу. Учні старших класів виготовляли столи, стільці, ліжка, балконні решітки, замки, машинки для рубки цукру тощо. Чітко визначеної системи у навчанні не було, заняття у класі не були обов'язковими, навчальний рік тривав із вересня по липень. Заняття були щоденним і тривали 2 години. На утримання ремісничого класу щорічно надходили: 100 руб. із спеціальних коштів училища, частина суми із коштів коробкового збору, відсотки із особливого капіталу, який заповів купець Рафалович та кошти, які надходили від продажу учнівських виробів [34, с. 94].

На початку структура персоналу училища була наступною: почесний блюститель, завідувач училища (він же учитель), учитель, помічник учителя, училищний лікар. Оскільки училище було державним, навчання у ньому

регламентувалось державними актами. Училище розвивалась і на початок 1904 року тут викладали уже 9 вчителів та навчався 231 учень [35, арк. 21].

Певний час у Могилеві працювало також жіноче приватне єврейське училище. Його власниця Мірка Бондарь одночасно була й учителем [36, с. 187].

Розвиток нових галузей господарства у Подільській губернії вимагав підготовки кваліфікованих кадрів. З прокладенням у 1892 році залізниці до Могилева постало питання створення навчального закладу, який би готував персонал для її обслуговування. Відкрите 1903 року у Могилеві однокласне залізничне училище стало другим після Жмеринського двокласного залізничного училища закладом підготовки робітників низького рівня кваліфікації для обслуговування залізниці [37, с. 80].

Економічне піднесення початку ХХ ст. зумовило необхідність заснування у Могилеві торгового або комерційного училища – середнього навчального закладу із терміном навчання 7-8 років, у створенні якого були зацікавлені місцеві торгово-промислові єврейські

кола та інтелігенція міста. У лютому 1904 року постановою Могилівської міської Думи було створено комерційне семикласне училище, урочисте відкриття якого відбулося 17 жовтня 1904 року [38, с. 83; 39, с. 359]. Уже 1905 року в ньому навчалось майже 250 учнів [40, с. 135]. Комерційне училище готувало кваліфікованих спеціалістів для роботи у сфері торгівлі та підприємництва, мало власну бібліотеку та лабораторії. Рівень підготовки в училищі давав змогу вступу до вищих комерційних та технічних навчальних закладів. Для училища спорудили окремих двоповерховий просторий корпус, де сьогодні розміщується Могилів-Подільський технологічно-економічний коледж Вінницького національного аграрного університету.

Таким чином, стан початкової та середньої освіти у місті Могилеві та Могилівському повіті наприкінці ХІХ - поч. ХХ ст. відповідав тогочасним загальногубернським реаліям. Значний вплив на формування освітньої мережі у Могилеві справляла особлива роль міста, як одного із провідних торговельно-промислових центрів Подільської губернії, а також його національний склад.

Джерела та література:

1. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. редакцією С.А.Литвинова. – К.: Рад. шк., 1961. – с. 621.
2. Вороліс М.Г. Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині ХІХ ст. // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського : зб. наук. пр. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 35. – (Сер. «Історія»).
3. Сесак І.В., Мітін Г.Д. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. Ч.1. Початкові школи Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – К.-П., 1996. – с. 28-29.
4. Там само. – с. 30.
5. Там само. – с. 68.
6. ДАХМО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 4684. - Арк. 41.
7. Сесак І.В., Мітін Г.Д. Вказана праця. – с. 34.
8. Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): забутий світ. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2014. – с. 118.
9. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской губернии// Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – К.-П., 1901. – Вып. ІХ. – с. 689.
10. Там само. – с. 689.
11. Там само. – с. 690.
12. Таблицю складено на основі: Обзор Подольской губернии за 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896 год.
13. Сесак І.В., Мітін Г.Д. Вказана праця. – с. 33.
14. Таблицю складено на основі: Обзор Подольской губернии за 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896 год.
15. Перерва В.С. Вказана праця. – с. 343.
16. Таблицю складено на основі: Обзор Подольской губернии за 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896 год.
17. Перерва В.С. Вказана праця. – с. 349.
18. ДАХМО. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 4879. – Арк. 120.
19. Обзор Подольской губернии за 1896 год. – К.-П., 1897. – с. 32.
20. Малий В.В. Населення Могилівського повіту за даними Всеросійського перепису 1897 р. // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – М.-П., 1996. – с. 55.
21. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 622. – Арк. 9.

22. *Струманський В.П.* Соціальне тло єврейської присутності у Могилеві-Подільському у ХІХ ст. // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – М.-П., 1996. – с. 114.
 23. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 539. – Арк. 2.
 24. Там само. – Спр. 623. – Арк. 22.
 25. *Сецинский Е.* Приходы и церкви Подольской губернии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – К.-П., 1901. – Вып. ІХ. – с. 687.
 26. *Сесак І.В., Мітін Г.Д.* Вказана праця. – с. 31.
 27. Там само. – с. 68.
 28. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 623. – Арк. 14.
 29. Там само. – Арк. 16.
 30. *Малий В.В.* Вказана праця. – с. 56.
 31. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 5.
 32. *Сесак І.В., Мітін Г.Д.* Вказана праця. – с. 51.
 33. Обзор Подольской губернии за 1896 год. – К.-П., 1897. – с. 81.
 34. Обзор Подольской губернии за 1895 год. – К.-П., 1896. – с. 94.
 35. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 623. – Арк. 21.
 36. Подольский адресс-календарь / Сост. Гульдман В.К. – К.-П., 1900. – с. 187.
 37. Обзор Подольской губернии за 1903 год. – К.-П., 1904. – с. 80.
 38. Обзор Подольской губернии за 1905 год. – К.-П., 1906. – с. 83.
 39. *Єсюнін С.М.* Могилів-Подільське комерційне училище: створення та перші роки існування (1904-1906) / С.М.Єсюнін // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. - 2015. – с. 359.
 40. Обзор Подольской губернии за 1905 год. – К.-П., 1906. – с. 135.
-

СТАТУТИ ОРГАНІЗАЦІЙ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1918-1920 р.) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Становлення національної вищої освіти в період Української революції 1917-1921 рр. – складна і багатогранна проблема. Вона охоплює різні аспекти – юридичний, організаційний, кадровий, студентський, навчально-виховний, науково-дослідний, громадсько-політичний, культурно-мистецький тощо. Постійна активність учасників освітнього процесу, управлінського і навчально-допоміжного персоналу була запорукою окреслення та привертання уваги до поступового вирішення значної кількості існуючих різнопланових проблем через залучення державних органів, адміністрації вишів, трудових колективів, студентського контингенту. Це добре простежується на прикладі Кам'янець-Подільського державного українського університету, який існував безперервно з часу відкриття Українською Державою Павла Скоропадського 22 жовтня 1918 року і аж до його реорганізації більшовицьким режимом 26 лютого 1921 року.

У фонді Р-582 Кам'янець-Подільський державний український університет, що зберігається у Державному архіві Хмельницької області, виявлено низку статутних документів різних молодіжних організацій (Рада Студентських Представників, Гуманітарний відділ при Раді Студентських Представників, студія «Чистого християнства» на богословському факультеті) та профспілкової організації управлінських та навчально-допоміжних працівників зазначеного вишу («Спілка служачих Кам'янець-Подільського державного українського університету»), датовані 1918-1919 рр. Вони зафіксували сам факт існування цих організацій (існували ще й інші громадські структури, статuti яких, на жаль, не збереглися), а також їхню юридично-засадничу базу - характер, мету і завдання, перелік керівних органів і порядок діяльності зазначених структур, права і обов'язки їхніх членів, порядок позбавлення членства. Оформлені статuti по-різному: одна

- на офіційному типовому, завіреному друкованому бланку («Самопоміч»), де залишено місце для вписування від руки грошових сум, інші – представлені у вигляді незавіраних машинописних («Статут Спілки служачих Кам'янець-Подільського державного українського університету», «Статут гуманітарного відділу при Раді Студентських Представників Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету») чи незавіраних рукописних текстів («Статут Ради Студентський Представників», «Статут Студії чистого християнства»), які по-суті є копіями офіційно затверджених документів в Подільському окружному суді. Відсутність у більшості випадків оригінальних статутних документів можна пояснити їх втратою після зміни політичної влади у місті, неодноразовими обшуками і вилученнями різних документів, які неодноразово проводилися співробітниками ВУЧК в університеті (кінець 1920 – початок 1921 рр.) з явною політичною метою – пошуком компрометуючих матеріалів проти конкретних осіб, які у свій час були активними учасниками національного відродження країни, керівництва вишу чи певних місцевих осередків всеукраїнських партійних структур. Машинописні і рукописні тексти, які знаходилися в стосах поточного документообігу, пізніше опрацьовували працівники місцевих архівних установ і не знайшли у них нічого крамольного, тож і вилучені не були, що уберегло їх від можливої ліквідації.

Аналіз підібраних джерел засвідчує, що в окремих із них є юридичні упущення. Так, у „Статуті спілки служачих Кам'янець-Подільського державного українського університету” (примітка до §6) передбачено такий керівний орган організації, як „Президія Спілки”. Однак у переліку органів правління про нього не сказано нічого, що дає підстави вважати цей документ, який набув юридичної сили, певною мірою недовершеним.

Тексти подано без змін, з дотриманням їхньої орфографії. Через часткове пошкодження документа і неможливість прочитання окремих рядків «Статуту Кам'янець-Подільського Університетського Товариства „Самодопомога”», довелося зробити невеличкі пропуски у тексті, які суттєво не впливають на його зміст, загальне сприймання і підсумкову оцінку. В статуті гуманітарного відділу виявлено тех-

нічну помилку, яку виправлено у квадратних дужках. До кожного статуту подано дату його реєстрації або появу в університетському житті. Останній хронометраж взято у квадратні дужки. Наприкінці документа подано легенду, у якій вміщено назву архіву, номери фонду, опису, аркушів, а також спосіб відтворення (друкарський відбиток, машинопис, рукопис) та автентичність (оригінал, копія).

№1

Статут Кам'янець-Подільського Університетського Товариства Споживачів під фірмою „Самодопомога»

14 листопада 1918 року

І. Ціль Товариства

§1. Кам'янець-Подільське Університетське Товариство Споживачів, під фірмою „Самодопомога”, яка знаходиться у м. Кам'янці-Подільському ставить собі цілю: 1)постачати своїм членам усякі продукти споживання (потреблення), а також матеріали, потрібні в промислі та хазяйстві членів; 2)допомагати членам зберігати гроші, приймаючи від них вклади; 3)допомагати іншими засобами поліпшенню добробуту та духовному розвиткові своїх членів.

§2. Аби досягти зазначеної в §1 цілі, Товариство має право провадити торгівлю, а також організувати вироблення всіх потрібних своїм членам речей (предметів) та продуктів. Крім того, Товариство має право: 1)допомагати своїм членам улаштувати помешкання для життя, лікарні, санаторії, дитячі, дитячі колонії, похоронні та страхові каси та інші інституції, 2)улаштувати школи, книгарні, читальні, народні дома, кінематографи та подібні просвітні інституції, а також видавати періодичні та інші видання; 3)допомагати членам організацією продажу їх виробів та іншими засобами.

§3. Товариство дається право: а)улаштувати для вироблення, переховування та продажу продуктів споживання і матеріалів, потрібних в хазяйстві та промислі членів, власні підприємства, склади та майстерні, а також орендувати їх; крім того Товариство має право робити договори та приймати на себе обов'язки за-для постачання зазначених матеріалів та продуктів; б) вести від свого імені зносини з урядовими та громадськими інституціями; в)набувати у власність, приймати у жертву [...] нерухоме майно (движимое и недвижимое имущество); г)позивати на суд та відповідати в суді, зв'язувати себе всякими умовами та приймати не себе обов'язки, в тім числі видавати, приймати та зчитувати векселі, робити позички у державних, земських та приватних інституціях, а також у окремих осіб; д)засновувати в районі своєї діяльності відділи.

ПРИМІТКА 1. Набувати нерухоме майно Товариство має право тільки за-для цілі, зазначеної цим статутом.

ПРИМІТКА 2. Продаж краму (товарів) та користування інституціями Товариства допускається і не членам на умовах вироблених Загальними Зборами, при чім продаж краму не членами в борг ні в якому разі не допускається.

§4. Крам (товари) продаються членам за готові гроші, але за згодою Загальних Зборів і на умовах, які Збори вироблять, крам може продаватися членам Товариства і в борг (в кредит).

§5. Товариство має право єднатися в спілки з іншими кооперативними товариствами за-для спільної діяльності. Товариство має також право прилучатися до інших інституцій, товариств, обществ та спілок, які не суперечать його цілі.

§6. Відносно виплати промислового та подоходного аналогів, гербового збору, податків та право торгівлі, мита (таможенних пошлин) та інших загальних і місцевих зборів Товариство підлягає всім існуючим законам, загальним та спеціальним.

§7. Товариство має свою печать з написом фірми.

§8. Діловодство і рахівництво в Товаристві ведеться українською мовою, але по постанові Загальних Зборів може вестись іншою мовою.

II. Склад Товариства, права. Обов'язки та відповідальність членів

§9. У члени Товариства можуть вступати особи та інституції, які дали згоду підлягати статуту, а власне: а) чоловіки та жінки не молодше 17 років і б) усякі інституції, артілі, товариства і общества. Коли Правління відмовиться когось приймати у члени Товариства (§42 п.к.) він має право жалітись з приводу цього Загальним Зборам. Число членів необмежено.

ПРИМІТКА 1. Особи від 17 до 21 року не можуть бути членами Правління та Ревізійної Комісії, а також не можуть бути уповноваженими.

ПРИМІТКА 2. Кожна артіль, товариство, общество та вищі інституції (§9 п.6) користуються усіма правами і несуть обов'язки у Товаристві як одна особа. Зазначені інституції приймають участь у справах Товариства через своїх представників по одному від кожної.

ПРИМІТКА 3. Членами Товариства не можуть бути особи, які ведуть такі самі операції, як в Товаристві.

§10. Кожний новий член Товариства, вступаючи в члени, дає підписку в тому, що він приймає на себе відповідальність по справах Товариства згідно з цим статутом.

ПРИМІТКА 1. За неграмотного по його проханню можуть розписатися два члени Товариства.

ПРИМІТКА 2. Нові члени відповідають також по тих обов'язках Товариства, які прийняло на себе Товариство до їх вступу.

§11. Кожний член, вступаючи в Товариство, отримує від Правління (за певну платню) друкований статут та книжку особистого рахунку, в яку записуються: а) грошові внески члена, б) суми, на які він купив краму (товарів), коли не буде ухвалений Загальними Зборами інший засіб щоб зазначити забор членів; в) проценти на паї (дівіденд), г) премія, що припадає на суму забраного краму (товарів), д) усі інші суми, які доведеться отримати члену від Товариства.

§12. Кожна особа, записуючись у члени, вносить Товариству: а) вступну платню в розмірі трьох карбованців і б) пай розміром двадцять карбованців.

ПРИМІТКА 1. Коли член вибуває з Товариства, вступна стаття ні в якому разі не повертається, незалежно від того, через що він вибув.

ПРИМІТКА 2. Паї можна виплачувати частками у строки, які встановлюються Загальними Зборами.

ПРИМІТКА 3. Кожний член має право внести паїв не більше тої кількості, яку установлять Загальні Збори.

ПРИМІТКА 4. Передавати паї не дозволяється.

§13. Кожний член несе відповідальність по справах Товариства в десятикратному розмірі сплаченого членського пая.

ПРИМІТКА. В тих випадках, коли член, згідно §12 прим.2 вніс тільки частину пайового внеску, він несе відповідальність як за цілий пай.

§14. Кожний член має право вийти з Товариства, подавши про те писану заяву.

§15. Член Товариства, який не виконує своїх обов'язків перед Товариством, не платить в строк боргів Товариству, порушує його законні вимоги, або своєю діяльністю робить йому шкоду, може бути виключений з Товариства постановою Загальних Зборів закритим голосуванням, при чому йому дається право пояснити усі свої вчинки.

§16. Член Товариства, виключений на підставі §15, може бути прийнятий у Товариство знову, але не інакше як по постанові Загальних Зборів.

§17. Член Товариства, який вибув з нього, по своїй заяві або був виключений з Товариства (§14 та 15), не пізніше, як за місяць до кінця операційного року, несе відповідальність по обов'язкам Товариства і за збитки, які може мати Товариство за ближчий операційний рік, коли ж член вибуває в останньому місяці операційного року, то його відповідальність продовжується на місяць слідуєчого операційного року.

ПРИМІТКА. Член, який вийшов або був виключений з Товариства, позбувається права приймати участь в Загальних Зборах чи займати яку-небудь посаду в Товаристві з дня подачі заяви на вихід або з того дня, коли він отримав повідомлення про виключення.

§18. Членам, вибувшим з Товариства по заяві, або виключених Товариства, повертаються внесені ними пайові гроші і залишки продуктами на паї та премією за забраний крам (товар) по поданій ними в Правління заяви на протязі 3 місяців після затвердження Загальними Зборами справоздання (отчету) за операційний рік і не інакше як по скінченню всіх рахунків з Товариством.

§19. Коли член Товариства помре, то днем його виступу рахується останній день того операційного року, в якому він помер. На час до кінця року права небіжчика переходять до його спадкоємців (наслідників), за винятком права на участь в Загальних Зборах та на утримання посад в Товаристві.

III. Кошти Товариства

§20. Кошти Товариства виділяються на капітали: а)основний, б)пайовий, в)запасний та г)спеціальні.

§21. Основний капітал складається з жертв Товариству, вступної плати та з сум, які щороку відчисляються в основний капітал від загальних прибутків. Основний капітал призначається для придбання нерухомого майна, а також інвентаря, з дозволу Загальних Зборів основний капітал може бути повернутий в оборот.

§22. Пайовий капітал складається з пайових внесків (§12) та призначається задля оборотних коштів Товариства.

§23. Задля збільшення своїх коштів Товариство може приймати вклади, а також робити довгострочні і короткострочні позички.

ПРИМІТКА. Загальна сума обов'язків Товариства по грошовим позичкам не повинна бути більша ніж загальна сума відповідальності всіх членів Товариства (§13). Позички Товариства, які забезпечені залогом (заставою) при цьому до загальної суми обов'язків Товариства не прилучаються.

§24. Пайовий капітал та позички для торговельних операцій та біжучих видатків Товариства. Для тієї ж мети можна витратити також певну частку інших капіталів Товариства (§21 і 26).

§25. Запасний капітал складається: а)з щорічних відчислень з чистого прибутку, не менш 20% (§67); б)з дробів коефіцієнтів, що відкидаються при розподіленні прибутків; в)з сум, що випадково поступають у Товариство і г)з %%% на запасний капітал.

ПРИМІТКА. Коли запасний капітал досягне розміру 50% пайового капіталу, тоді припиняються обов'язкові відчислення з нього з прибутків (§25 п. а) (та §67).

§26. Запасний капітал призначається задля поповнення прибутків по операціям Товариства. Запасний капітал повинен бути уміщеним у державні або гарантовані державою процентні папери або вкладений у кредитові та ощадні установи (та ссудо-зберігальні т-ва). Запасний капітал можна витратити тільки постанові Загальних Зборів. Частина запасного капіталу вверх одної третини пайового капіталу може бути по постанові Загальних Зборів уміщена в торговельні обороти або в нерухоме майно.

§27. Товариство має право засновувати спеціальні капітали задля окремих господарських, благодійних та просвітніх потреб, причому Загальні Збори визначають порядок їх витрачання.

Ці фонди складаються з добровільних внесків членів та з призначених для цього частки чистого прибутку (§67).

IV. Керування справами Товариства

§28. Керування справами Товариства належить а) Загальним Зборам, б) Правлінню.

ПРИМІТКА. Задля завідування окремими підприємствами і галузями діяльності Товариства, а також для обмірковування різних питань можуть оббиратися спеціальні комісії, які в своїй діяльності керуються інструкціями Загальних Зборів.

а) Загальні Збори

§29. Загальні Збори членів Товариства бувають: а) чергові, які скликаються Правлінням чи по власному почину, чи по писаній заяві Ревізійної Комісії або одної десятої частини всіх членів Товариства.

ПРИМІТКА. Правління має обов'язком скликати Загальні Збори на протязі двох тижнів після того, як воно отримало заяву про його скликання (§29 п. б), у противному разі Зібрання повинна скликати Ревізійна Комісія.

§30. Чергові Збори скликаються не пізніше 14 травня (§65) задля затвердження річного справоздання (відчиту) розподілення прибутків (§67) розгляду обрахунка (смети), плану діяльності та для виборів.

Надзвичайні Збори скликаються по мірі потреби для вирішення всіх біжучих справ Товариства, рішення яких не належать до компетенції Правління.

ПРИМІТКА. Чергові Збори можуть також розглядати і біжучі справи.

§31. Правління повинно оповідати оповістками членів не пізніш, як за тиждень до Зібрання про час і місце, де воно призначено, а також про питання, які розглядатимуться на Зборах. Рівночасно воно повинно виставити задля членів оголошення про це у своїх крамницях та помешканнях.

§32. Чергове Зібрання вважається відбуваючимся, коли на йому будуть присутні не менш як 1/3 частина всіх членів Товариства. Коли ж мають рішатися питання про поширення підприємства, про побільшення або зменшення оборотного капіталу, про зміну відповідальності членів, про виключення членів з Товариства, про зміну або доповнення статуту, або ліквідацію Товариства необхідна присутність не менш половини всіх членів.

§33. Коли в день призначений для Загальних Зборів, члени зберуться в кількості, не відповідаючій вимогам §32, то Збори вважаються невідбувшимися і не пізніше як через тиждень Збори скликаються вдруге, причому ці Збори вважаються вже дійсними, незалежно від кількості присутніх на ньому членів, про що Правління повинно заздалегідь попередити членів. На таких Зборах можуть розглядатися виключно тільки ті питання, які були призначені до розгляду на тих Зборах, що не відбулися.

§34. Загальні Збори відчиняються Председателем або членом Правління, що його заміщає, і вибирають з числа присутніх Голову Зборів та Писаря. Головою Зборів не можуть бути члени, які належать до складу Правління або до Ревізійної Комісії.

§35. Справи поступають до розгляду Загальних Зборів виключно через Правління. Коли члени Товариства бажають подати Загальним Зборам на розгляд яке-небудь питання, вони мусять дати Правлінню відповідну писану заяву не пізніш як за 15 днів до Зборів. Коли заява підписана не менш як 1/10 часткою всіх членів товариства, то Правління обов'язано передати заяву на розгляд ближчих Загальних Зборів.

§36. Кожний член Товариства (§6), незалежно від кількості внесених ним паїв, користується на Загальних Зборах тільки одним голосом, який він не має права передавати.

§37. На Загальних Зборах справи вирішуються більшістю голосів присутніх членів. Задля постанов про виключення членів, про зміну членів Правління або членів Ревізійної Комісії до строку і про ліквідацію Товариства повинна бути більшість 2/3 голосів присутніх.

§38. Усі вибори на Загальних Зборах (§43 і 52), а також справи про виключення членів, про зміну членів Президії та Ревізійної Комісії до строку (§15,50 і 53) повинні вирішатися відкритими голосуваннями. По всіх інших питаннях само Зібрання вирішує, яким способом треба подавати голоси.

§39. Протокол Загальних Зборів, який ведеться писарем Зборів (§34) пишеться в спеціальній книзі, читається Зборам по скінченню засідання і підписується Головою Зборів, приступними членами Правління і Ревізійної Комісії і не менш як п'ятьма членами Товариства, яких визначають Збори.

Постановам Загальних Зборів повинні коритися всі члени Товариства, як присутні, так і ті, які не були на Зборах.

§40. Кожний член Зібрання має право

б) Правління

§41. Правління веде торгівлю і всі справи Товариства і всім уповноваженим Товариством справам, обов'язкам та в справах з сторонніми особами та установами. Обов'язки Правління і окремих його членів, порядок їх діяльності та межі їх прав визначаються в інструкції, яку затверджують або змінюють Загальні Збори. Правління міститься в м. Кам'янець-Подільський.

§42. Зокрема Правління повинно: а) купувати, продавати та зберігати крам (товари) і взагалі вести всі операції Товариства, б) приймати та виплачувати гроші, купувати та продавати цінні процентні папери, хоронити ті гроші, майно та цінності, що належать Товариству або йому довіряються, в) видавати та приймати до оплати та зчитувати векселі та інші строкові обов'язування в межах, встановлених Загальними Зборами, г) заключати від імени Товариства договори та умов про постачання Товариству краму (товарів), а також усі інші договори, д) утворювати акти про наймання, придбання, відокремлення нерухомого майна, е) обстоювати інтереси Товариства в судових та адміністративних установах, ж) приймати на посади в Товаристві потрібних служачи, вказувати їм, що вони повинні робити, призначати їм жалування та увільняти, є) коли потрібно, давати уповноваження служачи, ж) складати інструкції по всіх галузях діяльності Товариства та вносити їх на затвердження Загальних Зборів, і складати обрахунки прибутків та видатків, плана діяльності, річного справоздання та баланса і вносити їх на з'ясування Ревізійної Комісії на Загальні Збори для затвердження, і) вести діловодство і рахівництво, к) приймати нових членів і л) вести реєстр пайових внесків окремих членів та зазначати розмір відповідальності їх по обов'язкам Товариства.

§43. Правління складається не менш як з 3-х членів, обібраних закритим голосуванням на Загальних Зборах (§38) на три роки. Таким же чином Збори вибирають до них не менш двох кандидатів, які заміщують відсутніх або вибувчих членів Правління в порядку більшості отримання їми виборчих голосів.

ПРИМІТКА 1. Кількість членів Правління устанавлюється Загальними Зборами.

ПРИМІТКА 2. В члени Правління можна вибирати також представників Товариств, артілей та інших інституцій, що входять в число членів Товариства (§9 п. б)

§44. Перші два роки по заснуванні Товариство щорічно повинна вибувати по жеребку одна третина усіх членів Правління, надалі члени Правління вибувають по черзі обібрання.

ПРИМІТКА. Ті члени Правління, що вибули з нього, можуть бути знову обібрані на новий строк.

§45. В склад Правління не можуть вибиратися члени, які ведуть однородні з Товариством операції, або постачають для нього крам (товари) та матеріали.

ПРИМІТКА. Член Правління не може бути одночасно служачи Товариства.

§46. Члени Правління щорічно обірають про між себе председателя, його заступника, скарбник ата писаря.

ПРИМІТКА. Обов'язки скарбника та писаря може виконувати та сама особа, тоді як скарбник не може бути одночасно і щотоводом Товариства.

§47. Правління збирається не менш одного разу на місяць. Оголошення про час зібрання повинно вивішуватися в помешканні Правління. Засідання Правління вважаються дійсними, коли на їх будуть присутніми принаймні три члени Правління і в числі Председатель або його заступник. Справи в Правлінні вирішуються простою більшістю голосів.

§48. Постанови Правління записуються в книгу протоколів Правління і підписуються членами. Векселі, уповноваження, умови, контракти, купчі листи та інші акти, а також документи на отримання грошей з різних інституцій повинні мати два підписи членів Правління по вибору Правління.

ПРИМІТКА. Член Правління, який не згоджується з постановою Правління, має право вимагати, щоб його окрема думка була занесена в протокол, тоді з нього знімається відповідальність.

§49. Загальні Збори можуть призначити закритим голосуванням жалування або часову нагороду членам Правління.

§50. Загальні Збори можуть закритим голосуванням скинути з посади члена Правління до кінця строку, на який він обраний.

§51. В випадках порушення статуту та постанов Загальних Зборів члени Правління відповідають по закону перед Товариством за збитки, які через то виникнуть для Товариства.

V. Перевірка справ Товариства

§52. Задля перевірки діяльності Правління та для реєстру справ Товариства Загальні Збори щорічно обирають Ревізійну Комісію.

§53. Ревізійна Комісія складається не менш як з трьох членів та двох кандидатів до них, які обираються Загальними Зборами закритим голосуванням на один рік з тих членів Товариства, що не належать до складу Правління і не мають посад у Товаристві.

ПРИМІТКА. Число членів Ревізійної Комісії і число кандидатів до них вирішується Загальними Зборами.

§54. Ревізійна Комісія на таких самих підставах як і Правління, вибирає щорічно Председателя (голову) (§40) до складу, діяльності, жалування і т.и. Ревізійної Комісії відповідні правила, що зазначені для Правління в §44-45 та 49-51.

§55. На Комісію зосібно накладаються такі обов'язки: а) періодично перевіряти гроші та цінні папіри Товариства і порівнювати їх кількість з записами в книжках та рахунках, б) перевіряти дійсну кількість краму (товарів) Товариства в порівнянні з записами в книжках; перевіряти всяке майно, що належить Товариству або йому довірено. Така перевірка повинна робитися в часи, які визначені Загальними Зборами або з власного почину Комісії, в) розглядати скарги (жалоби) на Правління перед тим, як їх вносити на Загальні Збори, г) перевірити справоздання (отчет книжки та документи Товариства) та надавати Загальним Зборам свої заключення з приводу річного справоздання, обрахунку (смети), плану діяльності і перевірки діяльності Товариства за рік.

§56. З приводу скарг на Правління, а також у відповідних випадках, Ревізійна Комісія робить Правлінню уваги на ті хиби, які Комісія знайде при перевірці каси, рахівництва і т.и. У випадках, коли будуть знайдені більш важливі непорядки або зловживання, або буде помічено, що діяльність Правління шкодить інтересам Товариства, Ревізійна Комісія ає скликати надзвичайні Загальні Збори, як те зазначено в §29.

§57. Ревізійна Комісія збирається тоді, коли це потрібно, причому засідання вважаються дійсними, при присутності трьох членів і в тому числі Голови Комісії, або його заступника. Справи рішаються простою більшістю голосів. Комісія має право доручати перевірку справ Товариства окремим своїм членам. Про свою діяльність та всі свої розпорядження та уваги Комісія записує в окрему книжку.

§58. Скаржитися на діяльність Ревізійної Комісії можна Загальним Зборам, але скарга (жалоба) повинна йти через Ревізійну Комісію, яка має своїм обов'язком передати скаргу борам з своїми поясненнями.

§59. Незалежно від перевірки справ Товариства Ревізійною Комісією, кожне Товариство, яке є членом Співки Споживчих Товариств, підлягає ревізії уповноважених Співки.

§60. Правління та Ревізійна Комісія повинні всіма засобами полегшувати уповноваженим Співки перевірку діяльності Товариства, давати їм для розгляду книжки та документи Товариства, показувати всі установи та підприємства і давати потрібні пояснення.

VI. Рахівництво та справоздання (щотоводство та отчетність)

§61. Товариство повинно вести книжки, в які необхідно заносити: а) загальні прибутки та видатки по всім оборотам Товариства, б) прибутки та видатки окремо по кожному роду оборотів, в) рахунки Товариства з окремими особами та інституціями.

§62. Правління складає щороку за минулий роков докладне річне справоздання (отче) по всім операціям Товариства, баланс його оборотів, а також обрахунок (смету) та плани діяльності на наступний рік. Справоздання, обрахунок і плани діяльності після обміркування їх в Ревізійній Комісії докладаються Загальним Зборам задля розгляду та затвердження.

§63. Торговий рік для справоздання Товариства рахується з 1 Січня по 31 грудня, коли ж Товариство розпочало свою діяльність на протязі року, то першим роком для справоздання буде неповний календарний від початку діяльності Товариства по 31 грудня того самого або слідуячого року.

ПРИМІТКА. Торговий рік для справоздання не повинен бути більше 19 місяців.

§64. Справоздання (відчит) повинно мати докладно записані такі рахунки (щота): а) каси, б) нерухомого та рухомого майна, в) краму (товарів), г) капіталів пайового та інших, д) боргів Товариства ріжним кредиторам (особам та інституціям) та боргів Товариству з боку ріжних дебіторів (особ та інституцій), е) видатків по справах Товариства (торгових видатків), які збитки та прибутки Товариства, є) баланса кінцевого та і) чистий прибуток та проект його роз приділення.

§65. Справоздання повинно бути складено та підписано членами Правління та Ревізійної Комісії не пізніш 1 квітня слідуячого року та принаймні за 2 тижні до Загальних Зборів, які мають розглядати справоздання. На протязі цих двох тижнів в певні часи Правління повинно давати змогу бажаячим членам Товариства познайомитися з справозданням.

§66. Справоздання після затвердження його Загальними Зборами повинно знаходитися при ділах Товариства; Правління повинно послати дві копії з нього в Міністерство Торговлі та Промисловості і крім того дві копії в Співку Споживчих Товариств.

VII. Прибутки та збитки

§67. Чистий прибуток роз приділяється Загальними Зборами так: а) в запасний капітал відділяється не менш як 20% й б) в основний – не менш 10% (§21), в) на процент на паї не більше 6%, г) на премію членам на забраний крам, д) на премію стороннім покупцям (по бажанню Зборів), е) в спеціальні капітали, ж) на інші потреби в зв'язку з статуом Товариства.

§68. Проценти на паї та премія на забраний крам виплачується им членам, що повністю заплатили з паї на протязі трьох місяців після затвердження правоздання, тим же членам, що внесли не всі гроші за паї – процент на паї і премія виплачується як платня за паї, причому процент на паї рахується їм за певні паї, а відповідно тій частині пая. Заони внесли гроші.

ПРИМІТКА 1. Коли член не візьме належних йому сум процентів на паї та премії на протязі трьох місяців, то вони зараховуються йому частковою внеском на новий пай.

ПРИМІТКА 2. Загальні Збори мають право постановити, щоб процент на паї членам не виплачувати, а повертати на складання задля них нових паїв за винятком випадків, які зазначені в §§19 та 19 статуту.

§69. Збитки по операціям Товариства поповнюються з запасного та основного капіталів. Коли ж цих капіталів не вистачить, тоді Загальні Збори повинні розкласти решту збитків меж всіма членами Товариства відповідно пайовим внескам кожного члена та призначити строк не пізніше

кінця року задля внесення членами цих грошей. Коли член в призначений строк грошей не внесе, Правління повинно або правити з нього гроші, або повернути на зазначену платню відповідну частину його пая.

VIII. Ліквідація Товариства

§70. Товариство повинно ліквідуватися в таких випадках: а) по постанові Загальних Зборів, б) коли число членів буде менше а ніж сім, в) при банкрутстві Товариства.

§71. Коли зустрінуться такі обставини, що дадуть привід порушити питання про ліквідацію Товариства, Правління повинно негайно скликати Загальні Збори, які або постановляють про ліквідацію Товариства. Або вживають засобів, щоб позбутися тих обставин, які викликають ліквідацію.

§72. При ліквідації Товариства на підставі §70 п.п. а і б, ліквідація проводиться Правлінням – коли Загальні Збори не призначуть для цього окремої ліквідаційної Комісії, не менш як з трьох членів. Про постанову Зборів про ліквідацію Товариства Правління повинно повідомити Окружний Суд та оголосити в одній з місцевих газет.

§73. Ліквідатори підлягають усім правилам, які встановлені задля членів Правління і так само несуть відповідальність перед Товариством за збитки, коли б вони їх викликали; вони підлягають також контролю Ревізійної Комісії.

§74. Ліквідатори скликають оповістками та оголошеннями кредиторів Товариства, роблять заходи для того, щоб їх задовольнити, продають майно Товариства та роблять згоди та умови з сторонніми особами на тих підставах та в тих межах, які зазначені Загальними Зборами.

§75. Коли виявиться, що майна Товариства не вистачить задля задоволення всіх законних вимог по обов'язкам Товариства, тоді ліквідатори повинні керуватися законом про відповідальність членів Товариства в випадках його банкрутства (ст.49-51 полож. про кооп. Т-ва).

§76. Членські паї повністю або тільки почасті можуть бути повернуті членам не раніш як після того, як усі кредитори Товариства будуть задоволені та Загальні Збори ухвалюють справоздання ліквідаційної Комісії і во всякому разі не раніш, як по скінченню одного року після оголошення про призначення ліквідації

Ліквідатори повинні також затримати суму грошей, яка необхідна для того, щоб заплатити всі не заплачені борги Товариства, яким ще не прийшов строк платні або яких не визнає Товариство.

Коли ліквідатори не виконають цього правила, то вони відповідають не тільки перед Товариством, але й перед кредиторами. Таку ж відповідальність несуть члени Ревізійної Комісії, коли вони після того, як помітять про порушення цього правила не подадуть про те писаної заяви.

§77. Коли б після того, як ліквідатори заплатять усі борги Товариства та повернуть усі паї ще залишаться гроші чи майно, то Загальні Збори повинні призначити їх на яку-небудь кооперативну або громадську справу.

§78. По скінченню ліквідації ліквідатори складають справоздання про свою діяльність, але з заключенням Ревізійної Комісії й докладається Загальним Зборам для затвердження.

По затвердженню справоздання ліквідатори повідомляють про скінчення ліквідації в Окружний Суд задля помітки у реєстрі кооперативних Товариств та задля друкування в Сенатських оголошеннях.

Книжки, справи та документи Товариства ліквідатори передають в Окружний Суд, де вони й зберігаються десять років, причому особи, що були членами Товариства, та його кредитори мають право їх розглядати та отримувати копії, виписки та справоздання.

Основателі
(підписи)

Ноябрь 14 дня 1918 года, г. Каменец-Подольский

(Державний архів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп.1, спр.70, арк.11-13. Друкований, завірений бланк. Оригінал)

№2

Статут Спілки служачих Кам'янець-Подільського
Державного Українського Університету

3 липня 1919 р.

I. Завдання Спілки

§1. Спілка служачих Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету ставити своїм завданням: 1)стояти на сторожі громадянських прав, матеріальних і професійних інтересів своїх членів, 2)дбати про їх розумовий і моральний розвиток, 3)виховувати в них почуття громадянських обов'язків, в душі любови до рідного краю.

§2. Для досягнення цілей, зазначених у ст.1-й, Спілка а)бере на себе керівництво при обстоюванні економічно-правових і професійних інтересів своїх членів в тих випадках, коли ті інтереси будуть порушуватись; б)робити досліди їх побуту, потреб, умов праці; під час скрутного незаперечного становища допомагає грошми; в)зосновує бібліотеку, просвітні гуртки, видавництво, улаштовує лекції, вечірки; видає незаможним членам грошову допомогу на виховання дітей; г)входить через своїх представників як до місцевого центрального бюро спілок, так і до Всеукраїнського. А також у всі робітничі і громадські організації, де необхідно представництво професійних спілок; д)набуває і володіє на підставі загальних законів нерухомою і рухомою власністю; заключає всякого роду договори і зділки, а рівно захищає свої інтереси через уповноважених у державних, муніципальних, громадських і під приємних установах і організаціях.

II. Склад спілки

§3. Членами Спілки можуть бути всі служачі Університету, крім тих, що входять в раду професорів.

§4. Спілка міститься в м. Кам'янці-Подільському.

§5. Кожен член Спілки обов'язується піддягати статутіві Спілки й законним постанови органів її.

§6. Прийом нових членів робиться механічно: кожний новий служачий Університету вважається членом Спілки, коли він не дасть заяви, що не бажає вступити в Спілку.

УВАГА: Кожного нового служачого при його вступі на службу до Університету Президія Спілки знайомить з §6 цього статуту.

§7. Член Спілки вважається вибувшим, коли він не заплатить членської вкладки на протязі двох місяців без серйозних причин. Вибувший за невнесення встановленої членської вкладки може бути знову прийнятий на загальних підставах при умові, щоб він заплатив вкладку за минулий час. Але не більше як за три місяці.

III. Загальне зібрання

§8. Загальне зібрання членів Спілки являється найвищою установою Спілки, йому належить найвищий догляд за діяльністю всіх установ Спілки.

§9. Загальне зібрання розглядає і стверджує справоздання Ради Спілки в кінці кожної, йому належить право зміни статуту, ліквідації Спілки і виключення членів Спілки.

§10. Загальні зібрання бувають чергові і надзвичайні. Чергові скликаються Радою Спілки в кінці кожної чверти року. Рада Спілки по вимозі одної десятої складу членів Спілки скликає надзвичайні зібрання.

§11. На загальному зібранню кожен член Спілки має тільки один голос.

§12. Загальні зібрання і всі виборні установи Спілки мають право запрошувати на свої засідання людей з правом дорадчого голосу.

§13. Всі постанови загального зібрання записуються в протокол і стверджуються підписами Голови, писаря і не менше як 5 членами зібрання, які будуть уповноважені на зібранню.

§14. Загальне зібрання вважається дійсним, коли на ньому є не менше як 1/3 всіх членів, що заплатили членську вкладку.

Примітка: В виключних випадках, спеціально передбачених Статутом (§9) необхідна присутність не менше як двох третин усіх членів Спілки.

§15. Якщо скликане загальне зібрання не відбудеться через неприбуття законного числа членів (§14 і примітка), то Рада Спілки повинна скликати друге загальне зібрання з тим же порядком денним не раніш трьох днів і не пізніше, як через тиждень після першого строку. Друге загальне зібрання рахується дійсним при всякому числі членів.

IV. Управління

§16. Рада Спілки складається не менше як з п'яти членів, котрих вибірає загальне зібрання на один рік і трьох кандидатів до них.

Примітка: Голова Ради Спілки і заступник його вибіраються загальним зібранням.

§17. Рада Спілки порядкує всіми справами Спілки, як виконуючи постанови загального зібрання, так і по власній ініціативі, не виходячи одначе за межі статуту.

§18. Рада Спілки збирається раз на тиждень. Засідання її вважаються дійсними в присутності не менше трьох членів. Питання вирішуються простою кількістю голосів.

§19. Рада Спілки вибірає писаря, у якого переховується печатка Спілки, і скарбника.

§20. Спілка має свою печатку з назвою організації: «Спілка служачи Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету».

§21. Рада Спілки раз на рік складає справоздання про діяльність Спілки, подає його загальному зібранню.

§22. На чеках та інших грошових документах, які виходитимуть від імені Спілки, потрібно не менше трьох підписів членів Ради Спілки і печатка Спілки.

§23. Довіриності на виконання всяких актів від імені Спілки видаються Радою Спілки і за підписом, як зазначено в §21.

§24. На придбання нерухомого майна потрібна постанова загальних зборів.

V. Засоби спілки

§25. Засоби Спілки складаються: а) з одноразових вступних внесків в розмірі десяти карбованців; б) щомісячних членських внесків в розмірі 1% з утримання; в) відсотків на капітал Спілки і інших прибутків; г) доходів з майна і підприємств, які належать Спілці: 1) видавництва, 2) улаштування лекцій, читань, вечірок, концертів, вистав, гулянок і т.п. і д) жертв, даровизни по заповітах та інших випадкових прибутків.

Примітка: 1. Членські вкладки і відсоткові внески ні в якому разі не повертаються.

Примітка: 2. Жертви й дарунки по заповітах з вказівкою спеціального їх призначення або порядку витрачання їх можуть прийматися Спілкою при умові, коли призначення їх не перечить меті Спілки.

§26. Кошти спілки поділяються на запасний і оборотний капітал; до запасного капіталу ідуть всі вступні внески і 50% загальної суми всіх прибутків. Витрати із запасного капіталу робляться по постанові загальних зборів, а з оборотного Радою Спілки на біжучі справи.

Примітка: На першому початку з запасного виділяється загальними зборами в розпорядження ради Спілки необхідна сума на організаційні потреби.

Згідно постанові Кам'янець-Подільського Окружного суду по реєстраційному відділу, відбувшогося 26 червня 1919 року, Спілка служачи Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, яка засновується в м. Кам'янці на Поділлі, занесена в реєстраційний ре-

єстр „Б” Обществ і Союзів, які не мають на меті одержування прибутків в частину і під №149-1919 року.

Липня 3 дня 1919 року.
(підписи)

м. Кам'янець на Поділлю

(Державний архів Хмельницької області, ф.Р-582, оп.1, спр.121, арк.3. Машинопис. Завірена копія)

№3

Статут Ради Студентських Представників Кам'янець - Подільського Державного Українського Університету

[1919]

§1. Назва

Рада носить назву: Рада Студентських Представників.

§2.

Рада є виконавчий орган студентів К.П.Д.У.У.

§3. Завдання Ради

Стояти на чолі студентського життя, надавати йому напрям і займатися питаннями характеру академічного, політичного, науково-культурного, економічного і т.и.

1) По питанню академічного характеру:

а) висилає своїх представників з правом рішуч[ого] голосу в Раду Професорів та Правління У-ту і до інших Університетських Установ в міру потреби;

б) бере участь в виборах Ректора й Проректора У-ту.

II) По питанню політичного характеру:

а) скликає університетські віча, збори, наради, б) виносить політично-громадського характеру ухвали; в) делегує представників до державних та громадських організацій; г) делегує представників на студентські конгреси і з'їзди; д) делегує представників на всякі з'їзди і установи, де матимуть місце представники студентства.

III) По питанню наукового характеру:

а) організує наукові відділи і гуртки по різних галузях знання, передовсім суспільних наук; б) видає наукові, літературні журнали, лекції професорів, студентські порадики і альманахи; в) організує наукові мандрівки.

IV) По питанню економічного характеру:

а) удержує студентський дім і їдальню; б) організує бюро праці, майстерні, кооперативи, трудові артелі; в) клопочеться про призначення стипендій та ріжних допомог; г) обстоює за звільнення платні за право навчання; д) засновує стипендії для студентів.

V) По питанню новітнього характеру:

а) організує просвітні гуртки; б) відкриває бібліотеки і читальні для широких народних мас; в) організує по читальнях і робітничих організаціях популярно-наукові лекції, що мають на меті поглибити національну й соціальну свідомість, як студентів, так і суспільства; г) влаштовує культурно-національні свята, концерти, вистави, урочисті походи.

§4. Засоби Р.С.П.

а) складаються: а) з державних асигнувань; б) вистав, вечірок, лекцій, збірок з видавництва і инш.; в) з жертв університетських, громадських та державних інституцій.

§5. Права й обов'язки студентів

а) кожний студент і вільний слухач має активне й пасивне право вибору до Р.С.П.;

б) право інтерпеляції перед Загальними Зборами на рішення Ради і мирового суду; в) право скликання Загальних Зборів, коли цього вимагає третина студентів, присутніх в Університеті;

г) брати участь в засіданнях Р.С.П. з дорадчим голосом; д) брати активну участь в студентських організаціях, Загальних Зборах, вічах.

§6. Відвічальність студентів

Р.С.П. потягає до відвічальності тих т.т. а) хто не виконує обов'язків, наложених статутом (доганою штрафом, бойкотом); б) за покладення кари Р.С.П. відповідає перед Загальними Зборами.

§7. Загальні Збори

Найвищим органом студентства є Загальні Збори:

а) Загальні Збори скликаються один раз на рік, з початком кожного академічного року, не пізніше 15 листопада для за слухання: звіту діяльності Ради за минулий рік, начеркнення пляну діяльності на слідуєчий рік, вирішення непорозумінь і інтерпеляцій, вибору Ради, Ревізійної Комісії, Мирowego Суду, зміни статуту, позбавлення студентських прав, зазначених у §5; б) Надзвичайні Загальні Збори скликає Рада на домагання Ревізійної Комісії або одної третьої частини всіх присутніх в університеті студентів або сама Рада для вирішення важних питань; в) коли немає потрібної кількості студентів, Звичайні Збори просто відсуваються на тиждень, Надзвичайні на два дні без огляду на кількість присутніх; г) Звичайні Загальні Збори повинні бути оголошені за два тижня до скликання в Університеті і частинах з дневним порядком, Надзвичайні за три дні; д) для правосильности Загальних Зборів потрібно одної третьої часті студентів; лише тоді, коли треба змінити статут або розв'язати Раду, потрібні дві треті часті студентів; е) Загальні Збори відкриті при вимаганій кількості студентів рахуються правосильними й тоді, коли під час Зборів число присутніх зменшилося; ж) на випадок рівности голосів рішає голос Голови Зборів; і) принцип виборів до Р.С.П. по п'ятичленній формулі; к) Мировий Суд і Ревізійну Комісію обирають Загальні Збори таємним голосованням; л) для правильного ведення Загальних Зборів Рада робить точний дневний порядок; м) рішення Загальних Зборів з поіменним перечисленням всіх присутніх вписуються в книгу протоколів, а їх підписує Голова та Секретар Зборів і передаються до секретаря Р.С.П.

§8. Склад Ради

а) Рада складається з 17 членів або в другім числі по ухвалі Загальних Зборів; б) вибрана Рада робить не пізніше тижня по виборах спільне засідання з попередньою Радою і перебирає всі агенди; в) Рада вибирає поміж собою голову, 2-х заступників та секретарів, скарбничка, господаря, поодиноких референтів та голів відділів

Примітка: В відділи, які по свому статуту самі обирають президію, член Ради входить яко делегат.

§9. Права й обов'язки Ради

До Ради належить:

а) виконувати завдання намічені статутом та Загальними Зборами; б) стежити за діяльністю і надавати напрям відділам та гурткам; в) карати члена Ради, коли він не бере участі в засіданнях і свою неприсутність не оправдує; не виконує положених на нього обов'язків; своїми вчинками підкопує тривкість студентських організацій і повагу Ради; г) всякі непорозуміння між членами Ради, Радою і відділами та гуртками, Радою і студентами передаються до вирішення Мирowego Суду; д) вибирає представників до Ради Професорів, Правління У-ту, Університетських Установ, громадських та політичних організацій, на студентські конгреси, з'їзди і т.и. е) користується правами юридичної особи; ж) скликає Звичайні і Надзвичайні Загальні Збори з точним дневним порядком. і) Засідання Ради відбуваються правильно ораз на тиждень, пр. чому ведуться протоколи засідань, які підписує голова та секретар Р.С.П.

§10. Президія Ради

а) в склад Президії Рад входить голова, його заступники і секретарі; б) Президія Ради рішає про всі справи, що й Рада, але тільки в надзвичайних випадках; на найближчому засіданню подає до відома цілої Ради свої рішення.

§11. Обов'язки Президії та Референтів

I. Голова:

а) скликає засідання Ради; б) проводить засідання; в) рішає в случаї рівности голосів; г) заступає на вічі Р.С.П.; д) прикладає печатку до паперів, що виходять та підписує їх; е) стежить за діяльністю Ради, Відділів та Гуртків.

II. Секретар:

а) вписує протоколи і підписує їх; б) дає оповістки про засідання Ради, Загальних Зборів; в) веде хроніку Р.С.П. і збирає матеріали студентських організацій, щодо їх діяльності; г) веде реєстр входячих і виходячих листів.

III. Відділи:

При Раді засновується 6 відділи: Культурно-освітній, Економічний, Видавничий, Гуманітарний, Мистецтва. Праці і інші в міру потреби, а також комісії.

IV. Скарбник:

а) веде касові книги; б) дає щомісячний звіт стану каси; в) виклопотує й дбає про зібрання грошей з намічених статутом джерел.

V. Референти:

Для кращого поділу праці і справности її виконання, поручається ведення агенд, викликаних потребою часу й життя, відповідним референтам:

а) Зв'язковий референт. Завданням його нав'язувати тісні взаємини з Українськими Студентськими і іншими організаціями інших університетів в межах України і за границею; б) Інформаційний; в) По особистим справам і т.и. г) Хронікер, що складає хронічку Ради і її відділів про студентське життя.

IV. Господар

а) удержує порядок в кімнатах Р.С.П.

§12. Відношення до відділів та гуртків

а) Рада для кращого переведення намічених статутом [завдань] поділяє свою працю між відділами, що в свою чергу поділяються на поодинокі гуртки; б) відділи мають повну автономію; в) голів Відділів визначає Рада С.П., а в разі браку між Радою члена здібного до завідування відділом, голову обираються самі члени даного відділу; вибраний Голова входить в склад Ради з дорадчим голосом, а в справах свого відділу з рішаючим; г) гуртки зобов'язуються тими самими відношеннями до відділів, що відділи до Ради;

§13. Факультетські Ради

Факультетська Рада, яка через своїх представників в Факультетській Раді Професорів дбала би про наукові потреби студентства даного факультету.

§14. Ревізійна Комісія

а) В склад Ревізійної Комісії входить 5 членів з 2-ма кандидатами, обраних таємним голосуванням; б) До Ревізійної Комісії належить: перевіряти скарбницю Ради, Відділів і Гуртків і Адміністрацію Р.С.П.; в) Члени вибирають поміж собою Голову, його заступника та секретаря; г) Подає до відома Загальних Зборів свої висновки і пропозиції; д) Потягають до відповідальности товаришів перед Загальними Зборами, а в справах судово-карних звертаються до Мирowego Суду і Р.С.П.

§15. Мировий Суд

Мировий Суд обирається Загальними Зборами в кількості 5 осіб і 2-х кандидатів.

До Мирowego Суду належить:

а) розбирати непорозуміння, які виникли поміж поодинокими студентськими організаціями або членами студентського колективу; б) Рішення Мирowego Суду безапеляційні.

§16

Р.С.П. й відділи й гуртки мають свої печатки, де зазначено виразно ціла назва Р.С.П. а в печатках відділів та гуртків про приналежність їх до Р.С.П.

§17

Розв'язання Р.С.П. і зв'язаних з нею організацій мають право дві третини Загальних Зборів; коли ж Загальні Збори не могли б відбутися, майно Р.С.П. в такому случаю переходить на ту організацію студентську К.П.Д.У.У., котра буде мати завдання, подібні Р.С.П.

(Державний архів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп.1, спр.69, арк.46-49. Рукопис. Оригінал)

№4

Статут Гуманітарного відділу при Раді Студентських Представників Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету

[1919]

I. Мета Відділу

Відділ ставить собі метою несення духовної та матеріальної допомоги хворим Студентам, козакам Української Армії та інтернованим.

Для досягнення зазначеної мети Відділ:

1) організує окремих приют для хворих Студентів, навіщає хворих на дому і в шпиталях, дбає про забезпечення їх усім необхідним: а) запрошує медичний персонал для подання медичної допомоги, б) при необхідності встановлює варту членів Відділу біля хворих, в) дбає про приміщення [переміщення. – О.З.] хворих в шпиталь (доки немає власного притулку) і перевозить їх туди, г) видає грошові допомоги на лікування та поправлення здоров'я і т.и.

2) організує летучі читальні, книжками й часописями з котрих могли б користуватись хворі, видужуючі та інтерновані.

3) влаштовує для видужуючих козаків лекції, вистави, концерти та инш. Корисні розваги.

4) дбає про заготовку, шиття та постачання білизни й одягу хворим студентам, козакам та інтернованим.

5) закупає чи збирає серед громадянства для хворих, ранених та інтернованих речі щоденного вжитку.

6) для координації своєї праці з працею инш. Благодійних установ, Відділ має постійний зв'язок з останніми: делегує членів на їх засідання, запрошує представників на свої засідання і т.и.

II. Склад Відділу

1. Членом Гуманітарного Відділу може бути кожний Студент К.-П.Д.У. бажаючий прикласти свою працю до здійснення завдань Відділу.

2. Члени Відділу, помимо ретельного відвідування зібрань членів Відділу, мають обов'язком допомагати Раді Відділу в здійсненні її завдань, і тому повинні неухильно виконувати накладені на них обов'язки.

3. Ті члени, які за певний час не візьмуть ніякої участі в праці Відділу і не виконають накладених на них Загальними Зборами чи Радою обов'язків (при відсутності сторонніх перешкод до виконання їх) постановою Ради виключаються зі складу членів Відділу.

III. Загальні Збори

1. Загальні Збори членів являються вищою інстанцією Відділу.

2. На початку кожного семестру відбуваються чергові Збори Загальні Відділу.

3. В разі потреби Рада Відділу скликає позачергові Загальні Збори для одержання відповідних інструкцій в провадженні праці Відділу і для розгляду та ухвали, коли то необхідно, постанов і справоздань Ради, а також для виборів самої Ради.

4. Загальні Збори повинні бути скликані Радою і з ініціативи членів Відділу в тому разі, коли від них поступить на письмі мотивоване домагання, підписане не менш як $\frac{1}{4}$ загального числа членів Відділу.

5. Загальні Збори дійсні при присутності на них не менш половини загального числа членів Відділу.

6. При повторенню скликання зборів для розгляду тих же питань Загальні Збори дійсні при всякій кількості прибувщик.

7. Кожні Збори вибирають президію зборів.

IV. Рада Відділу

1. Рада Відділу являється технічним виконавцем завдань Відділу і постанов Загальних Зборів і членів його.

2. Рада обирається на один семестр Загальними Зборами Відділу одвертим (коли не було вимагання таємним) голосуванням.

3. Рада складається з 11 членів і 3 кандидатів.

4. По виході члена Ради його заступником Рада запрошує слідуєчого по черзі кандидата.

5. Рада Відділу має право кооптації т.и. права, застережені статутом Р.С.П.

V. Склад Ради

1. Праця Ради поділяється між президією і референтами, завідуєчими певними галузями праці, а саме: референтами інформаційним, споживчим, фінансовим, по заготовці білизни і одягу, по допомозі студентам, по улаштуванню читалень і по улаштуванню розваг.

Президія складається з Голови, його Заступника, Скарбника, Господаря та Секретаря. Заступник Голови обирається Радою зі складу її членів.

2. Кандидати присутні на всіх засіданнях Ради з дорадчим голосом.

VI. Обов'язки членів Ради

1. Голова (заступник) скликає засідання Ради, провадить їх, підписує разом з Секретарем листування, що виходить з Відділу, стежить за виконанням членами Ради і Відділу накладених на них Загальними Зборами чи Радою обов'язків, заступає інтереси Відділу на зовні, в наглих випадках рішає і постановляє у справах Відділу під відповідальністю Радою і Загальними Зборами.

2. Заступник Голови допомагає останньому, а при відсутності заміняє його.

3. Скарбник приймає і перетримує кошти Відділу, оплачує ухвалений Загальними Зборами і Радою Відділу видатки, збирає документи на зроблені видатки, дає грошові справо ждання і відповідає за правильність і законність ведення грошової справи.

4. Господар дбає про помешкання для Відділу, його складів, приютів і т.и. та про оборудовання їх, слідує за удержанням їх в чистоті і порядкові, удержує під замком майно Відділу, видає його по призначенням Ради і Загальних Зборів, дає відчит одержаному і витраченому та відповідає за майно, здане йому під догляд.

5. Секретар веде протоколи засідання Ради, оголошує постанови Ради, заготовляє і вивішує ріжні оповістки, веде листування і т.и.

6. Інформаційний референт має обов'язок збирати відомости про хворих студентів і козаків та інтернованих.

7. Фінансовий референт дбає про збільшення засобів Відділу для чого організує збірки по місту, в Університеті, склопочує допомоги благодійних, урядових, фінансових, кооперативних установ та и.

8. Споживчий референт дбає про закупку і заготовку всіх речей, необхідних опікуємим як для відживлення, так і інших щоденних потреб.

9.Референт по заготовці білизни і одягу дбає про придбання матерії на білизну і одяг та пошиття її.

10.Референт по улаштуванню розваг (концертів, вистав та інших) веде підготовчу роботу по організації останніх. При чім вони можуть улаштуватись для двох потреб: платні для збільшення засобів Відділу і безплатні для видужуючих козаків.

11.Референт по улаштуванню читалень збирає, закупає і іншими способами дбає про поповнення читалень книжками і часописами.

12.Референт по несенню допомоги хворим студентам запрошує до них медичних персонал, організує варту членів Відділу для хворих, коли це необхідно перевозить хворих до лікарні, одвідує їх як на дому, так в шпиталі, дбає про заложення і належне утримання студентського приюту для хворих і т.и.

13.На чергові засідання Ради члени її зобов'язані приносити писані звіти діяльності їх за попередній тиждень.

14.Для допомоги референтам в переведенню накладених на них обов'язків доручається їм кооптувати для допомоги собі членів Відділу не маючих визначених обов'язків.

VII. Засідання Ради

1.Чергові засідання Ради відбуваються один раз на тиждень. День послідуєчого засідання визначається на попередньому засіданню.

2.При потребі можуть скликатися позачергові засідання Ради (себто більш одного разу на тиждень).

3.Як чергові, так і позачергові засідання Ради дійсні при присутности на них більшости членів Ради (себто половини загального числа членів Ради).

4.Для більшої певности в тім, що всі члени Ради повідомлені і прибудуть на засідання, президія за день до засідання оголошує місце і годину засідання.

VIII. Засоби Відділу

1.Засоби Відділу складаються: 1.з прибутків од вистав, вечірок, концертів, лекцій, улаштуваних з цею метою Відділом. 2)зі збірок в Університеті, по місту, по підписним листам і т.и. 3)зо всякого роду субсидій, добровільних жертв т ай.

IX. Ревізійна Комісія

1.Для контролю діяльності Ради і окремих її членів Загальні Збори Відділу обирають Ревізійну Комісію в складі 3 членів і 2 кандидатів до них з повноваженням на один семестр.

2.Щомісяця Ревізійна Комісія переглядає документи Ради Відділу, докладаючи про наслідки ревізії першим після ревізії Загальним Зборам.

3.Ревізійна Комісія і поодинокі її члени мають право повсякчасного контролю. Члени Ради по першому домаганню пред'являють їм необхідні документи.

4.Член Ревізійної Комісії не може бути членом Ради Відділу.

X. Відношення до Ради С.П.

1.Гуманітарний Відділ підлягає Раді С.П. на підставах зазначених в статуті Р.С.П. для інших відділів.

2.Голова Відділу затверджується Радою С.П. і яко завідуєчий її Відділом входить в її склад з рішаючим голосом в справах Відділу.

XI. Печатка Відділу

Гуманітарний Відділ має свою печатку з написом «Гуманітарний Відділ при Раді Студентських Представників К.П.Д.У.У.».

ХІІ. Ліквідація Відділу

При необхідності ліквідувати Відділ Рада останнього обов'язана скликати позачергові Загальні Збори, в компетенції котрих є визначити спосіб ліквідації.

(Державний архів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп.1, спр.82, арк.2-3. Машинопис. Незавірена копія)

№5**Статут Студії чистого християнства при богословському
Факультеті Українського Державного Університету****[26 березня 1920 р.]**

1. Метою «Студії» ставиться:

А. Разом з вивченням богословських наук, студіювання: а(відносин в чоловікові двох начал – духа і тіла, б)відносин поміж Церквою і Государством.

Б. Визначення можливого світогляду сучасного інтелігента-християнина на ґрунті чистого Християнства.

В. Остаточне студіювання і поширювання словом і ділом християнських ідей.

2. Засобами для того мають біти:

А. Відповідне життя і відношення членів «Студії».

Б. Університетські прилюдні чи факультетські виклади науково-релігійного змісту.

В. Сказання проповідей в Церквах і на Зібраннях.

Г. Поширювання засобів користування богословською літературою із урядових і приватних бібліотек.

Д. Видання власних праць.

Е. Релігійні зібрання членів «Студії».

3. Членами «Студії» можуть бути:

А. Слухаючі богословські науки в вищих школах.

Б. Особи духовного стану християнських релігій, засобом простої заяви і

В. Інші особи – через заяву і по вирішенню того Радою «Студії» в кожному випадку окремо.

4. Керування діяльністю організації належить:

А. Загальному, науковим і релігійним Зібранням членів її.

Б. Раді і

В. Окремим Комісіям і Особам, уповноваженим на те згідно цього Статуту.

5. Зібрання членів «Студії» скликають ся її Радою засобом, який міг би бути дійсним хоч для 2/3 усіх членів, за добу до зібрання з визначенням пропонує мого Порядку денного.

6. Загальне Зібрання рахується законним, коли присутніх є 1/2 членів «Студії», пробуваючих в місті. Засідання провадиться звичайно прийнятим порядком. Присутність на зібранні сторонніх осіб є вільна. При відсутності 1/2 членів, зібрання відбувається нарадою із прибувших, яка користується правом ствердження постанов Ради.

7. Наукові зібрання мають цілею – спеціальні виклади, реферати, практичні вправи та дискусії по ним. Проводиться порядком, який зазначить сам референт. Присутність сторонніх осіб є бажана.

8. Релігійні зібрання мають метою: читання і толкування Святого Письма, загальні молення, церковні співи, практичні вправи, потребуючі релігійних почувань і виголошення проповідей вні Церкви. Проводяться під керуванням старішого віком із присутніх православних духовних або інших осіб (за відсутністю перших) членів «Студії». Зібрання проходить без дискусій. Присутність сторонніх осіб є бажана. Користуються вони однаковими правами, як і члени «Студії» і мають поводитись, як останні.

9. Крім Ради, правом скликання зібрань належить також: для загального – 1/4 членів «Студії», для наукового – самому референтові і для релігійного – ініціативній групі із 3-х членів. В тих випадках зібрання скликається в імені Ради «Студії».

10. Рада «Студії Чистого Християнства» складається із 3-5 осіб членів її і 2-х кандидатів, обраних Загальним Зібранням на засадах, визначених Зібранням Студентів Богословського факультету від 29 лютого б.р.

11. Для переведення окремих питань в діяльності «Студії» Рада визначає склад Комісії або Уповноважених Осіб. Круг їх призначення і реченець затверджується на Загальнім Зібранні або Нараді його, згідно очки 6 Ст[атуту].

12. Матеріальні засоби «Студії» складаються із а) добровільних внесків членів її і сторонніх осіб, б) спеціальних вкладів, в) допомоги з боку інших організацій, г) субсидій із сум Університету і д) прибутків від праць членів «Студії». В потрібнім разі порядком точ.П постановляється скарбник і ведеться задовольняюча відчутність.

13. В Раді «Студії» має вестися Щоденник життя її діяльності. Для кожного із членів є вільно заносити свої записи.

14. Зміна цього Статуту є виключне право Загального Зібрання законного числа членів цієї «Студії Ч.Х.».

(Державний архів Хмельницької обл., ф.Р-582, оп.1, спр.81, арк.1-1зв. Рукопис. Незавірена копія)

Западенко Л.П.

О ТОМ КАК МЕДЖИБОЖ НЕ СМОГ СТАТЬ УЕЗДНЫМ ЦЕНТРОМ

Отсталая аграрная экономика Российской империи обусловила значение торговли как главного средства создания первоначального капитала. В то же время система жесткого администрирования в государстве создавала выгоды для городов-центров пребывания чиновничества. Поэтому сочетание торговой активности с функциями административного центра становилось залогом развития города.

Ключевые слова: Меджибож; уездный центр; мещане; бюрократическая система; администрирование.

История Меджибожа величественной и славной была в средневековые времена. Значительный подъем города произошел в так называемом литовском периоде, когда здесь началось строительство фортификационных укреплений. Крепость стала не только одним из украшений подольского ландшафта, но и на самом деле твердыней отстаивания ценностей европейской христианской цивилизации в условиях опасностей кочевой культуры степи, известных как пресловутые «Черный» и «Кучманский» пути, которые сходились вблизи Меджибожа.

В течение XVIII-XIX вв., вместе с потерей значение крепости, происходил также постепенный упадок города. Хотя нельзя сказать, что Меджибож существенно уступал кому-то из местных населенных пунктов в темпах своего развития или существенно проигрывал в выгодности собственного месторасположения, он все же был одним из многих провинциальных городков Подолья, история которого, вполне объективно, могла развиваться по разным сценариям.

Причудливым образом фортуна улыбнулась Меджибожу на рубеже 30-40-х гг. XIX в. Прецедент, имевший место, важен не столько даже для истории самого Меджибожа, как чрезвычайно показательно свидетельствует об организации административного управления в Российской империи, а делом - о полномочиях и потенциальных возможностях высоких чиновников, в подчинение которым было «вверено» этот край.

Анализ последних исследований и публикаций. Изучение истории Меджибожа в украинской историографии началось уже в период

классического становления местечка. Историю этого славного своей фортификацией городка приводят в своих трудах Владимир Антонович, Николай Дашкевич, Никандр Молчановский, Михаил Грушевский, подольские краеведы: Михаил Орловский, Виктор Гульдман, Евфимий Сицинский. Однако продолжение тематических исследований различных аспектов исторического прошлого Меджибожа системно возобновилось только в историографии независимой Украины. Особенно важны наработки историков и краеведов, вводящие в научный оборот новые источники по истории города. Анализу двух архивных документов посвящено данное исследование.

Известно, что степень административного выполнения всех типов задач достигал в Российской империи почти абсолюта. Рассмотрим проблему факторов влияния на принятие решения по определению административного (уездного) центра в Украине. В частности, фактор урбанизации и степень развития торговли и промыслов принимался во внимание, что он однако решающее значение в этом случае не играл.

11 сентября 1839 генерал-губернатор Киевской, Подольской и Волынской губерний Дмитрий Бибиков проезжал через один из уездных центров Подольской губернии - город Летичев. Его впечатления от города было настолько удручающим, что расположенное недалеко местечко Меджибож показалось ему значительно более приемлемым чтобы носить почетный статус уездного центра, о чем он в форме инициативного предложения и одновременно поручения рассмотреть эту проблему обратился к тогдашнему подольскому губернатору Павлу Петрову.

В письме Д. Бибииков констатировал нищету города Летичева по состоянию на конец 30-х гг. «В нем насчитывается домов каменных едва лишь около десятка частных домов, один, в котором размещены присутственные места, тюремный замок и заброшенный с давних времен и не ухоженный, закрытый католический монастырь, - писал генерал-губернатор, - ни заводов, ни аптек, ни даже мельниц и других необходимых заведений в городе нет. Отсутствие какой-либо торговой и промышленной деятельности, а также несколько пожаров довели город этот к постепенному упадку без надежды на улучшение когда-либо его состояния» [1].

В противовес Летичеву городок Меджибож «бросился в глаза» «начальнику края» значительно более привлекательной «внешностью». Он писал: «Меджибож отличается от упомянутого уездного города числом состоятельных жителей, обширностью заселения, устройством и разными общественными заведениями». Отметив таким способом преимущества Меджибожа,

Д. Бибииков все свои аргументы относительно целесообразности передать статус уездного центра от Летичева Меджибожу свел по сути к утверждению о беспроблемности размещения здесь всех учреждений уездной администрации, то есть констатировал значительно более выгодную инфраструктуру этого города.

Изучение вопроса по поручению генерал-губернатора, затянулось во времени. Несмотря на малозначительную, хотя и длительную переписку, итогово-содержательным стало лишь представление Подольского губернатора (с ноября 1840 года Подольским губернатором стал Карл Флиге), отправленное генерал-губернатору из Летичева 1 мая 1841.

Выяснив состояние дела на месте, Подольский губернатор в первой части своей записки провел своеобразное сравнение Меджибожа и Летичева, соглашаясь с генерал-губернатором по «внешним» преимуществам Меджибожа, однако он раскрыл также его «скрытые» недостатки. Вторая часть письма стала своеобразным аналитическим размышлением К. Флиге о нецелесообразности реализации предложенной идеи.

Меджибож того времени насчитывал 7 653 человека обоого пола, из которых евреи составляли 7 280 человек, а кроме них, - писал губернатор, не называя точных цифр, - чиновники военного поселения и училищного ведомства, духовные лица, дворяне второго разряда, однодворцы и мещане из крестьян, «названные так только потому, что живут в городе». Летичев имел 2 871 человека жителей, из которых евреев 1 403, мещан христиан 920, дворян 274, однодворцев и граждан 104 разночинцев 78 чиновников и духовных лиц 92. [2] Меджибож имел большую мельницу, которая давала значительную прибыль городку. Особенно способствовала обогащению активная торговля и различные промыслы, процветавшие здесь. В то же время нехватка земли заставляла «военное начальство уже выселить несколько семейств военных поселенцев в близлежащие села, а теперь предполагается переселить остальных». Зато Летичев имел «большой выгон, который вместе с земледельческим полем достигает 1 367 десятин 1130 сажень земли и приносит городу ежегодно до 1 500 рублей доходов», писал К. Флиге, а торговля и промыслы здесь действительно уступают Меджибожский, но причиной этого является несколько пожаров, уничтоживших дома и имущество жителей.

Поэтому выгодное местоположение Меджибожа, лучше развитые промыслы и большая численность населения, наявность строений для размещения административных учреждений, городской больницы и даже для открытия гимназии были благоприятными факторами, чтобы разместить в этом городе уездное управление, но все эти преимущества не покроют неудобств и расходов, а потому и произойдет экономический упадок местных жителей после изменения статуса города на уездный центр», отмечал подольский губернатор.

Он отмечал, что определенные трудности могут возникнуть во время сочетание здесь сразу двух управлений - военного (управления военного поселения) и гражданского (т.е. уездного), кроме того, приобретя статус города, нужно будет своими силами обеспечивать необходимую (городскую) инфраструктуру, то есть положить на местных жителей. обязан-

ность содержать в надлежащем состоянии соответствующие административные учреждения. Но местечко Меджибож малоземельное и, кроме мельницы, не имеет существенных источников доходов. Губернатор видел, что отдельными проблемами, станут потребности размещения арестантов (надо будет строить тюрьму), перевозки из Летичева подвижного хозяйства присутственных мест, особенно - перемещения архива, который накопился в Летичеве с давних, еще польских времен. Проблему он также видел в малочисленности христиан среди горожан Меджибожа и в полном отсутствии христиан-купцов, которое повлечет за собой большие трудности в создании городской думы и магистрата или ратуши. Тем не менее, если Меджибож и правительство в определенной степени и выиграют, то Летичев непременно придет еще в больший упадок, предостерегал губернатор. Этот город нужно будет перевести в статус заштатного, а для управления мещанами, купцами и доходами оставить минимум ратушу, следовательно, это мало изменит нынешние расходы Летичева.

«Напоследок, - писал губернатор, - нельзя обойти умолчанием и того, что многие из чиновников имеют в Летичеве свои дома. Они преимущественно бедного достатка. Перевод уездного города, принесет несомненно падение цен на жилье, сложности с его приобретением в Меджибоже разорят их. И хотя это дело частное, нельзя все же, придерживаясь справедливости, не обращать на это внимания». [3]

Таким образом, возможность Меджибожа получить статус уездного города, возникла в воображении путешествующего генерал-губернатора, была развеяна прагматичной рассудительностью Подольского губернатора. По выяснению более определенных деталей этого дела, достоверности влияния на действующих лиц (принимавших решение) субъективных, частного характера факторов, конечно, нужно скрупулезно исследовать указанное событие.

Несмотря на загадочность деталей дела, жители Меджибожа, конечно, не могли не знать что шанс, улыбнувшийся им, очень быстро исчез, как и появился, поэтому, наверное, указанное событие обсуждалось и долго ре-

шалось как предмет утраченных перспектив, и одновременно обдумывались возможности все-таки реставрировать и реализовать проект получения статуса города в административно-приказном порядке. Именно таким образом можно, в определенной мере, объяснить инициативу Меджибожских мещан в 1912 году. Городок в то время все больше больше становился провинцией, следовательно, получение статуса города могло рассматриваться его жителями как способ привлечения состоятельных людей, и капиталов, с непременным активизацией торгово-финансовых операций.

26 августа 1912 на имя министра внутренних дел было направлено короткую, но красноречивую и остроумную телеграмму: «В день великой победы русских воинов и освобождения нашей родины от нашествия чужаков Меджибожское мещанское собрание, совершив молебен здоровья и долголетия Его Императорского Величества государя императора и августейшей государевой семьи, покорнейшей просит ваше высокопревосходительство подвигнуть стопам его императорского величества верноподданные чувства преданности и любви и молить все милостивейшего монарха ознаменовать день 100-летия Отечественной войны переименованием городка Меджибож на город Бородино. Председатель мещанской управы К. Грель, член мещанской управы Г. Кигель, казенный раввин Шварцман и духовный раввин Х. Бик [4]». Справкой от 17 октября того же 1912 констатировалось, что доклад о верноподданности Меджибожских мещан подписано министром внутренних дел 7 сентября, а «высочайшая» резолюция (благодарность) поступила

10 сентября в Беловежи, о чем 17 сентября было сообщено Подольскому губернатору для объявления Меджибожскому обществу.

В дальнейшем отдел городского хозяйства при министерстве внутренних дел адресовал с несколькомесячным интервалом по имени подольского губернатора три письма-запросы, ответов на которые Каменец-Подольский не давал несколько лет.

Первое письмо было подписано 16 ноября 1913 года, где отмечалось, что отдел городского хозяйства, прежде чем предоставить ход

делу по удовлетворению ходатайства меджибожских горожан о переименовании их города в город Бородино, ждет от Подольского губернатора выражения мнения и заключения по существу указанного вопроса. 12 февраля 1914 года Не дождавшись ответа, Подольского губернатора попросили ускорить предоставление отзыва по делу меджибожцев. Такого же содержания напоминание с просьбой было повторно направлено в Каменец-Подольский 31 мая 1914 года.

Летом 1914 года началась Первая мировая война. Подолье стало прифронтальной зоной, а губернское правление, как известно, было эвакуировано, поэтому подобных писем из министерства Подольскому губернатору больше не поступало, но ответ на три вышеупомянутых письма был дан лишь через три года - 23 января 1917 года. Хотя решение этого вопроса на месте произошло еще в июле 1915 года. Поэтому можно себе представить рутинность работы административно-бюрократической системы империи на пороге ее краха.

21 июля 1915 года в Меджибоже состоялся мещанский сход (собрание), на который сошлись так называемые «пятидворовые депутаты» (делегаты от каждых пяти дворов мещан) в количестве 30 человек из 50, имеющих право голоса. Конечно, жизнь существенно изменилась по сравнению с 1912 годом. Следовательно, основной проблемой, которая рассматривалась собранием была способность Меджибожский мещан содержать в должном состоянии городское управление (чиновников городскую думу, полицию, тюрьму, больницу, школу и т.д.). Естественно, что сход «приговорил» не давать согласия «на переименование города из городка Меджибож». Следует обратить внимание, что, аргументируя свой отказ, жители Меджибожа указывали на статьи доходов тогдашнего города. Это были: «32 десятины общественной и выгонской земли, общественная бойня скота, неудобный берег (луг), а также ярмарочные площади,

предоставляемые под столы и места для продажи различных съестных припасов»; все это приносило в год только 701 руб. 15 коп. дохода. Причем они отмечали, что в дальнейшем доход еще уменьшится, хотя и теперь уже не покрывает необходимых потребностей мещанской управы, что достигает ежегодно до 2 000 руб. и, таким образом, ежегодно увеличиваются недоимки.

Несомненно, решающим фактором отказа меджибожцев от реализации своей идеи было военное время, однако и при более благоприятных обстоятельствах перед ними встала бы необходимость взвесить выгоды и потери от получения статуса города. Такая проблема была достаточной проблемой для населенных мест, которые не «по природе (то есть не из-за значительного количества жителей, развитие инфраструктуры, наличие определенного производства, интенсивность торговли и т.д.), а» по назначению «администрации носили статус города. Причиной были уже упомянутые выше обязательства городских общин содержать за свой счет большой бюрократический аппарат, согласно Городовому положению было четко регламентированным и обязательным. Поэтому называться городом было не только почетно, но и достаточно затратно.

Подтверждением этого может служить «реверсная» инициатива общины города Березны Черниговской губернии, которые синхронно с меджибожцами (1912) просили министерство внутренних дел «переименовать» их из города в местечко, аргументируя тем, что Березна ничем решительно не отличается от простого поселения, а содержание городских органов управления не под силу общине. [5]

Таким образом, ни проект «по воле судьбы» середины XIX в., ни проект по инициативе прагматических патриотов Меджибожа начале XX в. не были реализованы, зато сохраненными оказались местечковый колорит и неспешный темп жизни Меджибожа.

Источники:

1. Центральный Государственный исторический архив Украины Фонд 442 оп. 789А д. 267.
2. Там же.
3. Там же.
4. Центральный Государственный исторический архив Украины Фонд КМФ-11 оп. 1 д. 132.
5. Центральный Государственный исторический архив Украины Фонд КМФ-11 оп.1 д. 133.

Лях Г.В.

АДМІНІСТРАТИВНО-РОЗПОРЯДЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ (1795-1920 рр.)

У статті розкрито основні напрями адміністративно-розпорядчої діяльності Подільської духовної консисторії (1795-1920 рр.) на теренах єпархії за матеріалами фонду Ф. 315, Подільська духовна консисторія (1795-1920 рр.) Державного архіву Хмельницької області.

Ключові слова: Подільська духовна консисторія, розпорядчий стіл, таємна частина, єпархія.

З 1744 року консисторіями називалися колегіальні установи при єпархіальних архієреях, які являлися вищими органами управління православної церкви на окремих адміністративних територіях – єпархіях.

У досліджуваній період кінець XVIII – початок XX століття – час існування Подільської духовної консисторії, установи цієї ланки церковної ієрархії остаточно сформувалися до 1841 р., коли їм був даний «Статут». За цим статутом через Духовні консисторії, під безпосереднім керівництвом єпархіальних архієреїв, які володіли адміністративною, судовою та господарською владою, здійснювалося єпархіальне управління і суд. Вищестоячою установою Духовних консисторій був Св. Синод [1].

До 1869 року структура Подільської духовної консисторії була стабільною і складалася з п'яти столів – I-розпорядчого з секретною частиною, II-шлюбоборозвідного, III-господарчого, IV-стола, V-судового та двох відділень – реєстраційного та архівного. Відповідно до Указу св. Синоду від 14 квітня 1869 року про нові штати консисторій, єпархіальним управлінням були внесені деякі зміни у функції структурних частин Подільської духовної консисторії за якими був ліквідований IV-стіл, а його функції виконували інші структурні підрозділи [2, с. 265].

Питання щодо вивчення адміністративно-розпорядчої діяльності Подільської духовної консисторії спеціально не досліджувалося, проте окремі аспекти даної тематики містять праці регіональних дослідників О.Б.Айвазян [3], Л.В.Баженова [4; 5; 6], Ю.І.Блажевича [7], А.О.Копилова та А.О.Заводовського [8], Б.О.Опрі [9], П.Я.Слободянюка [10], А.Г.Філінюка [11] та інших.

Метою статті є висвітлення основних напрямків адміністративно-розпорядчої діяль-

ності Подільської духовної консисторії за структурними функціями I-розпорядчого стола.

Розпорядчий стіл консисторії займався складанням та наданням термінових відомостей і звітів до Синоду, статистичного та історико-статистичного комітетів, нагороджував духовенство, наглядав за станом єпархії, отримував та контролював виконання наказів св. Синоду про переміщення духовенства та чиновників консисторії, вів справи про висвячення, приймання, переміщення та звільнення духовенства у Кам'янецькому та Балтському повітах. Складовою розпорядчого стола була таємна частина, яка опікувалася питанням розповсюдження та зміцнення православного віросповідання в єпархії. Разом з тим, одним з напрямків основної діяльності стола було листування щодо проектів сільських причтів, зведення річних звітів єпархії про церкви та духовенство, накопичення сповідальних розписів, метрична статистика, листування секретаря стосовно кадрів, розрахунки звітів про річні та свічні прибутки та ін [12, с. 1-52; 13, 1-36; 14, 1-4, 18-19].

Таємна частина стола займалася справами про зміну різними особами віросповідання; шлюби православних за католицьким обрядом; звинувачення ксьондзів та інших осіб в розповсюдженні католицизму й штундизму; статистичні відомості про кількість осіб, які прийняли православ'я [12, с. 53-84; 13, с. 36-43].

Однією з основних функцій розпорядчого стола духовної консисторії було оприлюднення та виконання указів Св. Синоду та інших державних органів, які за ст. 361 «Статуту Духовних консисторій» надходили на ім'я архієрея, який згодом передавав їх до консисторії [15, с. 263]. В деяких випадках Св. Синод надсилав укази прямо до консисторії з викладом у них

обставин на які консисторія повинна дати пояснення, а також укази з безпосередніми дорученнями консисторії (ст. 363) [15, с. 263]. Стіл накопичував їх протягом певного відрізка часу і об'єднував у справи. Таким чином, важливі документи загально-єпархіального рівня формувалися і зберігалися в консисторії.

Всі справи, які розглядалися в консисторії фіксувалися в журналах засідань. У журналі засідань за 1808 рік знаходимо запис, що 15 січня при участі архімандрита Троїцького монастиря та ректора Подільської духовної семінарії Інокентія і протоієреїв кафедрального собору Добровольського та Нагорного слухалася справа стосовно рапорта благочинного Кам'янецького повіту с. Завалля священника Антонія Шиповича з приводу того, що у с. Рихта, яке знаходиться у його віданні, місцевий поміщик Тржецький протягом двох років чинив місцевому священнику всілякі утиски та наносив образи. Засідання винесло постанову вимагати у Губернського правління «...воспрещения позжизненно помещику делать приходскому священнику рихтинскому разнообразные притиснения и наглости...» [16, арк. 4].

Наступним видом діяльності розпорядчого столу був розгляд та статистичне опрацювання справ з відомостями про приходи Подільської єпархії, які містили їх списки в межах адміністративно-територіального поділу та приписні села [17].

Збиралися, також, відомості про церкви та причт. З відомостей про Трьох-Святительську церкву Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії за 1895 р. довідуємося про наступне:

1. Домова церква гімназії побудована в головному будинку на 3 поверсі над актовою залюю в 1873 році на суму дозволена міністром народної освіти 6133 руб. 55 коп. Для дзвіниці над парадним входом зведено купол з хрестом.

2. Престол в церкві освячений на честь трьох святителів: Василя Великого, Григорія Богослова та Іоана Златоустого.

3. Церковна утвар в наявності.

4. Причта у церкві за штатом не передбачено, обов'язки священника виконував законовчитель гімназії священник Віктор Якубович, дяком був Олександр Зінковський, а на кліросі читали вихованці гімназії.

5. Богослужбових книг православного видавництва достатньо.

6. Церковний літопис заведений в 1873 році [18, арк. 36].

Поряд з цим, розпорядчий стіл видав переміщеннями та звільненням духовенства у церквах єпархії, послужними списками церковнослужителів, які давали можливість простежувати процеси просування по службі, переміщеннями та призначеннями церковнослужителів, висвяченнями в сан, виключеннями з духовного звання, покараннями за провини і злочини, взаємовідносинами священників між собою і з вищим керівництвом, про персоналії у стані духовенства, сімейні династії, долі окремих священників, про позитивні і негативні сторони життя.

В призначенні і переміщенні парафіяльного духовенства важливу роль відігравали не лише керівництво єпархії але і світські особи – парафіяни.

Так, 2 травня 1874 році архієпископу Подільському і Брацлавському Леонтію надійшло прохання священника с. Мокра Балтського повіту І. Костецького про переміщення його в с. Гетьманівку на вільне місце священника через те, що в с. Мокра всі прихожани розмовляють молдавською мовою і майже не розуміють російської, а священник Костецький не розуміє молдавської мови. Тому, просив перевести його в с. Гетьманівку хоча приход там гірший через малу кількість прихожан. Прохання було розглянуто консисторією, але не задовільнено. Столоначальники зібрали відомості про негативні вчинки священника у с. Мазурів – здириництво з прихожан грошей за здійснення обрядів і з 1866 р. ухвалили заборону священослужіння [19, арк. 2]. Того ж року консисторією розглядалася справа псаломника с. Москалівка Проскурівського повіту А. Лукасевич. У проханні на ім'я архієпископа описував своє важке життя упродовж 14 років в с. Москалівка, де у нього не було власного будинку, а земля, яка належала причту церкви не давала врожаю, тож хліб потрібно було купляти, тому що сім'я була велика, через що просив перевести його до іншого приходу [19, арк. 6].

Внаслідок діяльності розпорядчого столу у його діловодстві відкладалися послужні списки

церковнослужителів єпархії. Так, з послужних списків церковнослужителів Кам'янецького повіту за 1912 рік довідуємося, що в цьому році настоятелем Кафедрального собору на честь Казанської ікони Божої матері був протоієрей Василь Лебедев. Народився в 1851 році в м. Іваново-Вознесенську Володимирської губернії. Нагороджений орденами св. Станіслава, св. Анни, св. Володимира. Як настоятель собору, отримував 1000 руб. В 1876 році закінчив курс Київської духовної академії та отримав ступінь кандидата богослів'я. Працював викладачем латини у Подільській духовній семінарії. Був членом її педагогічної ради. З 1878 року викладав географію в Подільському жіночому училищі духовного відомства. При цьому ж училищі служив священником Різдно-Богородичної церкви. В 1886 році перейшов на посаду цензора Подільських єпархіальних відомостей. З 1891 до 1893 року працював головою будівельного комітету при Подільській духовній семінарії. В 1904 році був зарахований до штату кафедрального собора священником. З 1905 року за згодою св. Синода призначений штатним членом консисторії. Настоятелем Кафедрального собора Казанської Божої матері Василя Лебедева призначено в 1908 році. Одружений. Мав трьох синів (двоє з них священники) і три доньки. Також, ці списки містили відомості про церковних старост та вдов і сиріт, які знаходяться під попечительством церкви [20, арк. 1зв.].

1-й розпорядчий стіл збирав відомості про перебіг епідемій на ввіреній території. Для прикладу, у 1872-1873 рр. Поділля охопила епідемія віспи. Консисторія зобов'язала благочинних збирати та надсилали відомості про народжених, померлих та прививки від віспи. З відомостей 5-го округу Кам'янецького повіту, до якого входило 23 населених пункти, дізнаємося, що за другу половину 1872 року в означеному окрузі народилося 1270 осіб, а померло від віспи 903 особи [21, арк. 23].

Щорічно консисторією розглядалися звіти благочинних про стан благочиння і про свою діяльність і ухвалювалися по ним відповідні рішення. Так, за їх даними 1869 г. можемо з'ясувати різноманітні факти з життя приходів. Зокрема, звіт Кам'янецького повіту благочинного протоієрея Снегурського констатував:

1. Деякі церкви не мали планів на церковну землю.

2. За встановленими правилами попечительств слід обкладати податками і стягненнями за різні провини та аморальність урядників, які характеризувалися поганою поведінкою і як наслідок звільняти їх з займаної посади.

3. Доведено, що провідниками пияцтва в народі є саме сільські і волосні урядники.

Зважаючи на вищевикладене консисторія постановила, щоб благочинний склав проповідь про важкі наслідки пияцтва [22].

Звіт кам'янецького повіту благочинного Тита Місюри містив у собі наступні відомості:

1. Священиками не ведуться церковні літописи, так як вони соромляться у виборі тем, які можуть бути озвучені у літописі.

Зі звіту Кам'янецького повіту благочинного Розумовського дізнаємося:

1. В багатьох приходах немає документів на церковні землі.

2. В м. Збриж в минулому хороша церковно-приходська школа, нині зачинена через розпорядження волосного старшини та писаря, що підтвердив мировий посередник. Мотив – заборона навчання у церковному домі під керівництвом священника.

Консисторія доручила благочинному провести слідство з даної справи.

Зі звіту міського благочинного м. Кам'янця протоієрея Новицького довідуємося:

1. В м. Кам'янці-Подільському та передмістях поліція не стежить за закладами з алкогольними напоями, які заборонено відкривати до закінчення пізньої Літургії.

2. В с. Голосків священник Пашута за свій рахунок побудував двокімнатний флігель в дворі свого будинку для сільської школи [22].

Формулярні відомості церков, які об'єднувалися в одну справу в межах адміністративно-територіальної одиниці (м. Кам'янець та Кам'янецький повіт) і подавалися до консисторії кожного року, містили докладні відомості про церковний приход та духовенство, яке у ньому служило. Наприклад, із формулярної відомості про церкву та церковнослужителів с. Слобідка-Рихтівська за 1796 рік можна довідатися, що зазначене село належало до Брацлавської єпархії Подільської

губернії того ж округу. Коли була збудована церква невідомо. Вона була дерев'яною і освячена на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Приход складався з 127 дворів, 354 осіб чоловічої статі якими володів генерал Карпецький. Церкві належало 13 аршинів ґрунтів, у приході було 18 косарів. Служив у приході священик Андрій Федорович Маковський 43 років, який пройшов навчання до риторики. 1786 року Маковського висвячено у сан уніатським священиком Белянським [23, арк. 158-159].

Розпорядчий стіл консисторії опікувався відкриттям єпархіальних училищ в Подільській губернії та листувався з духовенством з означеного питання. Наприклад, з 1863 до 1869 року тривало листування законоучителя Імператорського виховного товариства шляхетних дівчат протоієрея Василя Гречулевича з консисторією з приводу відкриття в м. Тульчині училища для дівчат духовного звання та проекту статуту Тульчинського училища, який був нею розглянутий [24, арк. 259-264].

Одним з завдань, яким опікувався 1-розпорядчий стіл консисторії, було ведення священиками приходів церковних літописів, які є важливим джерелом висвітлення різнобічних подій життя парафії від суспільно-політичних до описання погоди за великий проміжок часу. Також, у них відображалися історико-статистичні відомості про населенні пункти. Так, відомості до церковний літопис с. Козачки Летичівського повіту заносилися впродовж 1870-1919 рр., які поділялися на 10 розділів: 1) місцевість, 2) приход, 3) храм, 4) церковне нерухоме майно: землі, церковні та причтові будівлі, 5) інше церковне майно: церковні капітали, ризниця, утвар, архів та бібліотека, 6) причт, 7) церковно-приходське попечительство та благодійні установи, 8) церковно-приходські школи, читальні, 9) визначні місця приходу та незвичайні явища, 10) статистичні відомості. Таким чином, з останнього 10 розділу літопису можна прослідкувати демографічні показники населення приходу. В кінці 1870 року прихожан Свято-Різдво-Богородичної церкви нараховувалося 845 осіб (471 чол., 374 жін.), у 1900 – 1216 (599 чол., 617 жін.), у 1916 – 1666 (843 чол., 823 жін.). Отже, за період з 1870 до 1916 року кількість православного населення у населеному пункті збільшилася вдвічі [25].

У консисторії розглядалися, також, і справи пов'язані з винятковими випадками з життя єпархії, про що свідчать матеріали, які збереглися в консисторському архіві. У 1802 році до консисторії надійшов рапорт з Брацлавського духовного правління з повідомлення священика с. Ковалівка І.Левицького, що у хаті місцевого жителя селянина І.Зубенка явилася чудотворна ікона Пресвятої Богородиці написана на дереві, яку було передано до консисторії [26, арк. 2].

У ст. 18. Статуту Духовних консисторій значалося про те, щоб місцеві священики та благочинні не допускали на території своїх приходів розповсюдження серед православного населення різних забобонів, антихристиянських вірувань та обрядів. У тому випадку, якщо вищезазначені факти мали місце, надіслані повідомлення надходили до розпорядчого столу консисторії [15, с. 223-224]. Цьому напрямку діяльності присвячено окремий § 4.4.

Збиралися та формувалися у справі надіслані до консисторії маніфести та військові реляції. Так, 29 січня 1904 року редакція Подільських губернських відомостей опублікувала маніфест імператора Миколи II про розірвання Японією усіх домовленостей з Росією і початок військових дій на Далекому Сході через «корейське питання». Разом з примірником маніфесту до консисторії надійшла пропозиція єпископа Подільського і Брацлавського Климента про те, щоб в усіх церквах єпархії була проспівана молитва «Спаси Господи» за великого самодержця, Христолюбиве воїнство і дарування перемоги над ворогом Христа Христового. Також, пропонувалося в усіх середніх і нижчих навчальних закладах єпархії після кожного богослужіння законоучителям пояснювати молоді великий зміст та значення війни, яка є величним актом справедливості, святою справою – боротьбою християнства з язичницьким світом та його культом [27].

Таємна частина. Канцелярія начальника Подільської губернії Міністерства внутрішніх справ щорічно надавала консисторії статистичні відомості про кількість розкольників у розрізі повітів губернії. Справа з такими відомостями належала до таємних. З відомостей за 1863 рік дізнаємося, що у всього у Подільській

губернії налічувалося розкольників 10995 осіб. Найбільше проживало у Вінницькому (2547), в повітовому м. Балта (1599), в Летичівському (1372) і в Брацлавському (1372) повітах. Всі належали до безпоповців [28].

Таємна частина займалася й справами про появу сект штундистів та звинувачення селян в розповсюдженні штундизму на території губернії. З них дізнаємося, що в 1877 році секта штундистів з'явилася в с. Великий Бобрік Балтського повіту [29]; в 1893 році – в с. Байбузівка тогож повіту [30]. Жителі залізничної станції Слобідка Балтського повіту подружжя Хитрови в 1894 році проповідували штундизм [31]. З 1895 до 1908 року тривала справа з звинувачення селян с. Слободзея Балтського повіту Бєсядовського Якова, Лукасевича Іполіта та Костецького Михайла у розповсюдженні штундизму [32].

Таємна частина розпорядчого стола, окрім вищезгаданих, опікувалася справами звинувачення в антиправославних настроях. До прикладу у 1894 р. в висловлюваннях проти православ'я звинувачувався ксьондз м-ка Вербівець Ушицького повіту Ф. Галішевський [33].

Справи про приєднання до православ'я різних осіб складалися з рапортів настоятелів приходів та благочинних з інформацією про зазначені факти, а також письмових обіцянок виховувати дітей в православній вірі. Наприклад, в 1865 році протоієрей кам'янецького кафедрального Іоано-Предтеченського собору подав рапорт з 13-ма такими обіцянками до консисторії. Одну із них підписала мешканка с. Підзамче дворянка Л.Осовська римо-католицького віросповідання, яка взяла шлюб з сином відставного канцеляриста С. Левкевичем православного віросповідання і зобов'язалася хрестити і виховувати дітей у православній вірі [34, арк. 69-82].

Часто мешканці губернії, які належали до інших конфесій не бажали змінювати своє віросповідання. У 1865 році консисторією розглядалася справа священика 4-го благочинного округу Могилівського повіту Павла Билінського, який повідомив єпископа Леонтія про те, що не дивлячись на всю старанність у проповідуванні православ'я місцевим священиком у ввіреному йому приході с. Барські Чемериси,

товариство старообрядців з 40 осіб чоловічої і 50 осіб жіночої статі залишилися вірними своїй вірі [35]. А ще одним роком раніше в 1864 році жителі с. Барські Чемериси почали будувати дерев'яну каплицю, не маючи на те дозволу. Справа про заборону її спорудження, також, розглядалася розпорядчим столом духовної консисторії [36].

В зв'язку з переходом із одної віри до іншої траплялися і такі випадки, коли колишні єдиновірці притісняли людину, яка змінила віру. Так, колишній старообрядець міщанин містечка Літина Никифір Расторгуєв в 1866 році одружився з православною міщанкою Іриною Антонюковою в соборній Свято-Михайлівській церкві містечка Летичів за православним обрядом. Члени общини не сприйняли цього факту і чинили всілякі утиски, через що Расторгуєв надіслав прохання до архієпископа Леонтія про зарахування його до іншого товариства с. Хребтіїв Ушицького повіту на що архієрей відповів згодою [37]. В 1865 році ксьондз костела м. Жванчик Ушицького повіту відмовив селянину Тршелецькому у наданні метричної виписки про народження, так як останній хотів одружитися з православною Радецькою, а ксьондз просив його одружитися з католичкою. Консисторія надіслала прохання до католицької духовної консисторії про надання виписки про народження Тршелецькому [38]. В тому ж 1865 році була заведена справа по звинуваченню вікарія ксьондза Барського костелу Гундера, який повинчав за католицьким обрядом селянку Вязловську Катерину православного віросповідання, шлюб якої був перевінчаний за православним обрядом в Барській Свято-Успенській церкві [39].

З огляду на різний характер стосунків різноконфесійного населення м. Кам'янця-Подільського у XIX ст., до таємної частини розпорядчого столу консисторії в 1867 році надійшла справа з рапортом на ім'я архієпископа Леонтія за підписом соборного і міського духовенства, в якому обґрунтовувалося прохання про заборону мешканцям єврейської національності утримувати у своїх господарствах осіб православного віросповідання. У ньому говорилося про те, що в місті чоловіки та жінки постійно знаходяться на службі у євреїв.

Чоловіки працюють двірниками та кучерами, а жінки няньками й годувальницями. Часто живуть вони під одним дахом з євреями і тому звикають до їх звичаїв, вивчають їхні молитви, відвідують синагоги, носять їх священні книги, моляться разом з ними, виконують шабаш, через що відвідують церкву тільки під час пасхальної сповіді [40].

Таємною вважалася справа з листування консисторії з Гусятинською митницею, яка затримала в 1865 році контрабандний товар у вигляді хрестиків та медальйонів і просила дозволу консисторії на його продаж на території імперії. Після огляду товару вона заборонила його продаж через недотримання православних канонів, а митницю проінформувала, що у подібних випадках остання може звертатися до консисторії, так як в Подільській єпархії особливої духовної цензури не існує [41].

У впровадженні таємної частини розпорядчого столу консисторії знаходилася й справа бакшанського волосного писаря Івана Ковалева, який в 1865 році у другій половині волосного правління відкрив польське училище, де дворянин Лев Гржбовський навчав польської мови чотирьох дітей писаря і трьох польських хлопчиків – племінників чиновника балтської поліції Андрія Богдановича з інших сіл. По викритті цього факту у Гржбовського було знайдено папери політичного змісту, після чого його заарештували [42].

Отже, з огляду на величезний корпус документів, який створювався в результаті ді-

яльності розпорядчого стола консисторії, можна констатувати, що він займався найбільш об'ємною та значущою ділянкою роботи установи. Так, серед багатьох важливих напрямків організаційно-розпорядчої діяльності консисторії вирізняються наступні: складання та надання термінових відомостей та звітів до Синоду, а також статистичного та історико-статистичного комітетів, нагородження духовенства, нагляд за станом єпархії, отримання та контролювання виконання наказів св. Синоду, посадові переміщення духовенства та чиновників консисторії, ведення справ про висвячення, приймання, переміщення та звільнення духовенства у Кам'янецькому та Балтському повітах. Складовою розпорядчого стола була таємна частина, яка опікувалася питанням розповсюдження та зміцнення православного віросповідання на території єпархії. Разом з тим, розпорядчий стіл виконував укази єпархіального архієрея, вів листування щодо проектів сільських причтів та кадрів, складав річні звіти єпархії про церкви, духовенство, сповідальні розписи, метричну статистику, річні та свічні прибутки. У таємній частині велися справи про зміну різними особами віросповідання, шлюби православних за католицьким обрядом, справи з звинувачення ксьондзів та інших осіб в розповсюдженні католицизму й штундизму, а також справи з статистичними відомостями про кількість осіб, які прийняли православ'я, заборону розповсюдження контрабандних товарів на території єпархії та інші.

Список використаних джерел та літератури

1. Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона Р) 2002 IDDK (С) 2002 Мультимедиа-издательство «Адепт».
2. Полное собрание законов Российской Империи. – Собрание 2-е. С 1825 по 1881 г.– Т. 44. Ч. 1. 1869 (№ 46610-47357). – 962 с.
3. Айвазян, О. Б. Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Айвазян // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 16. – С. 51–63.
4. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 20.
5. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький, 1995. – С.39.
6. Баженов Л.В. Михайло Орловський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Поділля / Л.В. Баженов // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький, 1994. – С. 27-30.
7. Блажевич Ю.В. Нариси історії православ'я Поділля – Хмельниччини: науково-популярне монографічне видання / Ю. І. Блажевич. – Хмельницький: ФОП Сікорська С. В., 2017. – 337 с.
8. Копилов А.О., Заводовський А.А. Православна церква в Україні та національно-визвольна боротьба балканських слов'янських народів у 60–80-х рр. XIX ст. // Укр. іст. Журн. – 2000. – № 5. – С. 97-110.
9. Опря Б.О. Роль православного духовенства у розвитку початкової духовної освіти на Поділлі наприкінці XIX - на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб.наук.праць.Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. - Т.П. Матеріали сьомого круглого столу, присвяченого 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету.

- С. 321-326.; Деякі аспекти взаємин православного духовенства з парафіянами на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.. – № 13 – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 177–183.
10. Слободянюк П.Я. Українська церква: історія руйни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового// Хмельницький. – 2000. – 266 с.
 11. Філінюк А.Г. Етнорелігійні перетворення на Поділлі наприкінці XVIII – в перших десятиліттях XIX століття // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. –Т.12: Матеріали восьмого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка”. – С. 215.
 12. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). Опис. 1. справ Ф. 315., 1795 р. – 1769 р., 403 с.
 13. ДАХМО. Опис. 1. Т. 2. справ Ф. 315., 1870 р. – 1920 р., 171 с.
 14. Там само. Опис 2, 3, 4. справ Ф. 315., 1795 р. – 1917 р., 80 с.
 15. Полное собрание законов Российской Империи. – Собрание 2-е. С 1825 по 1881 г. – Т. 16. Ч. 1. 1841 (№ 14141-14986). – 924 с.
 16. ДАХМО. Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 15. – 22 арк.
 17. Там само. – Оп. 2. – Спр. 93. – 183 арк.
 18. Там само. – Оп. 1. – Спр. 9178. – 360 арк.
 19. Там само. – Спр. 8902. – 38 арк.
 20. Там само. – Спр. 9293. – 230 арк.
 21. Там само. – Спр. 8895. – 107 арк.
 22. Там само. – Спр. 8831. – 26 арк.
 23. Там само. – Спр. 4. – 169 арк.
 24. Там само. – Оп. 2. – Спр. 41. – 366 арк.
 25. Там само. – Спр. 100. – 218 арк.
 26. Там само. – Спр. 12. – 4 арк.
 27. Там само. – Оп. 1. – Спр. 9227. – 116 арк.
 28. Там само. – Спр. 1628. – 4 арк.
 29. Там само. – Оп. 2. – Спр. 356. – 120 арк.
 30. Там само. – Спр. 357. – 14 арк.
 31. Там само. – Спр. 358. – 25 арк.
 32. Там само. – Спр. 360. – 139 арк.
 33. Там само. – Спр. 359. – 18 арк.
 34. Там само. – Спр. 68. – 149 арк.
 35. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1637. – 3 арк.
 36. Там само. – Спр. 1629. – 5 арк.
 37. Там само. – Спр. 1660. – 7 арк.
 38. Там само. – Спр. 1647. – 14 арк.
 39. Там само. – Спр. 1646. – 21 арк.
 40. Там само. – Спр. 1659. – 4 арк.
 41. Там само. – Спр. 1649. – 8 арк.
 42. Там само. – Спр. 1636. – 7 арк.
-

Прокопчук В.С.

ОСВІТА НАДУНАЄВЕЧЧИНІ У 80-І РОКИ ХХ СТ.: ОСТАННІ ШКІЛЬНІ РЕФОРМИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Стаття присвячена аналізу тих, процесів в освіті на Дунаєвеччині, в одному з мікрорегіонів Поділля, які відбувалися у 80-х роках минулого століття на заключному етапі існування радянської влади. Показано зусилля держави, місцевих органів влади, педагогічної громадськості, спрямованні на реформування, суттєве удосконалення матеріальної бази і кадрового потенціалу шкіл, дошкільних і позашкільних закладів району, змісту, форм і методів їх роботи.

Ключові слова: Дунаєвецький район, Дунаєвеччина, освіта, школа, учитель, реформи, дитячі дошкільні заклади, позашкільні заклади.

Питання історії освіти на Дунаєвеччині у 80-х роках ХХ ст. спеціально не досліджувалося. У деяких публікаціях знайшли відображення лише окремі події і факти [27;28;29]. Тому метою цієї статті є комплексне висвітлення тих процесів в освіті району, які відбувалися на заключному етапі функціонування радянської влади, а також інновацій, які можна віднести до передвісників нової доби в історії освіти – доби незалежності.

У 80-і роки розвиток освіти відбувався на фоні помітних зрушень в усіх галузях суспільного життя району, у тому числі – у соціальній сфері. За роки Х п'ятирічки (1976-1980) тільки в райцентрі було здано 8 комунальних і 2 кооперативних житлових будинки – 210 сімей отримали окремі квартири, побудовано 178 індивідуальних житлових будинків. Розмір вкладів в ощадбанку зріс на 8 млн. крб. Містятни придбали 2960 телевізорів, 767 пральних машин, за два останніх роки п'ятирічки зареєстровано 606 автомашин власного користування. Розпочалася газифікація міста, прокладання водопроводу, каналізаційної мережі. Школи міста прийняли 2250 учнів, дошкільні заклади – 845 вихованців. 1980 року в дитсадках добавилося ще 100 місць – проблема влаштування дітей у ДДЗ на той час була знята [27,с.189].

1980 року відбулася зміна керівництва відділу освіти. П.Г. Перепелюк, відпрацювавши 25 років на посаді завідуючого, вийшов на пенсію, а до управління освітою району прийшов В.С. Прокопчук. Деякий час П.Г. Перепелюк залишився працювати на посаді методиста райметодкабінету. Наприкінці 1982 року у зв'язку з обранням завідуючого РВНО на по-

саду секретаря райкому партії відділ очолив Станіслав Іванович Ніжанківський.

80-і роки характеризувалися динамічним розвитком освітньої мережі району. На 1 вересня 1981 року її склали 53 школи (3 початкових, 31 неповна середня, 19 середніх) – 11383 учні, 40 дитячих дошкільних і 3 позашкільних заклади. Відбувалася й оптимізація. 1983 року закрили Михайлівську ПШ, завідуюча А.А. Лаврентій та учні влились у колектив Блищанівської восьмирічної школи. Наприкінці 80-х почалося роз'єднання класів – комплектів, зокрема 1989-1990 навчального року – у 6 школах, наступного року – у 17 [3,с.112]. Намітилася тенденція до збільшення кількості освітніх закладів (1990 року функціонувало 57 шкіл, у тому числі середніх – 19, неповних середніх – 33, початкових – 5, у них навчалось 10144 учні) і водночас – зменшення учнівського контингенту. Порівняно з 1981 роком кількість учнів у районі зменшилася на 1239, у той же час у райцентрі збільшилася на 538 [3,с.1].

У Хмельницькій області вперше в Україні був створений навчально – виховний комплекс «Школа - дитсад». Відбувався перехід на навчання учнів з 6 років. На Дунаєвеччині приклад показувала Чаньківська восьмирічна школа, очолювана О.Ю. Перепелюк. Готуючись до прийому першого набору шестиліток, директор побувала в школах Кам'янця – Подільського, вивчала досвід роботи з ними. Влітку 1981 року на першому поверсі школи перемурували стіну, утворивши таким чином навчальну, ігрову та спальну кімнати. Роботу з шестилітками доручили Н.Д. Боднарчук, яка мала дошкільну освіту і досвід роботи з дошкільнятами, а та-

кож здобула спеціальність учителя початкових класів у Кам'янець – Подільському державному педінституті. 1 вересня 18 дітей шестирічного віку та їх батьки були приємно вражені – кімнати своїм дизайном, новими меблями та іншим обладнанням нічим не уступали дошкільному закладу, а можливо й навпаки. На серпневій конференції попри те, що напередодні 1981-1982 навчального року були здані шкільна новобудова в Іванківцях, 6 нових класних кімнат у Рудці, облицьовано модною на той час плиткою приміщення Маківської, Чаньківської шкіл, міжшкільного навчально – виробничого комбінату та інших закладів, найбільший інтерес викликав все – таки досвід чаньківчан з організації навчання шестиліток. Він знайшов підтримку і дальший розвиток в районі [23]. Наступного року в нульових класах Балинської, Великожванчицької, Маківської середніх, Чаньківської і Чечельницької восьмирічних шкіл вже навчалось 112 шестирічок.

Успіхи педагогічного колективу району були відзначені заступником міністра освіти України В.М. Курилом, який 1983 року побував на серпневій учительській конференції, виступав, вручив міністерські нагороди – 12 Почесних грамот і 6 знаків «Відмінник народної освіти УРСР» – кращим педагогам [34].

На кінець 70-х – першу половину 80-х припадає нова більш потужна хвиля русифікації освіти. У відповідь на постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо поліпшення вивчення російської мови в школах та інших навчальних закладах союзних республік» партійні та державні органи України відчутно потіснили рідну мову як з офіційного спілкування, так і з закладів освіти. У виступах на сесіях Верховної Ради, партійних з'їздах, конференціях не прийнято було виступати українською мовою – переважала мова «міжнаціонального спілкування». Школи масово переводились на російську викладову мову, особливо – у містах. 26 травня 1983 року в інформації про хід виконання вказаної постанови ЦК КПУ під грифом «таємно» доповідав у Москву: програми з російської мови та літератури суттєво удосконалені, створені нові для шкіл з поглибленим вивченням російської

мови; збільшено тираж дитячої художньої літератури і навчальних посібників з російської мови; посилена пропаганда російської мови засобами масової інформації; на факультети російської мови та літератури прийнято на 635 студентів більше і їх загальна кількість мала скласти 3500 осіб; щороку виділялося 2,5 млн. крб. на підвищення зарплати учителям, які викладали російську мову і літературу; на 357 тис. крб. збільшено фонд для виплати підвищених стипендій студентам російських відділень [12,с.837-838].

Не зважаючи на очевидні успіхи, в освіті залишалося чимало проблем, які гальмували її розвиток. І в першу чергу – матеріальна база. У Дунаєвецькому районі із 134 шкільних будівель 28 були зведені ще в XIX ст., 16 – протягом 1900-1917 рр. Потрібно було створити сучасну базу для трудового навчання, удосконалити підвіз учнів з віддалених сіл, харчування школярів тощо. Власне, необхідний був комплексний підхід до розв'язання проблем, докладання зусиль не тільки педагогічних колективів, а й партійних, радянських і господарських органів для дальшого розвитку освіти в країні.

1984 року розпочалася реформа загальноосвітньої і професійної школи, розрахована на XI – XII п'ятирічки. Відбувалося обговорення опублікованого в пресі проекту ЦК КПРС «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи». Г.В. Медведюк висловився за посилення ролі підприємств, організацій, колгоспів у зміцненні матеріальної бази закладів освіти, більш активне залучення школярів до продуктивної праці [19]. Учителю – пенсіонеру О.К. Садовському вважав, що проєкт обійшов увагою недосконалу систему оцінювання знань учнів, адже трійка, якою, аби не знизити показник успішності по школі, нерідко оцінювалася й відсутність знань в учня, нічого не варта. «Мені здається, – пропонував Олексій Карлович, – краще було б зовсім не атестувати таких учнів»[31]. Тоді ще ні суспільство, ані педагогічна думка не дозріли до прийняття такої пропозиції. Значно пізніше, вже в часи незалежності, вона знайшла втілення у 12-бальній системі оцінювання знань.

Наприкінці лютого відбулася науково – практична конференція «Оптимізація навчаль-

но – виховного процесу – важлива умова підвищення ефективності навчання і трудового виховання учнів у світлі наступної реформи загальноосвітньої і професійної школи». Доповідач завідуючий райметодкабінету В.Я. Добровольський і виступаючі Н.С. Трапезникова, Н.П. Олійник, О.О. Поспелов, Т.І. Лазарук, А.М. Вітковська, В.І. Маревич підтримали ідею реформування школи, внесли низку пропозицій [9].

Своїм виступом у пресі хід обговорення підсумував міністр освіти УРСР М.В. Фоменко: освітянська громадськість схвально сприйняла проект реформи, внесла важливі пропозиції. По – суті, реформа стає всенародною. Міністерство розробило заходи, на підготовчому етапі (1984-1986) має оновити зміст освіти, видати програми і підручники нового покоління [38].

Квітневий (1984 року) пленум ЦК КПРС схвалив, а перша сесія Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання затвердила «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи». Вони зводились до перебудови структури загальної середньої та професійної освіти – у 12-ій п'ятирічці неповна середня школа ставала дев'ятирічною, середня – одинадцятирічною, мав відбутися перехід на навчання дітей з шестирічного віку. Перед професійною школою ставилася принципова вимога забезпечити органічний зв'язок професійного навчання учнів з дальшим підвищенням рівня їх загальноосвітньої підготовки. Реформа передбачала підвищення якості навчально – виховного процесу, поєднання навчання з продуктивною працею, оволодіння випускниками середніх загальноосвітніх шкіл ще до початку трудової діяльності певною професією, зміцнення навчально – матеріальної бази, авторитету учителя, удосконалення управління освітою.

Конкретизувала завдання низка партійних та урядових постанов: «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1984), «Про поліпшення трудового виховання, навчання і професійної орієнтації школярів і організацію їх суспільно корисної, продуктивної праці» (1984), «Про дальший

розвиток системи професійно – технічної освіти і підвищенні її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів» (1984), «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно – технічної освіти та поліпшення умов їх праці й побуту» (1984), спільна постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про підвищення заробітної плати учителів та інших працівників народної освіти» і постановою Ради Міністрів СРСР «Про дальше поліпшення суспільного дошкільного виховання і підготовки дітей до навчання в школі».

Реалізація основних напрямів реформи почала давати позитивні результати. У Дунаєвському районі 1986 року реформа торкнулася 4 початкових, 33 восьмирічних, 18 середніх і заочної шкіл, в яких навчалося 10266 учнів, працювало 1087 учителів. Рішенням райвиконкому за кожною школою були закріплені базові підприємства, колгоспи, намічено план будівництва і добудови шкіл, дитячих дошкільних закладів. На його виконання за роки 11-ої п'ятирічки було здано Підлісномукарівську середню школу на 320 учнівських місць, Іванковецьку восьмирічну на 192 учнемісця, реконструйовано та добудовано Тернавську і Воробіївську восьмирічні, Миньковецьку допоміжну школи [4,с.3].

Більш успішною в плані зміцнення навчально – матеріальної бази закладів освіти району була 12 п'ятирічка. За кошти держави і базових підприємств введено в дію 7 шкіл на 2576 учнівських місць, зокрема Тинянську і Дунаєвську №3 середні, Сокілецьку, Мушкунинецьку, Михайлівську, Лисецьку і Слобідко-рахнівську неповні середні школи, добудовано 35 класів, 5 майстерень, 4 їдальні, 7 спортзалів [3,с.108].

Проведена значна робота зі створення належних умов для навчання шестиліток. У 1986-1987 н.р. навчанням з шестирічного віку вже було охоплено 723 дитини.

Майже всі учні 4-10 класів залучені до суспільно корисної, продуктивної праці, у тому числі 1366 – в 13 учнівських виробничих бригадах, 1365 – у 17 таборах праці і відпочинку, 100 – у шкільному лісництві. За учнівськими виробничими бригадами закріплено 497 га зем-

лі, 15 тракторів, 5 автомобілів, 15 комбайнів та інша сільськогосподарська техніка, працювало 26 ланок тваринників (330 учнів), 10 ланок операторів машинного доїння (137 учнів).

Свій напрям співпраці з ордену Леніна колгоспом «Україна» обрала Чечельницька восьмирічна школа, взявшись обслуговувати 60 тварин. Спочатку справа зустріла опір з боку окремих батьків. Питання обговорювалося на зборах учителів, батьків та учнів, в яких брали участь голова колгоспу В.В. Стеньгач, спеціалісти тваринницької галузі, а потім і на засіданні парткому колгоспу. Визначено відповідальних за створення для учнів необхідних умов, техніку безпеки, постачання кормів. Школа змінила розклад уроків для учнів 7 і 8 класів, поставивши першими трудове навчання, фізкультуру. Директор школи В.Л. Войтків учнівську виробничу бригаду з 36 членів поділив на 9 ланок по 4 учні в кожній – 2 хлопчики і 2 дівчинки. Бригадиром учні обрали Руслану Богданову, заступником – Любов Рудик, обліковцем – Людмилу Рудик. У відповідності з графіком роботи кожна ланка під керівництвом учителя працювала через 8 днів, здійснюючи увесь комплекс робіт – підготовку кормів, годівлю, чистку стійла, тварин, зважування тощо. На фермі обладнали кабінет навчально – дослідної роботи. Оплата праці залежала від приросту. Першого місяця роботи добовий приріст склав 620 грамів. Отримані кошти поділили між членами учнівської виробничої бригади в залежності від внеску кожного. Така організація трудового навчання і виховання відповідала умовам того середовища, в якому жили і виховувалися школярі, давала їм знання і навички, необхідні для вступу в самостійне трудове життя [13].

Дбали про обладнання робочих місць для трудового навчання і продуктивної праці в інших школах. На кінець 1985-1986 навчального року в школах і на підприємствах було: 32 робочих місця на суконній фабриці, 20 – на ремонтно – механічному, 30 – Маківському цукровому заводі, 15 – у мебльовому цеху. Крім того 833 робочих місця було атестовано в шкільних майстернях з обробки металу і дерева, а для учнів початкових класів робочі кімнати на 200 місць. На базі Станційнодунає-

веського комбінату хлібопродуктів діяв трудовий загін старшокласників. Школа предметно займалася профорієнтацією і трудовлаштуванням випускників: із 625 випускників 1985 року 108 пішли працювати в народне господарство.

Удосконалював професійну підготовку міжшкільний навчально – виробничий комбінат. Директор С.М. Богуцький, заступник М.Л. Хоптинець, викладачі і майстри Віталіса Білан, Петро Блозва, Володимир Горбанюк, Василь Іванов, Раїса Кутинська, Віліард Ластовський та інші за перших чотири роки випустили 2340 водіїв, трактористів, токарів, швачок. Згодом добавилася підготовка молодших медсестер та механізаторів трудовітських процесів, планували готувати мулярів, штукатурів, плиточників – облицювальників. Непоганий рівень знань і практичних навичок демонстрували вихованці МНВК на обласних конкурсах, Олександр Слободян посів перше місце на обласному конкурсі з автосправи, учениця Алла Хауляк – призові місця на обласному та республіканському конкурсах юних тваринників [1].

Свій внесок у надання загальної середньої освіти, професійне навчання і трудове виховання молоді вносило Балинське професійно – технічне училище, створене 1952 року. 1981 року спільним наказом Державного комітету УРСР по професійно – технічній освіті та Міністерства легкої промисловості УРСР на базі Дунаєвської суконної фабрики відкрили технічне училище №12, у липні 1984 року перейменоване в СПТУ – 22. Училище першого навчального року набрало 150 учнів. 30 учнів із 148, які закінчили навчальний рік, були відмінниками, більшість отримала 5- 6 розряди [20]. Протягом 1982-1996 років тільки Дунаєвська суконна фабрика працевлаштувала 563 випускники.

Влада всіляко підтримувала діяльність шкільних виробничих об'єднань. У районі щороку проводились зльоти активу учнівських виробничих бригад, приймалися звернення – заклики до випускників поповнювати трудові колективи колгоспів, підприємств, які нарожували потужність і постійно потребували притоку робочих рук.

Однак з часом реформа почала втрачати закладений в неї потенціал. Увагу від реалізації

її завдань відвернули більш глобальні проблеми – у середині 80-х постало питання майбутнього країни, перспектив соціалістичного ладу. Квітневий (1986 року) пленум ЦК КПРС проголосив курс на перебудову і гласність. Потрібне було не лакування фасаду, а докорінні зміни устрою, демократизація суспільного життя.

Попри позитивні зрушення, особливо в зміцненні матеріальної бази, в освіті залишалося чимало проблем, вирішення яких почало гальмуватися. Не сталися суттєві зміни і в якості знань учнів. На серпневій конференції 1987 року у доповіді завідуючого райВНО С.І. Ніжанківського з цього приводу прозвучала серйозна тривога: із 420 учнів, що виконували контрольні завдання з фізики, 89 отримали «2», а 192 ледь справились на трійку [2]. Район на обласних предметних олімпіадах зайняв 13 місце, наступного року – 16. Окреслилася негативна тенденція, яка вимагала вжиття невідкладних заходів на всіх рівнях освіти.

Питання перебудови освіти в лютому 1988 року розглянув пленум ЦК КПРС, у квітні того ж року – пленум Дунаєвського райкому партії. У доповіді та виступах, як водилося, прозвучала критика на адресу відділу освіти, керівників багатьох освітніх закладів, підприємств, колгоспів та пропозиції, спрямовані на перебудову освіти, зміцнення її бази, демократизацію, гуманізацію шкільного життя, зміну стилю управління. Обговорення постанови пленуму ЦК КПРС відбулося в усіх партійних організаціях і закладах освіти. Наприклад, на зборах парторганізації колгоспу імені 13-річчя Жовтня в доповіді О.В. Левицького, виступах М.М. Негоди, В.П. Матвєєва, Т.Д. Войцехової, завідуючої дитячим садком Н.Я. Фурман, голови сільради В.В. Валентієва був підданий критиці голова колгоспу за його ставлення до шкіл і дитсадків як у Голозубинцях, так і в Рачинцях [17]. Конструктивна критика мала позитивні наслідки, згодом у Голозубинцях було побудовано типові шкільні приміщення на 192 учнівських місць.

На початковому етапі перебудови відбулася зміна як обласного, так і районного освітянського керівництва. 1987 року у зв'язку з виходом на пенсію В.М. Шайноги посаду завідуючого обласним відділом народної освіти

посів М.М. Дарманський, який продовжив розвиток освіти по всіх напрямках реформування, велику увагу при цьому надаючи зміцненню матеріальної бази (тоді в області будувалося 86 шкіл і 60 нових дитсадків), створенню нових перспективних навчально – виховних комплексів «Школа – дитячий садок». За період 1987-1992 рр. кількість шкіл зросла з 977 до 1054, дитсадків – на 120 [11;37,с.270].

1 квітня 1988 року до виконання обов'язків завідуючого Дунаєвським райвідділом освіти у відповідності з наказом Хмельницького облВНО №52 від 9 березня 1988 року приступив В.С. Прокопчук. Райметодкабінет очолив Володимир Якович Добровольський, райком профспілки працівників освіти – С.І. Ніжанківський. Оновлювався склад працівників відділу та методкабінету, різні ділянки роботи очолили методисти В.Б. Байталюк, Л.І. Конопельнюк, Д.І. Міндра. На цей час у районі діяло 55 загальноосвітніх шкіл, навчалось 10089 учнів, у тому числі – 4 початкових (121 учень), 33 неповних середніх (3800 учнів), 18 середніх (6168 учнів), налічувалося 519 класів – комплексів.

Освітня програма формувала комплексну програму перебудови освіти в районі та кожному закладі. 11 серпня, напередодні 1988-1989 навчального року, проект «Комплексної програми перебудови народної освіти в Дунаєвському районі на період до 2000 року» був опублікований в районній газеті «Ленінським шляхом». У п'яти розділах програми узагальнені пропозиції, висловлені на пленумі райкому партії та зборах колективів освітніх закладів, конкретизовані терміни і виконавці. Після обговорення вони були схвалені серпневою вчительською конференцією [25]. Реалізація комплексної програми привела до помітних змін в освіті району.

Важливим кроком на шляху демократизації управління стало формування й організація роботи 55 шкільних рад, а це 1358 осіб, залучених до вирішення освітніх справ, 12 рад бюджетних та відомчих дитячих дошкільних закладів (212 членів) та районної освітньої ради в складі 35 осіб, її президії (9 осіб), очоленої Яковом Михайловичем Слободянюком. Серед голів новостворених державно – громадських органів управління було 11 голів колгоспів,

8 голів сільрад, 2 керівники підприємств, 8 секретарів парторганізацій, двоє голів профспілкових організацій, 18 представників громадських організацій, 29 із них — депутати рад різного рівня, 9 — члени райкому партії, власне — чимала сила, яка при правильному спрямуванні могла суттєво впливати на стан справ у закладах освіти [3, с.107]. У червні 1989 року ради на своїх засіданнях заслухали звіти директорів, завідуючих ДДЗ про проведену за навчальний рік роботу, успіхи, проблеми і завдання на новий навчальний рік, дали оцінку роботі керівників закладів, подекуди ініціювали заміну керівників, вносили кандидатури на заміщення посад. 1989 року на демократичних засадах проведено заміну керівників Балинської, Мушкунинської і Старогутянської шкіл. Призначення директорів здійснювалося після їх обрання таємним голосуванням на зборах колективу школи та за погодженням з головами рад, що сприяло добору більш підготовлених, відповідальних, а також підконтрольних громадськості управлінців.

Певною ознакою демократизації освітнього життя було нестандартне проведення серпневої вчительської конференції 1990 року. На початку серпня традиційна доповідь відділу освіти, яку завжди озвучував завідуючий, була опублікована в районній газеті для ознайомлення широкої громадськості з основними напрямками перебудови освіти, інноваціями, які вводились у шкільне життя. Доповідь обговорили в колективах шкіл, дошкільних і позашкільних закладів, проаналізували успіхи, вузькі місця, намітили заходи для активізації перебудовних процесів. А на конференції після короткого вступного слова завідуючого РВНО виступаючі як з трибуни, так і від розташованих у залі мікрофонів критично оцінили зроблене, сформували пакет пропозицій, які доповнили комплексну програму перебудови освіти новими завданнями.

Серцевиною та основним критерієм ефективності будь-якої реформи є якість знань. Цьому мав сприяти поділ змісту освіти на республіканський і шкільний компоненти. Більшість учителів району вдало застосовували так звану «внутрішню» диференціацію, тобто врахування індивідуальних особливостей учнів на

кожному уроці шляхом добору вправ, проведення загального та індивідуального інструктажу, оптимального поєднання колективної, групової та індивідуальної роботи, диференціації домашніх завдань тощо.

З перебудовою відкрились можливості ввести й «зовнішні» форми диференціації. У початковій ланці — класи поглибленої індивідуалізації. У Дунаєвецькій СШ №1 1989-1990 навчальний рік такий клас — 19 сильних учнів — у порядку експерименту вела Світлана Петрівна Дак.

Вводилося поглиблене вивчення окремих предметів. 1989-1990 навчального року в 7 школах діяло 11 класів поглибленого вивчення окремих дисциплін. У числі перших поглиблене вивчення фізики запровадила Миньковецька СШ (директор П.М. Онищук). Робота учителя — методиста Алли Федорівни Онищук виявилася настільки ефективною, що її учениця представляла район на обласному та республіканському етапах олімпіади з фізики.

У 10-11 класах запроваджувалося профільне навчання, поглиблене вивчення в межах спеціально відведених годин комплексу предметів певного профілю, що забезпечувало допрофесійну підготовку старшокласників у тій галузі знань, до якої вони виявили стійкий інтерес і здібності. Суспільно — гуманітарний профіль обрали Дунаєвецькі середні школи №1 і №4, фізико — математичний — Дунаєвецька СШ №2, хіміко — біологічний — Дунаєвецька СШ №3, художньо — естетичний — Маківська СШ.

3235 учнів були охоплені заняттями у 208 факультативах. Перебудова торкнулася і цієї випробуваної форми зовнішньої диференціації: була збільшена кількість годин на факультативні заняття, знижена планка мінімальної наповнюваності, розширилась тематика, групи могли бути різновіковими [7].

Вводилася нова форма диференціації — курси за вибором. Рекомендувалося запроваджувати їх з 8 класу, коли в учнів виразніше виявляються інтереси та нахили. Відрізнялися вони від факультативів тим, що після вибору курсу його вивчення ставало обов'язковим.

Результати диференціації дали себе відчутти на обласних предметних олімпіадах: 1989 і

1990 рр. район зайняв 8 місце, вдвоє поліпшивши рейтинговий показник.

Активізувалася і виховна робота. Ще діяв у Дунаївцях шкільний кінотеатр «Червона гвоздика», гостями якого були артисти Василь Лановий, Євген Леонов, Сергій Іванов, а також творці фільму «Циганка Аза», що знімався в Гуті Блищанівській і Притулівці на Дунаєвщині, лауреат Державної премії СРСР, Заслужений діяч мистецтв УРСР режисер Григорій Кохан, актори Ольга (Ляля) Жемчужна, Ігор Крикунов — творці образів головних героїв фільму Ази і Василя, та інші актори Московського театру «Ромен», Київського молодіжного театру, Ленконцерту.

4 березня 1989 року з нагоди 175-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка діти приймали письменників Поділля. Альбом – літопис кінотеатру зберіг дорогоцінні автографи письменників:

Тепло долонь – на всіх поділим,
На всіх – любов і смутку мить,
Бо й називається Поділлям
Земля, де маю щастя жить.

(Микола Федунець)

Мова народу – скарб його дум.
В мові народу – радість і сум.
В слові шукай і глибин, і висот.
Слова зречешся – зрадиш народ.

(Василь Кравчук)

У Смотрицькій СШ успішно діяв клуб вихідного дня. У його рамках у вільні від навчання дні працювала бібліотека, якою завідувала А. Бродзянська. Ю. Маревич та В. Касперський організували спортивні заходи. Діти проводили ранки на колгоспній фермі, тракторному стані, відправлялися на екскурсії, в одно – дводенні походи, проводились тематичні вечори, шкільні дискотеки. Координував діяльність ради клубу заступник директора з виховної роботи А.С. Гребелюк [10].

Ще 51 піонерська дружина організувала життя 7520 піонерів під девізом «Відмінне навчання і ударну працю – ювілею Ілліча». 1980 року 621 піонер закінчив навчальний рік на «відмінно», 4138 – на «4» і «5» [16]. 1 червня 1984 року був відзначений 35-й Міжнародний день захисту дітей. ЗМІ наголошували, що в СРСР для блага дітей узаконена обов'язкова

середня освіта, діяло 5768 музичних, художніх і хореографічних шкіл, 4296 палаців і Будинків піонерів, 922 станції юних техніків, у гуртках займалися 4 млн. дітей, до їх послуг — 157 ТЮГів, 69 газет і журналів [24].

Значну виховну роботу з учнями проводили 136 бібліотек району, спираючись на книжковий фонд 662790 примірників, який щорічно оновлювався і зростав. 1979 року бібліотеки району поповнили 52414 книг, небачена для нинішнього часу кількість [14].

Учні та їх наставники виявляли прекрасні душевні якості, зібравши постраждалим від землетрусу у Вірменії 30 тис. крб. та внісши в 1988-1989 рр. у Фонд миру 7882 крб., Дитячий фонд – 11900 крб., Український фонд культури – 3757 крб. [3,с.51].

З перебудовою і гласністю почалося суттєве оновлення змісту, форм і методів виховної роботи. 1989 року Верховна Рада Української РСР своїм законом надала українській мові статус державної, з'явилася надійна основа національно – патріотичного виховання. У заклади освіти почали повертатися вітчизняна історія, краєзнавство, місцевий фольклор, проводились народознавчі уроки, факультативи, гуртки, створювалися народознавчі музеї, кімнати (ще до проголошення незалежності в школах району діяло 7 таких музеїв, кращі – у Сиворогівській, Михайлівській, Маліівецькій, Великокужелівській та Чаньківській школах), кутки з рушниками пам'яті на честь загиблих односельчан, омиті слізьми рідних у дні відзначення 45-річчя Перемоги.

Активізувалася туристсько – краєзнавча робота. Влітку Смотрицький будинок піонерів організував турпохід. Юні краєзнавці Сергій Скрипников, Олег Логвинов, Микола Матвеев, Володимир Білецький, Ірина та Ніна Мединські, Людмила Гаврилова, Володимир Заянчуківський, Валентина Завадська, Діна Водовоз та інші гуртківці на чолі з директором В.К. Мединським пройшли маршрутом Смотрич – Бакота – Кам'янець – Подільський – Смотрич, поповнивши знання про рідний край, Пониззя й Бакоту – військово – політичний та адміністративний центр краю в XI - XII ст. [35].

Учителі та учні зайнялися дослідницько – пошуковою справою. На сторінках районної

газети все частіше друкувалися краєзнавчі матеріали М.С. Васильєвої, С.С. Оліневича, І.І. Сохатюка. 10 квітня 1982 року в Іванковецькій восьмирічній школі відкрили історико – краєзнавчий музей. Його організатор – учителька історії М.С. Васильєва почала зі створення краєзнавчого кутка, згодом – кімнати, а відтак на основі досліджених подій, зібраних експонатів створила музей з кількох відділів. Активісти музею досліджували історію села, збирали матеріали про перших колгоспників, воїнів - афганців, зокрема — про ст. лейтенанта Юрія Богуцького, зініціювали відкриття на будинку школи меморіальної дошки, взяли шефство над його престарілими батьками [33; 22].

Нового змісту набувало інтернаціональне виховання. Кращим піонерським загонам присвоїли імена воїнів – інтернаціоналістів, які загинули в Афганістані: 6-му класу Маківської СШ – ім'я В.В. Дуб'єцького, 5-му класу Маківської НСШ – М.І. Кузя, 5-му класу Іванковецької НСШ – Ю.І. Богуцького. Музеї і Зали бойової слави цих шкіл поповнилися новими матеріалами. Більш дієвими стали інтернаціональні зв'язки. У червні 1989 року до маківських школярів прибули з Розградської області Болгарії 18 учнів і 2 учительки Сітовської

восьмирічної школи, поселились у будинках учнів, які перед тим побували в Болгарії у своїх однолітків.

У зв'язку з підготовкою до 40-річчя визволення району від німецько – фашистських окупантів активізувалася пошукова робота слідопитських загонів. Гуртківці Маківської СШ, ще збираючи матеріали до шкільного музею історії села, встановили контакти з визволителями району і села – ветеранами 320 полку 129 гвардійської Житомирської Червонопрапорної ордена Суворова стрілецької дивізії, командиром полку Героєм Радянського Союзу полковником А.П. Фокіним, командиром роти капітаном В.М. Цвілієм, майором О.О. Безушком, директором Миньковецької допоміжної школи, та іншими, запросили їх на відзначення ювілейної дати. Слідопити Великокужелівської НСШ, очолені старшою піонервожатою Антоніною Лаврентієвою, встановили імена бійців, які загинули за визволення села, і через рубрику «Відгукнись, товаришу» в газеті «Сільські вісті» попросили відгукнутись тих, хто знав їх. Незабаром прийшли листи від родичів. А на 40-річчя Перемоги у Велику Кузелеву приїхали з Житомирщини сини Миколи Чіпака Іван та Микола, дочки Олександра

Факелоносець тренер ДЮСШ І.А. Белаєв.1980р.

Гончарука Галина і Марія, сестра Івана Мініціана Олена Мінаєва з Київщини [30]. У школах району побували визволителі Герої Радянського Союзу полковники Д.Г. Бачинський і А.П. Фокін, А.Т. Косарєв, І.Д. Мірошніченко, П.Г. Перепелюк, капітан В.М. Цвілій, партизани І.І. Сварник, Л.М. Красуцький, П.С. Кучеров, В.Д. Міняйло та ін. У ці дні з ініціативи освітян Дунаєвська міська рада надала звання «Почесний громадянин м. Дунаївці» А.П. Фокіну, Д.Г. Бачинському, І.Д. Мірошніченку, а Маківська сільрада звання «Почесний громадянин с. Макова» – В.М. Цвілію.

В умовах гласності на сторінки преси почала пробиватися інформація про репресованих земляків. Учителька М. Монастирська в районній газеті поділилася спогадами про нестерівчанина – свого однокласника талановитого поета Леоніда Лупана, студента 5-го курсу літературного факультету Київського державного університету, репресованого 1937 року. Однак про репресії ще боялася писати, свою оповідь закінчила словами: *«1937 року підготував до друку першу поетичну збірку. Однак задумам поета до кінця збутися не судилося. Його коротке, як спалах, життя трагічно обірвалося»* [21].

Важливими центрами позашкільної освіти і виховання були ДЮСШ і Будинки піонерів. 1980 року спортивна робота проходила під знаком підготовки до олімпійських ігор у Москві. ДЮСШ виступила організатором учнівської спартакіади з 5 видів спорту під девізом «Хто ти, олімпієць – 80?». Призові місця зайняли фізкультурні колективи Маківської, Дунаєвської №1 і Рахнівської середніх Маківської, Чанківської та Рудської восьмирічних шкіл.

Олімпійський вогонь в основному несли учителі. Серед 39 факелоносців були педагоги Юрій Ахметзянов, Віктор Бичков, Ігор Белаєв, Володимир Доліба, Юрій Ковальчук, Володимир Копиченський, Микола Літинський, Петро Мосорик, Борис Скрипник, Анатолій Снігуров, Леонід Стасишен, Олег Шевчук, Людмила Паращук. Передача вогню відбулася на межі Кам'янець – Подільського і Дунаєвського районів. У супроводі ескорту о 15-й вогонь досяг Дунаївців. Останнім факелоносцем був викладач СПТУ - 6 Борис Павлюк, який передав вогонь ярмолинцям [15].

Ця історична подія справила значний вплив на різні сторони життя району, і в першу чергу – на зміцнення спортивної бази і розгортання фізкультурної роботи. Якщо 1985 року в школах було 19 спортзалів, 12 спортивних кімнат, 9 футбольних полів, то вже через п'ять років їх стало 31, 20 і 13 відповідно. З переходом ДЮСШ на базу міського стадіону майже подвоїлись кількість груп та вихованців – 1990 року в 47 групах займалося 813 учнів [3, с.9,83].

Відділ освіти за участі громадськості домігся передачі під Будинки піонерів кількопверхового приміщення, яке будувалося для апарату РАПО – районного аграрного управління.

Це помітно збільшило кількість вихованців Будинку піонерів: 1988 року їх було 1048, а 1990 року стало 1269, 498 займалися у технічних гуртках, 539 – різними видами художньої творчості [3, с.9]. Популярністю в дитей користувалися хореографічні гуртки, ансамбль «Бригантина», учасники якого вийшли на міську сцену, проводили концертні виступи і в навколишніх селах. На початку липня 1988 року в рамках третього республіканського свята народної творчості на приміщенні Будинку піонерів почесні гості свята кияни Дмитро Гнатюк та Віктор Женченко відкрили меморіальну дошку, присвячену дунаєвчанину композитору, автору романсів «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Україну» Владиславу Зарембі. У концерті брали участь не тільки гості, а й колективи художньої самодіяльності району та гуртківці Будинку піонерів [36].

Всесоюзний з'їзд працівників народної освіти, делегатом якого був директор Маківської СШ І.П. Паштепа, посилив увагу педагогічної громадськості до проблем трудового навчання і професійної орієнтації, наголосивши, що особистість не може сформуватись, якщо її головною потребою не стане праця, праця продуктивна, серйозна, яка привчає до акуратності, відповідальності, праця в кооперативах, виробничих бригадах, у шкільному підсобному господарстві, на колгоспній землі, на підприємствах і в організаціях. Потрібен був пошук нових форм прикладання зусиль, адекватних часові.

У 1988-1989 начальному році запровадили поліпрофільне навчання в 7 класах – вивчення

основ професій, поширених у районі, з розрахунку, що в 9 - 10 класах кожен учень оволодіє однією з них. З метою отримання практичних навичок на виробництві міські школярі навчалися в цехах, майстернях суконної фабрики, ремонтно – механічного та арматурного заводів, станційнодунаєвські – на плодоконсервному заводі та комбінаті хлібопродуктів. У колишнє приміщення міської СШ №3 зі Слобідки Рахнівської перевели міжшкільний навчально – виробничий комбінат.

У школах розгорталося підсобне господарство. З цікавою ініціативою виступили голова колгоспу імені 40-річчя Жовтня Л.М. Байталюк та секретар партійної організації Підлісномукарівської СШ І.П. Данілов. Вони поїхали в Чернівецьку область, щоби вивчити досвід створення й організації роботи шкільної тваринницької ферми і взялися створювати її в школі [5]. На 1 вересня 1988 року в школах району діяло 8 ферм ВРХ, 10 свиноферм, 22 кролеферми, в них утримувалося 288 корів, свиней, кролів [3,с.73]. Працювали учні на колгоспних полях і фермах, у Макові, Зеленчі, Нестерівцях, Малому Карабчиєві, Ганнівці доглядали колгоспну худобу, у Смотричі, Томашівці вирощували цукрові буряки на площі 10-15 га. Власне, кожна школа на умовах оренди, госпрозрахунку організовувала продуктивну працю учнів на виробництві. Заклади освіти розпочали надавати платні послуги (1988 року їх надано на суму 175 тис. крб.), створювали шкільні фонди, куди для потреб школи та учнів спрямовували зароблені гроші, добровільні внески базовиків тощо [3,с.49].

1984 року в Макові був відкритий один з кращих дитсадків з їдальнею, спортзалом, плавальним басейном, просторим і затишним подвір'ям з ігровим та спортивним майданчиками. 1988 року дошкільнята Дунаївців отримали ще один прекрасний подарунок – дитячий садок на 140 місць, побудований арматурним заводом, у нові приміщення перейшли діти в Томашівці, Сокільці, 1989-го – у реконструйоване під школу – сад приміщення – у Млако-Ксаверівці. А загалом тільки за роки 12-ої п'ятирічки було збудовано, реконструйовано 23 дитсадки на 1170 місць, що дало можливість поліпшити умови утримання і, голо-

вне, збільшити кількість дітей, охоплених дошкільним вихованням. 1990 року в районі вже функціонував 51 постійнодіючий ДДЗ, виховувалося 2772 дошкільнят, на 12 відсотків більше ніж 1984 року, охоплення склало 51,6%, у тому числі по місту –70,3%, по селу – 40% [3,с.35-37,108].

Більш професійним ставав педагогічний колектив району, у складі якого на 1 вересня 1990 року працювало 3 заслужених учителі УРСР, 20 учителів – методистів, 50 старших, більше 100 відмінників освіти [7,с.2]. За успіхи в навчанні і вихованні учнів у Х п'ятиріччі орденом Трудового Червоного Прапора була нагороджена Євгена Степанівна Кашпур, заступник директора Миньковецької СШ, медалями «За трудову доблесть» – Алла Миколаївна Вітковська, учителька початкових класів Дунаєвської СШ №4, «За трудову відзнаку» – Анатолій Якович Снігуров, учитель Січинецької восьмирічної школи [8].

Розуміючи, що школа вчителем стоїть, відділ освіти, дирекції шкіл наполегливо працювали над підвищенням теоретичного і, особливо, методичного рівня педагогів, і в першу чергу – молодих. Адже відбувалася цілком природна ротація кадрів. З досягненням пенсійного віку посаду директора заочної середньої школи покинула Г.І. Яворська, директора міської СШ №4 А.Т. Косарев, Малівецької восьмирічної І.К. Свинарчук. Їм на зміну прийшли В.К. Колендзян, Д.Б. Вітковський, А.І. Бартошак. Цей безупинний процес потребував з боку відділу освіти постійної уваги. Щороку в район приходило нове поповнення (1984 року - 35 випускників в основному Кам'янець Подільського державного педінституту та Хмельницького педучилища, 1987-го – 33, 1988-го – 44, 1989-го – 45) з теоретичними знаннями, але без достатнього методичного арсеналу і досвіду його застосування.

Цю прогалину намагались заповнити і за рахунок створеного 1982 року клубу «Молодий педагог». Його організатори – відділ освіти, райком профспілки працівників освіти та райком комсомолу – прагнули створити умови для змістовного спілкування молодих колег, отримання відповідей на практичні питання, що поставали з перших кроків педагогічної праці. Була

створена рада клубу, прийнятий план засідань, який передбачав обмін досвідом з актуальних питань педагогічної практики, зустрічі з педагогами різних поколінь, вченими, письменниками, обговорення книг, екскурсії, походи по рідному краю тощо [32].

1988 року, після лютневого пленуму ЦК КПРС з питань перебудови освіти, райВНО серпневу вчительську конференцію присвятив ролі учителя в перебудовних процесах [18]. У доповіді завідуючого районним відділом освіти акцентувалося на якості педагогічного корпусу району, у складі якого на той час працювало 18 учителів – методистів, 38 старших учителів, біля 100 відмінників освіти, на умовах праці і побуту вчителя, його становищі в державі, на методичному забезпеченні, результативності зусиль. Перебудова ставила високі вимоги і до керівника закладу освіти. Це мала бути людина високої культури, ініціативна і творча, високоосвічений спеціаліст, який міг би на засадах високого гуманізму і такту повести за собою шкільний колектив. Такі керівники в районі працювали. У приклад ставився Віктор Борисович Березін, директор Маківської НСШ. За 17 років управлінської роботи він згуртував педколектив, який давав учням високі знання. Вихованці неодноразово були переможцями районних олімпіад, спартакіад, конкурсів, оглядів. Постійно удосконалювалася база – того року шкільну будівлю перекрыли, а їдальню реконструювали під учнівське кафе. Заклад став лабораторією, де відточувалася технологія п'ятиденки. Високий авторитет в районі та області мали директори А.І. Бартошак, Т.І. Будзінський, Д.Б. Вітковський, С.М. Кошка, Л.В. Надопта, П.М. Онищук, І.П. Паштепа, О.Ю. Перепелюк, І.Ф. Яворський, заступники директорів В.Б. Демент'єва, Г.Я. Корчинська, Г.І. Крива, В.Г. Малий, Л.І. Наконечна, В.І. Сенюк, Б.П. Тимофієва, П.С. Чобан та ін. [26]. Цікаві думки висловили виступаючі, апелюючи до присутніх у залі колег: В.І. Кліщ – *«У праці вчителя є щось від хлібороба – увесь вік сіяти зерна доброго і вічного, а також і від геолога – шукати незвідані скарби дитячих душ»*; В.Б. Березін – *«Школа завжди така, який у ній учитель»*; І.Ф. Яворський – *«Як можна вимагати кращого від учня, не міняючись самому»*. Кон-

ференція виробила пакет пропозицій, спрямованих на удосконалення кадрової роботи, методичної, матеріальної і моральної підтримки педагога [6, с.30].

20 жовтня 1989 року рішенням районної ради з питань освіти було запроваджено премії імені В.П. Затонського, першого наркома освіти в радянській Україні, вихідця з с. Лисець на Дунаєвеччині, для відзначення кращих керівників закладів освіти (діяла до 1992 року), імені Мелетія Смотрицького – для відзначення учителів гуманітарних дисциплін, імені Героя Радянського Союзу, до війни завуча Великожванчицької СШ М.С. Майдана – для відзначення учителів природничо – математичного циклу. Положення передбачало й грошову винагороду. Щороку кожною премією відзначалося по три педагоги. Першими лауреатами премії імені В.П. Затонського стали директори Маківської СШ І.П. Паштепа, Маківської НСШ В.Б. Березін та завідуюча Смотрицьким ясла – садком Н.М. Сутковецька, премії імені М. Смотрицького – М.С. Васильєва, учителька історії Іванковецької НСШ, Л.М. Музичишена, учителька німецької мови Нестеровецької СШ, Н.П. Дзюблюк, учителька Станційнодуневецької СШ, премії імені М.С. Майдана – А.Ф. Онищук, учителька фізики Миньковецької СШ, Е.Ф. Попроцька, учителька математики Маківської СШ, Л.І. Григор'єва, учителька математики Тинянської СШ. Протягом 1989-2003 рр. дипломи лауреата і грошові премії отримали 70 педагогів, у тому числі Баранецька Г.І., Бойчик Г.М., Зозуля Н.І., Коваль Т.А., Козирська А.І., Колендзян Т.І., Колісник В.В., Кошка С.М., Магера В.Н., Олійник О.М., Перепелюк О.Ю., Поліщук Ф.П., Пужанівська Є.Н., Сохатюк О.І., Ткачук О.Г., Тягур Л.В., Чернецька Є.С., Чобан П.С., Шпількерман О.М., Яворський І.Ф., академік НАН України П.Т. Тронько, педагог і письменник М.Н. Магера, зав. кабінетом Інституту удосконалення учителів А.В. Сваричевський за значний внесок у роботу з учителями та учнями району та інші [3, с.113-114].

Планомірна кадрова робота сприяла поліпшенню якісного складу педколективу району [3, с.23]:

	1984	1989
Всього учителів,	847	925
у т. ч. - початкових класів	168	206
% з вищою освітою,	57	53,4
5 – 10 класів	462	511
% з вищою освітою	98	99

За п'ять років кількість учителів 1 – 10 класів збільшилася на 78 осіб, 5 – 10 – на 49, при цьому відсоток з вищою освітою у цій ланці не знизився, а навпаки — зріс.

Не випадав з поля зору всеобуч. Районному відділу освіти, а звідси й школам, доводились контрольні цифри охоплення випускників 8-х класів середніми навчальними закладами. Наприклад, 1985 року план передбачав 1223 випускники 8-х класів району направити: 575 (47%) – у 9 класи, 254 – у технікуми, 385 – ПТУ, 9 могли працювати і навчатися. Оскільки автору доводилося організовувати виконання цих планових завдань впродовж багатьох років, то не важко було помітити й тоді, що носили вони орієнтовний характер, бо багато у вирішенні цього важливого питання залежало від обставин, самих випускників та їх батьків. Однак наявність такого плану засвідчувала зацікавленість держави в отриманні її юними грома-

дянами середньої освіти та наявність проблем в реалізації принципу обов'язковості повної загальної середньої освіти ще й на кінець 80-х.

Отже, 80-і роки ХХ ст. – останнє десятиліття радянської влади – стали чи не найбільш ефективними в плані реформування загальноосвітніх шкіл району. Суттєво зміцніла матеріальна база закладів освіти, був оновлений зміст освіти – навчальні плани, програми і підручники, посилювався зв'язок школи, особливо трудового навчання, з життям, розпочалася демократизація, гуманізація шкільного життя, диференціація навчання. З другої половини 80-х зміни почали проникати в ідеологічні засади навчально-виховного процесу, вітчизняна історія, географія, рідна мова, усна народна творчість, українські традиції, обряди посилювали національний компонент, потискаючи комуністичну ідейність, русифікацію, засвідчуючи твердий намір освітян будувати свою національну школу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Долинський Б.Л. З мрією про завтра//Ленінським шляхом. – 1983. – 1 груд.(№143).
2. Ілліх Г.М. Проблеми від...самозаспокоєння (нататки з серпневої наради вчителів району)//Там само. – 29 серп. (№104).
3. Особистий архів В.С. Прокопчука, журнал «Основні показники діяльності закладів освіти Дунаєвецького району в 1984-2002 рр.», 184 с.
4. Там само, доповідь «Реформа школи – всенародна справа» (на допомогу доповідачам для проведення єдиного політдня 14 травня 1986 р.), 5 с.
5. Там само, доповідь «Про хід виконання в Дунаєвецькому районі рішень лютневого (1988 р.) пленуму ЦК КПРС та завдання по дальшій перебудові народної освіти в світлі рішень Всесоюзного з'їзду працівників освіти», 6 січня 1989 р., 22 с.
6. Там само, доповідь на вчительській конференції «Про хід перебудови освіти і шляхи реалізації в практичній діяльності шкіл, дошкільних і позашкільних закладів Дунаєвецького району ідей всесоюзного з'їзду працівників народної освіти», 24 серпня 1989 р., 32 с.
7. Там само, доповідь на вчительській конференції «Про хід реалізації в Дунаєвецькому районі основних напрямів перебудови народної освіти», 23 серпня 1990 р., 21 с.
8. Вітаємо з нагородами Вітчизни// Ленінським шляхом. - 1981. - 21 лип.(№86).
9. Володимиров Я. Науково - практична конференція освітян// Ленінським шляхом. - 1984. - 25 лип.(№6).
10. Гребелюк А.. Запрошує Клуб вихідного дня// Там само. - 1981. - 10 лют.(№17).
11. Дарманська І.М. Видатні постаті Хмельниччини. М.М. Дарманський: педагог, управлінець, філософ// Освіта, наука і культура на Хмельниччині: матер. всеукр. наук. – практ. конф. (До 70-річчя утворення Хмельницької обл.). - Хмельницький: ХГ-ПА, 2012. - С.116 -122.
12. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: зб. док. і матер./ заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес.- Київ; Чернівці: Книги - XXI, 2008. - 1100с.: додатки.
13. Іщенко М. Юнь пробує свої сили // Ленінським шляхом. - 1984. - 29 листоп. (№143).

14. Книга і сільський трудівник// Там само. - 1980. - 19 лют.(№22).
 15. Кусень М. Вогонь Еллади палав і над Дунаєвечиною/ /Там само.-1980.- 10 лип.(№83).
 16. Кучерява З. Завжди напоготові// Там само.-1980. - 17 трав.(№60). Там само
 17. Лесик В. Для дітей живемо! (реформа школи: досвід, проблеми)// Там само.-1988. -17 трав.(№59).
 18. Його. Вчитися самим, щоб вчити інших (на серпневій вчительській конференції)// Там само.-1988. – 27 серп. (№103).
 19. Медведюк Г. Що нас хвилює// Там само.-1984. - 19 січ.(№10).
 20. Михайлюк Б. Початок дороги// Там само.-1982. - 8 лип.(№81).
 21. Монастирська М. Хлопець з Нестеровець// Там само.-1982. - 17 черв.(№72).
 22. Нілін В. Зростають краєзнавці//Там само. – 1987. – 25 берез.(36).
 23. Перепелюк О. Щоб дітям вчилось добре// Там само. -1981. - 13 серп.(№96).
 24. Привілейований клас (до Міжнародного дня захисту дітей)// Там само. -1984. - 31трав.(№65).
 25. Проект комплексної програми перебудови народної освіти в Дунаєвечському районі// Там само. -1988. - 11серп. (№96).
 26. Прокопчук В.С. Школа директором стоїть/ В. Прокопчук// Педагогічний вісник.-1997.-№2.- С.18.
 27. Його. Два села – одна доля/ В.С. Прокопчук. - Кам'янець – Подільський: Оіум,2001. - 272 с.: іл.
 28. Його. Дунаєвеччина: край і люди/ Віктор Прокопчук.- Дунаївці; Кам'янець-Поділ.: Зволейко Д.Г.,2013.-352с.: іл.
 29. Його. Освітній поступ Хмельниччини / В. Прокопчук // Енциклопедія освіти Хмельниччини. - Хмельницький: Мельник А.А.,2017. - С.10-31.
 30. Сабаш Н. Спасибі слідопитам// Ленінським шляхом. - 1984. - 24 лип.(№88).
 31. Садовський О. Освіту – на якісно вищий рівень// Там само. - 1984. -21 січ.(№11).
 32. Степанов В. В добру путь «Молодий педагог»// Там само. – 1982. – 16 лют. (№20).
 33. Сутковецький В. Усім селом постарались// Там само. - 1982. - 15 квіт. (№45).
 34. Тарнорудський Б.В.. Ростити громадянина – патріота (з районної конференції вчителів)// Там само. - 1983. -30 серп. (№103)
 35. Тондій Д. Туристський похід юних краєзнавців// Там само. - 1981. -5 лют. (№99).
 36. У пісні нашій краса і доля (йде третє республіканське свято народної творчості)// Там само. - 1988. -5 лип. (№80).
 37. Халайцан В.П. Видатний педагог Микола Дарманський/ В.П. Халайцан// Видатні постаті міста Хмельницького: матер. 2-ої наук.-практ. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України, 19 верес. 2007 р.»- Хмельниц.: Сисин О.В.,2007.- С.269 -273.
 38. Школа дивиться в завтра // Ленінським шляхом. - 1984. -1 верес. (№105).
-

Сумишин Я. М.

ПРАВА І СВОБОДИ СЕЛЯНСТВА У КРІПОСНИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовані окремі архівні матеріали з метою дослідження теми прав і свобод українського селянства під час кріпосного права, а також випадки зловживань з боку землевласників та їхніх економічних служителів.

Ключові слова: кріпосне право, інвентарні правила, Подільський губернський комітет для розгляду і складання інвентарів у поміщицьких маєтках, тяглі, піші, огородники, бобилі, «Высочайшие утвержденные правила для управления помещичьими именьями Киевской, Подольской и Волынской губерний», Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора.

Скасування кріпосного права в Російській імперії дало суттєвий поштовх для розвитку нових суспільно-економічних відносин. Селянство при цьому отримало можливість розвивати приватне господарство і здобуло більше громадянських свобод. Але чи були наші предки абсолютно безправними до 1861 року? Бо, наприклад, радянська пропаганда разом з історичною наукою того часу зображували кріпосний період у надзвичайно чорних барвах, прирівнюючи тодішнього селянина до раба. Така інтерпретація історії зручно лягала в канву комуністичної ідеології: на тлі «рабського кріпацтва» доводилися переваги колективного господарювання і здобутки соціалістичного ладу, хоча принцип «прикріплення до землі» був фактично збережений: колгоспники здебільшого навіть паспортів не мали аж до 70-х років ХХ століття.

Звичайно, селяни тяжко працювали на землі, але навіть в умовах кріпосного ладу мали окремі правові свободи, які були законодавчо закріплені! За їх виконанням наглядала церква та світська влада, зокрема, виконавча й судова вертикалі, починаючи від Земського суду і закінчуючи генерал-губернатором.

Селяни та поміщики навіть мали свій «трудоий кодекс», так звані інвентарні правила, де чітко регулювалися й детально прописувалися трудові відносини між тодішнім роботодавцем, тобто землевласником, і працівниками-селянами. Існував навіть спеціальний Подільський губернський комітет для розгляду та складання інвентарів у поміщицьких маєтках, який здійснював цю процедуру за результатами проведення ревізії [1, арк. 1].

Наприклад, матеріали про таку процедуру знаходимо по селу Водички Проскурівського повіту за 1850 рік, коли кріпаки отримали нові, а точніше - підкореговані інвентарні правила. Без сумніву, найголовнішим і визначальним був пункт про відбування панщини. Так, водичкі тяглі¹ селяни мали працювати на поміщика три дні на тиждень, піші² - три дні літом і два зимою, огородники³ - один день на тиждень, а бобилі⁴ - всього дванадцять днів на рік [1, арк. 2].

Логіка цифр зрозуміла: тяглі мали потужні господарства й орендували в поміщика великі наділи польової землі, за що відробляли найбільше днів панщини. Піші, не маючи своєї худоби й реманенту, володіли вдвічі меншими наділами, тож відпрацьовували на панщині уже менше. Огородники і бобилі взагалі не мали землі у полі, тому виходили на панщину зрідка. Хоч таке розуміння ситуації досить умовне, бо, скажімо, бобилі наймалися до тяглих і піших, щоб отримати додатковий заробіток, і разом з ними обробляли панські угіддя.

Тоді у Водичках було 27 тяглих господарств, 61 - піше і напівтягле, 10 огородників і 9 бобилів. Як бачимо, найбільше піших або напів-

1 Тяглі селяни (тяглі люди) (від староруського «тягнути», «вдбувати повинність») — в Україні різні групи залежних селян, що платили данину й виконували натуральні повинності власною тягловою худобою і сільськогосподарським знаряддям.

2 Піші селяни — категорія збіднілих селянських господарств, які володіли землею, але не мали робочої худоби і сільськогосподарського реманенту. Загалом у тодішній Україні їх частка була досить значною.

3 Огородники — селяни, які володіли лише присадибною ділянкою.

4 Бобилі або халупники — селяни, які зовсім не мали землі, проживали в найманих приміщеннях (халупах) або на подвір'ї інших господарств.

тяглих господарств, такий собі середній клас (приблизно 60%). Саме вони разом із тяглими становили основну потужність та були запорукою успішного ведення господарства у масштабах всього маєтку, бо половину робочих днів проводили на панщині. Що показово, селяни обробляли і використовували близько сорока відсотків поміщицької землі, не рахуючи панського лісу, пасовища тощо [1, арк.5].

Крім інвентаря, для кожного маєтку і села існували також «Высочайшие утвержденные правила для управления помещичьими именьями Киевской, Подольской и Волынской губерний, утвержденные 29 декабря 1848 года» [1, арк.7]. Поміщики чи їхні економічні служителі були зобов'язані визначати дні панщини таким чином, щоб це «отнюдь не было помехой крестьянам в уборке собственных полей и прочих работах» [1, арк.3]. У релігійні свята селяни звільнялися від робіт. Якщо в призначений для роботи день робітник захворів, і родина не могла його замінити, то він не відпрацьовував цей день. Такий собі лікарняний у першій половині XIX століття!

Під час польових робіт заборонялося призначати шарваркові дні⁵. Винятками були лише форс-мажорні обставини. У разі негоди селян, як правило, задіювали на інші роботи, і їм не доводилося відпрацьовувати цей день додатково.

Загалом працездатними вважалися чоловіки від 17 до 55 років, а жінки – від 15 до 50. Причому, «мужчины и женщины обязаны отправлять только те работы, к которым способны по свойствам и силам пола» [1, арк.3]. Не рекомендувалося/заборонялося залучати до робіт дітей, літніх людей і селян, які мали серйозні фізичні вади. В окремих випадках дитяча праця використовувалася за згодою батьків та за окрему оплату.

Робочий день розпочинався зі світанком й закінчувався після заходу сонця. Але роботодавець протягом дня мав надати селянинові двогодинну перерву влітку і одногодинну – взимку. Також робітників відпускали додому раніше, якщо вони виконували запланований на день обсяг робіт.

Діяли чіткі обмеження, що стосувалися підводної (від слова «підвода») повинності: не дозволялося завантажувати воза більше, ніж на 20-30 пудів і відправляти його далі, ніж за 300 верст. Кожні 20 верст зараховувалися, як один день панщини, причому економія брала на себе всі витрати, в тому числі годування возного і худоби.

Детально розписані умови оплати понаднормової праці селян. У дворіву прислугу поміщик міг брати «преимущественно из дворовых и безземельных крестьян, чтобы это не было ощутимым уменьшением рабочих сил в собственных хозяйствах крестьян» [1, арк.4].

Водночас, були передбачені й покарання. В залежності від провини поміщик міг покарати селянина різками, але не більше 25 ударів, асесор чи управитель – 15, економічний служитель – 5. «...тяжкие наказания: бритье головы, обливание холодной водою, забитие в кандалы, наказание плетью, содержание в погребах и прочие взыскания – запрещаются под строгою ответственностью по законам...» [1, арк.4зв].

Як на той час, досить демократичні трудові відносини. Але чи дотримувалися цих правил насамперед землевласники? Як свідчать архівні документи цього періоду, з боку поміщиків фіксувалося багато порушень. Однак владні органи у більшості випадків ретельно розглядали скарги селян та іншу подібну інформацію, тож можна говорити про певний баланс: землевласникам вказували на недоліки та порушення, що стосувалися дотримання інвентарного порядку, в результаті чого поміщики з більшою відповідальністю ставилися до дотримання прав кріпаків.

У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), зокрема, у фонді Канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора, знаходиться чимало справ, які містять різноманітні скарги селян, доповідні чиновників, звіти про усунення порушень та інше. Показовою є справа від 1849 року «По рапорту земского исправника об отступлении от инвентарных правил в 81 помещицком имении по Проскуровскому уезду» [2, арк.1].

Сам рапорт є, по-суті, аналітичною довідкою, яку доповнили «подробной выпиской, в

⁵ Шарварок (нім. Scharwerk — спільна робота) — додаткова до панщини феодальна повинність з будівництва і ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків тощо.

каких имениях есть упущения со стороны помещиков и управляющих, что касается точного исполнения предписанного инвентарного порядка, отрабатываемых крестьянами повинностей и заработной платы...» [2, арк.13в].

Що стосується тих же Водичок, то у маєтку Вільгельма Залеського зафіксовано низку порушень, зокрема: селяни не рідко працювали понаднормово, часто не отримуючи за це грошового відшкодування; під час цієї роботи селянам надавався малий за тривалістю відпочинок; кріпаки не отримували відпочинку під час їх «перекидання» з одного місця роботи на інше; господарські книги велися неналежним чином, причому часто польською мовою (!) [2, арк.17-23].

Зазначений рапорт і виписку земського справника (представник Земського суду – авт.) надіслали в декілька інстанцій. Подільський цивільний губернатор направив у регіон асесора з губернського правління для перевірки інформації і подальшої доповіді київському військовому, подільському і волинському генерал-губернатору. Крім того, поінформували прокурівського повітового предводителя дворянства, який мав безпосередньо втрутитися у ситуацію, зокрема, вплинути на поміщиків, аби ті усунули недоліки й припинили утиски селян. Якщо вірити матеріалам справи, то всі ці процедури були ретельно виконані.

Водночас порушення інвентаря та дрібні зловживання з боку економічних служителів нерідко виливалися у конфлікти із селянами.

У 1849 році Прокурівський земський справник написав детальний рапорт Київському військовому, подільському й волинському генерал-губернатору про надзвичайну ситуацію в маєтку Вільгельма Залеського через недотримання інвентарних правил [3, арк.1].

Розпочався конфлікт після відмови климковецької селянки (тоді села Климківці та Волиця теж належали водицькому поміщику й склали спільне господарство) Марії Петрушакової йти на панщину: була зайнята на власному господарстві пранням білизни. Вона попросила отамана Михайла Старенького перенести цю повинність на наступний день. Проте економічний служитель не задовольнив її прохання. Навпаки, розгніваней, декілька разів уда-

рив жінку батою. Петрушакова звернулася з усною скаргою до Земського суду.

Коли земський справник приїхав до Водичок, щоб на місці з'ясувати всі обставини, до нього прийшло п'ятнадцять селян з Климковець, Волиці та Водичок, щоб поскаржитися на економічних служителів. Мовляв, ті чинять свавілля: обкладають їх додатковими повинностями, самовільно виносять покарання, невірно нараховують згінні⁶ дні, не виплачують зароблені кошти, хворих зганяють на панщину тощо. Селян обурили також вчинки прикажчика Стаха Кирика, який побив батою Марію Вознюкову, та писаря Андрушкевича, котрий давав вказівки карати селян, не маючи на те права [3, арк.9].

Справа набула розголосу. До неї долучився Військовий губернатор м. Кам'янця-Подільського і Подільський цивільний губернатор. Він прозвітував у Київ про проведене розслідування та вжиті заходи. За апробованою схемою повітовий предводитель дворянства мав вплинути на Залеського, змусивши його навести лад у господарстві. Врешті-решт, Київському військовому, подільському і волинському генерал-губернатору доповіли, що вказані порушення чинилися без відома поміщика, а коли Залеський довідався про безлад, то «приказчик подвергнул примерному взысканию, а писаря уволил вовсе от должности. Независимо от сего, предводитель внушил помещику Залескому тщательно наблюдать, чтобы в имении его решительно ни по одной статье не было допущено отступлений, и экономические служащие не смели наказывать крестьян» [3, арк.14].

Однак, попри вжиті заходи, подібні ситуації виникали в подальшому. У 1854 році в тих же Климківцях Варвара Майдан «была наказана приказчиком Иваном Зеленюком и через это сбросила двухмесячный зародыш дитяти...» [4, арк.2]. Насправді ж відбувся побутовий конфлікт: Варвара побилася із сусідкою Євдокією Козійкою, дочка якої нібито з необережності вбила курча Майданихи, а прикажчик, розбоняючи бійку (селянки повалили одна одну на землю, тягаючи за волосся), завдав їм декілька ударів різками.

⁶ Згінні дні – дні, коли доросла частина населення села відробляла на панщині.

Можливо, конфлікт не набув би такого розголосу, але, розглядаючи скаргу Варвари Майдан, повітовий земський справник виявив факт приховання інциденту з боку станового пристава Свинцова і колезького асесора Скорупського (виконував обов'язки управителя маєтку Залеського).

Справу передали до Проскурівського повітового суду. Далі матеріали розглядала Подільська палата карного суду, яка згодом винесла рішення: «за самовольное наказание крестьянки» [4, арк.23] покарати Івана Зеленьюка 40 ударами різок (попередньо розглядалося навіть 6-місячне тюремне ув'язнення). Доволі суворий вирок, адже не було доведено головного - що саме призвело до втрати дитини. Найбільш реальною причиною все-таки була бійка та емоційний стрес, а не кілька ударів різками. Але правоохоронно-судова система винесла показовий вирок. Вирок із, насамперед, профілактичною метою.

У 1860 році в Климківцях зафіксовано ще один факт побиття селян. Вдова Магдалена Полькова поскаржилася приставу на отамана Франца Пилипіва, який побив її палкою, примушуючи йти на панщину [5, арк.3]. Як з'ясувалося під час слідства, Полькова не мала ні дому, ні ділянки землі, а заробляла собі на хліб, наймаючись на роботу до односельців. Проте, як згодом пояснював управитель маєтку, вдова мала відпрацювати якийсь борг покійного чоловіка, але вперто уникала панщини, що й стало причиною конфлікту.

До Климковець навіть приїхав земський лікар і засвідчив сильні побої, нанесені Польковій. Про інцидент повідомили у Київ, а також повітово-

му предводителю дворянства. Зрештою, справа опинилася на розгляді в Мирowego посередника⁷ шостої дільниці Проскурівського повіту.

Після тривалої бюрократичної тяганини було прийнято рішення списати з вдови борг чоловіка, а Франца Пилипіва зобов'язати виплатити Польковій три рублі сріблом за нанесення побоїв. Що цікаво: Магдалена перша вдарила отамана, коли той настійливо кликав її на роботу: «Пилипов будучи ударен Польковою, мог и должен был принести жалобу, а не делать сам себе удовлетворение причинением палкою Польковой побоев» [5, арк.12зв.].

Отже, випадки беззаконня, в тому числі побиття селян економічними служителями, були не рідкістю і траплялися не тільки в маєтку Залеського. Можна говорити про досить поширене явище, породжене насамперед архаїчними суспільно-економічними відносинами, коли кріпосне право передбачало лише неефективну примусову роботу. Нова економічна формація, започаткована у 1861 році, дала поштовх не тільки для розвитку дрібного приватного господарства, а й поклатала край такому ганебному явищу, як приниження селян, котрі здобули більше громадянських свобод.

Водночас, навіть у період кріпосного права в Російській імперії діяв досить дієвий механізм противаг і контролю за дотриманням прав селянства. Попри бюрократичну тяганину та інші недоліки управлінської системи влади, цей механізм давав певний результат, змушуючи феодалів грати за правилами, принаймні, не переходити ту критичну межу, за якою – свавілля, тиранія і деспотизм...

Список використаних джерел та літератури

1. Об инвентаре имения Проскуровского уезда села Водычек помещика Вильгельма Залесского» / ДАХМО. – ф. 241. – оп. 1. спр. 985, 12 арк.
2. По рапорту земского исправника об отступлениях от инвентарных правил в 81 помещицком имени по Проскуровскому уезду / ЦДІАК України, ф. 442, оп. 445, спр. 15, 70 арк.
3. Дело об отступлении от инвентарного порядка в имени помещика Вильгельма Залесского в селениях Климковцах, Волицы и Водычках / ЦДІАК України, ф. 442, оп. 445, спр. 50, 15 арк.
4. О крестьянке с.Климковец помещика Зелесского Варвары Майдановой поронившей двухмесячный зародыш дитяти после наказания тамошним присяжным / ЦДІАК України, ф. 442, оп. 448, спр. 67, 29 арк.
5. По жалобе крестьянки Магдалены Польковой на экономическое управление и атамана Пилипова за причинение побоев / ЦДІАК України, ф. 442, оп. 450, спр. 99, 18 арк.

⁷ Мировой посередник (рос. мировой посредник) — посада, яка була запроваджена в Російській імперії у період проведення селянської реформи 1861 року. Був першою ланкою в системі установ, на які покладалося проведення цієї реформи. Також відповідав за розгляд скарг, суперечок і непорозумінь між поміщиками та селянами.

ОГЛЯД ФОНДІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Рага В.С.

**ІСТОРІЯ ОСОБИСТОСТЕЙ - ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ:
ОГЛЯД ФОНДІВ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
(Журналісти, лікарі, художники, скульптори, архітектори,
краєзнавці, викладачі, історики)**

Фонд особового походження – документи окремої особи, сім'ї, роду, що утворилися впродовж життя, наукової, творчої, службової, громадської діяльності, а також ті, що відклались у їхніх особистих архівах та займають важливе місце серед документів Національного архівного фонду, що зберігаються у Державному архіві Хмельницької області.

Документи передають ставлення особи до історичних подій, відчуття епохи, свідками та учасниками якої були їхні власники, несуть відбиток соціального середовища, періоду історії до якого належав його власник, в якому йому довелося жити і працювати. Офіційний документ не зрівняється із записником людини, його особистими спогадами, світлинами, що фіксують великі і малі події, радісні й сумні дати.

У Державному архіві Хмельницької області поряд з документами підприємств, установ та організацій зберігається понад 80 фондів особового походження видатних, знаних особистостей Хмельниччини, які незавжди поповнюються новими документами при отриманні звань, нагород, дипломів їх власниками або родичами. Серед них: фонди поетів, письменників, художників, скульпторів, диригентів, композиторів, музикознавців, науковців, педагогів, лікарів, журналістів, заслужених працівників культури.

Журналісти Хмельниччини

Кузнєцов Юрій Іванович (фонд Р-6430), вчився на факультеті журналістики Львівського державного університету ім. І. Франка, який закінчив у 1974 році працював кореспондентом,

редактором, старшим редактором Львівського обласного радіо. В 1991 році переїхав до міста Хмельницького, де працював на посаді власного кореспондента національної радіокомпанії України.

Член Національної спілки журналістів України. За високу професійну майстерність присвоєно почесне звання „Заслужений журналіст України”.

У Держархіві області зберігаються автобіографія, друковані тексти радіопередач, почесні відзнаки.

Міняйло Валентин Домінікович (фонд Р-6369), один із організаторів партизанського руху на території Хмельницької області. Займався викладацькою діяльністю. Автор багаточисельних раціоналізаторських пропозицій. Активно займався громадською роботою, брав участь в народному хорі ветеранів війни та праці „Квітка на камені” при Кам'янець-Подільському міському будинку культури. Впродовж 1980-1995 років надруковано понад 40 його публікацій в районних газетах Хмельницької області, м. Кам'янця-Подільського, смт. Ярмолинці, м. Дунаївці, м. Хмельницький, смт. Вінківці.

За боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками у 1941-1945 роках нагороджений орденом Вітчизняної війни другого ступеня, медалями „За бойові заслуги”, „За Перемогу над Німеччиною у Великій війні 1941-1945 рр.” та багатьма ювілейними медалями та знаками.

Документи надійшли до архіву на умовах депонування 25 березня 1999 році.

У Держархіві області зберігаються автобіографія, посвідчення, почесні грамоти, карта-

схема та відомості про діяльність партизанських та підпільних формувань на Хмельниччині в 1941-1944 рр., газетні публікації, документальні нариси, конспекти лекцій, технічні розробки (креслення, схеми, пояснювальні записки).

Павлюк Олена Дмитрівна (фонд №6428), в 1992 році пройшла по конкурсу на вакантну посаду - диктора у новостворене обласне телебачення. Дикторською майстерністю оволодівала наполегливо: вчилася з телеекрана, на курсах в Укртелерадіоінституті, в особистому спілкуванні з провідними українськими телеведучими. Найкращою школою стало щоденне ведення інформаційних програм у прямому ефірі. Це стимулювало роботу не лише в інформаційних випусках, але й у багатьох інших прямоефірних програмах, як то щорічні телемарафони на підтримку чорнобільців, ветеранів війни, дітей-сиріт, інвалідів. Очолювала Хмельницьку обласну державну телерадіокомпанію "Поділля-центр".

Відзначена державними нагородами: звання „Заслужена артистка України”, Грамотою Верховної Ради України „За заслуги перед народом України”, почесною відзнакою Держтелерадіо України „За заслуги у розвитку інформаційної сфери” III ступеня, почесною відзнакою Держтелерадіо України „За заслуги у розвитку інформаційної сфери” III ступеня.

У Держархіві області зберігаються характеристика, копії посвідчень, фрагменти виступів на форумах жінок, тексти телепередач, статі, сімейні фотографії.

Федоришин Володимир Васильович (фонді Р-6471), голова Хмельницького обласного комітету з телебачення і радіомовлення, генеральний директор Хмельницького обласного об'єднання телебачення і радіомовлення. Вів чотири авторські програми „На сімейний добрий вечір”, „Джерело”, „Криниця” і „Надвечір'я”. Автор книг „Як воно буває в житті”, „Записки радіожурналіста” та „Така наша робота”.

За багаторічну плідну роботу в засобах масової інформації нагороджений значком „Відмінник телебачення і радіо”, медаллю „За доблесну працю” та удостоєний почесного звання Заслужений журналіст України.

У Держархіві області зберігаються копії особистих документів, автобіографія, копії дипломів, почесні відзнаки, публікації, книги, сценарії радіопередач, листи, світлини.

Лікарі Хмельниччини

Андрєєв Михайло Дмитрович (фонд Р-6431), після закінчення вечірньої школи три роки працював кіномеханіком. В 1966 році з відзнакою закінчив лікувальний факультет Тернопільського державного медичного інституту. В липні 1966 року був прийнятий на роботу в Хмельницьку обласну лікарню на посаду завідувачого патологоанатомічним відділенням, а в листопаді призначений головним патологоанатомом Хмельницької області. Пройшов шлях від завідувача патологоанатомічним відділенням до начальника Державного патологоанатомічного центру України. Було створено в нашому місті унікальне як за проектом, так і за обладнанням патологоанатомічне бюро, аналогів в якому в Україні немає.

Присвоєно вчений ступінь кандидата медичних наук з спеціальностей – патоморфологія та онкологія, звання Відмінника охорони здоров'я, Заслуженого лікаря України. Одним із перших в Україні був обраний дійсним членом Нью-Йоркської академії наук. Має винаходи і раціоналізаторські пропозиції.

Відомості про академіка Андрєєва М.Д. були занесені до Американського біографічного довідника „Видатні люди ХХ сторіччя”, в книгу американського видавця Джона Піллама „500 Великих умов ХХІ столетия”. Нагороджений „Бронзовою медаллю ВДНГ СРСР” і дипломом ВДНГ СРСР, рішенням Ради Міністрів України прізвище розміщено на Алеї Трудової Слави ВДНГ України.

У Держархіві області зберігаються особисті документи, почесні грамоти, фотографії, газетні статті.

Бориско Олексій Семенович (фонд Р – 6479), учасник бойових дій у роки війни з фашистськими загарбниками. Закінчив медичний інститут з відзнакою у 1961 році і за розподілом направлений до Хмельницького облздороввідділу, де почав працювати хірургом торакального відділення Хмельницької обласної лікарні. Автор понад 200 наукових публікацій, автор і

співавтор семи монографій, п'яти методичних посібників, дванадцяти інформаційних листків, багатьох раціоналізаторських пропозицій (72), чотирьох винаходів, сертифікатів.

Присвоєно звання лікаря вищої категорії з анестезіології-реанімації, лікаря вищої категорії з пульмонології, лікаря вищої категорії з терапії за результатами атестації МОЗ України. Кандидат медичних наук з інтенсивної терапії, реанімації і реабілітації важких форм правця, нагороджений нагрудним знаком „Відмінник охорони здоров'я”, доцент кафедри терапевтичних дисциплін та сімейної медицини, завідувач курсу спеціалізації лікарів-інтернів „Загальна практика - сімейна медицина” факультету післядипломної освіти.

Має державні нагороди, звання, грамоти та подяки, зокрема, як учасник бойових дій нагороджений орденами „За мужність”, Вітчизняної війни, має біля 20 медалей.

У Держархіві області зберігаються автобіографія, посвідчення про присвоєння почесних звань, дипломи, грамоти, книги, статті у газетах.

Курій Михайло Федорович (фонд Р-6264), у 1952-1955 роках брав участь у бойових діях в Північній Кореї та Китаї. Закінчив Вінницький медичний інститут ім. М.І. Пирогова та працював лікарем-терапевтом, лікарем-урологом та завідувачем відділу урології Хмельницької міської лікарні.

Займатися науковою роботою та у 1971 році вперше експериментально та клінічно довів цілющі властивості Збручанської (Сатанівської) мінеральної води. Результатом цієї роботи стала кандидатська дисертація на тему „Досвід застосування Сатанівської мінеральної води при сечокам'яній хворобі та хронічному пієлонефриті”. Дослідження, які були актуальними та надали можливість більш широкого застосування Сатанівської мінеральної води: (побудовано санаторій „Берізка” на 50 місць та було розпочато будівництво санаторію „Поділля” на 1000 місць).

У 1990 році за проведені науково-дослідницькі роботи води та за результатами присвоєно звання лауреата премії Ради Міністрів СРСР. Має державні нагороди, звання, грамоти та подяки.

У Держархіві області зберігаються автобіографія, статті та список наукових праць, авто-

реферат дисертації та відгуки на неї, листування з різними установами з питань практичного застосування досліджень.

Пастушин Іван Петрович (фонд Р-6544), майже щодня оперував привезених тяжко поранених людей, дітей, які підривались на залишених фашистами мінах, снарядах, бомбах. У ті роки був і хірургом, терапевтом, травматологом, акушером, педіатром, інфекціоністом. Один із перших в Україні організував нейрохірургічну службу і нейрохірургічне відділення в Хмельницькій обласній лікарні. Стаж роботи лікарем 60 років.

За сумлінну працю в 1966 році присвоєно звання „Заслужений лікар УРСР”, захистив кандидатську дисертацію в Московському нейрохірургічному інституті імені Н.Н. Бурденка. Член Всеукраїнської асоціації нейрохірургів, учасник Всесоюзних з'їздів і майже всіх Всеукраїнських конференцій. За довголітню роботу в нейрохірургії на другому Всесоюзному з'їзді нейрохірургів був нагороджений пам'ятною медаллю Н.Н. Бурденка.

Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни I і II ступеня, орденом „За мужність” та 17 медалями.

У Держархіві області зберігаються автобіографія, характеристики, копії паспорта, диплома кандидата наук, посвідчень, довідки, книга, блокнот, статті про фондоутворювача у газетах, світлини.

Чорнобровий Микола Петрович (фонд Р-6305), за роки активної хірургічної діяльності провів 10 тисяч операцій, підготував ряд кандидатів медичних наук, написав багато монографій на медичні теми, опублікував понад 200 робіт в медичній періодиці. 15 років був головою хірургічного товариства Хмельницької області.

За свою діяльність нагороджений Золотою медаллю „За успіхи в народному господарстві СРСР”, грамотою Президії Верховної Ради України, присвоєні звання „Заслужений лікар України” та „Відмінник охорони здоров'я”. Обирався 4 скликання депутатом обласної ради народних депутатів.

У Держархіві області зберігаються автобіографія, дипломи, посвідчення, фотографії, книги, список публікацій.

Шаталюк Борис Прокопович (фонді Р-6171), з квітня 1964 року переведений на роботу в Хмельницьку обласну лікарню на посаду хірурга торакального відділення, головний лікар Хмельницької обласної лікарні, доцент кафедри хірургії Хмельницького факультету післядипломної освіти Вінницького медичного університету імені М.І. Пирогова.

Автор і співавтор понад 190 наукових праць, 4 монографій, 12-ти винаходів та 25-ти раціоналізаторських пропозицій, 200 нових методів діагностики та лікування хворих. Обирався депутатом Хмельницької міської ради народних депутатів.

Хірург вищої категорії. Кандидат медичних наук. Заслужений лікар УРСР. Нагороджений державними нагородами, грамотами та подяками.

У Держархіві області зберігаються біографія, копія диплому, посвідчення, мандати; наукові статті, збірники, дослідження, патенти на винаходи та рацпропозиції; грамоти, привітання, вирізки газет, фотографії.

Художники, скульптори, архітектори Хмельниччини

Брик Дмитро Іванович (фонд Р-3051), перші полотна написав наприкінці 40-х років ХХ століття „Врожай”, „Повернення з поля”, „На заробітці”. Починаючи з 50-х років брав участь майже у всіх виставках, що відбувалися у Кам'янці-Подільському і Хмельницькому. З успіхом провів виставки у Києві і Львові (1970 р.). Київська виставка, що відбулася у Будинку спілки письменників України, увійшла до історії, як унікальна. Це, насамперед, пейзажі про рідне йому Поділля: „с. Привороття”, „р. Смотрич”, „Подільські далі”, „В околиці Кам'янця-Подільського” і т.д.

Художник створив неповторну галерею видатних діячів науки і культури: художників В. Савіна і В. Розвадовського, композитора М. Леонтовича, байкаря М. Годованця. Було опубліковано понад 800 його робіт, присвячених рідному місту і Поділлю в журналах. За ескізами митця виготовлено 10 меморіальних дошок, встановлених на різних вулицях міста, сотні тисяч нагрудних знаків, сувенірних медалей, листівок, в яких відображено історію нашого краю.

Бойовий шлях відзначений багатьма нагородами: орденом Вітчизняної війни І ст., орденом Слави ІІ ст., медаллю „За відвагу”, а також 12 медалями за участь у бойових діях. У 1944 році брав участь у визволенні м. Кам'янця-Подільського.

У Держархів області зберігаються трудова книжка, посвідчення, особові картки, членські квитки, репродукції робіт, книги відгуків відвідувачів виставок, ескізи екслібрисів, авторські альбоми із газетними статтями, роботами, зразками, історією зображуваних об'єктів, роботи, опубліковані в періодичних виданнях, публікації про фондоутворювача, листи до органів влади, видавництва, творчих спілок, листи від письменників В.П. Беляєва, М.П. Годованця, художників С.В. Кукурузи, С.Б. Грузберга, М. Белавіна, М.Ф. Сліпченка, учнів, фотокопії робіт фондоутворювача з його анотаціями, фотографії.

Кукураза Сергій Васильович (фонд Р-3102), у 1930 році демобілізується та направляється на навчання до Київського художнього інституту (факультет графіки). Навчався у відомих художників В. Касіяна та М. Котляревської. В 1940 році, як ненадійну особу висилають на десять років у Казахстан. На казахській землі зріс та розцвів талант митця. Багато своїх робіт художник-графік присвятив Т. Шевченку. Створив 50 гравюр із циклу шевченкіани.

В 1958 році приймають до складу Спілки художників СРСР, за успіхи у творчій та педагогічній діяльності йому присвоїли два почесних звання – Заслуженого вчителя Казахської РСР та Заслуженого діяча мистецтв Казахстану.

У 1972 році художник переселяється у місто Кам'янець-Подільський та викладає у дитячій художній школі. За роки творчої діяльності митець створив більше 2,5 тис. робіт, був учасником 130 всесоюзних республіканських виставок. Він автор портретів відомих діячів культури та політики: С. Кірова, П. Лумумби, О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Горького та ін.

В Держархіві області зберігаються друковані відбитки гравюр, листи, автобіографії, афіші, каталоги та проспекти виставок, вирізки з газет із статтями про творчість Кукурузи С.В.

Мазур Микола Іванович (фонд № 6551), закінчив Одеське художнє училище ім. М. Б. Грекова. З 1968 по 1979 роки викладав у Хмельницькій дитячій художній школі, з 1973 року - її директор.

З 2002 року - старший викладач фахових дисциплін відділення „Дизайн” Хмельницького державного університету, доцент кафедри дизайну Хмельницького національного університету, керівник навчально-творчої майстерні ХНУ. Приймає участь у виставках різних рівнів. Твори зберігаються в музеях міст Хмельницького, Вінниці, Чернівців, Одеси, Силістри (Болгарія), Бора, Белграда, Модесто (США), в приватних колекціях в Україні, Росії, Бельгії, Болгарії, Ізраїлі, Канаді, Німеччині, Литві, Польщі, Сербії, США.

У 80-90-ті роки створює в парках, на площах, вулицях об'ємно-просторові композиції з металу. Більшість із цих оригінальних творів за видом мистецтва відносяться до монументальної скульптури. Оформляє дитячий майданчик-автодром у парку відпочинку ім. М. Чекмана. Він обирає незвичний спосіб заповнення паркового простору, обрамленого деревами та озером: створює об'ємно-просторові композиції „Автомістечко” та „Космодром”. Вже багато років радують дитвору чудо-машини „Гну”, „Гоночна”, „Ретро”, „Трубач”, „Паровоз”, „Велосипед”, „Лев” та інші. А поряд – „Космодром”, в якому діти не тільки бавляться, а й розвивають свою уяву, фантазію.

Член Національної спілки художників України, голова правління Хмельницької обласної організації Національної спілки художників України. Заслужений художник України, Народний художник України. Нагороджений І-ю премією МВС СРСР за оформлення дитячого автомобіля, Республіканською премією ім. М.Островського, обласними преміями „Корчагінець”, ім. Т. Г. Шевченка, ім. В. Розвадовського, ім. Я.Гальчевського, міською премією ім. Б.Хмельницького, „Людина року” (м. Хмельницький) в номінації „Митець”; Всеукраїнською премією „Золота фортуна”, орденом за заслуги перед Батьківщиною III ступеня.

У Держархіві області зберігаються особисті фотографії, фото об'ємних монументальних композицій, статті про фондоутворювача, опублікованих в пресі та наукові статті опубліковані автором у наукових журналах.

Сулов Володимир Миколайович (фонді Р-6374), за благоустрій площі Незалежності міста Хмельницького отримав І премію в рес-

публіканському конкурсі, за архітектуру меморіального музею М. Островського в місті Шепетівка став лауреатом премії ВЛКСМ, лауреатом державної премії України за архітектуру будинку обласної дирекції АКБ „Укрсоцбанк” в м. Хмельницькому.

В 1997 році присвоєно звання Заслуженого архітектора України. Має державні нагороди, звання, грамоти та подяки.

У Держархіві області зберігаються особисті документи, посвідчення до урядових нагород, фотографії, ескізи бюстів та пам'ятників відомим діячам та письменникам, публікації.

Розвадовський В'ячеслав Костянтинович (фонд Р-5808), в 1900 році закінчив Петербурзьку академію мистецтв по класу живопису і пейзажу професора А.І. Куїнджі. Найбільш плідна і вагома діяльність Розвадовського припадає на 1904-1908 роки, коли він жив і працював на Поділлі у Кам'янць-Подільському. Організував в Кам'янць-Подільському художню школу з відділенням художньої промисловості, з інтернатом для підлітків із сільського населення, якою керував до 1909 року.

Створив понад сотню багатожанрових полотен. Частина творів художника зберігають у музеях України, зокрема в Кам'янць-Подільському історичному музеї-заповіднику та Національному музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кубринського в Коломиї. Це «Наталочка» (портрет доньки Олени Кисілевської), а також афіша „Вистава домашнього промислу в Коломиї”, що відбулась 21-30 вересня 1912 року (вона засвідчує, що мистець був причетний і до виставкової діяльності в Коломиї). Мистецька спадщина Розвадовського — пейзажі й жанрові картини „Гуцулка”, „Гопак”, „Жнива”, „У Бескидах”, „Над Дніпром” та ін.. За своє життя написав багато картин, які і сьогодні зберігаються в музеях Санкт-Петербургу, Києва, Канева, Львова та в Кам'янць-Подільському.

Президія Верховної Ради Узбецької РСР 5 лютого 1939 року нагородила його Почесною грамотою та присвоїла почесне звання Героя Праці.

У Держархіві області зберігаються особисті документи, автобіографія, статті з газет, послужний список, копія трудової книжки.

**Краєзнавці, викладачі,
історики Хмельниччини**

Гінзбург Євгенія Мойсеївна (фонд Р-6279), в 1933 році закінчила Харківський технікум іноземних мов, а в 1937 році з відзнакою закінчила філологічний факультет Київського університету. Після звільнення України в 1944 році отримала призначення на роботу до Кам'янець-Подільського вчительського інституту.

10 грудня 1947 року в Інституті української літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР відбувся успішний захист її дисертації „Соціальний роман У. Годвіна „Калеб Вільямс” на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук. Була першим викладачем, який у повоєнний час став кандидатом наук в інституті. У 1956 році присвоєно вчене звання доцента за спеціальністю зарубіжна література. Були написані і видані на допомогу учителям ряд методичних розробок, вийшли друком і інші праці „Нова інтерпретація старовинної легенди в драмі Назима Хікмета „Легенда про любов”, „Домбі і син”, статті про творчість Анрі Барбюс, Христото Ботев, Віктор Гюго, Генріх Гейне.

Крім своєї основної роботи в педагогічному інституті вона вела і велику громадську роботу: член наукового товариства по поширенню політичних і наукових знань, позаштатний лектор обкому і міськкому партії, була народним засідателем, виступала на сторінках місцевої преси зі статтями на літературні теми. Обиралась секретарем партійної організації філологічного факультету.

Згодом переїхала до Хмельницького – місця проживання сина. В міру своїх сил займалась громадською роботою, виступала на обласному радіо, на літературних вечорах та наукових конференціях. Частою гостею в Євгенії Мойсеївни була майбутня українська поетеса Наталя Кашук. Ставши студенткою Чернівецького університету, Наталя в листах до кам'янецької наставниці ділилася найсокровеннішим.

За багаторічну сумлінну і самовіддану працю нагороджена медалями Ветеран Вітчизняної Війни, Ветеран Праці, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради України, багатьма почесними грамотами обласних та міських керівних організацій, інституту.

У Держархіві області зберігаються особисті документи, посвідчення до нагород, листи, документи про наукову роботу, книги, статті, рецензії на книги поетів та письменників, вчених Поділля.

Баженов Лев Васильович (фонд Р-6395), навчався на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педінституту, під час навчання у вузі вів активне громадське життя. Після закінчення був направлений на роботу вчителем історії середньої школи с. Грушки Володарськ-Волинського району Житомирської області. У 1969 році на запрошення ректорату Кам'янець-Подільського педінституту переходить працювати на кафедру всесвітньої історії. Захистив кандидатську дисертацію на тему „Польське повстання 1831 р. на Правобережній Україні” за спеціальністю „Всесвітня історія”. За деканство Л. Баженов зробив чимало для розбудови факультету, зміцнення його матеріальної бази.

В 1996 році ним була успішна захищена в спеціалізованій вченій раді Інституту історії України НАН України докторська дисертація на тему “Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII- перші десятиріччя XX ст.)”.

Організував та провів понад 40 міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, “круглих столів”, член редакційних колегій фахових наукових видань.

За його ініціативи Хмельницька обласна державна адміністрація запровадила з 1993 році присудження обласних премій ученим та краєзнавцям за досягнення в галузі історико-краєзнавчих досліджень імені Ю.Сіцинського, в галузі мистецтвознавства, фольклору і етнології ім. Костя Широцького, в галузі природничих досліджень та екології ім. П.Бучинського.

За часи роботи у вузі професор зумів згуртувати чимало своїх учнів та послідовників, сформував з них свою наукову історичну школу. Безпосередню участь взяв у підготовці для потреб освіти України понад 4 тис. вчителів – істориків. Він є автором монографій та наукових праць.

За педагогічний внесок в розвиток вищої школи Лев Васильович удостоєний відзнаки

„Відмінник освіти України”, нагороджений грамотами та почесними грамотами Міністерства освіти і науки України.

У Держархіві області зберігаються автобіографія, статті, неопубліковані новели, листи, фотографії.

Гарнага Іван Володимирович (фонд Р-6370), після закінчення університету з 1951 році працював у Державному архіві Хмельницької області (м. Кам'янець-Подільський) старшим методистом, з 1975 по 1985 рр. – вчений секретар, член президії Кам'янець-Подільського географічного товариства України. Дослідник і популяризатор джерелознавства і археографії, топоніміки, історичної географії та історії Поділля у наукових виданнях та місцевій пресі. Активно співпрацював з редакцією Української Радянської енциклопедії (в перше видання УРЕ вміщено 27 його статей про Поділля).

Учасник I-VII Подільських історико-краєзнавчих та географічної конференцій. Опублікував близько 600 краєзнавчих праць з історії Поділля.

Лауреат Хмельницької обласної літературної премії ім. Ф. Савчука. Нагороджений грамотами та подяками.

У Держархіві області зберігаються рукописи статей, машинописні статті з авторською правкою, нариси, фрагменти хроніки подій Поділля 1917р., методичні посібники.

Гуменюк Степан Костянтинович (фонд Р-5348), закінчив у 1940 році Вінницький педагогічний інститут. Пройшов війну, за успішне виконання бойового завдання в березні 1943 року був нагороджений орденом Вітчизняної Війни II ступеня.

В січні 1946 року призначений директором Кам'янець-Подільських обласних курсів підготовки голів і секретарів сільських рад. В лютому 1960 року його переводять на посаду начальника обласного управління по охороні державних таємниць у пресі, на якій він працював до червня 1982 року.

Невтомний історик, краєзнавець, брав участь у редакційних колегіях наукових видань „Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область” „Нарисів історії Хмельницької обласної партійної організації”.

Перу дослідника належать 500 краєзнавчих публікацій, брошур та методичних посібників. Понад 20 років очолював обласну організацію Спілки краєзнавців. Ініціатор та організатор перших Подільських історико-краєзнавчих конференцій.

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, відзначений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, подяками.

У Держархіві області зберігаються біографічні документи, бібліографічні довідки, путівники, покажчики, календар знаменних і пам'ятних дат Хмельницької області, фотоархів.

Коваленко Леонід Антонович (фонд Р-6371), воював на Південному та 3-му Українському фронті командиром мінометного взводу. В травні 1945 року почав працювати в Інституті історії АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника, захистив дисертацію на тему „Французька буржуазна революція кінця XVIII століття та Україна”, професор, доктор історичних наук.

Вміло поєднував викладацьку, виховну та організаційно-управлінську діяльність. Наукові статті, написані за цей період, опубліковані в авторитетних наукових виданнях: „Вопросы истории”, „Вісник АН УРСР”, „История УССР”. В жовтні 1961 року переїхав на роботу до Кам'янець - Подільського державного педагогічного інституту. Працював завідувачем кафедри загальної історії. Захистив докторську дисертацію на тему „Демократичний напрям в історіографії України XIX ст.”. Стояв у витоків відродження історичного факультету в кращих традиціях науково-педагогічної діяльності. Він став фундатором кафедри всесвітньої історії (до 1991 - кафедра загальної історії). З поміж наукових інтересів пріоритетним було історичне краєзнавство Волині і Поділля.

Результатом майже 30-літньої наукової роботи став захист під його керівництвом 5-ти докторських та близько 50 кандидатських дисертацій, підготовка понад 600 різноманітних наукових та навчально-методичних праць, в тому числі, 28 монографій, 15-ти підручників і навчальних посібників, 325 статей.

У Держархіві області зберігається автобіографія, список наукових праць, рукописи з

правками вченого, листування фондоутворювача з відомими вченими, навчальними закладами, установами.

Назаренко Євген Данилович (фонд №6499), краєзнавець, цікавився історією нашого краю. Не другорядну роль у вивченні історією нашого краю зіграли шкільні екскурсії у Кам'янець-Подільську фортецю, старовинний Меджибіж, на поле Пилявецької битви. Напевно, у значній мірі це і визначило його вибір професії. Вступав на історичний факультет Чернівецького університету, який закінчував у 1962 році.

Член редколегії книги „Реабілітовані історією”, збирав матеріали з історії Поділля і Волині, цікавиться видатними постатями, які дала подільська земля, знахідки про них використовував на уроках і лекціях. Це робило виступи педагога цікавими, багатшими за змістом, прищеплювали у молоді любов до рідного краю.

Своїми здобутками ділився з колегами-учителями міста Хмельницького і області. Що його підтримувало та заохочувало до публікацій статей і повідомлень у пресі, зокрема, у рубриці „Орбіта краєзнавця”, яка в 60-80-ті роки постійно велася на сторінках „Радянського Поділля”. Щоб поставити цю справу на наукову основу, Назаренко починає клопітку працю в архівах. Під час роботи в редколегії книги „Реабілітовані історією” виявив слідчі справи незаконно репресованих історика Юхима Сіцінського, композитора Михайла Косика, письменника Тодося Осьмачки. Наслідком вивчення цих документів з'явилися вагомі статті у журналі „Дивокрай”, газеті „Літературна Україна”, книзі „Великий терор на Поділлі”.

Учасник різноманітних наукових форумів, приймав участь у двох геральдичних конференціях у Львові, у роботі міжнародного круглого столу „Історія релігій в Україні”, наукових форумів у Луцьку і Кременці, Житомирі і Новограді-Волинському, Харкові і Черкасах.

У 1991–1996 роках обирався головою Хмельницької міської організації краєзнавців, допомагав в створенні музею історії міста Хмельницького.

За краєзнавчо-дослідницьку роботу Євген Назаренко удостоєний міської премії імені Богдана Хмельницького, обласної - імені Юхима Сіцінського.

На підставі заяви племінниці, Удовиченко Уляни Іванівни, прийнято до Держархіву області документи, а саме: автобіографія, диплом та посвідчення про присвоєння почесних звань, дарчі книги, книги у яких статті фондоутворювача, статті про Назаренка Є.Д., листи до краєзнавця, програми, афіші, світлини.

Рибак Іван Васильович (фонд Р-6394), після закінчення Кам'янець-Подільського педагогічного інституту працював вчителем на Вінничині, згодом викладачем на кафедрі історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Кандидат історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету. За період науково-педагогічної роботи розробив декілька навчальних курсів: історія радянського суспільства (1917-1991 рр.), новітня аграрна історія України, спецкурсів: країни СНД і Балтії у постсоюзний період, українська дипломатія у добу Незалежності. Керував науково-дослідною роботою студентів, магістрантів, аспірантів.

Автор навчальних посібників „Історія радянського суспільства” (дві частини), „Наш край в історії України”, монографій „Зіньків в історії Поділля”, „Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми; 20-ті — початок 90-х років ХХ століття”. Опубліковано понад 200 наукових та навчально-методичних праць. Брав участь в роботі 106 міжнародних, всеукраїнських регіональних наукових та науково-практичних конференціях.

Кандидат історичних наук, професор кафедри історії Східної Європи та археології Кам'янець-Подільського університету. Член-кореспондент Української академії історичних наук. Лауреат премії імені Дмитра Яворницького.

У Держархіві області зберігаються посвідчення, членські квитки, наукові дослідження, монографії, програми, плани, запрошення. Вирізки з газет, журналів, почесні грамоти, вітальні листівки, фотографії.

Сваричевський Анатолій Володимирович (фонд Р-6135), відомий на Поділлі і за його межами краєзнавець, літературознавець, майстерний лектор. Окремі його статті, нариси, рецензії, наукові доповіді і повідомлення опубліковані у вітчизняних і міжнародних ви-

даннях і часописах. За останні роки, як узагальнюючий підсумок його праці, вийшло п'ять книжок. Найглибше дослідив перебування Т.Г.Шевченка на Поділлі у своїй книзі „Т.Г. Шевченко і Поділля».

Присвоєно звання „Відмінник народної освіти УРСР”, лауреат обласної журналістської премії ім. Ф. Савчука, нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради України, медалями.

У Держархіві області зберігаються автобіографія, рукописи статей, методичні розробки, книги; вирізки із статей і журналів, публікації про А. Сваричевського.

Сілін Радомир Іванович (фонд Р-6176), працював заступником декана механіко-технологічного факультету, виконував обов'язки головного інженера науково-дослідницької лабораторії, проходив наукове стажування в університеті Мічигану (США). Захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора технічних наук (1973). Обіймав посаду ректора Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування. Адміністративну роботу поєднував із викладацькою, науково-дослідницькою та громадською. Академік Хмельницького Національного університету.

Був обраний головою асоціації споріднених міст Хмельницький (УРСР) – Модесто (США). У 1981 році в складі делегації Української РСР брав участь в міжнародному конгресі ЮНЕСКО у м. Парижі. У 1989 році в складі делегації відвідував споріднене місто Модесто у США.

Автор наукових праць, монографій, навчальних посібників та 45 авторських свідоцтв. Нагороджений 2 бронзовими медалями ВДНГ СРСР, Заслужений працівник освіти України.

У Держархіві області зберігаються автобіографія, диплом, монографії, додаток до дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук, бібліографічний покажчик наукових праць, листи, вітальні листівки від колег з іноземних вузів тощо.

Сіцинський Юхим Йосипович (фонд Р-3333), за сімейною традицією обрав фах священика, навчався у Київській духовній академії на церковно-історичному відділенні. Під впливом В. Антоновича присвячує себе вивченню історії та археології Поділля. За історичні дослідження в 1888 році обраний член-

кореспондентом церковно-історичного і археологічного товариства при Київській духовній академії.

Зібрав колекції творів українського мистецтва, етнографії, пам'яток археології, нумізматики. Активно займався викладацькою роботою. Зі створенням Кам'янець-Подільського університету стає настоятелем університетської церкви, працює помічником бібліотекаря, а з 1919 року – приват-доцентом на кафедрі церковної археології. Впродовж 10 років повністю присвятив себе викладацькій роботі.

Активна громадянська позиція, дружні відносини з відомими істориками призвели до його арешту в 1929 році Кам'янець-Подільським ОДПУ. Останні роки життя Юхим Йосипович провів у нестатках. Поховали вченого на руськофільварецькому кладовищі. На початку 60-х років ХХ ст. на могилі вченого встановлено бетонну плиту з написом „Ю.Й.Сіцинський”.

У Держархіві області зберігаються чернетки рукописів неопублікованих праць вченого, бібліографічні та біографічні картки, особисті документи та фотокартки Ю. Сіцинського, матеріали про археологічні розкопки Ю. Сіцинського, мемуарні записки Ю. Сіцинського та спогади про нього його родичів.

Шайнога Віталій Мусійович (фонд Р-6427), учасник боєвих дій на Південно-Західному фронті, у 1944 році проводив реєстрацію документів Кам'янець - Подільського державного архіву з м. Чкаловська (нині Оренбург). Впродовж 22 років (1965 по 1987) очолював Хмельницький обласний відділ народної освіти.

Нагороджений державними нагородами: орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної Війни II ступеня, „Знак Пошани”, „За мужність”, та 19 медалями, Почесною Грамотою Президії Верховної ради Української РСР, присвоєно звання „Заслужений працівник освіти України”, „Почесний громадянин Хмельниччини”

У Держархіві області зберігаються автобіографія В.Шайноги, почесні відзнаки, передвиборні агітаційні листівки, адресні вітання, світлини з сімейного фотоальбому.

Шкурко Сергій Кирилович (фонд Р-4804), в роки війни був учасником антифашистського

підпілля, яке діяло в Кам'янець-Подільському. Працював науковим співробітником в Кам'янець-Подільському історичному музеї. Посада науковця дозволила в повній мірі зайнятися улюбленою справою – досліджувати історію та архітектуру Старого міста. Найбільше його цікавила археологія. Зокрема підземелля Кам'янець-Подільського, більшість з яких були в той час були не досліджені.

В центральній і місцевій пресі опублікував багато статей про природу та історію краю, як

то „Товтри”, „Таємниця Залучанської печери”, „Дорога реліквія”, „К.М. Батюшков”. „Армянські архітектурні пам'ятники в м. Кам'янці-Подільському”, „Таємниця Панівецького замку”, „Підземне місто” та ін. Багато статей присвячено історії вулиць Кам'янець-Подільського та фортеці.

У Держархіві області зберігаються копія трудової книжки, списки краєзнавців м. Кам'янець-Подільського і Придністров'я, статті, нариси, схеми, нотатки, креслення, листи.

ЮВІЛЯРИ

Блажевич Ю.І.

НА ВЕРШИНІ ТВОРЧОГО ЖИТТЯ: СЛАВНОЛІТТЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ГРИГОРЕНКА

До 70-річчя з дня народження

До когорти сучасних відомих представників української вищої школи та історичного краєзнавства належить доктор історичних наук, професор Олександр Петрович Григоренко, людина, патріот, справжній друг і товариш, науковець від Бога, який вже 45 безперервних років служить історичній науці, рідному Поділля, вишам Хмельниччини, де гартувалися його творчі таланти, зростала дослідницька майстерність у висвітленні «білих» і «чорних» плям в історії і культурі України і Хмельниччини. Все своє життя О.О. Григоренко присвячує новітньому українському відродженню, формуванню громадянськості і патріотизму в сучасних будівників незалежної Української Держави.

Олександр Петрович народився 28 вересня 1948 року в селі Сербинівка Старокостянтинівського району Хмельницької області. Ази трудового загартування проходили з малих літ у щоденній нелегкій селянській праці, тому малий Сашко добре знав, що таке сапа, вила, лопата, сокира, граблі, коса, мозолі на руках, наколені стернею босі ноги,

росяні ранки, яка ціна запашної хлібини, випеченої і поданої на стіл невтомними материнськими руками. Закінчивши в 1966 році середню школу, Олександр став працювати робітником-будівельником місцевої міжколгоспної будівельної організації. В 1967-1969 роках проходив строкову військову службу спочатку в Ленінградському, а згодом у Московському військових округах. Тут, в армійських буднях, продовжилось його трудове, фізичне і моральне загартування, визрів невситимий потяг до знань, наполегливість у досягненні мети, прагнення нести і творити людям добро.

Прихильна до Олександра Петровича доля у 1969 році привела його на студентську лаву історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, який успішно закінчив у 1973 році. В цей період я працював у цьому навчальному закладі викладачем суспільних наук і з задоволенням згадую цього сумлінного і старанного студента, який не тільки відмінно навчався, але й був взірцем для однокурсників, добрим другом і товаришем, його завжди можна було знайти в читальному залі інституту.

Закінчивши вуз з відзнакою, Григоренко О.П. за направленням поїхав працювати вчителем історії і суспільствознавства у Камінську середню школу Дзержинського району Житомирської області. Його глибокі знання історії, методична підготовка, вміння працювати з допитливими сільськими дітьми, ладити з вчителями і батьками, принесли йому заслужену повагу в педагогіч-

ному колективі. Проте бажання вдосконалити свої знання з історії України і суспільствознавства привело Олександра Петровича на стаціонарне навчання в аспірантурі Інституті історії України Академії наук України. За три роки навчання і наполегливого наукового пошуку він зумів підготувати кандидатську дисертацію, яку успішно захистив у січні 1979 року. В 1989 році йому було присвоєно вчене звання доцента. Після захисту дисертації протягом десяти років працював старшим викладачем і доцентом Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. І тут його вирізняли постійна науково-дослідницька і методична праця, творчий пошук в навчально-виховному процесі.

Через певні життєві проблеми Григоренко О. П. у 1989 році переїзжає у місто Хмельницький і влаштовується на роботу в Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування, спочатку доцентом, а потім завідувачем кафедри історії держави і права, згодом – завідувачем кафедри історії і культури. В 1995 році захистив докторську дисертацію, а в 1997 році йому було присвоєно вчене звання професора. Із 1998 по 2007 роки Олександр Петрович викладав історію України в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький). Із 2007 року до 2016 року він працював завідувачем міжнародної інформації Хмельницького національного університету. Нині перебуває на пенсії, однак продовжує свою наукову діяльність.

За час науково-педагогічної діяльності Григоренко Олександр Петрович опублікував понад 430 наукових досліджень, майже половина з них присвячена історико-краєзнавчій тематиці, біографічним нарисам відомих подільських педагогів, вчених і краєзнавців тощо. Водночас він був науковим керівником багатьох магістерських і аспірантських робіт, написав десятки відгуків на автореферати кандидатських дисертацій, багато разів опонував на захиста кандидатських і докторських дисертацій, був членом спеціалізованої ради по захисту при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка.

Наукова, освітянська, громадська і організаторська діяльність професора Григоренка О.П. органічно поєднується з його високодейними моральними принципами, духовним багатством душі, подвижництвом в науці і педагогіці, толерантним ставленням до студентів, вірною дружбою і товаришуванням. Високий професіоналізм, наукове сумління і чітка громадянська позиція, щирість, доброзичливість, оптимізм і віра в краще майбуття у поєднанні з турботою про свою сім'ю, родину, дітей і онуків, друзів і колег – це і є постать Олександра Петровича Григоренка, нашого сучасника, відомого українського історика, педагога, краєзнавця. За сумлінну працю він нагороджений багатьма відзнаками, грамотами і подяками, занесений на Дошку пошани Хмельницького обласного державного архіву.

В квітні 2017 року Олександр Григоренко став одним з перших лауреатів обласної премії імені Василя Баженова, відомого подільського письменника, педагога і природолюбця. Він продовжує брати активну участь в організації і роботі міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій, наукових симпозіумів, круглих столів в Хмельницькому, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Шепетівці, Могилів-Подільському, Віньківцях, Деражні, Меджибожі тощо.

Олександр Петрович є активним членом правління Хмельницької міської організації краєзнавців України, одним з ініціаторів створення науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії» і членом його редакційної колегії, автором багатьох наукових публікацій.

Крім того, Олександр Петрович є надзвичайним батьком і дідусем. Особливо радують його онуки Люба, Вадим і найменшенький Захар.

І нині, коли постукала у його двері 70-та золота осінь з різнобарв'ям фарб і кольорів, добрим урожаєм на життєвій ниві, ми, твої друзі, колеги і товариші щиро вітаємо, Олександр Петрович із Славноліттям, дякуємо, що за роки творчої праці не замулилися кришталеві джерела його душі, за вірність ідеалам Добра, Краси і Людяності.

Нехай твоя доля, дорогий друже, й далі квітує весняними первоцвітами, літнім різнобарв'ям, осіннім щедрим урожаєм, зимовими морозними візерунками на многії і благії літа. Бажаємо, щоб ти ще довго-довго перебував на своєму духовному Евересті – скільки дозволить здоров'я, бажання, талант і Господь Бог. З роси і води тобі, Олександр Петровичу!

Григоренко О.П.

ЄСЮНІН СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ: ТВОРЧІ ВЕРШИНИ ВИДАТНОГО КРАЄЗНАВЦЯ

До 50-річчя від дня народження

Відомий на Поділлі та в Україні історик, краєзнавець, музеєзнавець, журналіст Сергій Миколайович Єсюнін народився 2 серпня 1968 року у Глухові Сумської області. З 1972 року мешкає у Хмельницькому, де у 1975-1985 роках навчався у середній школі №9. У шкільні роки найулюбленішими предметами були історія та географія, а серед захоплень – туризм та історичне краєзнавство. По закінченні школи 1985 році вступив до Харківського вищого військово-інженерного училища ракетних військ, яке закінчив у 1990 року. Був направлений в 57-му ракетну дивізію, що дислокувалась у Жангіз-Тобе Семіпалатинської області в Казахстані. Проте, з розвалом Радянського Союзу, залишив військову службу та 1991 року повернувся в Україну до міста Хмельницького. Працював інженером-конструктором Окремого конструкторського бюро «Титан». На початку 1995 року вирішив кардинально змінити професію та нарешті втілити своє давнє захоплення історією та краєзнавством.

Роботу в царині історичного краєзнавства розпочав навесні 1995 року, коли був прийнятий до Хмельницького обласного краєзнавчого музею на посаду молодшого наукового співробітника. У 1997 році призначений завідувачем відділу новітньої історії, від початку 2007 – провідний науковий співробітник.

За понад двадцятирічну роботу у Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї Сергій Миколайович побудував чимало стаціонарних та пересувних виставок, зокрема: «Лихоліття ХХ століття», «Українська Народна Республіка», «Солдати війни», «Будуємо Україну», «Зброя ХХ століття», «Проскурів – романтика старовини» та інші, що відвідали десятки тисяч хмельничан. Ряд тимчасових виставок було зроблено у Національному експоцентрі, в Українському народному домі, Палаці «Україна» в Києві, у районних центрах області та м. Хмельницького. Брав участь у створенні багатьох музеїв області, ставши автором експозицій таких музеїв, як: музей-діорама «Пилявська битва» (сmt. Стара Синява); музей банківської справи Промінвестбанку (м. Хмельницький); музей історії Красилівського району (м. Красилів); музей Південно-Західної залізниці та Б. Олійника (м. Деражня); Музей історії податкової служби (м. Хмельницький); музей історії Деражнянського району (м. Деражня); музей історії села (с. Копачівка Деражнянського району); музей історії локомотивного депо Гречани (м. Хмельницький); Славутський історичний музей (м. Славута). У 2008 р. працював у складі авторського колективу по створенню музейної експозиції «Голодомор 1932-1933» у Меджибожі.

З першого року роботи в музеї розпочав дослідження різних аспектів історії Поділля та Південно-Східної Волині, історії міста Хмельницького (Плоскирова, Проскурова) та міських по-

селень Поділля. Пізніше до сфери наукових інтересів додалися історія спорту, військова історія, історія церкви. За період від 1995 до кінця 2018 року став автором 238 публікацій у наукових та краєзнавчих збірниках, 13 окремих видань та 17 видань у співавторстві. До того ж, С.М. Єсюнін – упорядник та член редколегії краєзнавчого збірника «Літопис Хмельниччини» (з 2001 р. періодично видає Хмельницький обласний краєзнавчий музей), упорядник і відповідальний секретар науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії» (з 2014 р. періодично видає Хмельницька міська організація НСКУ).

Фактично немає такого району Хмельницької області, який би не привернув увагу краєзнавця. Але, найбільше створив для дослідження історії міста Хмельницького. Серед окремих видань заслуговують на увагу – науково-популярні книги «Хмельницький: історія, події, факти» (2004) та «Історія міста Хмельницького: документи та матеріали» (2006), в яких на основі архівних джерел доведено, що перша письмова згадка про місто Хмельницький відноситься до 1431 року. Це надало можливість у 2006 р. міській владі затвердити цю дату, як найдавнішу згадку про м. Хмельницький. У 2005 р. С.М. Єсюнін видав новаторське дослідження – «Вулиці міста Хмельницького», на сторінках якого охопив історію всіх вулиць обласного центру. У 2008 р. побачила світ надзвичайно цікава книга «Прогулянка Проскурівим», яка завоювала популярність серед хмельничан та гостей міста. Серед останніх видань можна назвати книгу «Плоскирів: давня історія» (2015), у якій вперше висвітлена історія міста Хмельницького у XV-XVIII ст. Для туристів видані фотокнига «Вулиці Хмельницького» (2008), набори листівок (2015, 2016, 2017), «Путівник Хмельницький» (2017). У 2018 році підготовлені до перевидання книги «Прогулянка Проскурівим» та «Вулиці міста Хмельницькому» у новій редакції після широкомасштабної деконунізації топонімів обласного центру.

До найкращих книг за авторством С.М. Єсюніна можна віднести «Незнане Поділля», у якій зібрані цікаві нариси, що відкривають маловідомі сторінки історії краю. Невипадково ця книга отримала обласну відзнаку «Краща книга Хмельниччини-2013». Усім, хто любить подорожувати та цікавиться старожитностями Поділля, стане у нагоді туристично-довідникові видання, для яких більшу частину матеріалів підготував ювіляр: «Хмельниччина справжня», «Путівник Хмельницька область», «Туристичні маршрути Хмельниччини» та ін.

С.М. Єсюнін став організатором ряду конференцій, що були проведені у Хмельницькому. Зокрема, чотирьох наукових історико-краєзнавчих конференцій «Місто Хмельницький в контексті історії України» (2006, 2007, 2011, 2016), Всеукраїнських науково-практичних конференцій: «Хмельниччина в контексті історії України» (2012), «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині» (2013), «Хмельниччина в роки Другої світової війни» (2014), «Хмельниччина: історія та сучасність» (2017).

Сергій Миколайович був учасником понад 90 міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій з історії та краєзнавства, які відбулись як в Україні, так і за кордоном – у Білорусі, Болгарії, Польщі, Росії. Результати досліджень друкувались у наукових виданнях Києва, Львова, Харкова, Дніпра, Одеси, Вінниці, Херсона, Чернівців, Хмельницького, Черкас, Луцька, Тернополя, Кам'янця-Подільського, Глухова, Острога, Галича та ін. міст. Як провідного фахівця з історії міст і містечок краю С.М. Єсюніна залучили до написання статей «Енциклопедії історії України» – академічного 10-ти томного видання.

Найзначнішою науковою працею ювіляра стало дисертаційне дослідження «Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти», яке він виконав під керівництвом професора Баженова Лева Васильовича, успішно захистив 25 березня 2011 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та отримав науковий ступінь кандидата історичних наук. За результатами дисертаційного дослідження у 2015 році була видана ґрунтовна монографія «Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.», яку визнали «Кращою книгою Хмельниччини-2015».

Окремо слід згадати успіхи С.М. Єсюніна на журналістській ниві – за період 1999-2018 років став автором понад 900 науково-популярних публікацій на історичну і краєзнавчу тематику у ЗМІ, зокрема у газетах «Подільські вісті», «Проскурів», «Є-Поділля», «Моя газета», «Пульс», «Сімейна газета», «Голос України» (Київ), «Армія України» (Київ), «Історія+» (Львів) та ін. Від 2005 року став засновником, редактором та основним автором краєзнавчої сторінки «Краєвид» у обласній газеті «Є-Поділля». Проект діяв до серпня 2014 року, усього побачило світ 235 випусків «Краєвиду». У 2015 році розпочав співпрацю з Хмельницькою обласною державною телерадіокомпанією «Поділля-Центр» як науковий консультант та ведучий телевізійного проекту «Вулиці рідного міста», у рамках якого до початку 2018 року знято понад 60 передач.

Сергій Миколайович активно займається пам'яткоохоронною роботою на громадських засадах. Є членом консультативних рад з питань охорони пам'яток історії та культури міста Хмельницького та області. Багато років є членом топонімічної комісії при Хмельницькому міськвиконкомі, під час засідань якої він висунув чимало пропозицій щодо назв нових та перейменування існуючих вулиць.

Єсюнін С.М. приймає активну участь у пошуково-дослідницькій роботі та археологічних експедиціях, докладає багато зусиль для поповнення музейних фондів цінними експонатами. Брав участь у дослідженні пам'ятки природи державного значення – печери «Атлантиди», історичних пам'яток Віньковецького, Старосинявського, Теофіпольського, Деражнянського, Дунаєвецького та інших районів, в археологічних експедиціях: Хмельницькій обласній археологічній експедиції 1998 року, Подільській давньоруській археологічній експедиції 1998-2000 років, Подністровській археологічній експедиції 2001 року, в постійно діючій експедиції «Меджибіж-2000» (з 2001).

Широко відомий в області та місті С.М. Єсюнін як громадський діяч. У останні десятиліття він є постійним членом консультативної ради з питань охорони культурної спадщини Хмельницької області, топонімічної комісії Хмельницької міської ради, архітектурно-містобудівної ради при Департаменті архітектури, містобудування та земельних ресурсів Хмельницької міської ради, науково-методичної ради Державного архіву Хмельницької області, ряду науково-методичних рад музеїв Хмельницької області. Крім того бере активну участь у роботі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Українського геральдичного товариства, громадської організації «Поклик віків», громадської організації «Центр стратегічних ініціатив» та ін.

Багатогранна робота на ниві історії, краєзнавства, музеєзнавства, журналістики, активна громадська діяльність була гідно оцінена: Єсюнін Сергій Миколайович – лауреат обласної премії ім. Ю. Сіцинського в галузі історико-краєзнавчої роботи та збереження пам'яток минувшини (2001), міської премії ім. Б. Хмельницького в галузі історико-краєзнавчих досліджень (2005), міської премії ім. М. Орловського у галузі історико-краєзнавчих досліджень (2007), регіональної премії «Скарби землі Болохівської» (2008), премії імені П.В. Клименка в галузі архівознавства, історії та джерелознавства (2017), премії академіка Іона Винокура в галузі наукових досліджень історії Поділля Хмельницької обласної організації НСКУ (2018), нагороджений Почесною відзнакою Хмельницького міського голови (2006), орденом Почаївської ікони Пресвятої Богородиці Української Православної Церкви (2012), відзнакою Хмельницької обласної державної адміністрації «75 років Хмельницькій області» (2012), медалями «За збереження історії» (2018) та «За вірність традиціям» I ступеня (2018) та ін.. У 2009 році Указом Президента України удостоєний звання заслужений працівник культури України.

На сьогодні Єсюнін Сергій Миколайович – провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАНУ, член Подільського осередку Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, член Національної спілки краєзнавців України та Національної спілки журналістів України, член Всеукраїнського геральдичного товариства.

Про Єсюніна С.М.

1. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – початок ХХІ ст. / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – С.555.
2. Григоренко Л. Єсюнін Сергій Миколайович – науковий біограф міста Хмельницького / Любов Григоренко, Олександр Григоренко // Матеріали І міжн. наук. іст.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України» / редкол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (спів-голова, від. ред.) – Хмельницький, 2016. – С. 347-350.
3. Григоренко О.П. Єсюнін Сергій Миколайович – історик, краєзнавець, музеєзнавець / О.П. Григоренко // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр.– Кам'янець-Подільський, 2013. – Т. 20. – С. 387–392.
4. Григоренко О.П. Відомий краєзнавець, музеєзнавець, журналіст (до 45-річчя Сергій Миколайовича Єсюніна) // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник / гол. ред. Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 5. – С.177–180.
5. Григоренко О. Єсюнін Сергій Миколайович – історик, краєзнавець, музеєзнавець, журналіст, відомий просвітник сучасності / О. Григоренко, Л. Григоренко // / О.П. Григоренко // Духовні витoki Поділля: «Просвіта» в історії краю: матеріали VI всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 16 травня 2016 р.) – Хмельницький, 2016. – С.272-280.
6. Єсюнін Сергій Миколайович. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
7. Завальнюк О.М. Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – С.173-183.
8. Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа): біобібліографічний покажчик. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2011. – С.88-94.
9. Лауреати міської премії імені Богдана Хмельницького в галузі історії, культури і мистецтва (1994-2013 роки): біобібліограф. довідник до 20-річчя заснування премії / Хмельницька міська рада; Управління культури і туризму; Хмельницька міська ЦБС. – Хмельницький: Сторожук О.В., 2014. – С.59;
10. Лауреати обласних премій Хмельниччини: Біобібліографічний покажчик / Упр. культури Хмельницька облдержадмін.; Хмельн. обл. наук. бібліотека ім. М.Островського. – Хмельницький, 2004. – С. 23-24;
11. Лауреат премії імені П. Клименка в галузі архівознавства, історії та джерелознавства Єсюнін Сергій Миколайович // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». – №2 (2) / 2017. – С.246-247.
12. Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / Національна академія наук України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Науково-дослідний інститут пресознавства; за ред. М.М. Романюка. – Львів, 2013. – Вип. 20. – С.169-170.
13. Хмельницька міська організація Національної спілки журналістів України. Довідник / Ред. і упоряд. Кабачинська С.І. – Хмельницький, 2017. – С.11
14. Хмельницький в іменах. Прозаїки. Поети. Журналісти: довідник / Уклад. В. Дмитрик, Є. Семенюк. – Хмельницький: Цюпак А.А., 2006. – С.48.

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Байдич Олександрович Васильович (с. Кузьмин), директор Кузьминської ЗОШ I-III ст.

Берковський Владислав Георгійович (м. Київ), кандидат історичних наук, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного, член правління Спілки архівістів України

Блажевич Юрій Іванович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Бривко Микола Вікторович (м. Київ), науковий співробітник Національного історико-меморіального заповідника „Биківнянські могили”

Васильєв Валерій Юрійович (м. Київ), доктор історичних наук, завідувач Центру історико-енциклопедичних досліджень Інституту історії України НАН України

Войтович Олександр Валерійович (м. Хмельницький), заступник директора – начальник відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Хмельницької області

Войтович Наталія Володимирівна (м. Хмельницький), слухач магістратури Хмельницького університету управління та права, консультант відділу з питань внутрішньої політики, адміністративно-територіального устрою та інформаційного забезпечення виконавчого апарату Хмельницької обласної ради

Галатир Віталій Вікторович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент, головний науковий співробітник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області

Григоренко Олександр Петрович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України

Гула Сергій Анатолійович (м. Вінниця), аспірант Інституту історії України НАН України, „Центр історії Вінниці”

Гуцало Людмила Вікторівна (м. Житомир), кандидат історичних наук, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка

Дацюк Олександр (м. Хмельницький), секретар Хмельницької єпархії УПЦ, протоієрей, кандидат богослов'я, завідувач кафедри теології та українського православ'я XI МАУП

Завальнюк Костянтин Вікторович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу інформації та використання документів ДАВіО, член Національної спілки журналістів України та Національної спілки краєзнавців України

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Западенко Леонід Петрович (м. Хмельницький), волонтер Хмельницького добровільного фонду «Хесед Бешт»

Зелінський Руслан Мар'янович (м. Вінниця), головний спеціаліст з мобілізаційної роботи апарату Літинської райдержадміністрації

Калитко Сергій Леонідович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки краєзнавців України

Качан Дарина Віталіївна (м. Кривий Ріг), магістрант Криворізького державного педагогічного університету

Кохановський Олександр Борисович (м. Деражня), директор Деражнянського районного історичного музею, член НСКУ

Крук Мажена (Польща), директор Архіву Інституту Національної Пам'яті

Курильчук Наталя Леонідівна (м. Житомир), магістрант історії Київський університет імені Б.Грінченка

Лавринчук Віталій Олександрович (м. Красилів), методист Красилівського РБТДЮ, член НСКУ

Лисенко Олена Володимирівна (м. Київ), молодший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України

Лисий Анатолій Кононович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу

Лях Галина Василівна (м. Хмельницький), начальник відділу обліку та довідкового апарату Державного архіву Хмельницької області

Мазуркевич Віра Василівна (м. Вінниця), викладач-методист Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу

Місінкевич Леонід Леонідович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права

Мороз Віктор Степанович (м. Хмельницький), кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член Національної спілки краєзнавців України

Мороз Володимир Степанович (м. Дніпро), старший викладач Дніпровського національного університету, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України

Олійник Юрій Васильович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, начальник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області

Осецький Йосип Петрович (м. Хмельницький), кандидат юридичних наук (доктор філософії в галузі права, кримінолог), дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України

Подкур Роман Юрійович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Пасічник Олег Анатолійович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук

Причишин-Кліновський Сергій (м. Хмельницький), протоієрей, кандидат богослов'я, клірик Хмельницької єпархії кандидат богослов'я, старший викладач кафедри теології і Українського Православ'я XI МАУП

Прокопчук Віктор Степанович (м. Дунаївці), доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, дійсний член Української академії історичних наук

Рага Валентина Станіславівна (м. Хмельницький), начальник відділу формування НАФ та діловодства, Державного архіву Хмельницької області

Романець Наталя Радомирівна (м. Кривий Ріг), доктор історичних наук, доцент ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет» кафедра історії України та правознавства

Henryk Stroński, (Polska), Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Сазонов Михайло Михайлович (м. Кривий Ріг), магістрант факультету географії, туризму та історії Криворізького державного педагогічного університету

Семешин Едуард Володимирович (м. Суми), студент інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Сумишин Ярослав Миколайович (м. Київ), дослідник, журналіст

Стародубець Володимир Олексійович (м. Житомир), кандидат філософських наук, доцент, Житомирського державного університету імені Івана Франка

Стародубець Галина Миколаївна (м. Житомир) доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка

Трембіцький Анатолій Михайлович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом

Хоптяр Юрій Анатолійович (м. Кам'янець - Подільський), кандидат історичних наук, професор Кам'янець – Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Чорненький Віталій Іванович (м. Хмельницький), кандидат технічних наук, доцент кафедри комп'ютерних систем та мереж Хмельницького національного університету, член Хмельницького осередку "Меморіал"

**ВІСНИК ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
„ПОДІАЛЬСЬКА СТАРОВИНА“**

№3 (3) / 2018

Часопис Державного архіву Хмельницької області
(заснований у 2017 році)

Байдич В.Г. – голова редакційної колегії
Олійник Ю.В. – заступник головного редактора
Галатир В.В. – відповідальний редактор

Підписано до друку 19.11.2018. Формат 60x84/8
Обл.-вид. арк. 22.5. Наклад 100 прим.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10